

PETER BITTER

Graven en begraven

Archeologie en geschiedenis
van de Grote Kerk van Alkmaar

Graven en begraven

AMSTERDAMSE HISTORISCHE REEKS

Onder redactie van F.J.A.M. Meijer
H.F.K. van Nierop
L. Noordegraaf
C.L. Verkerk

GROTE SERIE, DEEL 29

PETER BITTER

Graven en begraven

Archeologie en geschiedenis
van de Grote Kerk van Alkmaar

Hilversum
Verloren
2002

Deze publicatie is uitgegeven met financiële steun van de gemeente Alkmaar,
het Unger van Brero Fonds,
de Stichting Nederlands Museum voor Anthropologie en Praehistorie,
Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds,
Stichting M.O.A.C. van Bylandt,
de J.E. Jurriaanse Stichting en de Universiteit van Amsterdam.

ISBN 90-6550-729-9

Tevens verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam

©2002 Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Bindwerk: Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without permission from the publisher and author

Inhoud

VOORWOORD	9
Archeologiebeleid in Alkmaar	9
Het onderzoek van de Grote Kerk	15
Literatuur	17
DEEL A DE KERK VAN ALKMAAR VÓÓR 1470	19
Inleiding	21
1 Opgegraven funderingen en reconstructies van de kerk	26
1.1 De ondergrond van de kerk	26
1.2 Een tufstenen kerk	33
1.3 De eerste bakstenen vergroting van de tufstenen kerk	45
1.4 Bakstenen uitbreidingen aan de zuidzijde	48
1.5 Een grote torenfundering aan de westzijde	54
1.6 Dateren aan de hand van baksteensoorten	56
2 De tufstenen kerk en de vroegste geschiedenis van Alkmaar	60
2.1 Alkmaar in de tiende tot de twaalfde eeuw	60
2.2 Een geschil over de rechten op de kerk van Alkmaar	64
2.3 De bouwdatum van de tufstenen kerk	68
2.4 De bouwheer van de tufstenen kerk en een mogelijke klooster- of grafelijke hof	71
3 Uitbreidingen, een dubbelkerk en de stad Alkmaar	82
3.1 Schriftelijke bronnen over veertiende- en vijftiende-eeuwse bouwfasen	82
3.2 Bouwheren en financiering	84
3.3 De ontwikkeling van Alkmaar van de twaalfde tot de zestiende eeuw	89
3.4 Enkele veronderstellingen over de stadwording van Alkmaar	111
3.5 Relaties tussen stadsontwikkeling en kerkvergrotingen	124
3.6 Het grote fundament aan de westzijde en de toren van 1458	125
4 Samenvatting en conclusie	131

Bijlage 1 Beschrijving van grondsporen en vondsten	136
Periode 1	136
Perioden 2 t/m 6	137
Perioden 7, 8 en 9	140
Sporen met onduidelijke datering	141
Bijlage 2 Gedateerde baksteensoorten uit opgravingen in Alkmaar, vóór 1650	144
Bijlage 3 Friese ringvormige aardewerken constructies:	
pottenbakkersovens? (P. Bitter, M. Boulonois en T. de Ridder)	147
Deel 1 Fries pottenbakkersafval en een ovenachtige kuil uit Alkmaar	148
Deel 2 Brokken gebakken klei en "misbaksels van weefgewichten" uit Heiloo	158
Deel 3 Zijn de ringvormige aardewerken constructies restanten van pottenbakkersovens?	165
Literatuur	173

DEEL B BEGRAVEN ONDER DE ZERKEN	185
Inleiding	185
1 Het beheer van de graven in de kerk	191
1.1 Kerkmeesters en suppoosten	191
1.2 Het maken van het graf	198
1.3 Het onderhoud van de zerkenvloer	205
1.4 Uitgaven en ontvangsten van het begraven in de kerk	213
2 Begrafenisgebruiken	217
2.1 Enkele kanttekeningen vooraf	217
2.2 In de rouw	223
2.3 De grafkist	228
2.4 Opbaren	237
2.5 De lijkstatie	243
2.6 De teraardebestelling	254
2.7 Munten in de kerk	259
2.8 Na de begrafenis	267
3 Sociale verschillen: welstand en elite	271
3.1 De kosten van een begrafenis	271
3.2 Veranderingen van begrafenisgebruiken in 1750-1830	281
4 Samenvatting en conclusie	290
Bijlage 1 Archeologische vondsten	294
1A Overzicht van de nader onderzochte graven	294
1B Index op de namen van onderzochte begrafenis	315
1C Enkele naamplaten van grafkisten, gevonden in de grafkelder in het koor	320
1D Munten en penningen, opgegraven uit de losse grond	321
Bijlage 2 Kerkmeesters en bestuurders van de Grote Kerk, 1750-1830	324
Bijlage 3 Het ophangen van rouwborden in de Grote Kerk 1750-1793	325
Bijlage 4 Textielvondsten	327
Het textielonderzoek	327
Textiel in Alkmaar	328
Grafvondsten en begrafenisgebruiken	329
Literatuur	334
LIJST VAN AFBEELDINGEN	338
SUMMARY	347

Voorwoord

Archeologiebeleid in Alkmaar

Dit proefschrift is in hoofdzaak tot stand gekomen als een werkstuk voor mijn huidige werkgever, de gemeente Alkmaar. Het werkstuk is het eindproduct van een onderzoeksproject dat in 1994 begon met de opgravingen door de gemeente in de Grote Kerk. Ik had voor de Alkmaarse Historische Reeks deel 11 twee hoofdstukken geschreven betreffende archeologische en historische onderzoeken naar de bouwgeschiedenis van de Grote Kerk vóór 1470 en naar begrafenissen in de kerk.¹ Tot mijn verrassing eindigde in augustus 2001 een redactiebespreking met hoofdredacteur prof.dr. Leo Noordegraaf met de suggestie om de ingeleverde kopij te gebruiken als basismateriaal voor een proefschrift. Hij en prof.dr. Frans Theuws verklaarden zich gaarne bereid als promotores op te treden. Hiermee kreeg een belangrijk gemeentelijk onderzoeksproject een bijzondere bekroning.

In Alkmaar is het archeologiebeleid niet alleen gericht op het behoud van archeologisch waardevolle zaken en het beheer van opgravingsdocumentatie en vondsten, maar ook op de communicatie over het onderzoek en de resultaten daarvan. In deze context moeten diverse activiteiten aangaande de opgravingen in de Grote Kerk in 1994-1995 worden geplaatst, zoals het voor publiek openstellen van de opgraving tijdens het graafwerk hetgeen omstreeks 23.000 belangstellenden heeft getrokken, de publicatie van verscheidene berichten in tijdschriften als de *Kroniek van de Stichting Vrienden van de Grote Kerk*, *Oud Alkmaar*, *Holland*, *Fibula* en *Scarabee*, het houden van lezingen, het organiseren van drie exposities tijdens en twee ná de opgravingen, alsmede de uitwerking van de opgravingsgegevens tot wetenschappelijk verantwoorde publicaties over "Fries" pottenbakkersafval uit de Romeinse Tijd, over fysisch-antropologisch skeletonderzoek en over textielonderzoek. Het voor U liggende werkstuk is de jongste in deze serie "Grote Kerk-producten".

De oorsprong van dit gemeentelijk beleid ligt bij de positieve ervaringen die vóór 1991 waren opgedaan met de archeologische onderzoeken door prof.dr. E.H.P. Cordfunke en door de actieve leden van de Stichting Behoud Alkmaarse Bodenvondsten. Als vrijwilligers waren zij allen niet alleen actief in de bouwputten maar zij verrichtten ook belangrijk werk door de bevindingen via publicaties en exposities toegankelijk te maken. Zij bereikten een breed publiek en deden

1 Bitter 2002a en 2002b.

dit niet alleen als werkende gravers maar ook als uitwerkende onderzoekers.

Het archeologisch stadskernonderzoek van Alkmaar is op gang gekomen nadat de toenmalige ambtenaar voor monumentenzorg W.J. Reder zich reeds in de jaren 1950 begon in te zetten voor waarnemingen in bouwputten. Nadat incidenteel ook archeologen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort bij projecten werden betrokken, nam in 1968 prof.dr. E.H.P. Cordfunke onbezoldigd de uitvoering van het onderzoek voortvarend ter hand, in een tijd dat stadskernonderzoek in Nederland nog lang geen vanzelfsprekende zaak was. Het jaar daarop stelde de gemeente een gemeentelijke archeologische commissie in, waarvan ambtshalve twee wethouders, de archivaris, de directeurs van Openbare Werken en van het Stedelijk Museum, een ambtelijke secretaris en prof.dr.E.H.P. Cordfunke lid waren. De commissie diende ter ondersteuning van het werk van Cordfunke en men stelde er onder meer de doelstellingen van het archeologisch onderzoek vast. Er werd een gemeentelijk budget beschikbaar gesteld voor de kosten van onderzoek, terwijl twee medewerkers van Openbare Werken, A. den Dulk en F. van Marle, ingezet werden voor de voorbereidende werkzaamheden en ondersteuning bij het onderzoek. Voor de opslag van vondsten werd een depot ingericht. Gedurende zo'n twee decennia verrichtte Cordfunke maar liefst bijna 60 kleine en grotere opgravingen in de binnenstad, waarbij intensief contact werd onderhouden met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek.² Daarnaast werd in 1987 door een groep vrijwilligers, die zich met name bezig hielden met beerputonderzoek, de Stichting Behoud Alkmaarse Bodemvondsten opgericht die in de volgende jaren 26 onderzoeken uitvoerde. Evenals voor Cordfunke vormde niet alleen het onderzoek maar ook de presentatie van de resultaten middels lezingen, exposities en publicaties een belangrijk onderdeel van de doelstellingen.³ In de loop der jaren was inmiddels het werk van Cordfunke dusdanig toegenomen, dat hij in 1990 besloot te stoppen. De gemeente ging daarop over tot het aantrekken van een archeoloog om het werk vanuit de ambtelijke organisatie te continueren.

In 1991 schreef ik een sollicitatiebrief op de advertentie van de gemeente Alkmaar, waarin gevraagd werd om een archeoloog. Na twee spannende gesprekken kreeg ik tenslotte de aanstelling in een functie die ik vanaf mijn studietijd ambieerde. In de functieomschrijving stond (en staat nog immer) onder meer omschreven: de archeoloog "verricht oudheidkundig bodemonderzoek met het doel de geschiedenis van Alkmaar aan de hand van archeologische gegevens te reconstrueren; bepaalt waar tot opgraving over moet worden gegaan; verricht archeologisch onderzoek en werkt gegevens systematisch uit; adviseert mede over

2 Cordfunke 1978; Cordfunke 1992.

3 Roedema en Bruin 1992. De stichting voerde in overleg met de stadsarcheoloog de onderzoeken tot 1992, toen Rob Roedema bij de gemeente werd aangesteld als assistent-archeoloog, zelfstandig uit. De stichting, die jarenlang het tijdschrift *Alkmaars Bodemnieuws* uitgaf, is in 1997 opgegaan in de Historische Vereniging Alkmaar.

het door de gemeente te voeren archeologisch beleid; geeft voorlichting en publiceert artikelen over de resultaten van het archeologisch onderzoek ..." In de praktijk heeft de aanstelling als gemeentelijk archeoloog vooral geleid tot onderzoeksactiviteiten in de Alkmaarse binnenstad. Daar is immers het aantal en de omvang van projecten die tot grondverzet leiden op archeologisch belangrijke terreinen het grootst. Echter, ook in de historische dorpskernen van Oudorp, Koedijk, een deel van Sint Pancras en in de buitengebieden vinden opgravingen plaats.

Het archeologisch beleid dat het stadsbestuur van Alkmaar voorstaat, heeft de afgelopen jaren een adequate uitvoering gekregen onder de bezielende leiding van Piet Verhoeven, afdelingshoofd monumentenzorg en archeologie. In 1994 had de gemeente dusdanig voldoende voorzieningen en personele inzet opgebouwd voor de archeologische monumentenzorg, dat men op aanvraag de zogenoemde permanente opgravingsvergunning verkreeg van de Minister van WVC. Hierdoor kwam een einde aan het toezicht door de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en waren bovendien de vondsten uit de opgravingen voortaan het eigendom van de gemeente. In 1997 is het gemeentelijk Archeologisch Centrum C.W. Bruinvis gerealiseerd aan Oudegracht 245, in goede samenwerking met de Historische Vereniging Alkmaar die er ook haar verenigingsruimte heeft. Hier bevinden zich het gemeentelijk depot van bodemvondsten, werkruimten en een expositiezaal. Archeologie wordt in Alkmaar momenteel verricht door een team van medewerkers van de afdeling monumentenzorg en archeologie onder aanvoering van Peter Bitter, bestaande uit Rob Roedema, Rob van Wilgen, Sebastiaan Ostkamp, Cor Prins, Sjaak Waterlander en Karin Beemster. Het team wordt de afgelopen jaren gecompleteerd door de reguliere inzet op vaste werkdagen van de vrijwilligers Marjan Bruggeman, Wiezel Huisinga, Jan Klinkert, Nancy Lambregts, Ger Ootes, Jeannet Rezelman en Cees Tibie, vooral voor de uitwerking van opgravingen. Daarnaast is er een wisselende bijstand van nog andere vrijwilligers, bij het veldwerk met name John Bruin en Marcel Corbié. Geregeld hebben we ook een stageplek kunnen bieden aan studenten (post)midleeeuwse archeologie van de Universiteit van Amsterdam. Bovendien wordt er meestal per onderzoeksproject een projectarcheoloog ingehuurd voor de veldleiding en voor de verslaglegging naderhand in een basisrapportage.

De gemeentelijke afdeling monumentenzorg en archeologie is onder meer structureel betrokken bij nieuwe ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening en bij de afhandeling van bouwaanvragen. Op velerlei gebied is de goede samenwerking met diverse collega's van de gemeente van essentieel belang, bijvoorbeeld bij het tijdig betrekken van de afdeling bij nieuwe stedenbouwkundige ontwikkelingen, of de bereidheid om archeologische onderzoeken tijdens de uitvoering van werkzaamheden in te voegen, of het signaleren en tijdig melden van archeologisch mogelijk interessante zaken bij de uitvoering van werkzaamheden.

De uitgangspunten voor het onderzoeksbeleid zijn geformuleerd in de nota

"Stadsarcheologie op het goede spoor" die in juni 1992 is vastgesteld door het college van burgemeester en wethouders. Daarbij was onder meer de Kaart van Archeologisch Belangrijke Terreinen gevoegd. In de toelichting bij deze kaart wordt aangegeven op welke gronden er in deze gebieden archeologische waardevolle informatie verwacht wordt. Met betrekking tot de binnenstad wordt gesteld: "In de nota van 13/7/90 (over de aanstelling van een stadsarcheoloog, P.B.) wordt de wenselijkheid aangegeven om het beleid te verruimen met meer op de stedelijke geschiedenis gericht archeologisch onderzoek. Verwezen wordt naar de opvattingen hierover in andere steden met een stadsarcheoloog. In de jaren zestig is in Alkmaar gekozen voor een traditionele benadering, zoals die destijds in grote lijnen werd aangehangen. De wetenschappelijke vraagstelling werd beperkt tot de oudste ontstaansgeschiedenis, d.w.z. Alkmaar in de elfde en twaalfde eeuw. Dit onderzoek is weliswaar vruchtbaar geweest, maar men is weinig toegekomen aan de laat-middeleeuwse archeologie. Inmiddels is in andere steden duidelijk geworden dat de archeologische bijdrage aan onze kennis over de periode van de dertiende tot en met de zestiende eeuw bijzonder groot kan zijn. Dit zal voor Alkmaar des te meer gelden, aangezien bij de Friese overval onder leiding van Grote Pier in 1517 een groot deel van de oude geschreven stukken is vernietigd. De oudste kaart van Alkmaar werd rond 1560 getekend door Jacob van Deventer. Op de zeer nauwkeurige kaart van C. Drebbel uit 1597 worden we voor het eerst details gewaar van de toenmalige huizen en andere gebouwen. Het blijkt dat tot op heden nog vrij weinig bekend is van de geschiedenis die vooraf gaat aan het stadsbeeld van 1597. De discussie over de datering en toedracht van de middeleeuwse "groefasen" van de stad is nog niet afgesloten. We weten nagenoeg niets van de huizen die tussen de twaalfde eeuw en 1597 zijn gebouwd en ook over de bewoners zijn de gegevens nog schaars."

Het opstellen van een onderzoeksagenda met daarop de speerpunten van het onderzoeksbeleid is in de Nederlandse stadsarcheologie niet zo ingeburgerd als men zou verwachten. Vaak worden voor opgravingen in binnensteden per geval vraagstellingen geformuleerd. De belangrijke redenen voor een dergelijke aanpak zullen de hoge concentratie aan archeologische resten zijn en het feit dat de stad een zeer gecompliceerde nederzettingvorm is met een sterk gedifferentieerde bevolkingsstructuur waarvoor tal van uiteenlopende onderzoeksvragen gesteld kunnen worden. Op veel opgravingslocaties liggen verschillende onderzoeksonderwerpen dan ook letterlijk op en door elkaar.

Als exemplarisch voor het formuleren van gericht onderzoeksbeleid in een binnenstad mag de inleiding van de stadsarcheoloog van 's-Hertogenbosch, H.L. Janssen, op het boek *Van Bos tot stad* uit 1983 gelden.⁴ De schrikbarende erosie van het bodemarchief noopte daar destijds al snel tot het stellen van prioriteiten en het maken van keuzes. "Dit kan alleen verantwoord gebeuren op basis van een concreet geformuleerd wetenschappelijk onderzoeksbeleid, dat, met gebruik-

4 Janssen 1983, 15-17.

making van alle beschikbare gegevens, gericht is op een zo groot mogelijke bijdrage aan de geschiedenis van de stad als geheel ... Om nu een concreet onderzoeksbeleid te kunnen formuleren, moet niet alleen van de bekende archeologische, maar van alle beschikbare gegevens gebruik worden gemaakt. Een belangrijke rol speelt hierbij het uit de historische bronnen bekende beeld van de stad, maar ook andere gegevens (bijv. cartografische, bouwhistorische) en geofysische factoren zijn van belang. In het algemeen zijn er drie onderzoeksgebieden in de stadsgeschiedenis, waarvoor meestal de archeologische gegevens de belangrijkste bron zijn: de oudste geschiedenis van de stad; de ruimtelijke en topografische ontwikkeling van de stad en de geschiedenis van de materiële cultuur. Deze zullen dan ook in de meeste onderzoeksprogramma's vertegenwoordigd moeten zijn, zij het niet overal in dezelfde mate." Jansen formuleerde vervolgens zeven onderzoeksthema's die het Bossche stadskernonderzoek richting gaven. Een actuele invalshoek wordt ingegeven door de contextuele archeologie, waarbij de benadering van materiële cultuur als middel van het individu om de sociale wereld te ordenen, leidt tot bijzondere aandacht voor het onderzoek naar mentaliteit en uitingen van (stedelijke) identiteit.⁵

Voor de binnenstad van Alkmaar kan een dergelijke onderzoeksagenda inmiddels, tien jaar na de nota "Stadsarcheologie op het goede spoor", ook opgesteld worden. Hierin kan men de volgende onderzoeksthema's benadrukken:

- 1° de bewoningsgeschiedenis van de prehistorie en Romeinse tijd,
- 2° de topografie van de pre-stedelijke kern van Alkmaar (de nederzetting voor 1254),
- 3° sociaal-economische ontwikkelingen in de pre-stedelijke kern,
- 4° de topografie van het veronderstelde (mogelijk grafelijke) hof bij het Hoo-ge Huijs,
- 5° de topografie en ouderdom van het kasteel Torenburg,
- 6° ontwikkelingen in de waterstaatkundige situatie in en rond Alkmaar (o.a. waterhuishouding, dijktracés, sluizen, kades, ophogingen),
- 7° historische ontwikkeling van de stedenbouwkundige structuur (fasering en omvang van stadsuitbreidingen, ophogingen, verkavelingspatronen, hoofdstructuur van de bebouwing, vestingwerken),
- 8° ontwikkeling van de huizenbouw zowel bouwtechnisch als functioneel,
- 9° de bouwgeschiedenis van bijzondere bouwwerken zoals openbare gebouwen, kerken, gasthuizen en hofjes, kunstwerken en andere technische voorzieningen,

⁵ Er zijn mij geen voorbeelden bekend van stadskernonderzoek waarin de contextuele benadering een grote rol speelt, maar wellicht moeten de ideeën nog uitkristalliseren. Een aanzet tot de gedachtenrichting die men hierbij zou kunnen volgen, is te vinden in het pleidooi voor een onderzoeksagenda voor de stadsarcheologie van Carver uit 1993. Hij pleit onder meer voor een benadering die niet alleen is gericht op sociale en economische aspecten van de stad maar ook op ideologische die volgens hem de topografie van een stad in grote mate bepalen (Carver 1993, 19-40 en 63-77). Overigens zijn dergelijke gedachten al langer onderzoeksthema's bij historici (zie bijvoorbeeld Le Goff 1971).

- 10° handel en nijverheid mede in relatie tot het omringende platteland,
- 11° sociale differentiatie zoals onder andere is weerspiegeld in wooncultuur (bouwtechniek, indeling en gebruik van huizen, materiële cultuur, voorzieningen voor water, sanitair en afval),
- 12° uitingen van de stedelijke mentaliteit en identiteit, zoals weerspiegeld in de topografie en materiële cultuur.

Doordat de onderzoeksresultaten telkens worden uitgewerkt en de nieuwe gegevens worden ingepast in nieuwe modellen van de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis, kunnen de vraagstellingen steeds verder worden aangescherpt. Bovendien wordt het mogelijk om steeds nauwkeuriger aan te geven wat men op een specifieke locatie in de binnenstad archeologisch kan verwachten. In het licht van de nieuwe Wet op de Archeologische Monumentenzorg, waarvan nu wordt verwacht dat deze in 2004 in werking zou kunnen treden, zal een dergelijke onderbouwing van de archeologische waardering van terreinen in de binnenstad van Alkmaar zeker noodzakelijk blijven. Daarbij is het van belang om de onderzoeksagenda voortdurend te actualiseren aan de hand van nieuwe onderzoeksresultaten, vergelijkbaar met de zogeheten "empirische cyclus" als een van de drijvende krachten in de voortgang van de wetenschap zoals prof. dr. J.H.F. Bloemers van het Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam dit zo gaarne schetst⁶ (andere drijvende krachten zijn de ontwikkeling van nieuwe ideeën en verklaringsmodellen of het ontstaan van nieuwe paradigma's). De empirische cyclus dient als uitgangspunt bij de opzet van de Kwaliteitsnormen voor de Nederlandse Archeologie, die tezamen met de nieuwe Wet op de Archeologische Monumentenzorg de randvoorwaarden bepaalt voor onder meer het toekomstig archeologisch onderzoek. De noodzaak tot het geregeld actualiseren van de onderzoeksagenda betekent mijns inziens dat een gemeentelijk archeoloog met een historische stadskern zelf met zijn medewerkers actief (of op zijn minst nauw betrokken) moet zijn bij de uitwerking van alle onderzoeken tot syntheses, teneinde komende onderzoeken weer aan te kunnen sturen. Het is naar mijn oordeel ook essentieel voor de kwaliteit van de archeologische monumentenzorg dat de nieuwe Wet op de Archeologische Monumentenzorg, inclusief de daarop volgende voorschriften en rijksbeleid, aan de gemeentelijk archeologen hiertoe voldoende mogelijkheden zal bieden. Een ander punt van zorg ten aanzien van deze materie blijft de financiering van stadsarcheologie, waarbij een rigide uitwerking van het "veroorzaker-betaalt-principe", met onder meer het daarbij bedachte uitbesteden van onderzoek aan volledige professionele marktpartijen zonder inzet van vrijwilligers en zonder afdoende oplossing voor de onontkoombare excessieve-kosten-problematiek, wel eens meer kwaad dan goed kan doen.

6 Bloemers 1991a en 1991b.

Het onderzoek van de Grote Kerk

Het onderzoek, waarvan in dit proefschrift verslag wordt gedaan, werd verricht met de inzet van tal van betrokkenen. Het gemeentebestuur van Alkmaar, verantwoordelijk voor een actief beleid ten aanzien van monumentenzorg en archeologie, maakte veel mogelijk door een aanzienlijke financiële en personele bijdrage aan het onderzoek in de Grote Kerk. Bij dit project moet allereerst de grote inzet van Piet Verhoeven en Joop Elsinga van de gemeentelijke afdeling monumentenzorg en archeologie vermeld worden. In de uitvoering van het veldwerk was de goede samenwerking met architectenburo Braaksma en Roos uit 's-Gravenhage, met name Yske Braaksma en opzichter Anne D. Paupit, en met hoofdaannemer Holleman bv uit Santpoort, met name uitvoerder John Zuiderduin, een absolute voorwaarde voor het bereikte resultaat.

De zware taak van de dagelijkse leiding was in uitstekende handen bij archeologe Juke Dijkstra, die gedurende zo'n tien maanden voor het project was aangesteld om samen met assistent-archeoloog Rob Roedema te zorgen dat het graafwerk en de documentatie van de resultaten systematisch en ordelijk verliepen en dat de medewerkers werden geïnstrueerd en begeleid. Ook werkten zij tussendoor nog aan de realisatie van verschillende publiekspresentaties tijdens de opgravingen. Als eerste stap in het fysisch-antropologisch onderzoek werd de berging en velddocumentatie van de skeletten met grote inzet gedaan door freelance onderzoeker Frits Laarman. Aan het veldwerk en de uitwerking werd voorts door een grote en enthousiaste ploeg mensen van velerlei pluimage gewerkt, samengesteld uit beroepsarcheologen, studenten en vrijwilligers uit Alkmaar en omgeving en van verder weg: Frank van den Aakster, Rita Aalders, Annika en Marit Baarslag, Dolf van Beest, Fred Berendse, Guus van den Berg, Emke van Berkel, dhr. Van Berkel, Peter Bitter, Josina Broeren, Nico van de Brom, Marrit Boulonois, Sjeng Dautzenberg, Juke Dijkstra, Eva Doove, Jeanne Feith, Kirstie Haakmeester, Ans Hagenbeek, Evert en Annelies Hammega, Wiezel Huisinga, René Huiskens, Peter Huyzer, Henk Hut, Peter Jager, Rob Janssen, Jorn Kaspers, Jan Klinkert, Alfons Kok, Rogier Kossen, Frits Laarman, Ben Langendijk, Jelis Matser, Jochem Meyer, Said Mooyman, Vibeke Olsen, Ulrike Oltmans, Sebastiaan Ostkamp, Henk Reinders, Jeannet Rezelman, Tim de Ridder, Rob Roedema, Edwin Roefstra, Cees van Roon, Han Rutgers, Hennie Scharff, Doris Schmutzhart, Angelique Schoonderwoerd, Menno Schreuder, Roy Spruit, Harry Vermanen, Connie Vos, Lisette de Vries, Robbert de Vries, Truus de Vries, Rob van Wilgen, Jean Paul Willemse, Peter de Wit, Marion Zijlema, Beatrix Zingerle, Bé van der Zwaag. Aan hen is bijzonder veel dank verschuldigd. Voor het vele werk dat zij hebben verzet in de nazorg voor de textielfondsten verdienen Fred Berendse en Hennie Scharff aparte vermelding. Helaas is Fred, met zijn aanstekelijke en energieke enthousiasme, in 1999 overleden. De uitwerking van het fysisch-antropologisch skeletonderzoek is met veel voortvarendheid aangepakt door Steffen Baetsen, met ondersteuning van Frits Laarman, Tjasse Bruinijes en

George Maat. Voor hun aandeel in en voor verdere hulp bij het "Grote Kerk-project" is voorts veel dank verschuldigd aan Jan-Willem Balder en Michael Lucassen van het Regionaal Archief Alkmaar en aan Hans W. Jacobi en Bouke van der Veen van het Koninklijk Munt- en Penningkabinet te Leiden. Dank is ook verschuldigd aan Carla Rogge van de gemeentelijke afdeling monumentenzorg en archeologie voor de levendige inhoudelijke discussies die ze over de Grote Kerk voerde en aan Arnoud-Jan Bijsterveld voor het nalezen, bijsturen en met goede tips aanvullen van de kopij over de Grote Kerk vóór 1470, alsmede aan de redactieleden van de Alkmaarse Historische Reeks voor de grondige nalezing van de kopij en nuttige op- en aanmerkingen. Ik dank ook Leo Noordegraaf voor zijn enthousiasme, dat zo groot was dat het Grote Kerk-project tot een proefschrift is uitgegroeid.

Een bijzonder woord van dank is er tenslotte voor Rob Roedema voor de fijne samenwerking vanaf onze eerste ontmoeting in 1991. Niet alleen is een belangrijk deel van het archeologisch veldwerk van de afgelopen tien jaar zijn werk, maar ook heb ik steeds genoten van de onophoudelijke gedachtenwisselingen die we hebben gevoerd (en voeren) over de interpretaties van opgravingsgegevens en over reconstructies van de Alkmaarse bewoningsgeschiedenis.

Dit proefschrift bestaat uit twee delen (A en B) en is een uitgebreide versie van de beide artikelen die zijn geschreven voor de Alkmaarse Historische Reeks deel 11. Van de hierboven beschreven onderzoeksthema's komen er verscheidene aan bod. In deel A, getiteld "De kerk van Alkmaar vóór 1470" wordt een reconstructie gegeven van de bouwgeschiedenis van het in 1470 gesloopte kerkgebouw aan de hand van de opgravingsresultaten uit 1994-1995 en een onderzoek van gepubliceerde historische bronnen. Tevens wordt ingegaan op de bouwgeschiedenis van een verondersteld hof ter plekke van het Hoge Huijs, pal naast de kerk, waarbij in het licht van de schaarsheid aan gegevens veel verondersteld moet worden. In het proefschrift is dit artikel aangevuld met drie extra paragrafen over *De ontwikkeling van Alkmaar van de twaalfde tot de zestiende eeuw*, *Enkele veronderstellingen over de stadwording van Alkmaar* en *Relaties tussen stadsontwikkeling en kerkvergrotingen*. Hierin wordt een schets gegeven van archeologisch en historisch onderzoek naar de stedenbouwkundige ontwikkeling van Alkmaar, de waterhuishouding en de handel en nijverheid. Het daarbij geschetste verklaringsmodel voor de stadwording van Alkmaar zal toekomstig onderzoek richting moeten geven. Als bijlage 3 bij dit deel van het proefschrift is verder de kopij gevoegd van een publicatie in het tijdschrift *Westerheem*. Als mede-auteur beschreef ik hierin het "Fries" pottenbakkersafval uit de Romeinse tijd, dat in 1995 werd opgegraven in de Grote Kerk.

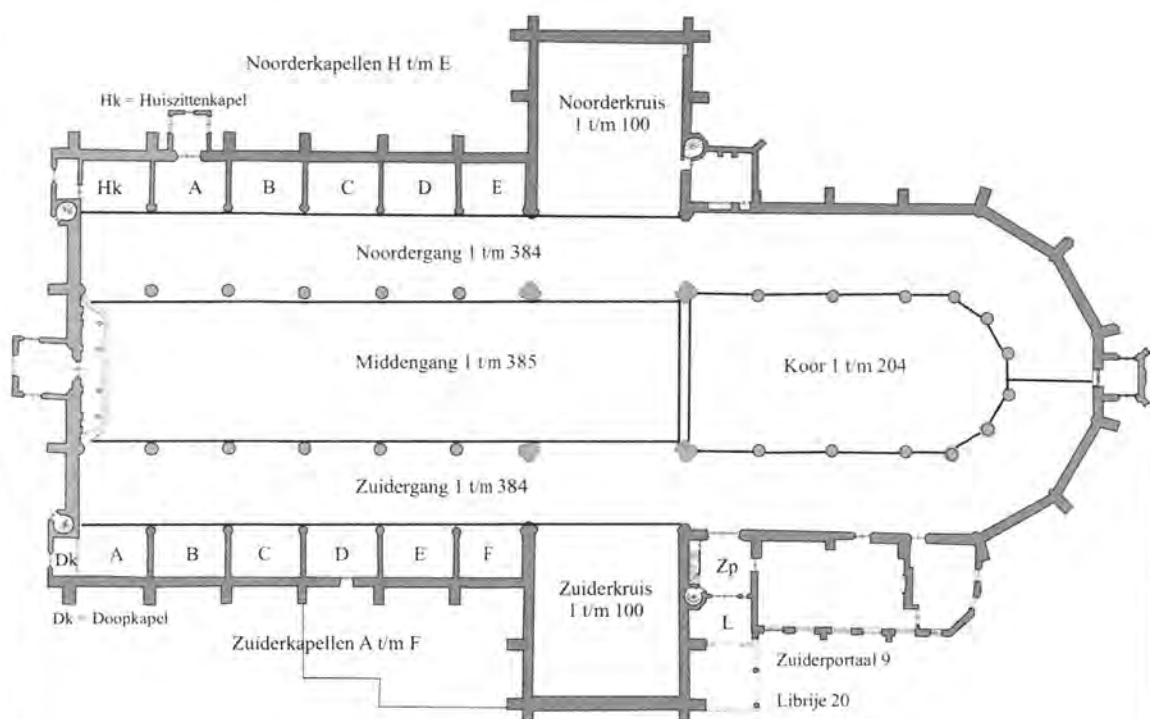
Deel B, getiteld "Begraven onder de zerken", bevat een analyse van begrafenisgebruiken in de Grote Kerk in de achttiende en vroege negentiende eeuw aan de hand van zowel archeologisch als archiefonderzoek. Daarbij wordt mede aandacht besteed aan sociale differentiatie die tot uitdrukking werd gebracht in ver-

schillende gebruiken rond het sterfbed, de lijkstatie en de begrafenis in de kerk. In het proefschrift is het artikel voorzien van een meer uitgebreide inventarislijst in bijlage 1 (de uitbreiding betreft de textielvondsten, alsmede de identificaties en enkele medische gegevens van de individuen uit het fysisch-antropologisch onderzoek) en als bijlage 4 is een samenvatting bijgevoegd van het eerder in extenso gepubliceerde textielonderzoek.

Dit proefschrift is de voorlopige afronding van de archeologische onderzoeken van de Grote Kerk, maar daarbij geldt natuurlijk dat de beschreven resultaten vooral richting moeten geven aan verder onderzoek naar de geschiedenis van Alkmaar.

Literatuur

- Bitter, P., 2002a: De kerk van Alkmaar vóór 1470, in: P. Bitter en L. Noordegraaf (eds), *De Sint Laurens in de steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote Kerk*, Hilversum (Alkmaarse Historische Reeks XI), 11-100.
- Bitter, P., 2002b: Begraven onder de zerken, in: P. Bitter en L. Noordegraaf (eds), *De Sint Laurens in de steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote Kerk*, Hilversum (Alkmaarse Historische Reeks XI), 101-223.
- Bloemers, J.H.F., 1991a: Waarneming en analyse, in: J.H.F. Bloemers en T. van Dorp (red.), *Pre- en protohistorie van de Lage Landen*, Heerlen/Houten, 139-148.
- Bloemers, J.H.F., 1991b: Analogie en interpretatie, in: J.H.F. Bloemers en T. van Dorp (red.), *Pre- en protohistorie van de Lage Landen*, Heerlen/Houten, 149-156.
- Carver, M.O.H., 1993: *Arguments in stone. Archaeological research and the European town in the first millennium*, Oxford (Oxbow Monograph 29).
- Cordfunke, E.H.P., 1978: Overheidszorg en particulier initiatief. De geschiedenis van stadskernonderzoek in Alkmaar, in: E.H.P. Cordfunke: *Alkmaar in prehistorie en middeleeuwen*, Zutphen (Alkmaarse Historische Reeks II), 13-25.
- Cordfunke, E.H.P., 1992: Thirty years of archaeological investigation in Alkmaar's town centre, *Berichten R.O.B.* 40, 333-387.
- Goff, J. le, 1971: The town as an agent of civilisation c.1200-c.1500, in: C.M. Cipolla (red.), *The Fontana Economic History of Europe*, Volume I Chapter 2, Londen/Glasgow.
- Janssen, H.L., 1983: Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. Doelstellingen en resultaten, in: H.L. Janssen (red.), *Van bos tot stad; opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 10-24.
- Roedema, R., en J. Bruin, 1992: Amateur-archeologen aan het werk, in: P. Bitter, A.M. Feld en G.M. van der Pal (red.), *Uit de Alkmaarse bodem. Archeologische vondsten 1986-1992*, Alkmaar, 12-41 en 60-64.

Plattegrond van de kerk met aanduiding van onderdelen van de kerk en de grafnummers.

Deel A
De kerk van Alkmaar vóór 1470

Bij de afbraak van het Rijks Opvoedings Gesticht in 1970 onderzocht de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek de resten van de grote torenfundering, die in 1895 deels was gesloopt. Foto E.H.P. Cordfunke, Schoorl.

Tegen de westgevel werd in 1638-1646 het bakstenen balghuis opgetrokken voor het Grote Orgel. Deze kwam op een zestiende-eeuwse onderbouw die toen reeds sterk was verzakt. Men heeft de verzakking bij het op metselen gecompenseerd. De verzakking komt doordat de zuidkant van dit bouwsel bovenop een deel van de grote torenfundering buiten de kerk is gezet en de noordkant van het bouwsel niet. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Inleiding

Bij de bestudering van de geschiedenis van een stad is informatie over de middeleeuwse parochiekerk altijd interessant. De bouwgeschiedenis van een dergelijk monument kan immers veel zeggen over de economische draagkracht en de aspiraties van de stedelingen in de loop der tijd. De parochiekerk werd namelijk vaak door de stedelingen op hun kosten opgetrokken tot een opvallend en imposant bouwwerk. Zij gaven in het monument niet alleen uiting aan religieuze sentimenten, maar beschouwden het ook als stedelijk pronkstuk of, anders gezegd, als statussymbool. Dit geldt ook voor de Alkmaarse Sint Laurens ofwel Grote Kerk, een imposant laatgotisch monument dat in 1470-1520 werd gebouwd ter vervanging van een ouder kerkgebouw dat ongeveer op dezelfde plaats heeft bestaan. Van deze kerk van vóór 1470 was tot 1995 uiterst weinig bekend. Toen zich bij de restauratie van de huidige kerk, die in 1991 werd begonnen, de mogelijkheid aandiende voor een archeologisch onderzoek naar de voorganger daarvan, was ik, stadsarcheoloog van Alkmaar, met mijn medewerkers direct hoogst geïnteresseerd.

Bij het archeologisch onderzoek naar de kerk van vóór 1470 was het uiterst lastig om van tevoren een plan van aanpak op te stellen. Er is over deze vroegere kerk slechts een handvol geschreven bronnen voorhanden. Archeologisch onderzoek had binnen de kerk nog niet eerder plaats gevonden, ook niet toen in 1942 het gehele zuidtransept meer dan 3 meter diep werd ontgraven voor de aanleg van een betonnen verwarmingskelder. Wel was buiten de kerk in 1895, bij de bouw voor een nieuw tuchthuis pal tegen de westkant van de kerk, door de toenmalige opzichter van de Justitiegebouwen, Johannes J. van Schuijlenburg, in de bouwput voor een kelder een enorme torenfundering in kaart gebracht, die toen grotendeels moest worden gesloopt. In 1970 werd dit Rijks Opvoedings Gesticht weer afgebroken en deden E.H.P. Cordfunke en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek nog waarnemingen aan het restant dat in 1895 was achtergebleven.

Het onderzoek naar eventuele resten van de kerk van vóór 1470 moest worden verricht met sleuven, dat wil zeggen in werkputten van beperkte breedte. De archeologen konden immers niet een te groot stuk ineens ontgraven in verband met eventuele verzakkingsrisico's aan het gebouw. Daarnaast moest rekening worden gehouden met het uiterst arbeidsintensieve karakter van het onderzoek van de graven in deze sleuven. Duidelijk werd dat slechts een beperkt deel van het onderste niveau van de kerk onderzocht zou kunnen worden. Tevoren is gepoogd een logisch en efficiënt sleuvenplan op te stellen, ondanks een totaal ge-

brek aan informatie over de eventuele plattegrond van de vorige kerk. Een onderzoek naar historische gegevens had hierover zeer weinig aanknopingspunten opgeleverd. Behalve een zeventiende-eeuwse notitie over funderingen midden in het schip, met de kanttekening dat er wellicht een "dubbelkerk" was geweest,¹ zijn er geen duidelijke schriftelijke gegevens voor handen. Een grondtransactie uit 1507, in verband met aankoop van een deel van de tuin van het Hooge Huijs,² wekt het vermoeden dat het nieuwe koor uit die tijd groter was dan het koor van de vorige kerk. We veronderstellen dat de Koorstraat, die in elk geval sinds 1470-1520 om het koor heen afbuigt, van origine rechtdoor liep langs een veel kleiner koor. Archeologisch gezien was er alleen het raadselachtige enorme torenfundament dat in 1895 was ontdekt ten westen van het huidige kerkgebouw. Het sleuvenplan is tenslotte opgesteld door in de plattegrond van de huidige kerk een aantal wilde fantasieën over vroegere kerken te schetsen, variërend van een klein kapelletje tot een romaanse kruisbasiliek met een groot koor. Vervolgens moesten we bedenken hoe men iets dergelijks met sleuven zou kunnen terugvinden.

Uiteindelijk is, rekening houdend met de stabiliteit van het huidige gebouw, een plan gemaakt dat vooral bestond uit een reeks sleuven in de breedte van de kerk. Tevoren was niet bekend hoe diep deze sleuven moesten worden, maar we gingen ervan uit dat ze niet veel dieper dan 2,5 meter onder het huidige vloerpeil zouden behoeven te worden omdat men dan in het grondwater komt. De sleuven zijn precies in lijn gebracht met telkens een grafrij, waardoor ze 2 meter breed werden. In alle schetsen met "fantasie-kerken" bleek het transept met de viering de meeste funderingen op te kunnen leveren. Hier werd gekozen voor een sleuf van 4 meter breed, eventueel naar bevind van zaken aan te passen.

Behalve de stabiliteit van het bestaande gebouw waren er nog andere zaken om rekening mee te houden. Om te beginnen zijn er enkele grafkelders, zes in het gehele gebouw. Aangezien de inhoud van de kelders niet door de bouwactiviteiten bedreigd zou worden (de kelders zouden geen vloerverwarming er overheen krijgen en er was dus geen aantasting) vielen deze in principe³ buiten het onderzoek. Inderdaad werden onder de Noorderkapellen C en D twee grafkelders ontdekt in ongerepte staat, met de grafkisten nog liggend op de vloer, welke vervolgens tijdens de huidige restauratie niet betreden zijn. De grote grafkelder van de familie De Dieu midden in het koor bleek aan het einde van de negentiende eeuw overhoop gehaald te zijn, maar bevatte nog wel alle beenderen en houtresten – deze kelder is evenmin betreden. Twee andere grafkelders, na-

1 Van der Woude 1743, 37 (tweede editie, facsimile herdrukt; de eerste editie, met hier en daar een andere spelling, is van 1645).

2 Bruinvis 1904, 203.

3 In de Nederlandse archeologie gaat men er vanuit dat opgravingen slechts moeten worden gedaan indien er geen mogelijkheden zijn om de resten in situ in de bodem te behouden. Men is wijs geworden door de talrijke "opgravingen uit nieuwsgierigheid" uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Hierbij is, als gevolg van de in onze ogen gebrekkige techniek en kennis, veel onopgemerkt vernietigd bij het graafwerk of achteraf verloren gegaan door gebrekkige conservering. Toekomstige archeologen zullen op hun beurt weer veel betere methoden en technieken hebben dan de huidige.

De opgraving in het koor, onder publieke belangstelling. In het schip zijn de zerken nog niet verwijderd. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

melijk onder Noorderkapel E en in de viering, waren in het verleden reeds leeg gehaald.⁴ Bij de opgraving werd overigens geconstateerd dat de grafkelder in de viering oorspronkelijk een ander model moet hebben gehad.⁵ Hij bevond zich van origine circa 60 cm meer naar het noorden, met de ingang niet aan de west- maar aan de oostzijde. Na de verandering van de kelder is er over de voormalige keldervloer weer in het zand begraven. De datering van deze oudste kelder en van de wijziging naar de bestaande is onbekend.⁶ De zesde grafkelder, tegen de

4 De kelder in de viering was leeg en schoon. De inhoud van de kelder onder Noorderkapel E was vermeld: in de noordoosthoek werden skeletresten en hout aangetroffen (deze kant van de kelder is verder ongemoeid gelaten). In de twee kelders is inmiddels een flink deel van de opgegraven beenderen na onderzoek herbegraven. De andere skeletresten, welke zijn onderworpen aan een uitvoerig fysisch-anthropologisch onderzoek door S. Baetsen, moeten op het moment van schrijven nog bijgezet worden.

5 Zie bijlage 1, spoor 9G.

6 Merkwaardig genoeg zijn deze graven niet van nummers voorzien en zijn ze derhalve niet geadmineistreerd in de Begraafboeken.

westmuur van het schip gesitueerd even zuidelijk van het Grote Orgel, bleek met zand te zijn volgestort.

Het gehele zuidtransept was reeds vergraven door de aanleg van een enorme verwarmingskelder in 1942. Een tweetal andere belemmeringen van het onderzoek waren het Grote Orgel aan de westzijde en het grote gotische koorhek op de overgang van viering naar koor. Op deze plaatsen moest bij het diepere graafwerk een redelijke afstand worden gehouden vanwege de stabiliteit van de ondergrond, waardoor helaas (!) deze delen van de kerk niet onderzocht konden worden.

Het was een flinke tegenvaller dat het werk van de aannemer niet anders kon worden aangepakt dan van oost naar west. Dit had tot gevolg dat we moesten beginnen aan de zijde waarvan we tevoren het minst duidelijke beeld hadden van wat er te verwachten zou zijn. De enige sleuf die we in het koor hebben gegraven, leverde geen funderingsresten op. We hadden natuurlijk veel liever in het schip willen beginnen, om de in de zeventiende eeuw gesignaleerde funderingen op te zoeken en van daaruit verder te werken. Het mocht echter niet zo zijn. Pas in een later stadium, toen we door de opgraving in het schip een beeld hadden van de hoofdvorm van de oudste kerk, hadden we op enkele plaatsen in het koor alsnog wel kleine proefputten willen graven om te zoeken naar een eventueel gotisch koor, maar toen was dit deel van de kerk inmiddels niet meer voor de archeologen toegankelijk. De meeste funderingsresten werden pas ontdekt in de laatste maand van de opgraving, bij het graafwerk in het schip. De strakke planning van het werk zette het onderzoek van deze resten uiteindelijk nog onder flinke tijdsdruk.

Bij het graafwerk werd eerst met de graafmachine de bovenste halve meter grond voorzichtig afgegraven tot op de deksels van de bovenste grafkisten. Vervolgens ging het met de schep verder. In het algemeen bleek dat de diepte van de werkputten dusdanig beperkt bleef, dat er weinig verzakkingrisico's waren van de zijwanden van de werkputten en dat hiervoor gelukkig ook geen bijzondere maatregelen nodig waren.⁷ De sleuven werden pas verdiept wanneer de bovenlaag ter plekke tot bijna 1 meter diepte was ontgraven en de meeste werkputten waren slechts 1 tot 1,5 meter dieper dan dit niveau.

In de sleuven werden de graven wel alle geborgen, maar de funderingsresten zijn zo veel mogelijk ongestoord gelaten. Het zijn immers belangrijke archeologische monumenten die voor de toekomst behouden moeten blijven. Op een paar plaatsen zijn monsters genomen van de kiezelfunderingen. De grote baksteenfunderingen zijn evenwel alle in situ gehandhaafd en slechts een paar stenen zijn als steenmonsters meegenomen. Deze keuze voor grotendeels non-destructief onderzoek van de funderingsresten impliceerde wel, dat enkele interessante zaken niet nagespeurd konden worden, zoals het uiterlijk van de grijze

7 Dit in tegenstelling tot de opgraving van de Broerenkerk in Zwolle, waar men de sleuven met houten schotten, balken en schroefstempels heeft moeten stutten, hetgeen het werk sterk hinderde (Clevis en Constandse-Westermann 1992, 20).

hardsteen- en rode zandsteenbrokken die geheel aan de westzijde onder een torenfundering waren toegepast.

Alles werd op schaal 1:20 vastgelegd op de veldtekeningen en op duizenden foto's en diaopnamen. Incidenteel zijn er ook video-opnamen gemaakt. Na de opgraving zijn de vondsten gereinigd, indien nodig geconserveerd en vervolgens zijn ze gedetermineerd. Het grootste deel van de dateringen van grondsporen is gebaseerd op potscherven, maar de ouderdom van de funderingen was uitsluitend te bepalen op grond van de gebruikte steensoorten. Van de veldtekeningen zijn overzichtstekeningen gemaakt.⁸ De sporen zijn bij de uitwerking ingedeeld naar perioden. Met de periode wordt de datering van de aanleg van een spoor bedoeld. De individuele sporen zijn in deze publicatie aangeduid met een periodecijfer gevolgd door een lettercode. Indien de periode niet duidelijk is, wordt de letter vooraf gegaan door de mogelijke perioden van datering. De aangetroffen sporen en vondsten zijn tot in de details beschreven in bijlage 1.

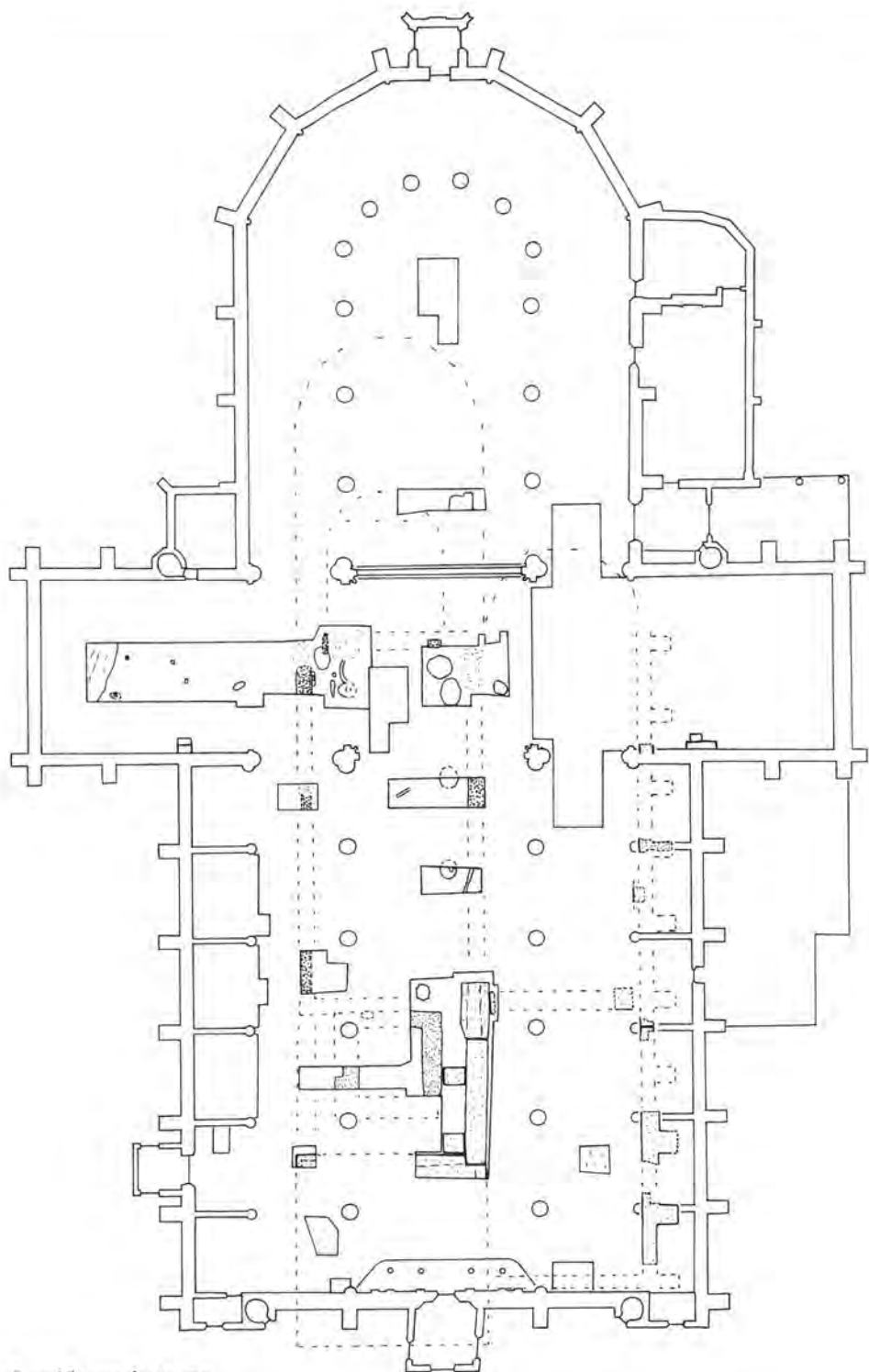
De archeologische informatie is voorts vergeleken met de beschikbare informatie uit historische onderzoeken. Het desbetreffende literatuuronderzoek omvatte ook een hernieuwde interpretatie van de gegevens, voor zover gepubliceerd, uit de archieven van Alkmaar, de grafelijke oorkonden en de archieven van de abdij van Egmond.

Van het archeologisch onderzoek verschenen diverse voorberichten, welke een weergave waren van de eerste algemene indrukken tijdens het graafwerk. Geconstateerd kan worden, dat in deze voorberichten ook enkele veronderstellingen zijn gedaan die thans in de voor u liggende publicatie worden bijgesteld.⁹

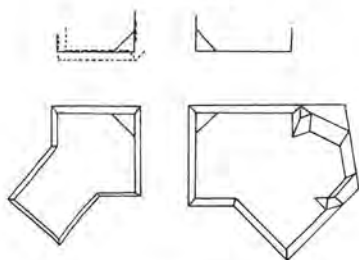
Dit deel van het proefschrift is opgebouwd uit drie onderdelen. Na een beschrijving van de aangetroffen funderingen en de mogelijke reconstructies van de bouwfasen wordt dieper ingegaan op de achtergronden van deze bouwactiviteiten. Het tweede onderdeel bestaat uit een analyse van de archeologische en historische gegevens over de kerk van Alkmaar tot de dertiende eeuw, haar rol in de vroegste ontwikkeling van Alkmaar en de mogelijke bouwheer. In het derde onderdeel wordt de veertiende- en vijftiende-eeuwse kerkbouw nader belicht.

⁸ Dit was door de vele honderden graven een enorm karwei, met veel geduld en nauwgezetheid uitgevoerd door Rob van Wilgen, afdeling monumentenzorg en archeologie.

⁹ Vergelijk Bitter 1995a.

Overzicht van de opgegraven grondsporen. Schaal 1:500. Het noorden is links. Tekening auteur.

1 Opgegraven funderingen en reconstructies van de kerk

De opgraving was gericht op de graven en op eventuele funderingen van kerkgebouwen van vóór 1470. Geheel onderin de sleuven, die tot onder de latere graven waren verdiept, kwamen inderdaad resten van funderingen te voorschijn. De funderingen waren in hoofdzaak aangelegd tot op ongeveer de diepte van het tegenwoordige grondwaterpeil en konden derhalve goed worden onderzocht. Echter, door de activiteiten van latere grafdelvers is de opgegraven plattegrond van de kerk van vóór 1470 verre van volledig. De onderstaande beschrijvingen van de opgegraven funderingen worden vergezeld van mogelijke reconstructies van het veranderende uiterlijk van de kerk in de loop der tijd, welke zijn gebaseerd op vergelijkingen met bekende kerkgebouwen elders.

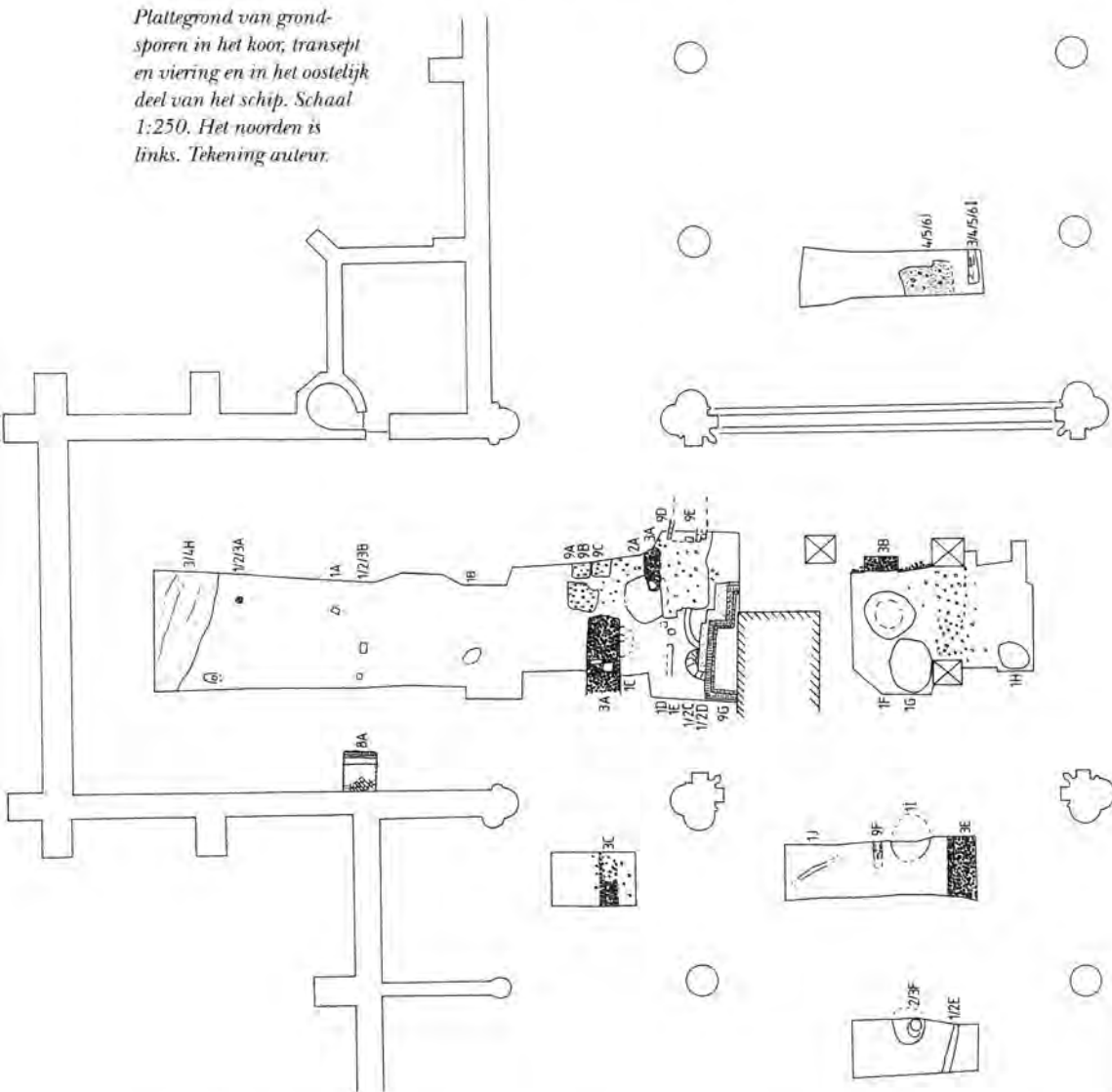
1.1 De ondergrond van de kerk

Tegenwoordig lijkt de Grote Kerk op een kleine heuvel te staan, met het hoogste punt aan de kant van de Koorstraat. Hier is het vloerpeil van de kerk ongeveer gelijk aan het straatniveau. Aan de westkant van de kerk ligt de kerkvloer ongeveer 40 cm hoger dan de bestrating buiten. Het huidige vloerpeil is sedert de bouw in 1470-1520 ongewijzigd, zoals te zien is aan de binnenafwerking van de kerkmuren, de sokkels en de hoogte van de eerste versnijdingen.

De hoogteverschillen komen in de eerste plaats voort uit de geologische opbouw van de ondergrond, want de Grote Kerk is gebouwd op zandafzettingen die geologisch bekend staan als de Oude Duinen. In de opgraving kwam bovendien een tweede fenomeen aan het licht, namelijk de vermoedelijke ophoging van het terrein door de bergen grond die in 1470-1520 overbleven na het metselen van de funderingen van de kerk. Bij het archeologisch onderzoek is vastgesteld dat de huidige kerk funderingen heeft met een aanzienlijk volume: de gevels gaan zeker 3,5 meter diep en verbreden zich sterk tot zeker zo'n 2 à 2,5 meter dik onderin, de kolomvoeten van de pijlers van het schip zijn minstens 4,5 meter diep en verbreden zich onderin ook sterk. Het volume van het metselwerk ondergronds is berekend op minstens 2.500 m³ terwijl het huidige kerkgebouw een vloeroppervlak van ongeveer 2.900 m² heeft.¹⁰ Indien men de vrijgekomen grond destijds

¹⁰ De totale lengte van de buitenmuren bedraagt circa 287,5 meter. Dit is vermenigvuldigd met 6 m³ (minimaal volume per strekkende meter) tot een totaal van 1725 m³. De 26 kolomvoeten zijn elk ingeschat op minstens 16 m³, hetgeen een totaal oplevert van 676 m³, met 1725 erbij maakt 2401 m³. Hierbij moet dan nog worden opgeteld het volume van de scheidingsmuren van de zijkapellen alsmede het volume van grafkelders die eventueel reeds uit de bouwtijd kunnen stammen, bijvoorbeeld onder de noorderkapellen.

Plattegrond van grondsporen in het koor, transept en viering en in het oostelijk deel van het schip. Schaal 1:250. Het noorden is links. Tekening auteur.

niet heeft afgevoerd maar onder en rond het gebouw als ophoging heeft gebruikt, zal ter plekke een heuveltje zijn ontstaan van zeker een halve meter hoog.

De sleuven zijn grotendeels uitgegraven tot op het gele zand van de natuurlijke ondergrond, onder de onderste graven, op een diepte omstreeks het NAP. We komen daarbij op zandafzettingen, die geologisch gezien behoren tot de Oude Duinen, hoofdzakelijk afgezet als stuifzand tussen de achtste eeuw vóór Christus en de tiende eeuw na Christus. Hieronder bevinden zich oudere veen-, klei- en zandafzettingen.¹¹

In het onderste vlak zijn diverse vondsten blootgelegd uit de Romeinse tijd, de periode van de eerste tot de vijfde eeuw na Christus. De sleuven zijn vanwege problemen met grondwater en stabiliteitsrisico's niet dieper doorgezet, ook al kunnen er in principe nog oudere bewoningslagen onder te voorschijn komen. Met een reeks grondboringen is wel gepoogd de geologische opbouw van de ondergrond in kaart te brengen. We waren onder meer geïnteresseerd in het verloop van een circa 12 meter brede dichtgeslibde geul, waaruit men in 1964 in de bouwput van het Postkantoor aan de westzijde van de Bagijnenstraat vondsten had verzameld uit de Bronstijd.¹² Deze geul boog af in de richting van de Grote Kerk en zou naar verwachting onder de noordhelft van de Grote Kerk moeten lopen. Een deel van de technische problemen waarmee de kerk in de achttiende eeuw kampte aan de noordzijde, zou op een zwakke ondergrond ter plekke terug te voeren kunnen zijn. Helaas leverden de boringen een uiterst divers resultaat op, met op steeds wisselende diepten klei- en veenlagen. Het is niet gelukt hier enig duidelijk patroon in te herkennen.

Onderin de sleuven kwamen kuilen en andere ingravingen te voorschijn, gevuld met vaalgrijs zand met daartussen scherfmateriaal dat omstreeks de tweede en derde eeuw na Christus is te dateren (periode 1). In historische termen valt deze bewoning in de "Romeinse tijd", ook al was onze regio destijds buiten het Romeinse Rijk gelegen. Van de eerste tot de vijfde eeuw was zuid-Nederland door de Romeinen veroverd en het kustgebied van Holland tot Groningen en Oost-Friesland werd volgens de Romeinse historische bronnen bewoond door "Friezen". Rondom de kerk zijn, op de Oude Duinen, in het verleden wel vaker "Friese" bewoningsresten uit deze periode aangetroffen. Hiervan zijn doorgaans door de middeleeuwse en latere bewoningsactiviteiten alleen de diep ingegraven grondsporen over, vooral waterputten.¹³ Binnen de kerk blijken de grondsporen beter bewaard te zijn dan buiten de kerk, hoewel de grafdelvers ruim 2 meter diep onder de kerkvloer hebben gespuit voor de begravingen. Dit zal mede het gevolg zijn van de ophoging van het terrein met de grond die overbleef na het metselen van de funderingen. Helaas kan uit de in de kerk aangetroffen grondsporen geen herkenbare huisplattegrond worden samengesteld. Dit hangt mede samen met het beperkte oppervlak dat kon worden open gelegd.

De aardewerkfragmenten zijn op één na afkomstig van inheemse keramiek zo-

11 De Grote Kerk staat niet op een "strandwal". Een strandwal is een door de zee afgezette noord-zuid gerichte zandrug (of een samenstelling van enkele zandruggen op en over elkaar heen), welke zich globaal omstreeks de Westerweg bevindt. Op de strandwal hadden zandverstuivingen de vorming van duinen tot gevolg. De van origine laag gelegen gronden (klei- en veengebied) direct tegen de oostelijke flank van deze zandrug raakten eveneens bedekt met een zandpakket van de Oude Duinen. In deze strook bevindt zich ook de locatie van de Grote Kerk-er bevindt zich onder de kerk op ruwweg 2,5 à 3,5 meter diepte een klei- en veenlaagje onder het duinzand.

12 Zie Cordfunke 1972, 15-18 en 40-42.

13 Vindplaatsen in de Gasthuisstraat (1970), op het Kerkplein (1979) en aan de Heul in 1980 zijn door Cordfunke beschreven (Cordfunke 1982). Recente vondsten zijn gedaan aan de Lindegracht-noordzijde in 1993 (Bitter en Dijkstra 1994) en -zuidzijde in 1995 (Bitter en Dijkstra 1996a) alsmede aan en op het Canadaplein in 1998-2000 (Bitter 1999).

Misbaksels van inheems-Romeins aardewerk, tweede-derde eeuw n. Chr. (spoor 1F). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

als die ook in diverse opgravingen in de nabije omgeving van de kerk is aangetroffen. Herkenbaar zijn randfragmenten van een grote voorraadpot met een "kartelrand", dat wil zeggen versierd met vingerindrukken aan de buitenzijde van de rand, en een randfragment van een orenpot met hoge nokken bovenop de oren. Uit één van de sporen kwam een scherf van een Romeins importstuk, het bodemfragment van een gedraaide kleine pot met vlakke bodem, mogelijk vervaardigd in een pottenbakkerij in de Eiffel.

Een spectaculaire vondst werd onverhoeds gedaan midden in de viering, helaas onder wat ongelukkige omstandigheden, namelijk een eind onder het grondwaterpeil. Hier kwam een tweetal kuilen te voorschijn, die vermoedelijk bij elkaar hoorden. De eerste kuil (spoor 1F) was rond van vorm en de wanden waren bekleed met plaggen (graszoden), binnenmaat circa 80-90 cm. Hij leek sterk op een gewone inheems-Romeinse plaggenwaterput, ware het niet dat de constructie voorzien bleek te zijn van een harde, aangebakken plaat op de bodem. Uit de vuling met geel zand kwamen misbaksels van inheems aardewerk, een tot dusverre unieke vondst, alsmede brokstukken van vermoedelijke blaasbalgbeschermers¹⁴ en van een mogelijk verplaatsbare ovenkoepel van gebakken klei. Vermoedelijk had de kuil gediend als een soort pottenbakkersoven. Ernaast bevond zich nog een grote ronde kuil (spoor 1G). De vondst wordt nader toegelicht in een artikel, dat als bijlage 3 bij dit deel van het proefschrift is opgenomen.

Op deze plek werd waargenomen, dat er ná de Romeinse tijd en vóór de tien-

¹⁴ Deze zien er uit als weefgewichten, maar vertonen géén slijtage van het gat en zijn aan één zijde sterk verhit geweest.

Overzicht van de sleuf in noordtransept en viering. Middenboven is in de sleuf de lichtgrijze kiezelfundering van de tufstenen kerk (3A) herkenbaar. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

de-eeuwse herontginning van de zandgronden nog veel zandverstuiving had plaats gevonden. De inheems-Romeinse sporen bleken namelijk afgedekt te zijn door een laag geel zand van minstens een halve meter dikte.

De vroegste middeleeuwse sporen uit de opgraving worden slechts door één ingraving vertegenwoordigd, namelijk een grote ronde plek lichtgrijs zand met een diameter van circa 1,60 meter (spoor 2A). Het zou om het restant van een waterput kunnen gaan (het spoor kon niet diep worden ontgraven vanwege het grondwater). Voor de datering moeten we het doen met slechts één zeer klein scherfje van het zogenoemde Pingsdorf-type aardewerk, afkomstig uit het midden-Rijngebied (genoemd naar een vindplaats met ovensvondsten nabij Brühl). Het fragment is niet nader dateerbaar dan ergens in de tiende tot twaalfde eeuw.

In het gele zand werden voorts nog enkele sporen aangetroffen die gezien de grijze zandopvulling stammen van vóór de bouw van de kerk, maar die vanwege het ontbreken van vondstmateriaal niet nader dateerbaar zijn dan omstreeks periode 1 of 2 (Romeinse tijd tot tiende/twaalfde eeuw).

*De sleuf in het noordtransept met linksachter de resten van de kiezelfundering van de tufstenen kerk (3A).
Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.*

Detail van de kiezelfundering in het noordtransept (3A). Behalve kiezels is er ook Romeins tegel- en baksteenpuin in verwerkt. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Kiezelfundering van de zuidmuur van de tufstenen kerk (3E) aangetroffen in een sleuf in het schip. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

1.2 Een tufstenen kerk

In het noordtransept, ter hoogte van de noorderzijbeuk, werd de kiezelfundering ontdekt van de noordmuur van een tufstenen gebouw (spoor 3A). In volgende sleuven en kleine werkputjes is gepoogd de plattegrond van dit gebouw te achterhalen, helaas met slechts gedeeltelijk succes. De kiezelfundering blijkt sterk gehavend te zijn door diepe grafkuilen. Van het feitelijke muurwerk op deze vlijlaag is niets meer over dan de kleine brokjes tufsteen, die samen met kiezelstenen zijn beland in de omgewoelde grond van de grafkuilen erboven.

Aangetroffen werd slechts de grondverbetering voor de fundering, een minstens 40 cm dik pakket sterk afgeronde witte en grijze kiezelstenen van 5 tot 15 cm groot, met soms een grillig brok ruw vuursteen ertussen en wat Romeins (!) bouwpuin, destijds gevleid in een funderingssleuf van ongeveer 1,20 meter breed.

De onderkant van de keienfundering werd omstreeks 0,00 tot 0,15 meter boven NAP aangetroffen. Het metselwerk zal omstreeks 0,40 boven NAP of daarboven pas zijn begonnen. Als we aannemen dat het oppervlak ten tijde van de bouw van de tufstenen kerk inderdaad 0,5 meter lager was dan de tegenwoordige kerkvloer, dus op circa 1.70 boven NAP, dan bevond de onderkant van het tufstenen muurwerk zich destijds minder dan 1,30 meter onder het toenmalige oppervlak.

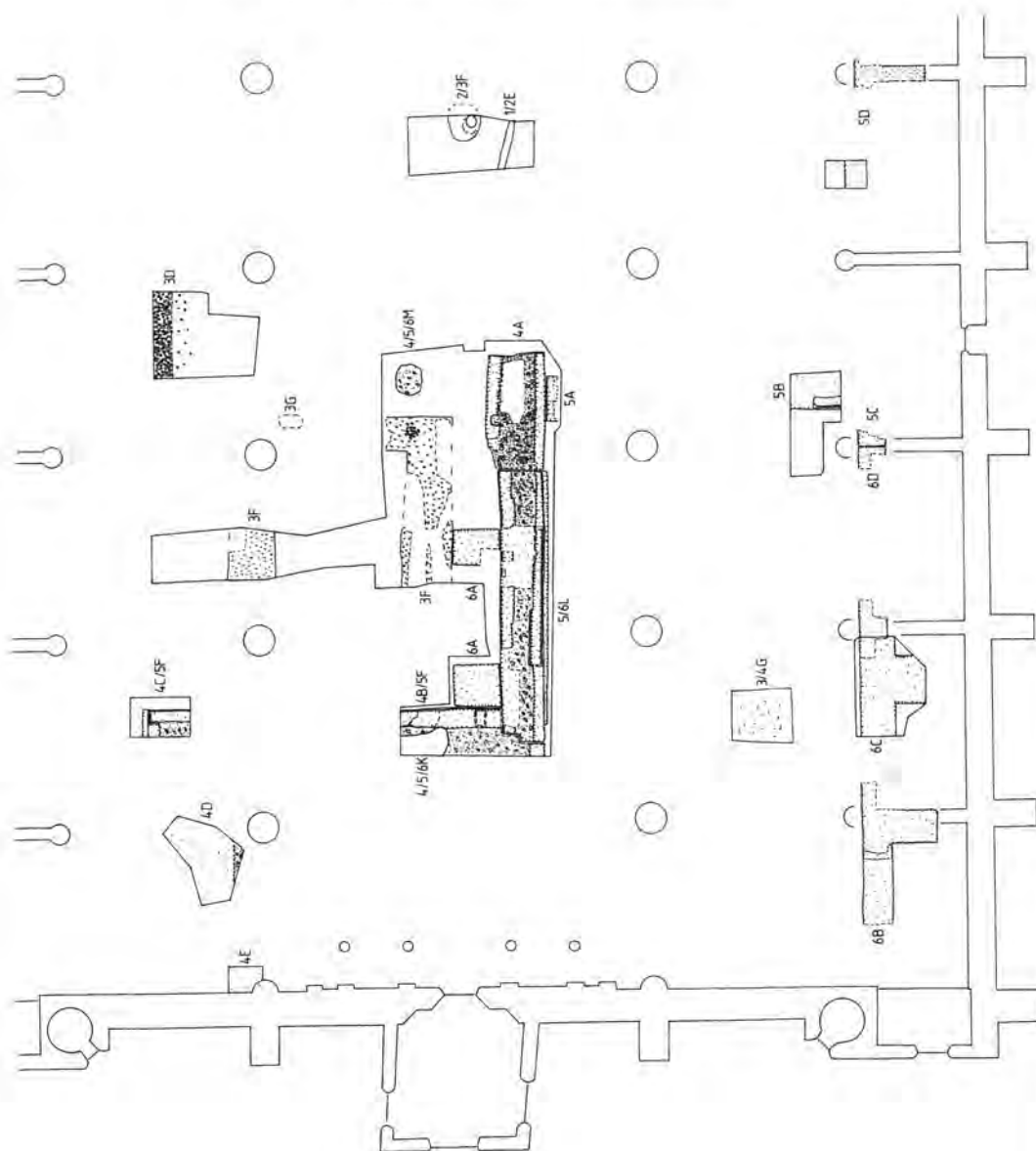
Iets ten zuidoosten van het funderingsrestant van de noordgevel (3A) werd in de transeptsleuf nóg een stuk kiezelfundering gevonden. De fundering blijkt

In het gele zand tekent zich de schelpenbaan af van de fundering van de tufstenen toren (spoor 3E, gezien vanaf het oosten). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

hier een zuidwaartse bocht te maken. In de viering werd in de oostelijke wand van de sleuf ook nog een stuk van de kiezelfundering gevonden (spoor 3B). Dit zal de oostelijke afsluiting van het schip van de tufstenen kerk zijn geweest. Dit spoor eindigt ongeveer midden in de viering. Precies op deze hoogte werd in enkele diepere graven in de sleuf een flinke hoeveelheid losse kiezels aangetroffen. Een volgende onderzoekssleuf meer naar het westen leverde op deze hoogte inderdaad het kiezelspoor op van de zuidmuur van de tufstenen kerk (spoor 3E). Twee kleine werkputjes in de noorderzijbeuk toonden aan, dat de kiezelfundering zich hier verder naar het westen vervolgt (spoor 3C en 3D). Tussen de graven werden ter plekke van de kiezelfunderingen talrijke brokjes tufsteen en kiezels gevonden. De graven elders in de kerk leverden geen kiezels, kalkbrokken of tufsteenfragmenten op.

Onderin een werkput midden in het schip van de huidige kerk tekenden zich in het zand banen af, gevuld met samengeperste schelpen met daarin wat kleine

Plattegrond van grondsporen in het westelijk deel van de kerk. Schaal 1:250. Het noorden is links.
Tekening auteur.

Brokstuk van "romaans beton" bestaand uit witte kalk en grove kiezels. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

tufsteenbrokjes (spoor 3F). Het betreft een 1,60 meter brede vlijlaag, ongeveer 10 cm diep, voor een tufstenen fundering van een toren. De resten zijn gehavend door de activiteiten van de latere grafdelvers. De aantasting is mede het gevolg van de geringe diepte van het spoor (onderkant reeds op 0,35 meter boven NAP, dus een paar decimeter minder diep dan de funderingen van het tufstenen kerkgebouw). Van de torenplattegrond werden alleen de zuidoosthoek en een stukje van de noordmuur gevonden. Dit was juist genoeg om de maten te bepalen – de toren zal uitwendig circa 7,5 meter breed zijn geweest. Uitgaande van een vierkante toren, kunnen we de torenplattegrond daarmee reconstrueren.

Aangezien de toren anders gefundeerd was dan de rest van de tufstenen kerk, is het denkbaar dat hij later is aangebouwd maar dit hoeft niet het geval te zijn geweest. In een sleuf in de noorderzijbeuk konden we helaas door latere verstoringen de aansluiting van de toren op de kerk niet meer terugvinden. Vermoedelijk was de toren niet geïntegreerd in een "pseudo-westwerk" (een groot bouwblok aan de westzijde dat kan ontstaan door de zijbeuken van de kerk door te trekken langs de toren), maar stond de toren tegen de westgevel van het kerkgebouw. In later tijd wordt de kerk namelijk precies op deze hoogte aan de zuidzijde voorzien van een uitbreidingsfase (5A). Kennelijk wilde men toen op het uiteinde van de tufstenen kerk aansluiten.

De muren van de tufstenen kerk bestonden uit zogeheten kistwerk, een destijds algemeen gebruikelijke techniek waarbij alleen de buitenkant van de muur uit

De zijkapellen en de westgevel van de huidige Sint Laurenskerk zijn bekleed met tufsteen, afgewisseld met speklagen van witte Belgische steen. Deze bekleding is bij vorige restauraties, eind negentiende en begin twintigste eeuw, vernieuwd. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Tussen de steunberen aan de westzijde van het noordtransept bevindt zich onderin nog een deel van de originele tufsteenbekleding. Deze is bij de restauratie eind negentiende eeuw niet verwijderd, omdat er bebouwing tegenaan stond. Deze tufsteen komt waarschijnlijk uit de afgebroken tufstenen kerk. Foto gemeente

Drie Romeinse dakpanfragmenten met stempels EXGERINF en LEGXXX, aangetroffen in de kiezelfundering van de tufstenen kerk (3A). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

gemetselde steen bestond en de kern gevuld was met een soort “beton” van kalk met kiezels en puin erin. Hiervan werden soms brokken gevonden in de graven ter plekke van de funderingen. Deze bouwwijze was gebruikelijk aangezien de natuursteen te kostbaar was voor massief metselwerk.¹⁵ Het gevolg was dat men dikke zware muren moest maken om voldoende stevigheid te bereiken, hetgeen een duidelijk stempel drukte op de vormgeving. In kunsthistorische termen behoort het gebouw tot de romaanse bouwstijl. De grote muurvlakken binnen romaanse kerken werden overigens vaak voorzien van beschilderd pleisterwerk.

Pas door de (her-)uitvinding en verbreiding van de baksteen, tegen het einde van de twaalfde eeuw, zou relatief goedkoper bouw materiaal ter beschikking komen en pas vanaf die tijd werd er (althans in het opgaand werk) in gebouwen massief bakstenen metselwerk toegepast. Dit viel overigens vrijwel samen met de overgang op een nieuwe bouwstijl waarin ook tal van nieuwe bouwtechnieken werden toegepast: de gotiek.

Van de tufsteen is erg weinig in de opgravingen teruggevonden – het was overwegend klein gruis. Alleen nabij een van de vieringpijlers was een stukje metselwerk van de tufstenen toren nog in de bodem in situ aanwezig.¹⁶ De verklaring is niet alleen te vinden in de ijver van de grafdelvers. Het huidige kerkgebouw bevat immers een grote hoeveelheid tufsteen- de buitenmuren van het schip zijn

¹⁵ Slinger e.a. 1980, 28-32. Slechts een beperkt aantal kerken is gebouwd van massief tufstenen metselwerk.

¹⁶ Helaas was er op dat moment geen mogelijkheid voor onderzoek doordat de resten werden gevonden bij herstelwerk door de aannemer van de betreffende kolomvoet.

aan de buitenkant grotendeels bekleed met tufsteen, met daartussen speklagen van Belgische kalksteen, en ook het onderste gedeelte van de beide transepten bevat nog tufsteen.¹⁷ De thans zichtbare tufsteen is vrijwel geheel aangebracht als vervanging van verweerde en aangetaste tufsteen bij negentiende- en twintigste-eeuwse restauraties. We nemen aan dat de tufsteenbekleding oorspronkelijk afkomstig was van het afgebroken kerkgebouw van vóór 1470. Dit betekent dat flinke delen ervan tot 1470 nog overeind stonden. Bij het zuidtransept tegen de steunberen en bij het noordtransept aan de westzijde bevindt zich nog sterk verweerde tufsteen die vrijwel het enige aanwezige nog originele tufsteenmateriaal is. Het oude metselwerk bij het noordtransept was tot begin twintigste eeuw afgedekt doordat hier een aanbouw tegen de kerk stond. De steenlagen ervan zijn meestal rond de 7 cm dik, soms een laag tot 11 cm dik, de zichtbare kant heeft veelal een steenlengte van 10 tot 15 cm, soms langer tot circa 25 cm. Dit opvallend kleine formaat kan het gevolg zijn van het hergebruiken van dit materiaal, dat door breuk in kleinere formaten beschikbaar kwam.

In de funderingen van de tufstenen kerk bevonden zich behalve kiezelstenen ook brokken tufsteen, fragmenten van Romeinse tegels en dakpannen, Romeinse bakstenen en betonmortelbrokken.¹⁸ Bij fundering 3A zijn ook drie stukken dakpan gevonden met een (deel van een) stempel: twee met verschillend model stempel EXGERINF (Exercitus Germanicus Inferior: Nedergermaans Leger) en één met stempel LEGXXX (Legio XXX: Dertigste Legioen). Dit legioen was van circa 120 tot 276 na Christus gevestigd in het Romeinse fort Vetera (II), bij Xanten.¹⁹ De militaire werkplaatsen van dit grote legioensfort hebben destijds bouw-materiaal geleverd aan onder andere de tientallen Romeinse forten langs de toenmalige grens van het Romeinse Rijk (de limes), welke in Nederland liep langs de Rijn, de Kromme Rijn en Oude Rijn. Deze forten waren deels opgetrokken in tufsteen, waarvoor deze natuursteen langs de grote rivieren werd aangevoerd. Na de Romeinse tijd bleven de tufsteengroeven in de Eifel eeuwenlang gesloten. Pas in de tweede helft van de tiende eeuw kwam de tufsteenwinning weer op gang, onder meer als gevolg van een opleving van kerkbouwactiviteiten in Keulen. Tufsteenexport naar de Lage Landen begon pas in de eerste helft van de elfde eeuw, toen de opeenvolgende bisschoppen van Utrecht Adelbold (1010-1027) en Bernold (1027-1054) enkele grote kerken lieten oprichten. Er werd

17 De tufsteen bedekt (met speklagen van ledesteen ertussen) de buitenmuren van de kapellen en de westgevel tot de nokhoogte van de kapellen en de zijbeuken.

18 De Romeinse betonmortelbrokken bestaan deels uit brokken witte kalk met kiezels erin, deels uit brokken rose beton van kalk met baksteengruis erin. De Romeinse tegels en dakpannen zijn er in uiteenlopende vormen, alle van een fijn egaal rood baksel: tientallen brokken van vlakke tegels van 2,5 tot 3,5 cm dik, een paar van 4 tot 5 cm dik, éénmaal 6 cm dik; de brokken zijn 5 tot 20 cm groot; brokken van platte daktegels met opstaande rand zijn ca. 3 cm dik; voorts een paar stukjes van gebogen dakpannen van 2-2,5 cm dik.

19 Kunow 1987, 54, 73, 86-87, 625. Er waren van circa 130 tot circa 175 ook hulptroepen van het Dertigste Legioen in Nijmegen gelegerd (Kunow 1987, 54, 74-75), maar voor zover bekend werden hier geen dakpannen met hun stempel erop geproduceerd. Dakpannen met het stempel zijn weliswaar ook gevonden in de opgegraven dakpan- en tegelwerkplaatsen bij De Holdeurn bij Nijmegen (Holwerda en Braat 1946), maar dit lijken gebruikte exemplaren van elders te zijn en geen lokale producten.

niet alleen nieuwe tufsteen aangevoerd, maar ook werd op grote schaal sloopmateriaal gehaald uit de ruïnes van de oude Romeinse stenen forten.

Vermoedelijk zijn de Romeinse tegels en dakpannen uit de Alkmaarse kerkfunderingen samen met de tufsteen door de bouwers van de kerk aangevoerd uit deze ruïnes. Hetzelfde geldt voor een vijftal fragmenten van Romeins importaardewerk, waaronder een randfragment van een amfoor. Het is de vraag of alle tufsteen van de Alkmaarse kerk uit deze forten is gehaald. Er zijn diverse voorbeelden bekend waarbij dit Romeinse sloopmateriaal, toegepast in funderingen en muurvullingen, werd gecombineerd met een muurbekleding van nieuwe tufsteen.²⁰

Door Numan wordt gewerkt aan een inventarisatie van gedocumenteerde restanten van kerken van vóór 1250 in Noord-Holland.²¹ Sommige tufstenen kerken zijn nog gedeeltelijk bovengronds aanwezig, zoals in Nederhorst-Den Berg, Muiden, Velsen, Castricum, Heiloo en Oosterland, maar de meeste zijn alleen uit archeologisch onderzoek bekend. Hij heeft in de provincie inmiddels gegevens achterhaald van zeker 24 kerken van tufsteen. Een onderzoek naar tufstenen kerken in geheel Holland door Den Hartog leverde een aantal van bijna 50 tufstenen kerken op.²² Gezien dit grote aantal is het waarschijnlijk dat er op zijn minst in de twaalfde eeuw wel een geregelde aanvoer van de natuursteen uit de Eiffel op gang zal zijn gebracht.

De tufstenen kerk van Alkmaar moet uitwendig 13,0 meter breed zijn geweest. De afstand van de westtoren tot het oostelijke einde van het schip bedraagt circa 26,5 meter. Ongetwijfeld zal de kerk ook een koor hebben gehad. De toren zal wel vierkant zijn geweest, met zijden van bijna 7,5 meter. De totale lengte van het kerkgebouw van toren tot en met koor zal omstreeks de 40 meter zijn geweest.

Met deze afmetingen behoorde de Alkmaarse kerk tot de grootste tufstenen kerken van het graafschap Holland in de elfde-twaalfde eeuw! In het graafschap Holland was de kerkbouw in het algemeen namelijk lang niet van de dimensies die we bijvoorbeeld kennen van de Utrechtse domkerk of de rijke kloosterkerken van Utrecht, welke aansloten op de internationale grote architectuur. Er zijn tot dusverre slechts drie tufstenen kerkgebouwen in Holland bekend van een groter formaat dan de tufstenen Sint Laurenskerk van Alkmaar. Twee ervan behoren bij vooraanstaande abdijen: de kerken van de abdij van Egmond (1125-1199) en van de abdij van Rijsburg (gesticht in 1132/1133).²³ De derde is aangetroffen in Vlaar-

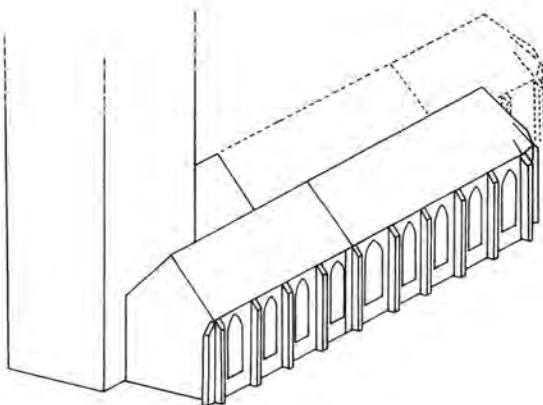
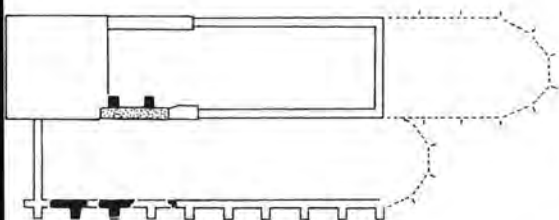
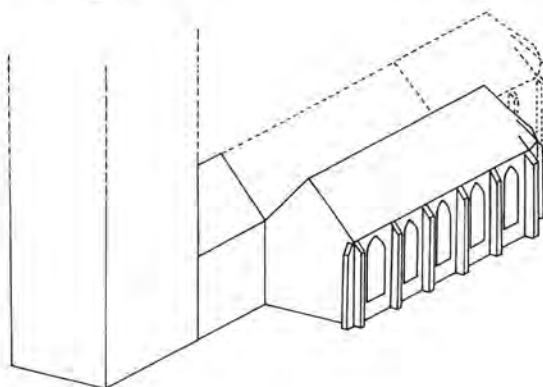
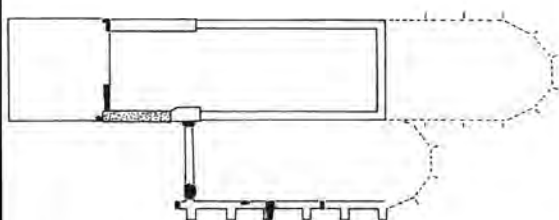
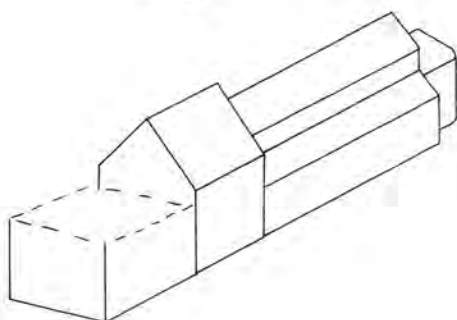
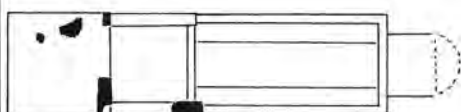
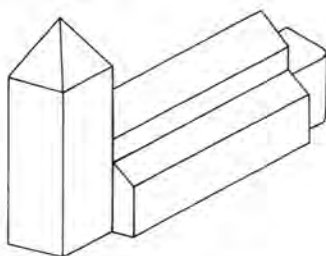
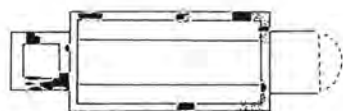
20 Den Hartog 1998, 17-18. Zie ook Slinger e.a. 1980, 28-32. Ter vergelijking: bij een laat-twaalfde-eeuwse kloosterkerk in Utrecht is bij een opgraving vastgesteld dat er tufstenen waren gebruikt met een lengte van 28 tot 48 cm, een breedte van 15 à 18 cm en een dikte van 10 à 11 cm (Hoekstra 1977). Daar zal de tufsteen wel als nieuw bouwmaterial uit de Eiffel zijn aangevoerd.

21 Met hartelijke dank aan A.M. Numan te Haarlem voor het beschikbaar stellen van de informatie over omstreeks 70 kerken in Noord-Holland (inclusief Het Gooi en Texel). Behalve uitvoerig literatuuronderzoek betreft hij ook de documentatie van ongepubliceerde gegevens van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en van het voormalige Instituut voor Pre- en Protohistorie A.E. van Giffen (thans Amsterdams Archeologisch Centrum) van de Universiteit van Amsterdam bij het project.

22 Den Hartog 1998.

23 Cordfunke 1984; Glasbergen en Leenheer 1975.

Reconstructieschetsen van de bouwfasen van perioden 3, 4, 5 en 6. Schaal 1:1000. Tekening auteur.

dingen bij opgravingen binnen de N.-H. Kerk. Hier zijn resten gevonden van een uitzonderlijk grote tufstenen kerk uit het midden van de twaalfde eeuw, waarvan de bouw destijds onvoltooid is gebleven, wellicht vanwege de overstromingen van 1163-1164.²⁴ Natuurlijk kunnen er nog wel een paar kerken van dit formaat in Holland zijn geweest, waarvan we door gebrek aan onderzoek geen kennis hebben, bijvoorbeeld in Leiden of Haarlem, maar het zijn er zeker erg weinig geweest.²⁵

De archeologische plattegrond van de Alkmaarse tufstenen kerk is erg incompleet. Door vergelijking met andere kerken uit deze periode is het toch mogelijk om suggesties te doen met betrekking tot het uiterlijk van de kerk. De afmetingen zijn groter dan die van de talrijke bekende tufstenen romaanse zaalkerken (= éénbeukige kerk, zonder zijbeuken). Het merendeel hiervan heeft immers een schip met een breedte tussen de 6 en 10 meter en een lengte tussen de 10 en 30 meter.²⁶ Ook de oudste tufstenen kerk van Heiloo was een zaalkerk, met een schip dat uitzien wendig een breedte heeft van 10,2 meter en een lengte van 21 meter.²⁷

De afmetingen van de Alkmaarse tufstenen kerk komen het best overeen met die van enkele relatief kleine basilikale kerken, dat wil zeggen: een schip met zijbeuken, waarvan het hogere bovengedeelte van het schip een lichtbeuk (zone met vensters) heeft en gedragen wordt door scheibogen op pijlers of zuilen. Kleine basilikale kerken komen vooral in de zuidelijke Nederlanden voor – in de noordelijke Nederlanden was er een voorkeur voor kleine éénbeukige kerken. Vergelijkbare kleine basilieken zijn ook bekend uit het Duitse Rijngebied, waarvan diverse met een breedte van slechts 11 tot 14 meter, zij het dat ze doorgaans ook een kleinere lengte bezitten.²⁸ Een eenvoudiger variant van de basiliek is een pseudo-ba-

24 Hoek 1973, 65. Hij suggereert hier dat de kerk behoord zal hebben bij het grafelijke hof van Vlaardingen. De kerk zou een oudere kerk hebben vervangen die meer zuidelijk lag en die door riviererosie was bedreigd of vernield. In een andere publicatie oppert hij dat men wellicht zelfs een nieuwe abdij had willen stichten te Vlaardingen en dat dit de aanzet was voor de abdijkerk. De huidige gemeentelijk archeoloog van Vlaardingen zet vraagtekens bij de verplaatsings-theorie en verwacht dat er resten van de oudste kerk onder de genoemde twaalfde-eeuwse kerk kunnen liggen (De Ridder 2001, 35-38).

25 In de Sint-Bavokerk van Haarlem is geen archeologisch onderzoek geweest. In de Sint-Pieterskerk van Leiden is bij opgravingen vastgesteld dat de oudste kerk hier niet van vóór 1200 zal zijn en er zijn goede argumenten om het grafelijke hof met de kerk samen te beschouwen als een vroeg-dertiende-eeuwse stichting (Bitter en De Baar 1992). Hier kan men zich afvragen of er dan niet voordien al een kerk is geweest nabij de Burcht, bijvoorbeeld ter plekke van de huidige Hooglandsekerk. In Oosterland op Texel is een tufstenen kerk aangetroffen van 12 meter breedte (buitenwerks gemeten) en een schip van 24 meter, met een versmald koor met absis van 7,30 bij 5,20 meter en een westtoren van 6,5 bij 5,7 meter (informatie A.M. Numan, Haarlem). Hij is dus iets kleiner, terwijl niet duidelijk is of het een zaalkerk was of een schip met zijbeuken.

26 Voorbeelden zijn te vinden bij: Glazema 1948, Glazema 1951, Van den Berg 1970, Ter Kuile 1982, Stoepker 1990. Het is hier niet de plaats voor een overzicht van de vele andere éénbeukige kerken die door bouwhistorisch en archeologisch onderzoek aan deze voorbeelden kunnen worden toegevoegd. Een steekproef krijgt men door de talrijke verslagen te bekijken door H. Halbertsma in de rubriek "Archeologisch Nieuws" in het Bulletin K.N.O.B. (voor 1973 in het Nieuws-Bulletin K.N.O.B.).

27 Halbertsma 1967.

28 In het oosten van België bijvoorbeeld in Aubechies, Bertem, Cherain, Hamerenne, Herent, Heverlee, Vossem, Waha, Wessem en Wierde; in Rheinland-Pfalz en Nordrhein-Westfalen bijvoorbeeld in Almersbach, Altenrath, Asbach, Düren (bouw fase II), Herkenrath, Itter, Keulen de oudste fase van de St.Georg, Mayen (bouw fase IV), Mehr, Ophoven, Overath en Paffrath. Zie Kubach en Verbeek 1976, Ter Kuile 1982 (verspreiding van kerktypen: 145).

siliek (het schip is hoger dan de zijbeuken maar het schip heeft geen lichtbeuk met vensters). Ook een dergelijk gebouw zou in Alkmaar denkbaar zijn.

Van de pijlers onder de scheibogen zijn geen funderingen opgegraven maar dat kan heel goed het gevolg zijn van de beperkte omvang van de opgegraven gedeelten en van de mate van verstoring. Vrijwel alle bekende kleine basilieken hebben een smaller koor, met een vlakke oostgevel of een apsis (=halfronde afsluiting). De resten van zo'n koor kunnen in Alkmaar heel goed gemist zijn doordat het opgravingsterrein op deze plek van beperkte omvang moest blijven door de aanwezigheid van het gotische koorhek. De afstand tussen de brede sleuf in transept/viering en de sleuf in het koor, oftewel de breedte van het deel dat niet kon worden opgegraven, was circa 8,5 meter.

Voor een bouwdatum van de tufstenen kerk ontbreekt iedere archeologische aanwijzing, buiten de constatering dat tufsteen als bouw materiaal omstreeks 1200 werd verdrongen door baksteen.

In de opgraving zijn ook sporen gevonden van de vermoedelijke kerkhofgracht. In het noordtransept van de huidige kerk werd een brede sloot of gracht aangesneden, met een afwijkende oriëntatie (spoor 3/4H). De tufstenen kerk is (evenals de huidige kerk) niet precies west-oost gericht, maar is een paar graden gedraaid in de richting noordwest-zuidoost. De gracht daarentegen is verder gedraaid naar noordwest-zuidoost en loopt daardoor ongeveer parallel aan de Gedempte Nieuwesloot, van origine ook een twaalfde-eeuwse gracht. Mogelijk is er een relatie tussen beide grachten. Hierop wordt verderop nog terug gekomen. Uit de zandvulling van de gracht kwam aardewerk van Pingsdorf-, Paffrath- en Andenne-type, dateerbaar in de twaalfde eeuw, maar ook een dertiende-eeuwse proto-steengoed wandscherf. De demping wordt daarmee gedateerd in de dertiende eeuw of later, maar de aanlegdatum van de gracht is niet bekend.

In een kleine werkput in het zuiderzijbeuk werd nog een dergelijke gracht aangesneden (spoor 3/4G). Deze was gedempt met grond waarin ook tufsteen-, rode zandsteen- en leisteenfragmenten zaten, alsmede keramiek uit de elfde-twaalfde eeuw. De richting kon niet goed bepaald worden, maar zou ongeveer parallel aan de tufstenen kerk kunnen zijn geweest.

Waarschijnlijk gaat het om de grachten die het erf van de kerk met het kerkhof omgaven, de zgn. "kerkimmunititeit", een apart rechtsgebied waar men niet gehouden was aan de plaatselijke wetgeving maar aan de kerkelijke wetgeving.²⁹ Het kerkhof zou derhalve in eerste aanleg alleen aan de noordzijde van de kerk hebben gelegen want de ruimte aan de zuidkant is erg smal. De noordgrens van het kerkhof zou tot in de negentiende eeuw langs deze lijn blijven, zij het dat de gracht werd gedempt en vervangen door een muur. De oostgrens van het kerkterrein bevond zich vermoedelijk bij de oorspronkelijke rooilijn van de Koorstraat. De westgrens zal zich hebben bevonden langs de lijn waartegen kort voor

29 Het was gebruikelijk om een gracht of muur als begrenzing van een kerkimmunititeit aan te brengen.

1400 het klooster het Oude Hof werd gesticht. Op de topografie zal verderop nog worden teruggekomen (met een bijgaande kaart).

Hier moet nog worden opgemerkt, dat van de talrijke graven, die in de opgraving zijn bloot gelegd, er slechts een handvol een afwijkende ligging vertoonde ten opzichte van de huidige vloerindeling die in circa 1624/1634 is aangelegd. Kennelijk werd er voordien minder diep begraven dan in later tijd en hebben de grafdelvers nadien de oudere graven alle opgeruimd.

Van slechts één graf kan worden verondersteld dat dit van vóór 1470 stamt. Het gaat om een graf in het koor dat is gevuld met grijs zand in plaats van het bruine zand dat in de kerk overheerst, en waarvan de skeletdelen vrijwel opgelost waren in de bodem (spoor 3/4/5/6I). In de brede sleuf in het transept werd, even ten noorden van de viering, een vijftal grafkuilen gevonden met een indeling die afwijkt van de huidige vloerindeling; een zesde werd gevonden onderin een sleuf in het schip (9A t/m 9E). Enkele doorsnijden de keienfundering van de tufstenen kerk (spoor 3A). Eén van de graven had een kleine grafkelder die was gemetseld van secundair gebruikte grote bakstenen van divers formaat (9E). De wanden lopen niet geheel parallel. Waarschijnlijk is de kelder vergelijkbaar met een keldertype dat is ontdekt in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen: een bakstenen grafkelder voor één kist, welke aan het voeteinde taps toeloopt en is voorzien van een tongewelfje.³⁰ In Antwerpen waren sommige kelders beschilderd maar hiervan is in Alkmaar geen spoor aanwezig. Het is mogelijk dat er in Alkmaar meer van dergelijke kleine grafkelders zijn geweest maar dat deze weer zijn verwijderd bij latere begrafenissen.

Een raadselachtige ontdekking was een diepe kuil, gevonden in een kleine sleuf midden in het schip van de huidige kerk, met een ronde kern van circa 40 cm (spoor 2/3F). De betekenis van het spoor is onduidelijk, maar hij doet het meest denken aan een waterput die een holle boomstam als wandbekleding heeft gehad. De boomstam zou dan naderhand uitgetrokken kunnen zijn en het ronde spoor hebben achtergelaten. Hij is dóór een eronder liggende veenlaag gegraven en de put zou dan worden gevoed door het vanonder het veen opwellende grondwater, een methode die we van andere waterputten in de stad kennen. Onderuit de kuil kwam onder meer een scherf uit de dertiende eeuw. Het betreft kennelijk een waterput die binnen het bestaande kerkgebouw is aangelegd. Ook in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen werd binnen de kerk een waterput gevonden. De opgravers opperen dat dit wellicht verband hield met het verwerven van schoon wijwater.³¹ In de romaanse voorloper van de

³⁰ Oost e.a. 1993, 326-327. Dit type kwam hier voor van de tweede helft van de veertiende tot de eerste helft van de zeventiende eeuw.

³¹ Bungeneers 1988. Als alternatieve verklaring oppert ze dat de put gemaakt kan zijn om metselaars te voorzien van water voor hun specie. In Alkmaar zou het ook nog denkbaar zijn, dat de waterput veel ouder was en reeds lange tijd in onbruik was voordat hij in de dertiende eeuw werd opgeruimd, waarbij de scherf erin belandde.

Sint Donatiuskerk van Brugge was een grote waterput zelfs onderdeel van de constructie van een van de straalkapellen in het koor.³²

1.3 De eerste bakstenen vergroting van de tufstenen kerk

Pas in de laatste weken van de opgraving³³ kon worden gezocht naar de zware fundering midden in het schip, waar men volgens een kroniek in de zeventiende eeuw op was gestoten bij het verleggen van de graven. Inderdaad kwamen er nog aanzienlijke stukken bakstenen metselwerk aan het licht, waarin door de grafdelvers kennelijk met veel moeite talrijke grafkuilen zijn uitgehakt.

Een eerste verrassing was de ontdekking van een zwaar bakstenen torenfundament, vlak onder het Grote Orgel. Een tweede verrassing kwam pas in de laatste twee weken van de opgraving: toen bleek namelijk dat de zuiderkapellen van het bestaande kerkgebouw zijn aangelegd exact op de bakstenen funderingen van de kerk van voor 1470. In al deze bakstenen funderingen zijn drie bouwfases onderscheiden, perioden 4 t/m 6, op grond van bouwnaden en de gebruikte baksteensoorten.

De tufstenen kerk is in een volgende bouwfase westwaarts uitgebreid. De tufstenen toren werd toen afgebroken en de zijgevels van de kerk werden verlengd (muurfragment 4A) tot aan een nieuwe toren (spoor 4B+4C). Van de verlenging van de kerk is alleen aan de zuidkant nog een restant gevonden, slechts de onderste baksteenlagen, te volgen over een afstand van slechts 4 meter. Het westeinde is verstoord door de latere aanleg van fundering 5/6L. Het oosteinde van de fundering 4A was de aansluiting op de kiezelfundering van de tufstenen kerk. Helaas was de kiezelfundering hier verstoord door latere graafwerkzaamheden, vermoedelijk bij het uitgraven van tufsteen voor hergebruik of de aanleg van graven. In de noorderzijbeuk werd in een kleine werkput tevergeefs gezocht naar de noordelijke muur van deze verlenging – men had ter plekke in de zeventiende en achttiende eeuw zeer diepe graven gedolven.

De fundering 4A is maar liefst 1,9 meter breed – hij zal destijds op een hoger niveau middels vertandingen wel versmald zijn tot de muurdikte van het opgaand werk. Hij is nog op de ouderwetse manier gebouwd als “kistwerk”, namelijk door het metselen van éénsteens buitenschillen met daartussen een muurkern van slordig neergevleide en met kalkmortel overgoten baksteenfragmenten. De buitenschillen bestaan uit rode bakstenen van 30 x 14 x 7 cm. Dit is waarschijnlijk geen hergebruikt bouw materiaal geweest maar nieuwe schone baksteen. In de muurkern bevinden zich wel hergebruikte baksteenfragmenten van wisselende afmetingen, onder meer .. x 13 x 5,5 cm, .. x 13 x 6 cm en .. x 15 x 8 cm. De onderkant van de fundering bevindt zich op 0,20 meter +NAP. De fundering is dus wel breed maar niet diep.

³² Hillewaert et al. 1991.

³³ Op 3 april kon hier pas begonnen worden met graafwerk. Maandag 15 mei 1995 was de laatste dag van de opgraving; de aannemer begon toen met de vloerconstructie in het schip.

In de zware funderingen midden in het schip zijn verscheidene graven diep uitgehakt. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

De zware funderingen midden in het schip. Geheel op de voorgrond een deel van de torenfundering 4B/5F. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

De noordoosthoek van de torenfundering 4B/5F, opgegraven in de noorderzijbeuk. Het Grote Orgel was tijdens de werkzaamheden tegen stof beschermd door een bekisting die op overdruk werd gehouden (rechtsachter). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Vlak onder het Grote Orgel werden funderingen gevonden van een bijzonder grote bakstenen toren. Van de toren kwam precies in het verlengde van muurfragment 4A de zuidoosthoek (spoor 4B) te voorschijn. Door middel van een werkputje in de noorderzijbeuk is ook de noordoosthoek (spoor 4C) opgezocht, waardoor vastgesteld werd dat de toren vrijwel even breed was (13,4 meter) als de tufstenen kerk. De onderkant van de fundering bevindt zich op circa 1,0 meter onder NAP, maar liefst ruim 3 meter onder de tegenwoordige kerkvloer. Als onderlaag van de fundering zijn brokstukken grijze hardsteen en rode zandsteen gebruikt. Het besluit om de muurresten niet aan te tasten, had tot gevolg dat we deze stukken er niet onder vandaan hebben gehaald om te zien of het delen van sarcofagen of grafstenen waren, wellicht met versiering of opschriften. Net als muurfragment 4A is de torenfundering gebouwd als "kistwerk" – men heeft op de natuursteenbrokken een 0,6 tot 1,0 meter dikke buitenschil gemetseld en de kern van de toren is geheel volgestort met kalk en puin. De schil bestaat voor een groot deel uit hergebruikte baksteenfragmenten, van hetzelfde soort als in muurfragment 4A.

De torenfundering is dermate zwaar, dat men in 1470-1520 de westgevel van de huidige Grote kerk erop gefundeerd heeft (waarneming spoor 4E). De maten van de fundering zijn opmerkelijk groot.³⁴ In de torenfundering kon nog een tweede bouwfase worden vastgesteld (spoor 5F), waarop straks wordt ingegaan. Men moet voor deze tweede bouwfase de toren weer tot de grond hebben afgebroken – wellicht was de oudste fase onvoltooid en niet erg hoog.

We kunnen slechts gissen naar het uiterlijk van de kerk na deze uitbreiding. Heeft men de vroeg-gotische uitbreiding ook een basilikale opbouw gegeven, zoals we vermoeden voor de tufstenen kerk? Dat lijkt weinig aannemelijk. Men bouwde inmiddels met baksteen en de bouwtechnische kennis was groter. Was de vergroting van de kerk wellicht niet basilikaal, maar uitgevoerd als een één-beukige aanbouw zonder zijbeuken? Is de tufstenen kerk daarbij verder nog verbouwd? Het antwoord op deze vragen moeten we schuldig blijven.

Hier moet nogmaals worden opgemerkt, dat er in de opgraving vrijwel geen onderzoek is gedaan aan de oostzijde van de kerk.³⁵ Helaas was de planning van de bouw dusdanig, dat de betonnen ondervloer reeds in het koor was aangebracht toen het onderzoek in het transept nog moest beginnen. Pas toen de locatie en de omvang van de tufstenen kerk duidelijk werd, bleek dat er op bepaalde plekken eigenlijk nog gezocht had moeten worden naar een eventueel later koor. Het valt immers te betwijfelen of men in de veertiende en vijftiende eeuw nog wel genoeg zou hebben genomen met een klein romaans koor. We zouden ons bijvoorbeeld kunnen voorstellen dat er een gotisch koor was gebouwd met dezelfde breedte als de tufstenen kerk. In de plattegrond is een fantasie-koor gestippeld, als verwijzing naar dit ons inziens ontbrekende onderdeel aan de plattegrond.

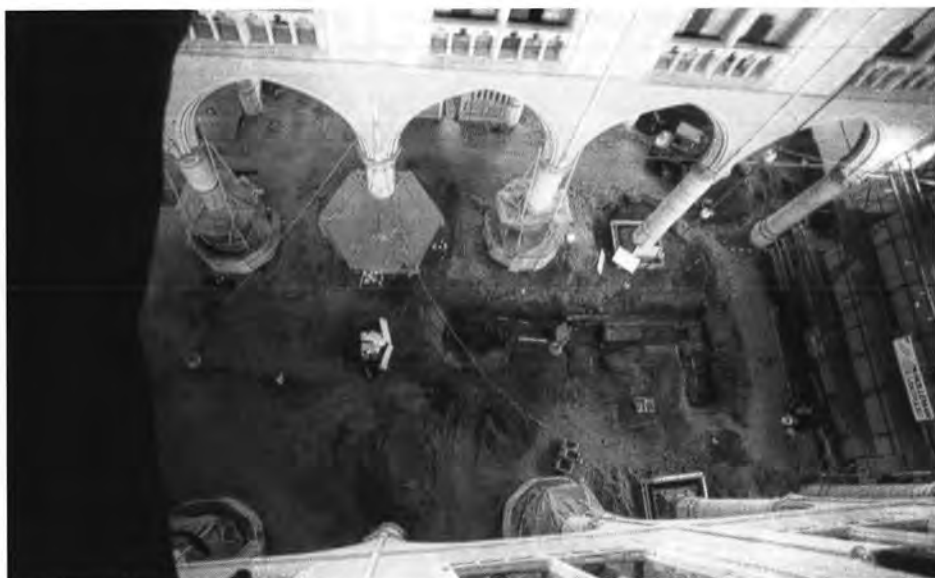
1.4 Bakstenen uitbreidingen aan de zuidzijde

Diverse bakstenen funderingen zijn aangetroffen aan de zuidkant van het tufstenen gebouw. Het blijkt te gaan om een eerste vergroting van de kerk aan de zuidoostzijde (periode 5), gevolgd door een verdere aanleg aan de zuidwestzijde (periode 6). Het muurwerk van beide uitbreidingsfasen is uitgevoerd in verschillende steensoorten, toegepast als massief metselwerk. De funderingen van periode 6 zijn iets dieper ingegraven dan die van periode 5, met de onderkant van de funderingen op resp. 0,04 meter +NAP en 0,18 meter +NAP. De uitbreiding heeft een uitwendige breedte van 11,5 à 11,8 meter (gemeten aan de zuidzijden van de funderingen), het betreft dus vrijwel een verdubbeling van de kerk.

De zuiderkapellen van de tegenwoordige kerk blijken gedeeltelijk precies op de

³⁴ Uit dezelfde periode dateert bijvoorbeeld de toren van de Oude Kerk te Delft, die eveneens een grondvlak van ongeveer 13 bij 13 meter heeft. Veel torens uit deze tijd hebben een (veel) kleiner grondvlak.

³⁵ In de sleuf in het koor kwam een rechthoekige plek met mortelgruis en wat baksteenfragmentjes te voorschijn (spoor 4/5/6]). Dit zou even goed een onderlaag voor een fundering (oost-west in de richting van het koorhek lopend) kunnen zijn geweest als een onderlaag voor een grafkeldertje.

Bovenaanzicht van het schip tijdens het onderzoek, terwijl in de zuiderkapellen wordt gegraven. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Onder de scheidingsmuur tussen zuiderkapellen C en D werden oudere funderingen aangetroffen. Bij de troffel bevindt zich een bouwnaad tussen de steunbeer 5D en muur 6C. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Foto van de westmuur van het zuidtransept, genomen in de bouwput van de verwarmingskelder in 1942. Onder de scheidingsmuur met zuiderkapel F zijn rechts de afgehakte oude funderingen (5E) te zien van de kerk van vóór 1470, met ernaast een spaarboog. Links daarvan zijn zware steunberen (8B) aanwezig ter hoogte van de zuidmuur van de zuiderkapellen. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

zuidelijke funderingen van deze bouwfases gezet te zijn. Bij de bouw heeft men in 1470 de kerk zodanig gesitueerd dat deze funderingen konden worden hergebruikt! De kolomvoeten zijn aan de noordkant tegen deze oude fundering aangezet. De scheidingsmuren tussen de kapellen staan deels op de oude funderingen en deels op een grondboog. In Zuiderkapel A was onder de scheidingsmuur met Zuiderkapel B een oude steunbeer zelfs nog intact aanwezig tot direct onder de tegenwoordige zerkenvloer. Binnen de kapellen heeft men later de oude funderingen uitgebroken tot omstreeks 2 meter diep ten behoeve van de graven.

Van de eerste zuidwaartse uitbreiding (periode 5) zijn alleen resten gevonden van de westelijke en de zuidelijke muur. De westelijke muur was recht.³⁶ De oostelijke muur moet zich onder het huidige zuidtransept hebben bevonden, wellicht ter hoogte van het uiteinde van het schip van de tufstenen kerk. Dit deel is verstoord door de kelderaanleg van 1942. Het muurwerk is 0,90 tot 0,95 meter dik, de fundering heeft onderin vertandingen tot een dikte van 1,50 meter.³⁷ De

³⁶ Met de prikstok is "gevoeld" dat de fundering onder de zuiderzijbeuk rechtdoor liep tussen sporen 5A en 5B.

³⁷ Deze verbreding van de onderkant was alleen aan de westelijke muur goed te meten (sporen 5A en 5B). De opmeting van de zijkant van de fundering bij spoor 5D wijst erop dat ook de zuidelijke muur op grotere diepte verbreed is, vermoedelijk tot dezelfde breedte.

onderkant van de fundering, direct gelegd op het gele zand van de natuurlijke ondergrond ("op staal gebouwd"), bevindt zich omstreeks het NAP. Aan het metselwerk, dat plaatselijk tot direct onder het huidige vloerniveau nog aanwezig is, is geen spoor te zien van een vroeger vloerniveau, geen verspringing in het metselwerk of een afdruk met mortel of iets dergelijks.

Het bouwwerk was van oorsprong voorzien van steunberen aan de buitenzijde, van dezelfde dikte als het muurwerk. Van de steunberen aan de zuidzijde is er slechts één terug gevonden (spoor 5D), op 10 meter vanuit de zuidwesthoek. Het valt aan te nemen dat de steunberen met een interval van 5 meter (gemeten van hart tot hart) tegen de zuidgevel stonden. Ook de volgende fase van de zuidelijke uitbreiding vertoont immers precies deze maat. Het ritme van de steunberen blijkt exact te passen, indien de zuidelijke uitbreiding van periode 5 inderdaad zou hebben doorgelopen tot het oostelijke uiteinde van het schip – de afstand vanaf de oostkant van de steunbeer tot deze hoogte is precies 15 meter. De uitbreiding zou dan, met een breedte van bijna 12 meter en een lengte van ruim 26 meter, vijf traveeën hebben gehad. Daarbij is een eventuele veelzijdige afsluiting aan de oostzijde niet meegerekend. De steunberen dienden als versterking van de muurgedeelten waar het gewicht van de kapconstructie via spitsbogen werd heengeleid. Tussen de steunberen waren vermoedelijk grote gotische vensters aangebracht. Aan de oostzijde van de uitbreiding is een veelhoekige afsluiting gereconstrueerd.

Tegen de zuidwesthoek (spoor 5C) zal zich zowel aan de zuid- als aan de westzijde een steunbeer hebben bevonden. Hiervan is de westelijke steunbeer terug gevonden – de volgende bouwphase van de zuidelijke uitbreidingen is er tegenaan gezet.

Het gebouw is gemetseld van geel en rood gaderde baksteen, die het metselwerk een bont aanzien geeft, met een steenmaat van 24,5 x 12/12,5 x 5,5 cm. In de funderingen is een onregelmatig metselverband toegepast, soms met een paar lagen koppen boven elkaar.

Dezelfde baksteen is gebruikt in de tweede bouwphase van de toren (spoor 5F). Vermoedelijk heeft men tegelijk met de zuidelijke vergroting van de kerk in periode 5 ook gewerkt aan een nieuwe toren op de oude fundamenteën van 4B.

In bouwperiode 6 is de zuidelijke uitbreiding doorgetrokken tot langs de toenmalige westtoren 4B/5F. Aan de zuidzijde zijn twee van de steunberen van deze bouwphase gevonden. Het blijkt dat het ritme van 5 meter afstand tussen de steunberen (van hart tot hart) in deze bouwphase is voortgezet, zodat het uitwendige van de uitbreiding uit periode 6 perfect zal hebben aangesloten op de bouwonderdelen van periode 5. Mogelijk was het ook samengevoegd tot één ruimte door het verwijderen van de westgevel van periode 5. De westgevel van periode 6 komt in de maatvoering niet keurig uit bij de westzijde van de toenmalige toren.³⁸ Kie-

³⁸ Dit komt doordat de uitbreiding in periode 5 zal zijn begonnen in aansluiting op de zuidoosthoek van het schip.

De scheidingmuur tussen zuiderkapellen A en B rust op de oude fundering van een steunbeer (6B). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

De funderingen met steunbeer (6C), aangetroffen in zuiderkapel B. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

zen we voor vijf traveeën, dan steekt de uitbreiding een eind uit, maken we een reconstructie met vier traveeën, dan ligt de gevel iets terug ten opzichte van de toren. Deze laatste optie heeft hier de voorkeur gekregen. In dat geval is de huidige westgevel van de Grote Kerk vrijwel op dezelfde plek gebouwd als de oude westgevel van vóór 1470.

De funderingen van periode 6 zijn even dik als die van de uitbreiding in periode 5, alleen is de onderzijde van de fundering vertand tot een iets geringere breedte, namelijk 1,20 meter. De funderingen zijn even diep ingegraven. Er is een andere baksteen voor gebruikt, overheersend rood van kleur, soms een gele, met een iets kleinere steenmaat van 22,5/23 x 11,5 x 5,5 cm.

Bij de noordkant van deze uitbreiding is iets bijzonders aan de hand. Op enig moment heeft men het muurwerk van de oude verlenging van het schip (spoor 4A) gedeeltelijk vervangen door nieuw metselwerk: fundering 5/6L. Deze is aan de westkant ingeboet in de hoek van de toren. De fundering 5/6L bestaat uit een vulmuur, met aan de buitenzijde links en rechts een éénsteens "schil" van gemetselde bakstenen met daartussen slordig neergevleide hergebruikte halve en hele stenen van uiteenlopende afmetingen (vooral grote steenmaten) met veel mortel erbij. De "schil" bestaat onderin uit vijf of zes lagen rode stenen van 26,5/27 x 12,5 x 5,5 cm (hergebruik onduidelijk) met op de hoogste delen zowel rode bakstenen van 24/24,5 x 12 x 5,5 cm als nieuwe geaderde gele/oranjerode stenen van 22,5/23 x 11 x 5,5 cm.

De verschillen in het metselwerk zouden het resultaat kunnen zijn van twee afzonderlijke bouwfasen: eerst een vervanging van dit deel van muur 4A tijdens periode 5 toen ook aan de toren werd gewerkt (5F), gevolgd door opnieuw een vervanging in periode 6 in verband met de vergroting van het zuidelijke uitbreiding. De bakstenen bovenin de muurresten passen immers bij de bouwactiviteiten van periode 6. Het is echter ook mogelijk dat het aangetroffen fundament in zijn geheel in periode 6 is aangelegd, met onderin de toepassing van hergebruikte bakstenen.

Hoogst eigenaardig is de aanwezigheid van twee steunberen (sporen 6A) aan de noordzijde tegen fundering 5/6L. Ze vertonen bouwnaden ten opzichte van fundering 5/6L. Deze steunberen aan de noordzijde bevinden zich dus binnen het schip van het oudere kerkgebouw. Bij kerkvergrotingen, waarbij er als het ware een beuk aan een kerk wordt toegevoegd, was het gebruikelijk om de ruimte te verenigen door het aanbrengen van pijlers of zuilen met scheibogen. Dat lijkt hier niet het geval te zijn geweest. Kennelijk was de wand tussen de beide gebouwen gesloten en waren de ruimten fysiek sterk gescheiden. Hooguit zullen er tussendeuren en vensters tussen beide gedeelten zijn geweest.

Gotische kerken uit de veertiende en vijftiende eeuw zijn met een dergelijke breedte steeds éénbeukig. De uitbreiding zal wel, zoals in West-Nederlandse kerken uit die periode gebruikelijk, zijn afgewerkt met een houten overkapping zonder stenen gewelf. De reconstructietekening is geïnspireerd op de veertiende-eeuwse Heilig Geestkapel (nu Waaggebouw) te Alkmaar.

Hierboven is reeds geopperd dat de tufstenen kerk mogelijk een basilikale opbouw had. Het kerkgebouw van periode 5 en 6 zou dan tegen de zuiderzijbeuk zijn aangezet, die allicht veel lager zal zijn geweest. Dit zou dan problemen kunnen hebben gegeven bij de waterafvoer vanaf de kap van deze zijbeuk – er zou een goot tegen de gevel van de uitbreiding moeten zijn gemaakt. Een andere optie is, dat men inmiddels het tufstenen kerkgebouw flink had verbouwd en verhoogd (bijvoorbeeld door de kerk om te zetten in een pseudobasiliek door de zijbeuken te verhogen), wellicht met een even hoge kap als de zidaanbouw. Het resultaat van de uitbreidingen zou dan een regelmatige dubbele kerk kunnen zijn geweest. We kunnen hierover helaas geen enkele nadere uitspraak doen.

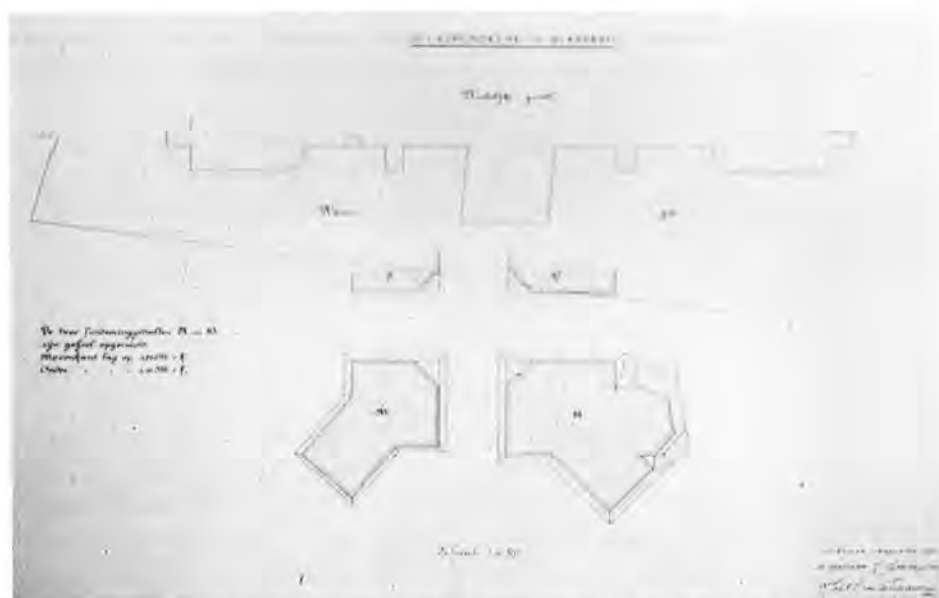
1.5 Een grote torenfundering aan de westzijde

Tot zover de funderingen die in de recente opgraving zijn gevonden. In 1895 werd vlak buiten de kerk een zware torenfundering aangetroffen in de bouwput van het Rijks Opvoedings Gesticht (spoor 7/8N). Hij is opgemeten door de opzichter van de Justitiegebouwen, Johannes J. van Schuijlenburg. Vanwege de kelder van het R.O.G.-gebouw moesten de funderingen grotendeels verwijderd worden. Een deel van deze funderingen is in 1970 nog onderzocht bij de afbraak van het R.O.G.-gebouw en ingemeten door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Helaas is niet bekend hoe de oostkant van de fundering eruit zag. Als de oudere torenfundering 4B/5F inderdaad vierkant is, moet de torenfundering 7/8N direct tegen fundering 4B/5F aangezet zijn.

De afmetingen waren ronduit indrukwekkend. De steunberen niet meegerekend was de torenfundering maar liefst 15 meter breed. Hij was enigszins onregelmatig van vorm en bestond uit vier enorme blokken metselwerk onder de hoeken van de toren, met smalle openingen ertussen. Het grondplan is ook opmerkelijk doordat de toren niet op elke hoek twee steunberen had haaks op de muurvlakken, maar op elke hoek een enkele, overhoeks geplaatste steunbeer. De funderingen van de steunberen waren maar liefst 4,5 meter dik. Tegen de zuidkant van de zuidwestelijke steunbeer bevond zich de fundering voor een veelhoekige traptoren.

De onderkant van de fundering bevond zich op 1,40 meter onder NAP, dat wil zeggen ruim 3,5 meter onder het huidige straatniveau en meer dan 1,5 meter onder het huidige (maar waarschijnlijk ook toenmalige) grondwaterpeil. Voor de torenfundering was een rode baksteen gebruikt, waarvoor in 1970 een steenmaat van 24 x 12 x 5,5/6 cm werd genoteerd.

Voor een dergelijk grondplan zijn niet veel parallellen te vinden. Overhoekse steunberen zijn bijvoorbeeld aanwezig bij enkele torens in Brabant en midden-Nederland, die in bouwstijl en afwerking onderling sterk verschillen. Opvallende exemplaren zijn de midden-vijftiende-eeuwse torens van de Sint Cunerakerk van Rhenen en de Sint Maartenskerk van Zaltbommel, gebouwd in de stijl van de Nederrijnse gotiek. Ook de kerktorens van Doesburg en Didam, iets later gebouwd

Deze torenfundering werd in 1895 opgemeten door Johannes J. van Schuijlenburg, opzichter der Justitiegebouwen, in de bouwput van het nieuwe tuchthuis. De beide westelijke delen moesten worden verwijderd voor de aanleg van een kelder. Het noorden is links. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

in deze bouwstijl, hebben overhoekse steunberen. De toren van de Sint Laurenskerk van Rotterdam (1449 begonnen, in de zestiende eeuw voltooid) heeft ook overhoekse steunberen- afgezien van dit kenmerk wordt deze toren stilistisch gerekend tot de reeks torens die is geïnspireerd op de Utrechtse Domtoren. In de Brabantse gotiek is er één zeer aansprekend voorbeeld, namelijk de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda, gebouwd 1468-1505, waarvan de bouwstijl wellicht mede is beïnvloed door de grote Nederrijnse torens van Rhenen en Zaltbommel. De zestiende-eeuwse kerktorens van Oosterhout en Woudrichem, iets soberder uitgevoerd maar nog wel in de Brabantse gotiek, zijn afgeleid van het voorbeeld uit Breda.³⁹

Opmerkelijk genoeg zijn zelfs de grootste van deze torens, van de Sint Cunera-kerk van Rhenen, de Sint Maartenskerk van Zaltbommel en de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda, met hoogten van resp. 73, 68 en 67 meter, voorzien van een onderbouw met een veel kleiner grondvlak dan in Alkmaar, namelijk met zijden (steunberen niet meegerekend) van 12 tot 12,5 meter! De Alkmaarse torenfundering, met zijden van 15 meter, is derhalve van buitengewone afmetingen. De bouwers moeten destijds wel uitzonderlijke bouwplannen hebben gehad en kennelijk ook hoge verwachtingen ten aanzien van de financiële middelen voor de uitvoering.

1.6 Dateren aan de hand van baksteensoorten

De opgravingen hebben erg weinig aanknopingspunten geleverd voor de datering van de bovenvermelde bouwfases. Er zijn geen potscherven of andere dateerbare vondsten gedaan bij de funderingen doordat vloerniveaus, ophogingen en zelfs de insteek van funderingen door de grafdelvers verstoord zijn. Slechts het bouw materiaal zelf zou enige houvast kunnen bieden, met name de gebruikte baksteensoorten.⁴⁰

In 1993 is begonnen met het systematisch documenteren en eventueel bemonsteren van steensoorten in opgravingen en incidenteel bij bouwhistorisch onderzoek. Een deel van het materiaal kan door verbinding met archeologische en/of historische bronnen of door kunsthistorisch onderzoek van gebouwonderdelen nader gedateerd worden. In het algemeen blijkt er in middeleeuws Alkmaar een verbijsterende variatie aan steensoorten gebruikt te zijn. Niet alleen zijn er verschillende baksels maar ook zeer uiteenlopende steenmaten.

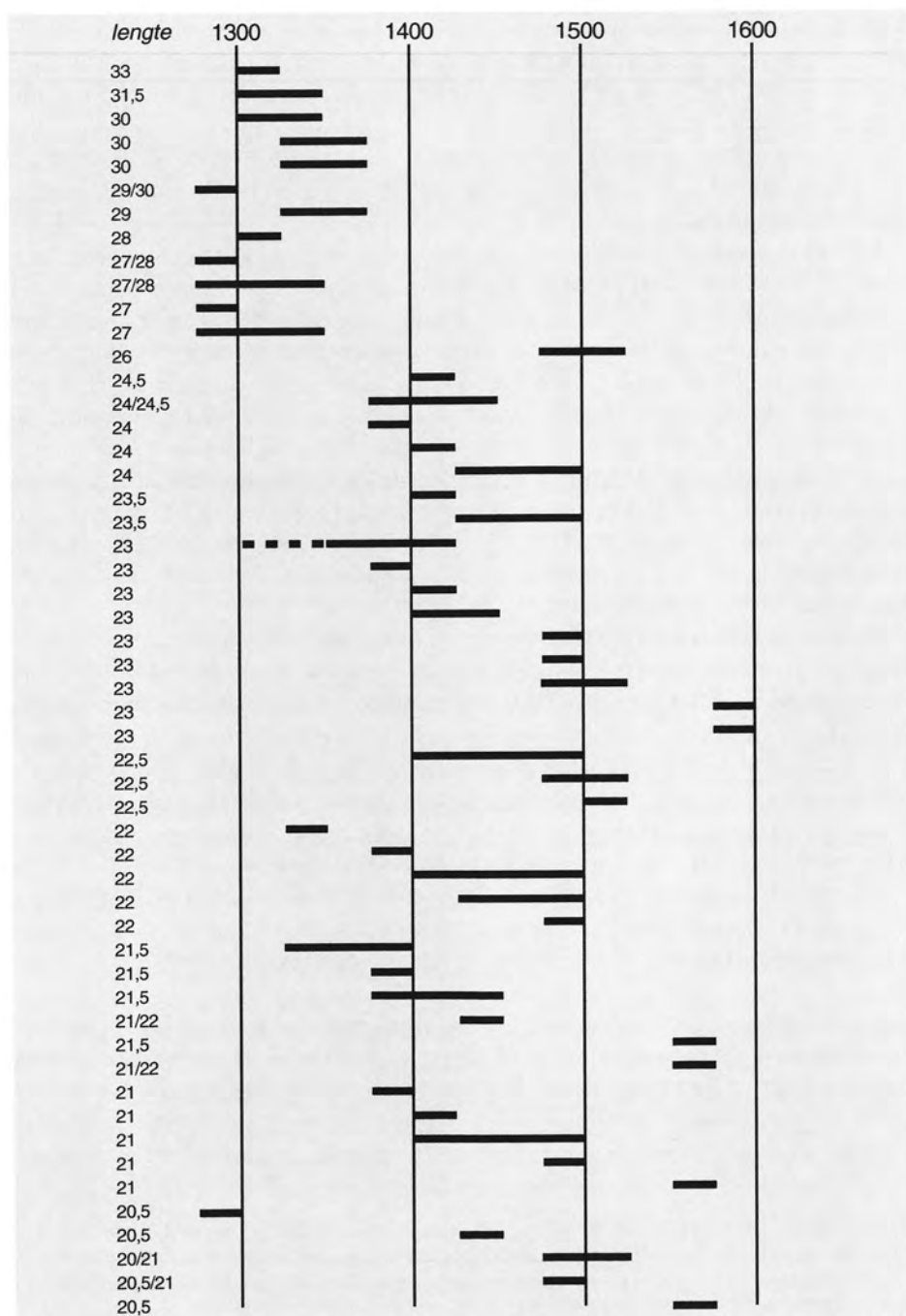
Uit met name Zuid-Holland en Utrecht is een patroon bekend, waarbij globaal gezien de grootste steenmaten het oudste zijn, met stenen van meer dan circa 29 cm lengte vóór 1300/1350, en er vervolgens een min of meer geleidelijke verkleining van de baksteen is opgetreden gedurende de veertiende tot de zeventiende eeuw. Dit patroon van de verkleining van de baksteen (waartegen de overheid in de belangrijkste productiecentra met allerlei verordeningen voortdurend optrad) zou vooral kunnen samenhangen met het gebruik om stenen te bestellen in aantallen in plaats van volumes, alsmede met het feit dat kleinere stenen minder klei behoeven en sneller gaar zijn bij het bakproces. Overigens is ook hier het beeld niet eenvoudig, aangezien de steenbakkerijen destijds veelal minstens twee formaten stenen produceerden, de grote en de kleine steen.⁴¹

Bijgaand is een grafiek samengesteld van baksteensoorten te Alkmaar, die vooral uit archeologische contexten zijn verzameld (de onzekerheid in de archeologische datering is te zien aan de lengte van het datering-staafje van de betreffende vondst; voor nadere toelichting op deze baksteenvondsten zie bijlage 2). Hergebruikte bakstenen zijn niet in het overzicht opgenomen. Hierbij moet worden opgemerkt, dat in funderingen altijd de slechtste kwaliteit stenen werd toegepast, bijvoorbeeld met een niet geheel strakke vorm of met bakfouten. Hierdoor zal het beeld nog wel enigszins zijn vertroebeld. Voor degenen die met behulp van baksteensoorten tot dateringen willen komen, is het resultaat tot dusverre weinig bemoedigend!

39 Ozinga 1953, 44-46, 59, 63, 80-81. Janse en Hart 1977, nrs. 18 en 40.

40 Voor wat betreft de ontwikkeling van het metselwerk, i.e. de metselverbanden, valt uit Alkmaar helaas nog weinig te melden. Doorgaans is er in de opgegraven funderingen slechts zelden een metselverband herkenbaar, mede doordat in Alkmaar de funderingen doorgaans erg ondiep zijn en slechts zelden meer dan een handvol steenlagen aanwezig is. Het bouwhistorisch onderzoek van huizen in de binnenstad is in Alkmaar door gebrek aan menskracht minder systematisch dan wij zouden wensen.

41 Hollestelle 1961.

Grafiek van baksteenmaten en hun dateringen, afkomstig uit archeologisch en bouwhistorisch onderzoek te Alkmaar (vergelijk bijlage 2). Tekening auteur.

In Alkmaar zijn bakstenen groter dan 27 cm steeds te dateren vóór 1350/1375. Echter, vanaf die datum komen tot in de zestiende eeuw tegelijkertijd allerlei formaten voor van 24,5 cm tot 21 cm. Voor de maten tussen de 27 en 24,5 cm zijn nog weinig gegevens voor handen.⁴² De baksteenmaten zijn in veel gevallen niet precies volgens de “standaard” verhoudingen van lengte x breedte x dikte = 4 x 2 x 1. Herhaaldelijk is de baksteen minder dik dan volgens de formule en soms is de steen ook smaller.⁴³

Wel is het mogelijk om greep te krijgen op bakselsoorten, zij het met enige omzichtigheid. Binnen één partij stenen kon de variatie namelijk soms groot zijn doordat een deel van de stenen in de ovens meer zuurstof kreeg of langer aan een grotere hitte werd blootgesteld. Overigens treedt er bij een verschil in baktemperatuur niet alleen een verschil op in de kleur en hardheid maar is er ook een andere krimp van de steen. Dit is bijvoorbeeld in 1999 waargenomen in de funderingen van een laat-dertiende- of vroeg-veertiende-eeuwse stadsmuur, waarin een partij stenen verwerkt was die duidelijk bestond uit het slechtste deel van de levering: een deel van de bakstenen was erg zacht en egaal roserood van kleur, met een steenmaat tot 28 x 13/13,5 x 7 cm, en andere bakstenen waren donkerrood soms met diepgele aders erin, klinkendhard en vaak kromgetrokken, met een steenmaat tot 27 x 12 x 6,5 cm.⁴⁴

In metselwerk van vóór 1350 komen we doorgaans tamelijk egaal gekleurde lichtrode/rode bakstenen tegen, waarvan de herkomst niet bekend is. In de periode van circa 1350 tot circa 1550 overheersen baksteensoorten met een gemengd geel en rood baksel, soms fel gekleurd of met rode en gele aders. Deze bonte steensoorten zijn ontstaan door de toepassing van zeeklei, die in onze regio voorkwam als gelaagde afzettingen met daarin soms zand- of schelprijke (sterk kalkhoudende) lagen. Het ijzer in de klei zorgde voor een rode kleur⁴⁵, de kalk daarentegen voor een gele tot rose kleur. De baksels waren meer of minder egaal, of rood/geel geaderd, afhankelijk van de gelaagdheid van de betreffende kleiputten en van de mate waarin de klei bij de voorbereiding van de grondstof was gemengd en gekneed (het met de voeten “walken” van de klei).

Uit schriftelijke bronnen⁴⁶ is bekend dat rond het midden van de veertiende eeuw en in de vijftiende eeuw baksteen uit Alkmaar werd geëxporteerd voor werkzaamheden aan onder andere grafelijke kastelen. Op een kaart van omstreeks 1530 is aan de Rekerdijk nabij Alkmaar de locatie van maar liefst drie steenovens terug te vinden, welke ressorteerden onder de jurisdictie van Oudorp

42 De toepassing van baksteen van 26 cm in een beerput van circa 1475/1525 valt sterk uit de toon (wellicht is de put ouder dan het oudste vondstmateriaal, of is er toch hergebruikte baksteen toegepast).

43 Dit laatste zal wel zijn gedaan ten behoeve van metselverbanden met strekkenlagen afgewisseld door koppenlagen, waarbij er immers tweemaal zoveel stootvoegen in de koppenlagen zijn.

44 Opgraving Canadaplein 1998-1999 (opgravingscode 98CAN; nog ongepubliceerd).

45 Door het oxyderend bakken van de klei.

46 Geus 1979.

en van Koedijk/Huiswaard.⁴⁷ Twee ervan waren toen het eigendom van Willem Jansz., schout van Alkmaar. Geus wijst erop dat het zeer wel mogelijk is dat deze ovens eind dertiende eeuw gesticht waren voor de bouw van de beide nabij gelegen grafelijke kastelen De Nieuwburg en De Middelburg. Begin zestiende eeuw blijkt een deel van de ingezetenen van Koedijk en Sint-Pancras de kost te verdienen met het winnen van klei uit de nabijgelegen ondiepe meren (waaronder de Kleimeer) ten behoeve van de baksteenfabricage. De sloot tussen de Rekerdijk en de Vronermeer was zelfs bekend onder de naam Steensloot.

Het baggeren van klei uit meren ten behoeve van de baksteenfabricage, elders in het land een onbekend fenomeen, kwam destijds in westelijk West-Friesland ook op andere plaatsen voor. Wellicht waren de natuurlijke kleilagen, die vooral in de twaalfde en dertiende eeuw in de regio waren afgezet bij grote overstromingen,⁴⁸ inmiddels grotendeels uitgeput door winning voor dijk aanleg, steenbakkerij en in mindere mate ook pottenbakkerij. Vanaf het midden van de zestiende eeuw raakte de lokale baksteenfabricage in verval, mede als gevolg van de droogmakerijen van de meren en ontginning van de kleibodems voor agrarische doeleinden.

Hoewel er ongetwijfeld ook wel baksteen geïmporteerd zal zijn, vermoeden we dat de meeste baksteen uit de veertiende en vijftiende eeuw lokaal is geproduceerd. Vanaf circa 1550 komen we geheel andere baksteensoorten tegen, meer egaal geel of egaal rood van kleur. Deze zullen vooral afkomstig zijn uit steenbakkerijen in de huidige provincies Zuid-Holland, Utrecht en Friesland.

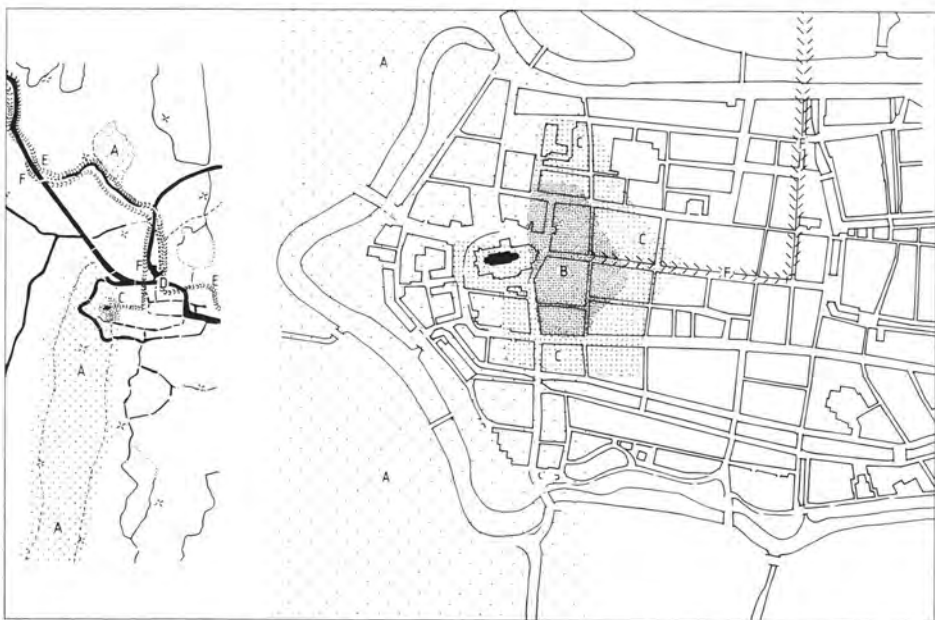
Het zal duidelijk zijn, dat de funderingen uit de opgravingen in de Grote Kerk op grond van de baksteensoorten slechts grof dateerbaar zijn.

47 Geus 1979, afb. 1: ten oosten van de Rekerdijk, thans Frieseweg, ligt een steenoven direct noordelijk van de aansluiting van de Munnikenweg, een tweede steenoven net voorbij de bocht waar later de Hoornsevaart is aangesloten, en een derde steenoven ongeveer midden ertussen.

48 Bij een opgraving van een dijklichaam in de Kraspolder bij Oudorp werd in 1992 ontdekt, dat in de twaalfde en dertiende eeuw op deze plek, op het veen en tegen de oostelijke flank van de strandwal van Oudorp, een fijngelaagd, vet kleipakket was afgezet van ruim 1 meter dik, in huidige compacte toestand (Bitter 1993). Van een dergelijk kleipakket is in de regio (haast) nergens meer iets te vinden.

Aardewerk uit de tiende eeuw, opgegraven in 1998 bij Laat 208-212: Badorf-type, reliefbandamfoor, Pingsdorf-type en (linksonder tweemaal) Duisburger aardewerk. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Topografie van Alkmaar: A geestgrond, B tiende-eeuwse nederzetting, C elfde/twaalfde-eeuwse nederzetting, D Torenburg, E Westfriese Omringdijk, F de dijk van 1196/1203. Tekening auteur.

2 De tufstenen kerk en de vroegste geschiedenis van Alkmaar

2.1 Alkmaar in de tiende tot de twaalfde eeuw

De geschiedschrijving van Alkmaar wordt sterk gehinderd door een groot gebrek aan schriftelijke bronnen van vóór 1500. De oorzaak daarvan is deels gelegen in de vernielingen die door een plunderende bende, de "Zwarte Hoop" onder leiding van Grote Pier, in 1517 onder andere in het Stadhuis werden aangericht. In de burgemeesterskamer lagen daarna zoveel verscheurde papieren "dat men ten halven knijen daer wel in mochte gaen".⁴⁹ Ook over de Grote Kerk zijn slechts weinig schriftelijke gegevens voorhanden. Zo ontbreken vrijwel alle bronnen over de omvangrijke bouwactiviteiten aan de Grote Kerk die in de loop der tijd hebben plaats gevonden. Enkele vroege gegevens over Alkmaar danken we aan archiefstukken van de abdij van Egmond, die destijds belangen had bij Alkmaar. Helaas zijn deze niet eenvoudig te duiden, aangezien een belangrijke groep ervan bestaat uit stukken waarvan door historici de echtheid wordt betwist.

Archeologische vondsten uit de binnenstad van Alkmaar duiden op een ontstaan van de nederzetting in de tiende eeuw. Tot dusverre is, ondanks diverse onderzoeken, geen materiaal opgegraven dat onomstotelijk vóór 900 kan worden gedateerd.⁵⁰ De oudst bekende sporen van bewoning uit diverse opgegraven terreinen in de westelijke binnenstad zijn aan de hand van de daarin aangetroffen keramiek in de tiende eeuw te dateren. De betreffende vindplaatsen concentreren zich in de westelijke binnenstad, in een langgerekte strook van 300 meter lang en op het breedste gedeelte 80 meter breed, direct ten oosten van de lijn Koorstraat-Schoolstraat-Paardenmarkt.⁵¹ Er zijn te weinig gegevens om een plattegrond van het toenmalige Alkmaar samen te stellen. Wel kan aan de hand van opgravingen elders een doorsneebeeld worden geschetst van nederzettingen uit deze periode. Deze bestonden

49 Cordfunke 1978, 12 (bron: RAA Stadsarchief 1254-1815 inv. 238).

50 Er is bijvoorbeeld nog geen enkel fragment gevonden van de zogenoemde "steengoedachtige keramiek" uit de omgeving van Mayen in de Duitse Eifel. Dit materiaal wordt door archeologen wel beschouwd als "gidsfossiel" voor de achtste en negende eeuw omdat het in vrijwel alle vondstcomplexen uit deze periode voorkomt.

51 Vindplaatsen: opgraving Gedempte Nieuwesloot 1972 sloop Gewestelijk Arbeidsbureau (vindplaatscode 72GNI), Breedstraat 1978 bouwput vierde vleugel Stadhuis (78BRE), bouwputten Gedempte Nieuwesloot/westhoek Sint-Laurensstraat 1984 en 1995 (84SLA en 95GNI. Bitter en Dijkstra 1996c), bouwput 1998 Laet 210-212 (98LAA plaggenwanden, kuilen en greppels. Bitter 1998). N.B. de datering van aardewerk uit de tiende-twaalfde eeuw, zoals voor onder andere vondsten van Alkmaar door deskundigen steeds is verondersteld (Cordfunke 1992), moet worden herzien op grond van recente onderzoeken elders in Nederland (Dijkstra 1998, 27-43; Bartels, Oudhof en Dijkstra 1997) en in Keulen. E.e.a. zal nader worden toegelicht in een toekomstige publicatie.

doorgaans uit één of een paar boerenerven naast elkaar. Een erf was veelal rechthoekig met zijden van omstreeks 30 tot 60 meter, met daarop de hoofdboerderij (meestal een gecombineerd woon-stalhuis), schuren en bijgebouwen.⁵² Als we een dergelijk patroon zouden projecteren op Alkmaar, dan moeten er naast elkaar gelegen toch zeker zes tot tien erven zijn geweest.⁵³

Het oudste verkavelingspatroon van Alkmaar is een schoolvoorbeeld van een "geestgrond-ontginning" zoals dat in 1965 is geschetst door de historisch-geograaf J.K. de Cock.⁵⁴ Geestgronden zijn natuurlijke zandruggen, bestaande uit langgerekte strandwallen parallel aan de kustlijn die zijn verbreed door zandverstuivingen (de vorming van de Oude Duinen) en die van origine een sterk reliëf hadden. Deze zandruggen werden in de vroege Middeleeuwen ontgonnen als akkerland. Langs de randen van zo'n geestrug werd door de ontginners zowel aan de oost- als aan de westzijde een weg gelegd, welke wegen aan het noord- en zuidende van de geestrug bij elkaar komen. Het laaggelegen klei- en veengebied rondom de geestrug diende als weide- en hooiland voor het vee. De nederzettingen lagen doorgaans op de rand van de geestrug aan de buitenzijde van de randweg.

Alkmaar ligt op de noordpunt van een kilometers lange geestrug tot aan Limmen. Nog steeds zijn de randwegen herkenbaar in de Westerweg en de Kennemerstraatweg. Het Ritsevoort en de Koorstraat zijn het verlengde van de Kennemerstraatweg. De tiende-eeuwse nederzetting Alkmaar bevond zich inderdaad direct ten oosten van deze weg.

De vroegste schriftelijke bron over Alkmaar zou teruggaan op de eerste helft van de tiende eeuw. Het betreft een vermelding in een oorkonde, gedateerd 26 juli 1083, waarin de graaf van Holland enkele belangrijke schenkingen aan de abdij van Egmond zou hebben gedaan.⁵⁵ Deze oorkonde is volgens historici een falsum en er zijn door hen verhitte discussies gevoerd over de mogelijke context en het tijdstip van de vervalsing, met uitkomsten variërend van het tweede kwart van de twaalfde tot de vroege dertiende eeuw. In de oorkonde wordt ook een opsomming gegeven van eerdere schenkingen, die in het stuk door de graaf bevestigd worden. Deze opsomming wordt door historici beschouwd als authentieke informatie, mede doordat dit in diverse latere goederenlijsten wordt herhaald. Bij de schenkingen door graaf Diederik I (overleden in 939) aan de door hem in

52 Er is in Nederland erg weinig gepubliceerd over nederzettingen waarvan de erfindeling duidelijk is te reconstrueren. Voorbeelden zijn er op de Veluwe (Kootwijk: Heidinga 1987), in Drenthe (Gasselte: Waterbolk en Harsema 1979; en Odoorn: Waterbolk 1973) en bij Zutphen (Eme: Reuselaars 1996).

53 Mogelijk is deze schatting wat hoog, omdat het in theorie denkbaar is dat de nederzetting in de loop van de tiende eeuw wat is opgeschoven naar het noorden of het zuiden, zodat het noordelijke dan wel het zuidelijke deel alleen een gedeelte van de eeuw bewoond was.

54 De Cock 1965, 88-92. De Cock heeft gepoogd deze structuur voor Alkmaar te preciseren in wat hij zelf een "werkhypothese" noemt en schetst Alkmaar als een "brinkdorp" (De Cock 1972). Aangezien diverse gegevens sindsdien achterhaald zijn, zal ik hierop niet nader ingaan.

55 Koch 1970 nr. 88, 169-185. Hoewel deze gebiedsaanduiding voor zover bekend voor 1100 nog niet werd gebruikt, hanteer ik gemakshalve de aanduiding "graafschap Holland" voor het gebied dat toen door de graven werd bestuurd.

922 gestichte abdij staan onder andere vermeld: "in Alcmere duos manssus", oftewel twee hoeven in Alkmaar.⁵⁶ Deze twee hoeven zouden in de genoemde strook met tiende-eeuwse bewoningsresten gezocht kunnen worden.⁵⁷ Zoals hierboven geschetst, zal Alkmaar toen al verscheidene hoeven groot zijn geweest.

De Grote Kerk blijkt op de geestrug direct náást deze tiende-eeuwse nederzetting te zijn gebouwd. Dit is een aanwijzing dat de nederzetting reeds bestond toen de eerste kapel werd gesticht.⁵⁸

In de elfde eeuw breidde de nederzetting zich uit naar het oosten, tot nog minstens 25 meter ten oosten van de Van den Boschstraat.⁵⁹ Dit deel van de nederzetting bevond zich in het laag gelegen gebied naast de geest. Men heeft bij de aanleg van de nederzetting vermoedelijk eerst de dunne veenlaag verwijderd en onder de huizen een onderlaag met turfplaggen aangebracht. De huizen hadden vloernivo's op omstreeks een meter onder NAP. Dit zeer laag gelegen deel van de nederzetting is in de tweede helft van de twaalfde eeuw door overstromingen vernield.⁶⁰ Het hoger gelegen deel, ongeveer tot de lijn Schoutenstraat-Doelenstraat, bleef toen gespaard.⁶¹

In de twaalfde eeuw is men als verdediging tegen het opdringende water begonnen met de aanleg van dijken, het eerst langs de oostkant van de Rekere (de latere Westfriese Omringdijk die West-Friesland omgaf). Er kwam vervolgens ook een dijk langs de westoever van de Rekere, namelijk de dijk tussen Alkmaar en Bergen die blijkens een geschreven bron in 1196/1203 werd aangelegd door de graaf van Holland.⁶² De hoge ligging van de Langestraat en de Houttil (thans nog zeker een meter boven de omliggende straten) kan worden verklaard doordat de kern bestaat uit dit dijklichaam. Deze dijk is dwars door het laag gelegen deel van de oudere nederzetting gelegd dat kennelijk na de overstromingen opgegeven was.

56 Oppermann 1933 Fontes, 220. De schenking wordt ook gememoreerd in de aantekeningen van het Egmonds evangelie-boek Liber S. Adalberti, dat is overgeleverd als afschrift in een vijftiende-eeuws cartularium (volgens Meilink 1951, 89, uit circa 1420): "in villa Alcemere vocitata duas mansas". Het cartularium is onlangs vertaald en de betreffende passage luidt: "Bovendien in het dorp, dat men Alkmaar pleegt te noemen, twee mansas, die elk jaar een pond opbrengen, waarbij wij een vierde deel van een mansa niet hebben" (Van der Drift en Hoofman 2001, 2).

57 Zoals Cordfunke 1992, 349, terecht opmerkt.

58 Een dergelijke topografie is bijvoorbeeld op de hogere zandgronden in Drente ook gesignaleerd door Waterbolk (1980, 198), waaruit hij concludeert dat de nederzettingen vaak ouder zijn dan de kerk. In de Brabantse Kempen is door Theuws een vergelijkbare ontwikkeling aangetoond bij elfde- en twaalfde-eeuwse kerkstichtingen in de zogenoemde secundaire parochiecentra (Theuws 1989, 180-187).

59 In juni-juli 2001 zijn bij een opgraving aan de Langestraat 66 (voorheen de winkel van firma Kofa Spruijt) resten van palen en vlechtwerkconstructies gevonden uit de elfde of twaalfde eeuw (nog ongepubliceerd). Tot dan toe was de bouwput van de HEMA aan de Langestraat/hoek Van den Boschstraat (1958) de meest oostelijke vindplaats uit deze periode. Recent zijn de vondsten uit de opgraving in 1958 in de HEMA-bouwput aan de Van den Boschstraat opnieuw bekeken. Het merendeel van de vondsten, die hoofdzakelijk afkomstig zijn uit de eerste ophogingslaag onder de huizen, blijkt in de elfde eeuw gedateerd te kunnen worden.

60 Cordfunke 1992.

61 Bitter, Dijkstra, Roedema en Van Wilgen 1997, 28-32 en 211 (onderzoek Langestraat 113-117 in 1993; 93LAN).

62 Oppermann 1933, Fontes, oorkonde 18, 242-243; Meilink 1951 deel II 10 R.21.

Langs deze dijk ontwikkelde zich al spoedig de handelsplaats Alkmaar, met aan de oostzijde bij de Mient een handelscentrum, waar het oudste havengebied zal hebben gelegen. Op de latere topografische ontwikkeling van Alkmaar zal verderop nog nader worden ingegaan.

2.2 Een geschil over de rechten op de kerk van Alkmaar

De vroegste geschreven bron over de kerk van Alkmaar is een aantekening in een lijst, ingeschreven in een sacramentarium van de abdij van Echternach (in het huidige Luxemburg), handelende over de kerkbezittingen van deze abdij in het graafschap Holland. De notities bestaan uit een eerste lijst van kerken, waarbij enkele als "mater" worden aangeduid, gevolgd door een tweede lijst met de kop "Ecclesie quas Theodericus habet. Nomina ecclesiarum de fresia: ...". In de beide lijsten komen plaatsnamen voor uit heel het toenmalige Holland, van Voorhout tot Petten.

In de eerste lijst komen we onder andere tegen: "Heileginlo mater . Almere . Misna . Skirmere." De opstelling suggereert dat de kerken van Alkmaar, Mijsen en Schermer ooit zijn gesticht als dochterkerken van de moederkerk Heiloo. In de tweede lijst, van kerken die graaf Diederik (III, overleden 1039) kennelijk in bezit had, komen diverse kerken uit de eerste lijst voor, waaronder ook Heiloo maar niet Alkmaar. Blok wijst erop dat de lijst door vier verschillende handen is geschreven.⁶³ Hij vermoedt dat de lijsten zijn gemaakt ten behoeve van broeders, die naar Holland reisden om de kloosterbezittingen te bezoeken. De onvolledigheid van de lijsten kan dan samenhangen met hun reisprogramma's. De lijsten geven daarom geen overzicht van alle Echternacher bezittingen in Holland maar slechts van een selectie daaruit. Het ontbreken van Alkmaar in de tweede lijst hoeft dan ook geen betekenis te hebben.

De hierna volgende schriftelijke bronnen houden verband met een conflict over de rechten op kerken in Holland, dat speelde tussen de abdij van Egmond met de graven van Holland enerzijds en de abdij van Echternach anderzijds. Echternach vond in dit conflict steun bij de bisschop van Utrecht en bij de Duitse keizer.

De graven van Holland onderhielden in die periode nog nauwe banden met de abdij van Egmond, waarvan de houten kerk in 922 door graaf Diederik I was gesticht. Graaf Diederik II liet deze houten kerk vervangen door een grote stenen kerk.⁶⁴ De abdij van Egmond was destijds min of meer hun privé-bezit, een "ei-

⁶³ Blok 1974. Hoewel deze gebiedsaanduiding voor zover bekend voor 1100 nog niet werd gebruikt, hanter ik gemakshalve de aanduiding "graafschap Holland" voor het gebied dat toen door de graven werd bestuurd.

⁶⁴ In de Annalen van Egmond worden deze twee kerken vermeld (Uitterhoeve 1990, 33). Volgens oudere literatuur werd door Diederik I ook de abdij bij de kerk gesticht, maar tegenwoordig veronderstelt men dat de stichting van de abdij het werk was van Diederik II en diens echtgenote Hildegard (vgl. Verkerk 1997; Gumbert 1997).

genklooster", en tot 1203 werden de leden van het grafelijk huis begraven in de abdijkerk. Hun invloed beperkte zich niet tot de wereldlijke aspecten maar betrof ook kerkelijke zaken, zoals de aanstelling van abten en pastoors. Pas in de elfde eeuw begon de bisschop van Utrecht zich met de kerkstichtingen in zijn diocesis te bemoeien en poogde hij te bewerkstelligen dat men daarvoor bisschoppelijke toestemming moest vragen.⁶⁵ Er kwamen in die tijd hervormingen op gang die kerkelijk en wereldlijk bestuur meer scheidden. Een hoog opgelopen conflict over de rol van wereldlijke machthebbers bij de benoeming van bisschoppen, de "Investituurstrijd", zou uitmonden in een overwinning van paus Gregorius VII, naar wie de Gregoriaanse Hervorming is genoemd. In de toonaangevende abdij van Cluny kwam een beweging op gang om verminderde zeggenschap van leken op abdijen te bewerkstelligen. Deze abdij had dan ook geen lekenvoogdij maar viel rechtstreeks onder de paus. In de abdij van Egmond vonden cluniacenzers hervormingen plaats onder abt Wouter, die in 1130 door gravin Petronella was aangesteld.⁶⁶ In 1140 droeg graaf Diederik VI, onderweg tijdens een pelgrimstocht naar het Heilige Land, bij een bezoek aan Rome zijn rechten op de abdij van Egmond over aan paus Innocentius II, waardoor het klooster in alle zaken direct onder de Heilige Stoel viel (NB dus niet onder de bisschop van Utrecht).

In de jaren 1157-1162 speelde er tussen de graaf en de abdij een hoog opgelopen geschil over de rechten op de kerk van Vlaardingen. Dit was de aanzet tot een verwijdering tussen de abdij van Egmond en de graven van Holland. Graaf Diederik VII was in 1203 de laatste van het grafelijk huis die in de abdijkerk begraven zou worden. De abdij van Rijnsburg, in 1132-1133 gesticht door gravin Petronella, zou de rol van grafkerk voor het grafelijk huis overnemen.

Het blijkt dat de graven van Holland diverse kerken met de bijbehorende goederen, die van origine toebehoorden aan de abdij van Echternach, in de elfde eeuw beschouwden als "eigenkerken". Verscheidene van deze kerken werden door hen aan de abdij van Egmond geschonken.

De abdij van Echternach poogde in het midden van de elfde eeuw de zeggenschap over een hele reeks Hollandse kerken terug te krijgen. Volgens de abt waren deze kerken wederrechtelijk ingenomen door de Hollandse graven Diederik III (939-1039), Diederik IV (1039-1049) en Floris I (1049-1061). Verscheidene van deze kerken waren door Karel Martel aan Willibrord geschonken, die ze naliet aan de abdij van Echternach.⁶⁷ Echternach had ook aanspraken op een reeks kerken die naderhand waren gesticht, waarvan enkele pas in de tiende eeuw ontstaan zullen zijn.⁶⁸ Alkmaar komt ook in de lijst voor en Echternach was kennelijk betrokken

⁶⁵ Post 1928, 49-51. Over de hier besproken oorkonde van 1063 merkt hij overigens op dat in dit stuk de abt van Echternach en de bisschop van Utrecht kennelijk onder meer afspreken om gezamenlijk te beslissen over de aanstelling van pastoors in de genoemde kerken (Post 1928, 54-62).

⁶⁶ Zie b.v. voor de gewijzigde relatie tussen de graaf en zijn "eigenklooster" te Egmond: Hof 1973, 17-88 en 377-383, Meilink 1951, 8-17.

⁶⁷ Zie ook Cordfunke 1967 en Blok 1974.

⁶⁸ Blok 1974, 173 verbindt enkele kerken met een (niet nader toegelichte) "grote ontginningsactiviteit" en oppert mede op grond daarvan een datering van de lijsten in de eerste helft van de elfde eeuw.

geweest bij de stichting van deze kerk. Waarschijnlijk hebben de Hollandse graven eerst namens de abdij van Echternach de voogdij over deze kerken uitgeoefend, maar vervolgens eigenmachtig de rechten op deze kerken geheel aan zich getrokken. De abdij van Echternach had immers in de tiende eeuw grote moeite om de greep op haar bezittingen langs de Noordzeekust te handhaven. Zo waren ook diverse goederen te Antwerpen en in het huidige Zeeland na de negende-eeuwse Vikinginvallen definitief overgegaan naar lokale machthebbers.⁶⁹

In dit conflict waren ook de Duitse keizer en de bisschop van Utrecht betrokken. Tussen het graafschap Holland en het bisdom Utrecht waren er eeuwen achtereen strubbelingen, variërend van conflicten over een scala aan bevoegdheden en bezittingen tot complete oorlogen. Het is dan ook geen wonder dat Echternach met succes steun zocht bij de bisschop van Utrecht. De bisschop deed dit niet belangeloos – uit de overeenkomst van 1063 (waarover dadelijk meer) blijkt dat hij de rechten op de Willibrord-kerken van Holland wilde delen met de abdij van Echternach.

Een ander spanningsveld bestond tussen de Duitse koningen/keizers en de graven van Holland. De laatsten permitteerden zich steeds meer vrijheden en trokken allerlei voorheen koninklijke bevoegdheden naar zich toe, bijvoorbeeld het wildernisregaal (= koninklijke rechten op de wildernis). Hierdoor waren er onder meer problemen ten aanzien van de bezittingen bij het hof van Vlaardingen en de omvangrijke daaraan verbonden ontginningen in het Maas-Merwedegebied. Volgens Henderikx waren de rechten op deze gebieden de directe aanleiding tot de reeks gewapende conflicten van de graven van Holland met de Duitse keizer en de bisschop van Utrecht in de elfde eeuw. In 1018 werd een strafexpeditie van het keizerlijk leger door de graaf van Holland verslagen bij Vlaardingen. Een nieuwe expeditie in 1047, een reactie op Hollandse plundertochten in de bisdommen van Utrecht en Luik, leidde tot de inname van de burcht van Vlaardingen en de verwoesting van de grafelijke burcht bij Rijsenburg door keizerlijke troepen. In de nasleep werd echter door de Hollanders onder meer de keizerlijke palts bij Nijmegen vernield! Het jaar daarop werd graaf Diederik IV gedood in een gevecht met troepen van onder meer de Utrechtse bisschop. Zijn opvolger, graaf Floris I, kwam in 1061 bij een expeditie in de Bommelerwaard om het leven. Diens jonge zoon Diederik, met zijn moeder als voogdes, werd in eerste instantie uit Holland verdreven, nadat in 1064 de Duitse keizer het graafschap aan de bisschop van Utrecht had geschonken. Zijn moeder Geertruid hertrouwde met de Vlaamse gravenzoon Robert, die het gebied in 1076 op de bisschop van Utrecht veroverde. Diederik V zou vervolgens alsnog zijn vader opvolgen als graaf van Holland.⁷⁰

Het zal duidelijk zijn dat de graven van Holland zich in die tijd niet veel gelegen lieten aan de rechtmatige posities van de Duitse keizers/koningen en de bis-

69 Zie Bijsterveld, Noomen en Thissen 1999.

70 Henderikx 1997; De Boer en Cordfunke 1995; Linssen 1981, 344-346; Uitterhoeve 1991.

schoppen van Utrecht. Dit betekent ook dat de overgeleverde stukken uit de elfde en twaalfde eeuw weliswaar juridisch de aanspraken van de abdij van Echternach op de reeks Hollandse kerken bevestigen, maar dat dit niet meer overeenkwam met de feitelijke situatie in Holland. De Echternachse kerkenkwestie werd op 19 oktober 1049 besproken op een synode te Mainz in het bijzijn van paus Leo IX, waarbij keizer Hendrik III de abt van Echternach steunde.⁷¹ In 1063 blijkt dat de kerken van Vlaardingen, Oegstgeest, Velsen, Heiloo en Putten, die de graven Diederik III, Diederik IV en Floris I zich hadden toegeëigend, krachtens een later synodaal besluit waren toegewezen aan de bisschop van Utrecht. Op 28 december 1063 werd door de bisschop van Utrecht een oorkonde opgesteld, mede bezegeld door onder meer de kanselier van Hendrik IV, waarin hij afspraken met de abt van Echternach over deze kerken vastlegde. De bisschop zegde hierin toe om de helft van de kerken over te dragen aan Echternach. In het stuk stipt de bisschop aan dat de diverse kerken (waaronder ook Alkmaar wordt genoemd) niet afdoende voltooid waren en evenmin waren geconsacreerd.⁷² Blijkens correspondentie tussen de abt van Echternach en de Duitse keizer was het probleem in 1101 nog onopgelost.⁷³ In een omstreden oorkonde uit 1116 (waarover dadelijk meer) speelt de abt van Egmond een opvallende rol als bemiddelaar omdat deze hierin optreedt als patroon van de kerk van Alkmaar.⁷⁴

Het lijkt er derhalve sterk op dat de abt van Echternach, die kennelijk in de tiende eeuw wel een aandeel had in de stichting van de kerk van Alkmaar, al spoedig geen werkelijke rol meer in Alkmaar speelde. Als de kerk reeds onder graaf Diederik III (939-1039) aan de feitelijke invloed van de abdij van Echternach was onttrokken, zal dit derhalve al vrij kort na de stichting van de kerk kunnen zijn gebeurd! Door sommige historici wordt wel geopperd dat de kerken van Echternach reeds door graaf Diederik II (overleden 988) of graaf Arnulf (988-993) aan de abdij van Egmond geschonken werden.⁷⁵ Cordfunke wijst er in dit verband op dat het klooster van Egmond door de Hollandse graaf juist werd gesticht met de bedoeling om een einde te maken aan de invloed van het klooster van Echternach.

71 Koch 1970, 156-161. Dit gegeven is ontleend aan een ongedateerde brief van de abt van Echternach aan keizer Hendrik IV, te plaatsen rond 1101, waaruit blijkt dat deze toen nog steeds bezig was met pogingen zijn rechten op de Willibrord-kerken te handhaven, maar waaruit tevens blijkt dat keizer Hendrik III op een synode te Mainz op 19 oktober 1049 de abdij van Echternach had gesteund in deze kwestie.

72 "... que neque in termino earum que modo matres sunt, quippe ubi neque consecratio neque terminatio nulle erat, neque ipse consecratio fuerant" (Koch 1970 nr.84, 156-161). Hieruit wordt ook gelezen, dat de kerken nog geen parochie toegewezen hadden gekregen. Men moet er echter op bedacht zijn dat de opmerking niets meer hoeft te zijn dan slechts een excuus voor de bisschop van Utrecht: een overtreding van kerkelijke regels kan als legitimatie dienen voor zijn verregaande bemoeienis met de kwestie.

73 Koch 1970, 169-185.

74 Koch 1970 nr.99, 204-206. In het stuk wordt door de abt gesteld dat hij het recht heeft om de betaling vast te stellen, "cuius donatio ab antecessoribus nostris legitime ad nos perlate est". Oppermann (1933, 227-228) beschouwt de gehele inhoud van de oorkonde als een vervalsing uit omstreeks 1215, onder meer vanwege het gebruik van de term *donatio*. Meilink (1939, 35) is eveneens van mening dat het een vervalsing is, maar hij stelt dat een overeenkomst als deze in 1116 wel zeer goed tot stand kan zijn gekomen.

75 Bijsterveld, Noomen en Thissen 1999, 222-223.

nach in zijn gebieden.⁷⁶ Het conflict met Echternach bleef vervolgens slepen tot dat graaf Diederik VI de claims van Echternach in 1156 uiteindelijk afkocht. In dat jaar vond een transactie plaats waarbij grond in Schouwen door de graaf werd overgedragen aan Echternach, in ruil waarvoor de abdij van Echternach afzag van rechten op een reeks kerken, waaronder ook die van "Alcmere".⁷⁷

Uit het voorafgaande blijkt wel, dat over de stichtingsdatum van de kerk van Alkmaar geen concrete gegevens voorhanden zijn. Een aanwijzing geeft wellicht de wijding van de kerk aan Sint Laurens. Hoewel dit patrocinium pas in 1116 het eerst wordt vermeld (waarover straks meer), is er geen aanleiding om te betwijfelen dat de kerk reeds bij de stichting aan hem was gewijd. Sint Laurens is een martelaar die in 258 na Christus door de Romeinse keizer Valerianus ter dood werd gebracht door hem op een rooster te leggen met een vuur eronder. De kerk van Alkmaar blijkt een relik van hem te hebben gehad. In 1544 wordt er namelijk een vergulde reliekhouder gemaakt die een steen bevatte waarin zich een stukje bot van de heilige zou bevinden.⁷⁸ De cultus van Sint Laurens kreeg een sterke impuls nadat de Duitse keizer Otto I in de veldslag op het Lechfeld de Hongaren had verslagen op de naamdag van deze heilige, 10 augustus 955. Mogelijk vond deze verering weerklank in de adellijke kringen met nauwe connecties met het Duitse hof en is de verering van Sint Laurens vervolgens in de tweede helft van de tiende eeuw via de graaf van Holland in Alkmaar geïntroduceerd.⁷⁹ De aanvankelijke schenking van de kerk aan de abdij van Echternach en niet aan de abdij van Egmond geeft een mogelijke verdere aanwijzing voor de bouwdatum. Wellicht stamt de kerk van Alkmaar nog van vóórdat graaf Dirk II de benedictijner abdij van Egmond stichtte op de plek van het in verval geraakte nonnenklooster. Recentelijk wordt verondersteld dat de abdij van Egmond rond 980 zou zijn gesticht.⁸⁰

2.3 De bouwdatum van de tufstenen kerk

Het zal duidelijk zijn, dat de schriftelijke bronnen ook weinig aanknopingspunten bieden met betrekking tot de datering van de tufstenen kerk of de mogelijke opdrachtgever voor de bouw ervan. We kunnen met de schaarse gegevens wel enkele hypothesen op een rij zetten.

⁷⁶ Cordfunke 1967, 53-54.

⁷⁷ Koch 1970 nrs.139 en 140.

⁷⁸ Rogge 1996, 8.

⁷⁹ Kok 1958, 13-14. Het belangrijkste centrum van de Sint Laurensverering is de kerk van San Lorenzo fuori le mura in Rome. Een verdere impuls in het Duitse rijk kan zijn gegeven bij de kroning van Otto I tot keizer te Rome in 961, waarbij een groot gevolg in Rome aanwezig was. De graven van Holland hadden nauwe banden met de Duitse keizers tot het gewapende conflict van 1018 de relaties verstoorde (De Boer en Cordfunke 1995, 18-26). Het hoeft niet te bevreemden dat de graaf de nieuw gestichte kerk van Alkmaar aan de abdij van Echternach schonk. Deze abdij was een eigenklooster van het Duitse koningshuis, dat er gedurende enige tijd zelfs lekenabten aanstelde (zie voorts Margue 1999).

⁸⁰ Gumbert 1997.

Verondersteld mag worden, dat de kerk die, ressorterend onder Heiloo, in de tiende eeuw het bezit is geweest van de abdij van Echternach wel een bescheiden gebouw zal zijn geweest, hoogst waarschijnlijk van hout. De grote tufstenen kerk zal niet vóór het begin van de elfde eeuw dateren.

Er is veel voor te zeggen om de tufstenen bouwfase te beschouwen als een herbouw van een oudere kerk na vernieling door oorlogshandelingen met de West-Friezen.

In de Annalen van Egmond⁸¹ wordt zulks het eerst vermeld in 1132, toen graaf Diederik VI een veldtocht maakte tegen de West-Friezen, die geleid werden door zijn broer Floris de Zwarte. In de Annalen wordt ons vervolgens mede gedeeld: "Toen hij in Alkmaar gekomen was, sloegen de Friezen op de vlucht, omdat ze niet opgewassen waren tegen zijn aanval." Kennelijk was Alkmaar tot dat moment (tijdelijk) in handen van Floris. Enkele maanden later volgde een tegen-aanval. "De Friezen, die het geleden onrecht niet vergeten waren, staken de kerk en de hele markt van Alkmaar in brand en sleepten rijke buit met zich mee." Floris en de Friezen trokken zich in 1133 weer terug, nadat ze ook Haarlem en omgeving hadden geplunderd.

In 1166 was er een volgende plundering van Alkmaar, als een represaille voor een overval van Haarlemmers op Schagen en omgeving: "De Friezen hebben alle huizen, waaruit men al lang te voren het huisraad had weggehaald, in brand gestoken. Geen enkel gebouw lieten ze overeind staan behalve de kerk, die ze na gemeenschappelijk overleg spaarden." "In 1169 staken de West-Friezen weer met een grote menigte het wad over op de dag van Sint-Hippolytus, wat ook bij hen een feestdag is. Weer staken ze Alkmaar in brand, maar ze hadden niet zo'n succes als vorig jaar, want de omwonende bevolking en een kleine groep ridders trok hen dapper tegemoet en bezorgde hen een verpletterende nederlaag."

De tufstenen kerk zou wel eens gebouwd kunnen zijn bij het herstel van Alkmaar na de oorlogshandelingen van 1132 of van 1169.

Inmiddels zou Alkmaar zijn afgesplitst van de parochie van Heiloo en was de Sint Laurenskerk de zelfstandige parochiekerk van Alkmaar geworden. Het tijdstip waarop dit gebeurde is eveneens een punt van discussie, wederom omdat de schriftelijke bronnen bestaan uit deels of geheel vervalste stukken uit Egmond.

Het belangrijkste document in dit verband is de reeds genoemde oorkonde van 26 juli 1083, waarin werd vastgelegd dat de abdij van Egmond van de graaf belangrijke juridische vrijheden kreeg, dat een grondtransactie plaatsvond, en dat Egmond het "ambach" van Alkmaar kreeg. Dit laatste is letterlijk omschreven als "iudiciaria potestas in Alcmere, qua ambach vocatur teotenice", hetgeen in een later afschrift in het Middelnederlands is vertaald als "de gherechte in Alcmaer dat de duutsche heet ambacht." Historici gebruiken hiervoor wel de term "schoutambt"; het gaat vermoedelijk om de lage rechtspraak. Sinds Oppermann in 1933 aantoonde dat het stuk een vervalsing is, is deze oorkonde het middel-

81 Citaten uit de vertaling door Uitterhoeve 1990, 69-73, 113-114, 122-125.

punt van een hevige discussie. In enkele latere documenten, zoals een oorkonde uit 1162 en in aantekeningen in het Cartularium van Egmond, wordt van deze transactie ook melding gedaan. Echter, ook de betrouwbaarheid van deze latere documenten is omstreken. "Geen middeleeuws document ten onzent is het voorwerp geweest van een zo langdurig en hevig bellum als deze Egmondse oorkonde", verzucht A.C.F. Koch in 1970.⁸² De algemene opinie is dat het document inderdaad vals is, met geopperde tijdstippen van vervaardiging tussen 1125 en 1215. Sommigen houden desondanks de schenking van het schoutambacht voor een origineel gegeven uit 1083, verwerkt in het latere falsum.⁸³ Wanneer we dit zouden aannemen, is er een tweede hypothese mogelijk over de parochie van Alkmaar. Fasel veronderstelt dat de grenzen van een schoutambt samenvielen met de grenzen van een parochie. Volgens Fasel zal derhalve naast het schoutambt tussen 1063 en 1083 vermoedelijk ook de parochie zijn ontstaan.⁸⁴ Helaas kan aan deze aantrekkelijke hypothese getwijfeld worden – de ontwikkeling van territoriale grenzen van kerkelijk en wereldlijk bestuur blijkt immers dermate gecompliceerd en diffuus te zijn geweest dat het onzeker is of deze grenzen in de elfde eeuw al scherp waren vastgesteld en of men ze bij Alkmaar gelijk mag stellen.

Een soortgelijke discussie over de betrouwbaarheid van de informatie is er over de oorkonde, gedateerd 16 juli 1116, waarin graaf Floris II van Holland de burgers van Alkmaar ontheft van betaling van het begrafenisgeld aan de abdij van Egmond, onder voorwaarde dat zij de tienden van hun veldvruchten en vee en de halve tiende van de kaas afdragen.⁸⁵ Volgens Oppermann is de inhoud van de oorkonde vervalst omstreeks 1215. Volgens hem is alleen het laatste gedeelte, de ondertekening door onder anderen 77 Alkmaarse burgers, afkomstig van een origineel stuk uit 1116. Meilink sluit zich grotendeels aan bij Oppermann maar hij veronderstelt dat een dergelijke overeenkomst wél gesloten zou kunnen zijn. Koch oppert voorzichtig dat de vervalsing in het tweede kwart van de twaalfde eeuw kan zijn "gesponnen rond een echte, min of meer formele, kern."⁸⁶ Dit laat-

82 Koch 1970, 171. Hij vat in het Oorkondenboek van Holland en Zeeland (Koch 1970, 169-185) een uitvoerige discussie samen, die historici vanaf 1888 bezig hield (M.S. Pols, J. Kappeyne van de Coppelo, R. Fruin, A.C. Bondam, O. Oppermann, N.B. Tenhaeff, M. de Jong Hzn, C.D.J. Brandt, P.A. Meilink, R. Post).

83 De eerste geheel onomstreden vermelding van een eigen schout en schepenen van Alkmaar is in de privileges van 1254 (het "stadsrecht") en kort daarna. Men neemt in het algemeen aan dat Alkmaar dan wel reeds enige tijd een schoutambt heeft (d.w.z. een schout als grafelijk bestuursambtenaar/rechter voor Alkmaar). Zie Wortel 1970.

84 Fasel z.j. Stadsarchief, Inleiding, I.

85 Fasel 1979, 33-34, wijst erop dat de vertaling van het woord "sepultura" in de originele Latijnse tekst als "begrafenisgeld" aanvechtbaar is. Hij opteert voor een vertaling als "grafstede", hetgeen zou betekenen dat men het eigen graf moest kopen. "Deze belasting was ongetwijfeld drukkender dan de kosten voor het luiden van de klok, het huren van de doodsbare e.d., die men in later tijden moest betalen," aldus Fasel.

86 Oppermann 1933, 112-113 en Fontes, oorkonde no.8, 227-228; Meilink 1939, 32-35 en 50-51; Koch 1970, nr.99, 204-206 en 194. J.W.J. Burgers bepleitte onlangs dat een reeks twaalfde-eeuwse stukken, waaronder deze, door Oppermann ten onrechte als volledige vervalsing zijn afgedaan. Volgens hem hadden de monniken bij het maken van een afschrift weliswaar de inleidende gedeelten gemoderniseerd maar werd daarbij wel de authentieke rechtshandeling overgenomen (voordracht op Vijfde Egmond Symposium, 15 juni 2002, Abdij van Egmond).

ste zou betekenen dat de oorkonde gezien kan worden als een bevestiging, dat Alkmaar reeds voordien een eigen parochie was geworden.⁸⁷ Het deel van de tekst dat niet omstreden is, de ondertekening, eindigt met de zinsnede "Actum est hoc publice apud Almere in ecclesia sancti Laurentii coram"⁸⁸ Dit is de eerste vermelding van Sint Laurens als patroonheilige van de kerk van Alkmaar.

Men zou zich kunnen voorstellen dat de tufstenen kerk gebouwd is door de bewoners van Alkmaar vanwege de bevordering tot parochiekerk (in het midden gelaten, of dit tussen 1063 en 1083 zou zijn gebeurd of pas later), maar dat is weinig waarschijnlijk.⁸⁹ Vrijwel alle kerkstichtingen waren destijds immers nog het werk van ofwel particuliere heren ofwel geestelijke instellingen. Hoe is het dan met de tufstenen kerk van Alkmaar gegaan?

2.4 De bouwheer van de tufstenen kerk en een mogelijke klooster- of grafelijke hof

Er zijn twee belangrijke kandidaten voor de stichting van de tufstenen kerk, namelijk de graaf van Holland en de abt van Egmond.

De graaf had nabij Alkmaar een belangrijk kasteel: Torenburg. De vroegste vermelding van de naam is in 1254 – de burggraaf van Torenburg blijkt dan tevens de baljuw van Kennemerland te zijn.⁹⁰ Al eerder is er evenwel een vermelding van een grafelijk verblijf in Oudorp. In 1204 is in de Annalen van Egmond vermeld dat de vrouw, de moeder en de zuster van graaf Willem in "Althorp" verbleven, toen de gevangen genomen Ijsbrand van Haarlem en zijn oom Allinus erheen werden gestuurd en in de boeien werden geslagen.⁹¹ Hoogst waarschijnlijk zal dit het kasteel Torenburg hebben betroffen.

Een baljuw was de hoogste vertegenwoordiger van de graaf en oefende namens hem bestuur en rechtspraak uit. Tot omstreeks het midden van de dertiende eeuw was het grafelijk hof van Haarlem nog het bestuurscentrum van Kennemerland. De baljuw is mogelijk verhuisd naar Alkmaar in verband met de verlening van stadsrechten aan Haarlem in 1245.⁹² Bij Alkmaar, dat in 1254 stadsrechten kreeg, bevond het kasteel zich nog buiten de stad, aan de overzijde van de Rekere. Torenburg speelde een rol bij gevechten met de West-Friezen in 1272 en werd toen mogelijk ook zonder succes door hen belegerd. De zeventiende-eeuwse kroniekschrijver Van der Woude vermeldt een oorlog met de West-Frie-

⁸⁷ Cordfunke 1978, 52.

⁸⁸ Cordfunke 1978, 52.

⁸⁹ Den Hartog 1998, 19-20, weerlegt de suggesties die door sommige auteurs zijn gedaan, dat tufstenen kerken een afspiegeling geven van de verspreiding van de bewoning of dat ze wijzen op vroeg-stedelijke ontwikkelingen. Immers, de eerste suggestie is aantoonbaar onjuist, terwijl de tweede interpretatie niet rijmt met het gegeven dat tufstenen kerken vaak juist worden aangetroffen in niet-stedelijke plaatsen.

⁹⁰ Kruisheer 1986 deel II, 726 nr.1019.

⁹¹ Burgers 1997, 141-143.

⁹² Numan 1998. Het terrein van de gehele Grote Markt was vermoedelijk een grafelijk domein, met aan de noordwestzijde de Sint-Bavokerk en aan de oostzijde het grafelijke hof. Hiervan zijn bij opgravingen diverse moeijlijk te duiden paalsporen ontdekt.

zen in 1272 waarbij de graaf eerst in een veldslag bij Vronen 500 man verloor maar tenslotte de West-Friezen in een tweede veldslag bij Heiloo versloeg, waarbij dezen 800 man verloren. In 1273/74 krijgt de heer van Putten schadeloosstelling voor verlies aan paarden en goed bij Torenburg. Het is goed mogelijk dat dit op de krijgshandelingen van 1272 betrekking had.⁹³ Na de onderwerping van de West-Friezen ontving Floris V in 1289 op Torenburg de vertegenwoordigers van enkele van de ambachten van West-Friesland.⁹⁴ Daarna verhuisde de baljuw, inmiddels niet alleen baljuw van Kennemerland maar ook van West-Friesland, naar het door Floris V gestichte kasteel de Nieuwburg bij de zuidpunt van Vronen (het huidige Sint-Pancras) aan de Vronermeer. Torenburg raakte toen op de achtergrond. Het kasteel wordt voor het laatst vermeld in 1358 en is vermoedelijk kort hierna afgebroken.⁹⁵ Bij recente opgravingen aan de Achterdam zijn in funderingen, die blijkens het erbij gevonden vondstmateriaal in het derde kwart van de veertiende eeuw zijn aangelegd, veel hergebruikte bakstenen aangetroffen van een uitzonderlijk formaat (tot zelfs een baksteenlengte van 38 cm) die heel goed van de sloop van het kasteel afkomstig zouden kunnen zijn.⁹⁶

Er wordt wel eens geopperd dat het kasteel rond 1250 gesticht zou zijn, maar hiervoor ontbreekt elk solide bewijs.⁹⁷ Er zijn sterke aanwijzingen dat het kasteel veel ouder moet zijn geweest. Uit 1660 is namelijk de volgende notitie overgeleverd: "Doen de gragten verdiept wierden beoosten de Vriesepoort en bolwerk zijn nog veel swaare dikke fondamenten van duyfsteen gevonden, uitgegraven en verkogt."⁹⁸ De oostzijde van het bolwerk bij de Friesepoort bevond zich destijds ter hoogte van de Sliksteeg, dus direct ten westen van de huidige Friesebrug. Deze locatie was reeds eind zestiende eeuw doorgraven door de vestgracht van het hierboven genoemde bolwerk. In de negentiende eeuw werd het verder verstoord bij de aanleg en het verdiepen van het Noord-Hollands Kanaal. In 1992 kwam bij het leggen van kabels onder het Noord-Hollands Kanaal aan de westkant vlak naast de Friesebrug inderdaad nog tufsteenpuin naar boven.⁹⁹ Zoals hierboven reeds uitgelegd, werd tufsteen als bouw materiaal voor belangrijke gebouwen omstreeks het einde van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw verdrongen door een nieuwe uitvinding, de lokaal vervaardigde baksteen.

Hoewel Torenburg nabij Alkmaar was gesitueerd, hoeft dit nog niet te betekenen dat de graven van Holland vóór de dertiende eeuw bijzondere belangstelling hadden voor Alkmaar. Immers, in de elfde-twaalfde eeuw was de nederzetting nog dermate klein dat er tussen Alkmaar en Torenburg enkele honderden me-

93 Van der Woude 1747, 22 ("soo de Holl: Chron. Divis. XIX Cap. 9 melt"); Kruisheer 1992 deel III, 760 nr.1663.

94 Kruisheer 1997 deel IV, 666-670 inv.nrs. 2369, 2370 en 2383.

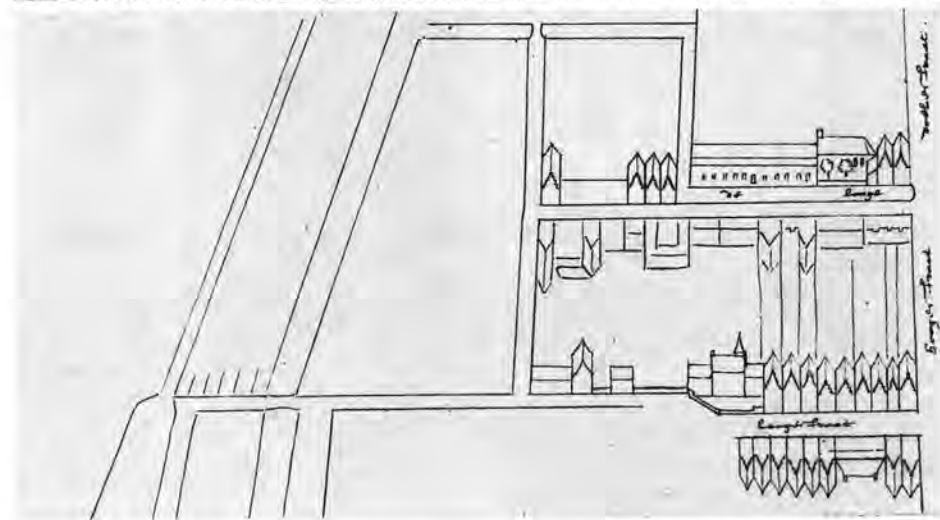
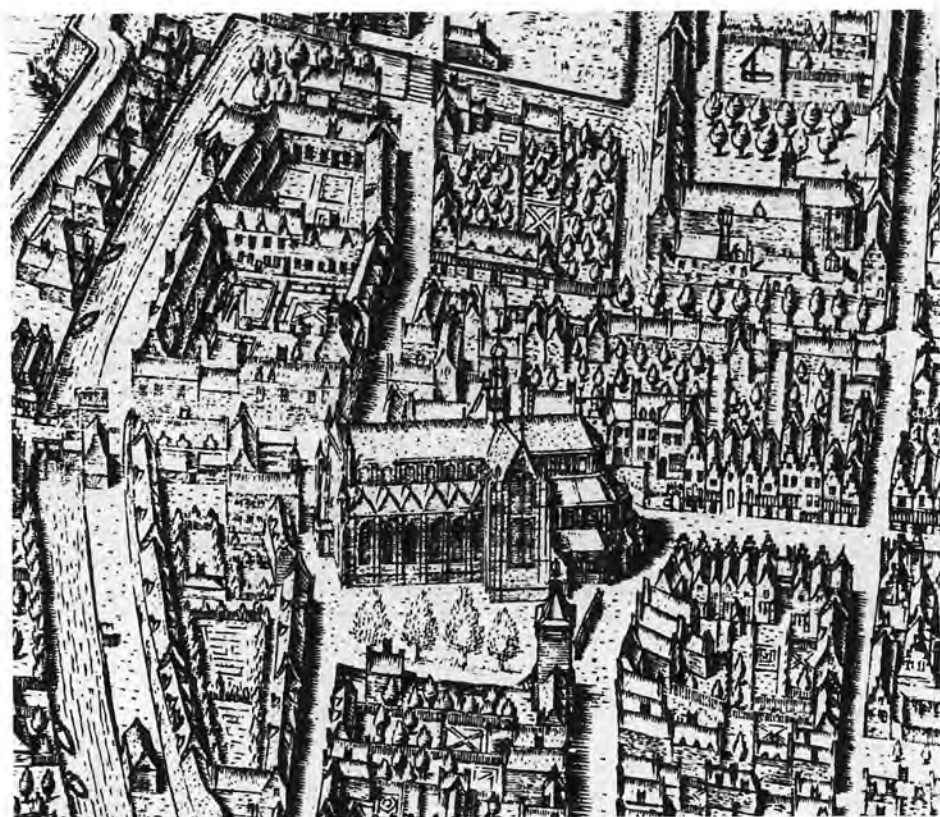
95 De gegevens zijn uitvoerig besproken door Cordfunke 1972, 138-140.

96 Onderzoek Achterdam 16, 93ADA, Bitter en Dijkstra 1994; onderzoek Achterdam/hoek Dijk 1995, 95ADA, Bitter en Dijkstra 1996b

97 Dit gaat terug op opmerkingen in de Kroniek door Van der Woude 1747, 19-20 (eerste editie 1645).

98 Fasel z.j. Kroniek, 61.

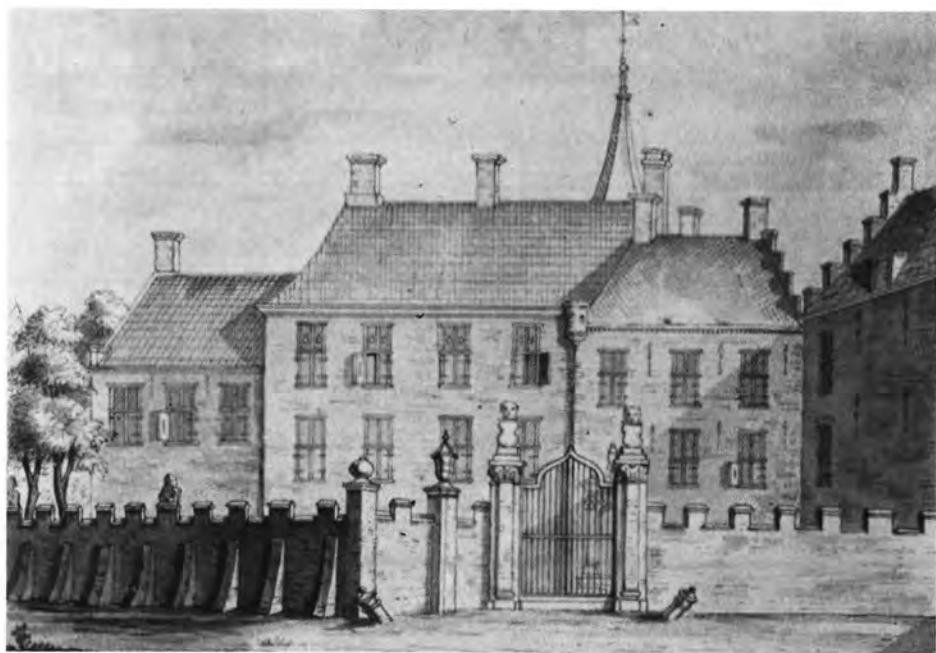
99 Roedema 1993, 17.

Uitsneden uit de kaart van Cornelis Drebbel uit 1597 en uit de kaart van 1660/1673. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

Het Hooge Huijs op een prent van C. Pronk, 1727. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

Het Hooge Huijs op een prent van P. van Looy, 1889, naar een tekening van Jacob Stellingwerff. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

ters afstand was, met daartussen de rivier de Rekere. Het kasteel bevond zich aan de noordoever van het Voormeer, tussen de Rekere en een waterloop die naar het Zwijnsmeer liep. Juridisch gezien viel het gebied van Torenburg tot in de zestiende eeuw ook onder een ander schoutambt, namelijk Oudorp.¹⁰⁰

Onlangs is er vlakbij de Grote Kerk een aanwijzing gevonden voor een ander bestuurlijk centrum, namelijk bij het Hooge Huijs. Pal naast de Grote Kerk zijn resten opgegraven die erop lijken te duiden dat de locatie van het Hooge Huijs reeds in de twaalfde eeuw een versterkt hof moet zijn geweest. Bij een archeologische opgraving aan de Gedempte Nieuwesloot/westhoek Sint Laurensstraat werd in 1995 namelijk een elfde/twaalfde-eeuwse gracht aangetroffen van maar liefst minstens 8 meter breed en 3 meter diep.¹⁰¹ Deze gracht liep in het verlengde van de Gedempte Nieuwesloot en boog in het opgravingsterrein zuidwaarts af naar de Grote Kerk. In de veertiende eeuw werd de gracht versmald door de aanleg van een weg langs de zuidoever van de Nieuwesloot en er kwam een forse tuinmuur. De zuidwaartse aftakking van de gracht werd toen gedempt. In de zestiende eeuw hoorde dit terrein tot het erf van het Hooge Huijs, een belangrijk bouwwerk pal naast de Grote Kerk.

Het Hooge Huijs was in 1491 het eigendom van Claes Corf, die in dat jaar het middelpunt was van een hevig belastingoproer, het "Kaas- en Broodspel". Van het gebouw, dat in 1753 werd gesloopt, bestaan slechts een paar afbeeldingen.

Op de oudste afbeelding, op de kaart van Cornelis Drebbel uit 1597, blijkt het Hooge Huijs te bestaan uit een wat ordeloze aaneenschakeling van gebouwen. Het meest oostelijke deel lijkt op een vierkante toren. Deze toren heeft een schilddak met een trapgevel aan de oostzijde.¹⁰² Achter de toren staat, oost-west gericht, een hoge vleugel, die aan de westzijde (links) is verlengd met een laag deel met daar weer ten westen (links) aansluitend een hoger deel. Tegen het lage deel staat ook een zuidwaarts gericht dwarspand met een trapgevel (zie de bijgaande reconstructie).

Een prent van C. Pronk uit 1727 (die door diverse latere tekenaars is gekopieerd) toont evenwel een geheel gewijzigd complex, dat meer tegen de zuidelijke rooilijn staat: direct tegen de westgevel van de vierkante toren staat aan de westzijde eerst een hoge vleugel en dan een kleinere vleugel. In de hoek met de verspringing van de grote en de kleine vleugel is een traptoren aanwezig. In de vierkante toren bevindt zich, net als in 1597, de hoofdingang. De toren heeft bij Pronk op de verdieping geen twee vensters zoals bij Drebbel maar drie vensters en de trapgevel ontbreekt. Het is onduidelijk of buiten het gezichtsveld van de prent nog delen overeind stonden van de vleugels die Drebbel afbeeldde. Kennelijk heeft men na 1597 het complex ingrijpend verbouwd. De vormgeving van

100 Fasel 1981.

101 Bitter en Dijkstra 1996a.

102 Drebbel tekende het zij aanzicht van een trapgevel als een dubbele lijn met streepjes ertussen (voor de dekstenen van de trapgevel).

de kruiskozijnen wijst erop dat dit reeds in de zeventiende eeuw moet zijn gebeurd.

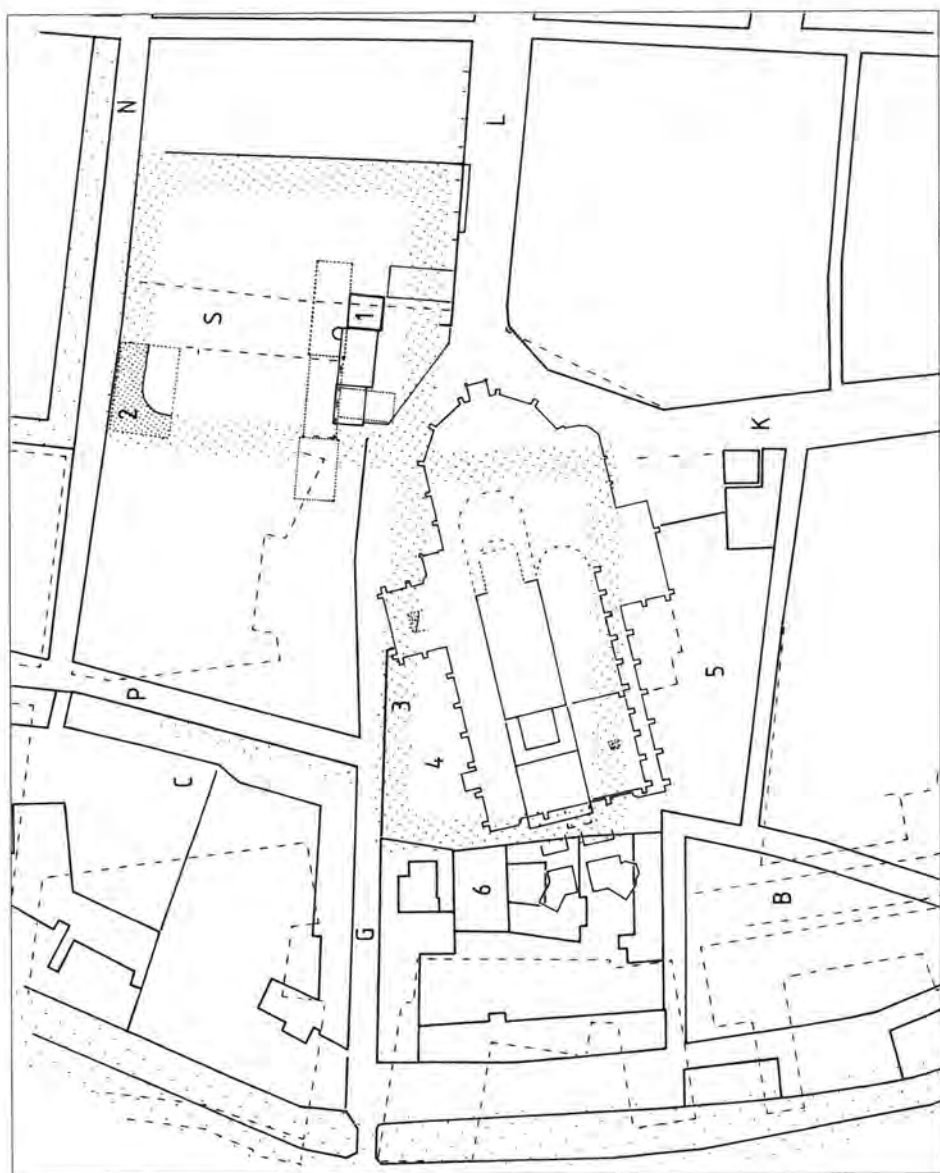
Het Regionaal Archief bezit een bijzonder setje tekeningen met gevelwanden van de binnenstad, waarop in zeventiende-eeuws handschrift straatnamen zijn ingevuld. Enkele details wijzen op een datering van deze opmetingen omstreeks 1660/1673. De tekeningen blijken zeer nauwkeurig.¹⁰³ Hierop vinden we de derde afbeelding die er van het Hooge Huijs bestaat. De geveltekening op dit kaartje correspondeert met de afbeelding van Pronk. De twee vleugels tegen de vierkante toren zullen derhalve tussen 1597 en 1660/1673 gebouwd zijn. De kleine traptoren aan de voorzijde, die Pronk afbeeldt, is in 1660/1673 niet getekend, maar wel is de spits te zien van een traptoren aan de achterzijde van het complex. Wellicht is de trap bij een verbouwing verplaatst.

De vierde afbeelding is van de hand van Jacob Stellingwerff (1667-1717). Zijn voorstelling moet evenwel met enig wantrouwen worden bekeken aangezien hij berucht is om zijn fantasietekeningen. Op zijn prent heeft de vierkante toren een trapgevel aan de oostzijde en een schilddak, zoals bij Drebbel. De raamindeling en de aangebouwde vleugels komen voorts sterk overeen met hetgeen bij Pronk is te zien, maar de traptoren aan de voorzijde ontbreekt terwijl boven de gebouwen de spits van de traptoren aan de achterzijde zichtbaar is. Het kleine uitgekraagde arkeltorentje aan de vierkante toren dat Stellingwerff heeft afgebeeld, komt evenwel op geen van de andere afbeeldingen voor – vermoedelijk is dit een gefantaseerd onderdeel.

Het is denkbaar, dat de vierkante toren, die steeds de ingang van het complex bevatte, van hogere ouderdom was. Wellicht gaat het om een bakstenen woontoren uit de veertiende of vijftiende eeuw? Deze toren zou dan het complex de (bij)naam Hooge Huijs kunnen hebben bezorgd, aangezien er in die periode nog maar weinig huizen waren met een dergelijke bouwhoogte. We kunnen, aan de hand van de opgravingsgegevens, een poging doen om het erf te reconstrueren, waarbij we aannemen dat het gehele erf een omgrachting had. Wanneer we de aangetroffen gracht in de stadsplattegrond projecteren en ervan uitgaan dat het erf van het Hooge Huijs zich zou hebben uitgestrekt tot de oostelijke rooilijn achter Langestraat 114 (Huize Egmond), ontstaat er een vrijwel vierkant omgracht perceel. De veronderstelde woontoren zou dan precies midden in de zuidwand van dit erf staan. De grachten waren later gedempt, waardoor de toren in 1597 enigszins naar achteren kwam te staan ten opzichte van de rooilijn van de Langestraat.

De veronderstelde zuidelijke gracht van het Hooge Huijs, langs de rooilijn met de Langestraat, blijkt precies in het verlengde te liggen van de gracht die bij de opgraving in het noordtransept is aangesneden (spoor 3/4H). Dit zou de noordelijke begrenzing zijn geweest van het oorspronkelijke kerkhof. Het is goed mo-

¹⁰³ Regionaal Archief Alkmaar Collectie Aanwinsten. Deze kaart is nog niet integraal gepubliceerd of afgebeeld. Een gedeelte is gebruikt in Bitter en Van den Berg 1998.

Topografische reconstructie, ingetekend in de kaart van 1820 (vereenvoudigd, dikke lijn) die deels is aangevuld met huidige rooilijnen (onderbroken lijn): B Bagijnestraat, C Canadaplein, G Gasthuisstraat, K Koorstraat, L Langestraat, N Nieuwesloot, P Paternosterstraat, S Sint Laurensstraat; 1 Hooge Huijs, vierkante toren met vleugels in 1660/1673 (doorgetrokken lijn) en in 1597 (stippellijn), 2 opgegraven gracht met reconstructie van de omgrachting van het Hooge Huijs, 3 kerkgracht uit de elfde/twaalfde eeuw, 4 en 5 latere Noorder- en Zuiderkerkhof, 6 Kapel van het Oude Hof met belendende panden (1820). Schaal 1:1500. Het noorden is links. Tekening auteur.

gelijk dat de aanleg van beide grachten samenhang! In de gracht van het Hooge Huijs werd in 1995 ook wat tufsteenpuin gevonden. Was dit afkomstig van een voorloper van het Hooge Huijs? Bij opgravingen ten oosten van de Sint Laurensstraat, nog op het oude terrein van het Hooge Huijs, zijn in 1970 wel de resten gevonden van een ingegraven werkplaats ("hutkom") en van een huis met vlechtwerkwanden maar geen enkele aanwijzing voor een natuurstenen gebouw.¹⁰⁴ Een andere verklaring is, dat het puin afkomstig kan zijn van de bouw van de tufstenen Sint Laurenskerk – in de kerkhofgracht werd immers een soortgelijk puin gevonden.

De vroegste geschreven bron over het Hooge Huijs dateert pas uit 1491.¹⁰⁵ De elfde-/twaalfde-eeuwse gracht toont evenwel aan dat dit complex van origine een veel hogere ouderdom had. We veronderstellen dat de gracht een voorloper van het Hooge Huijs heeft omgeven, een hof.

Tot in de twaalfde-dertiende eeuw was een hof (ook wel vroomhof oftewel vrij hof; in het Latijn aangeduid als "curia" of "curtis") een centrale boerderij met daarbij behorend land (het vroomland), waaraan diverse onderhorige boerderijen en landerijen waren verbonden. De gezinnen op deze afhankelijke boerderijen hadden verplichtingen tegenover de eigenaar van het hof, zoals het kosteloos verrichten van werkzaamheden op de vroomlanden en andere diensten.¹⁰⁶ De meeste hoven in Holland waren het eigendom van de graaf of van andere edellieden, en van kloosters. Zij dienden voor het bestuur en de exploitatie van de vaak zeer verspreide goederen en rechten van de betreffende eigenaar. In de elfde en twaalfde eeuw reisde een grootgrondbezitter nog binnen zijn gebied langs deze hoven om er persoonlijk belangrijke rechtszaken en bestuursvergaderingen voor te zitten. De graaf van Holland deed dat normaliter driemaal per jaar.¹⁰⁷ De feodale verhoudingen zouden in de dertiende eeuw veranderen als gevolg van de opkomst van de steden en de monetarisering van de verplichtingen van onderhorigen. Er zijn aanwijzingen dat pachtbetalingen in natura (bijvoorbeeld de levering van een deel van de oogst of van vee of kippen, of de verplichting om enige tijd in het onderhoud van het hof te voorzien) in de twaalfde eeuw al omgezet werden in geldbetalingen.¹⁰⁸ In deze periode zullen sommige hoven zijn ontwikkeld van hoofdboerderij tot een versterkt complex. Zij kregen dan een omgrachting en soms was er een verdedigbare woontoren van hout of steen.¹⁰⁹

De elfde-/twaalfde-eeuwse voorloper van het Hooge Huijs bevond zich op een bijzondere plek: hij vormde de afsluiting van de lange randweg langs de geest die we thans kennen als Kennemerstraatweg-Ritsevoort-Koorstraat en hij stond pal naast de Sint Laurenskerk. Het is goed denkbaar dat het hof en de kerk ooit samen gesticht zijn. Een dergelijke relatie tussen een hoofdkerk en een hof is na-

104 Cordfunke 1972, 69-77; 1978, 47-49.

105 De gemelde plundering in 1491 is tevens de oudste bewaarde zekere vermelding van dit huis.

106 Zie Hoek 1973, 65, over het Hof van Vlaardingen.

107 Jansen 1982, 285.

108 Bijsterveld, Noomen en Thissen 1999, 216 en 228.

109 Vergelijk Schuyf 1981.

melijk van diverse andere plaatsen in de Lage Landen bekend of kan er worden vermoed. Enkele voorbeelden dienen ter illustratie. Zo was in de stad Groningen de Sint Maartenskerk reeds onderdeel van het bisschoppelijk hof toen de bisschop van Utrecht er een tweede prestigieuze kerk naast stichtte, de imposante tufstenen centraalbouw van de Sint Walburgskerk. Ook zijn er aanwijzingen dat de bisschop van Utrecht bij de hoven in Anloo en Emmen eveneens de kerken gesticht heeft.¹¹⁰ In Amersfoort was er een kapel bij een bisschoppelijk hof die uitgroeide tot de parochiekerk, gewijd aan Sint Joris.¹¹¹ In andere plaatsen zijn er aanwijzingen dat een lokale edelman de stichter was van een omgracht hof met een bijbehorende kerk, bijvoorbeeld in Bergeijk, Oerle, Netersel bij Bladel, Stryp op Terschelling, of Gouda.¹¹² Dergelijke ontwikkelingen worden ook verondersteld voor de grafelijke hoven met de bijbehorende kerken van Delft (Oude Kerk) en Leiden (Sint Pieterskerk).¹¹³ Onlangs heeft Verkerk beargumenteerd dat graaf Dirk II waarschijnlijk gezien mag worden als de stichter van een grafelijk hof en mogelijk van een herbouw van de kerk te Haarlem, waarbij zijn echtgenote Hildegard vanuit Gent de verering van Sint Bavo in Holland introduceerde.¹¹⁴ In Zutphen werd de Sint Walburgskerk gesticht bij het hof van de graaf van Gelre.¹¹⁵ Een voorbeeld in Vlaanderen is de Sint Donatuskerk die in Brugge is opgetrokken bij het hof van de Vlaamse graaf.¹¹⁶

Den Hartog concludeerde in haar onderzoek naar tufstenen kerken in Holland dat het merendeel ervan gesticht lijkt te zijn door de graaf op zijn diverse grafelijke hoven, of door lokale adel. Met name de vele kleinere tufstenen kerken in dorpen trekken de aandacht en ze oppert dat veel hiervan gesticht zullen zijn door lokale adel. Het veelvuldig voorkomen van roodzandstenen sarcophagen en sarcofaagdeksels, een kostbare manier van begraven, juist bij deze tufstenen kerken wordt door haar verklaard uit het recht van de stichter om in de betreffende kerk begraven te mogen worden. Diverse tufstenen kerken zullen zodoende tot stand zijn gekomen als uiting van de macht en status van een lokaal edelman die de kerk tevens bestemde tot een eigen mausoleum.¹¹⁷

110 Noomen 1990.

111 Krauwer 1994.

112 Theuvs 1989 hst. 3 en 4; Noomen 1999, 12; Van Dasselaar en Sprokholt 1993.

113 Bult 1993 (Delft). In Leiden is het grafelijke hof met de Sint-Pieterskerk mogelijk pas begin dertiende eeuw gesticht en het is denkbaar dat er in Leiden eerder een dergelijke situatie was met de Burcht en de Hooglandsekerk (Bitter en De Baar 1992).

114 Verkerk 1997a, 1997b.

115 Onlangs is geopperd dat de tufstenen palts en de kerk van Zutphen een gezamenlijke stichting kunnen zijn geweest van resp. de graaf van Hamaland namens de koning en de bisschop van Utrecht kort na 1046 (Bastemeijer en Groothedde 1999).

116 De Witte 1991.

117 Den Hartog 1998. Daarnaast noemt ze overigens nog verscheidene andere redenen voor kerkstichtingen, in het bijzonder voor tufstenen kerken in West-Friesland waarvoor geen lokale adel aan valt te wijzen en die wellicht tot stand kwamen als gedachteniskapellen voor gesneuvelde oorlogshelden of gebouwd waren met het oog op de weerbaarheid van natuurstenen gebouwen. Deze verklaringen zijn overigens weinig bevredigend want ze geven geen antwoord op de vraag wie dan de financiële middelen zal hebben opgebracht om ze te bouwen.

Het is derhalve goed mogelijk dat ook in Alkmaar de tufstenen kerk onderdeel uitmaakte van een groter project, namelijk de vestiging van een hof bij het Hooge Huijs. Als we hiervoor de graaf als meest waarschijnlijke kandidaat beschouwen, zou de grote omvang van de tufstenen kerk een weerspiegeling kunnen zijn van de grafelijke aspiraties in de regio. Hij wilde met deze bouw wellicht zijn macht tonen, bijvoorbeeld nadat in 1133 een overeenkomst was bereikt met de West-Friezen, of nadat de graaf hen had verslagen in 1169.

Een andere goede kandidaat voor de stichting van een dergelijk hof is de abt van Egmond. Naar een eventuele relatie van de abdij met het Hooge Huijs in 1491 (Claes Corff was onder meer rentmeester van de abdij) en later zijn naspelingen gedaan door Fasel. In 1984 schrijft hij hierover: "De vraag is wel eens opgeworpen, ook door mij, of het Hooge Huijs wellicht de ambtswoning van de rentmeester van de abdij was. Dit leek mij overigens niet waarschijnlijk, want dan zou men er gegevens over moeten vinden in het archief van de abdij van Egmond. En dat is niet het geval. Ook is het geen leengoed van de graaf van Holland geweest. Eerst onlangs kreeg ik zekerheid dat het Hoge Huijs aan Claes Corff in eigendom toebehoorde." De eigendomssituatie blijkt namelijk uit zijn testament van omstreeks 1500 en uit enkele stukken betreffende de erfenis na het overlijden van Claes Corff in 1506. Bij het Hooge Huijs complex behoorden overigens "oic die huijsingen die om thuijs jaerlicx in huyrwaer bewoent werden." Op de kaart van Drebbel zien we langs de Nieuwesloot een reeks identieke huisjes staan, kennelijk neergezet als één bouwproject. Bij de opgraving werd in 1995 een deel van deze reeks "kamers" opgegraven, waarbij werd vastgesteld dat deze in de vijftiende eeuw waren gesticht. Waarschijnlijk zijn dit de vermelde huurhuizen. Tussen 1552 en 1561 kocht Dirck van Teylingen het Hooge Huijs van de erfgenamen van Claes Corff. Het huis was nog in 1753 eigendom van deze familie, toen het werd verkocht aan de stad en afgebroken.¹¹⁸

Een en ander hoeft evenwel niet uit te sluiten, dat een paar eeuwen eerder de abdij wel degelijk betrokken kan zijn geweest bij de stichting van het Hooge Huijs. Gezien de rol van de graaf als voogd van de abdij, zal deze hierbij dan overigens mede betrokken moeten zijn geweest. Het hof kan naderhand in particuliere handen zijn overgegaan bijvoorbeeld toen de abdij in de dertiende eeuw haar Alkmaarse bezittingen van de hand deed.

Over de belangen van de abdij van Egmond te Alkmaar werd door Cordfunke en Fasel een heftige polemiek gevoerd. De omvang van de diverse overgeleverde transacties over goederen en rechten te Alkmaar, in bezit van de abdij, is evenwel moeilijk te beoordelen. In 1248 doet de abt afstand van de helft van de "oppidum de Alcmar", alsmede van de tol en mudpenningen (denarii modii, belasting op graan) aldaar.¹¹⁹ Volgens Cordfunke had Egmond toen de helft van de nederzetting in eigendom. Fasel berekent echter dat Egmond geen grote grondbezittin-

118 Fasel 1984.

119 Meilink 1951 deel II, 16 R.39 en 17 R.40.

gen in Alkmaar had en volgens hem gaat het niet om de helft van Alkmaar maar om de helft van de pacht van het schoutambt. De bronnen bieden feitelijk te weinig informatie om hierover uitsluitsel te geven.¹²⁰ De tol bij Alkmaar zou reeds in de tiende eeuw door graaf Dirk II en zijn vrouw Hildegard aan de abdij van Egmond zijn geschonken, maar de echtheid van de betreffende oorkonde is omstreden.¹²¹ De vroegste zekere vermelding van de tol te Alkmaar, die dan inderdaad in bezit is van de abt van Egmond, is in 1174.¹²²

Hoe het ook zij, het kan niet worden uitgesloten dat het hof bij het Hooge Huijs niet door de graaf is gesticht maar door de abdij van Egmond, voor het beheer van Alkmaarse goederen en rechten. Als we de tufstenen kerk willen verbinden aan dit hof, wordt het evenwel toch een andere zaak. Het lijkt immers weinig waarschijnlijk dat de abdij van Egmond te Alkmaar een dergelijke grote kerk zou hebben gesticht.

De auteur dezes ziet het meest in een hypothese waarbij de tufstenen kerk met een hof bij het Hooge Huijs is gesticht door de graaf, bijvoorbeeld in de tweede helft van de twaalfde eeuw. Het bezit van de kerk zou daarna zijn overgegaan naar de abdij van Egmond, mogelijk ook het hof maar deze laatste is vervolgens in particuliere handen gekomen.

120 Vergelijk Fasel 1979, 29-45, en Cordfunke 1982, 26-30. In zijn overzicht van de Egmondse kloosterbezittingen vermeldt Hof (1973, 425), dat de bezittingen te Alkmaar in het geheel niet wijzen op de latere omvang van die plaats. Dat hoeft natuurlijk ook niet want de stadsvorming van Alkmaar kwam pas ná 1248 op gang.

121 De vermelding staat het eerst in een goederenlijst in het Egmondse evangelieboek Liber S. Adalberti (overgeleverd als afschrift in het Cartularium van Egmond van circa 1465), maar op een vreemde plek. Hoewel de tekst vermeldt dat de schenking is gedaan door Dirk II en zijn vrouw Hildegard, staat hij niet in de lijst van diens regeringsperiode maar pas verderop in de lijst, tussen de schenkingen onder graaf Arnulf en die onder graaf Dirk V. De passage is als volgt vertaald: "Theodericus en zijn wettige echtgenote Hildegard genaamd, schonken aan Sint-Adalbertus ter verkrijging van het eeuwige geluk, alle tolopbrengsten in Alecmare, te weten, dat wat ontvangen wordt vanwege lijfeigenen, paarden en schepen, want dat valt onder het ambacht" (Van der Drift en Hooftman 2001, 5-7). Oppermann (1933 Fontes, 64) ziet het volledige stuk als een vervalsing van circa 1215, terwijl Meilink (1939, 24), die het stuk als een vervalsing van na 1162 beschouwt, juist over de schenking van de tol vaag blijft ("Ook de aantekening van de schenking van den Alkmaarschen tol door Dirk II ... moet later toegevoegd zijn. Of dit echter na 1162 is geschied, of reeds vóór dien, is onzeker.")

122 Meilink 1951 deel II, 9 R.16. De tol dient dan als onderpand voor een lening.

3 Uitbreidingen, een dubbelkerk en de stad Alkmaar

3.1 Schriftelijke bronnen over veertiende- en vijftiende-eeuwse bouwfasen

De schriftelijke bronnen over de Grote Kerk uit de dertiende tot de late vijftiende eeuw zijn uiterst schaars. Voor deze periode komen ook vanuit de abdij van Egmond nog maar weinig gegevens, hetgeen mede verband houdt met de afnemende belangen van Egmond in Alkmaar. Eén van de belangrijkste gebeurtenissen, een grote stadsbrand waarbij de kerk mede in vlammen opging, vond plaats in 1328. De tijdgenoot Willem Procurator beschrijft deze in zijn kroniek: "In hetzelfde jaar raasde op Urbanus' feest het vuur langs een droevig pad, Alkmaar verwoestend met het grootste deel van de huizen, ook de kerk met alles wat erin was; deze mensen zijn waarlijk uw vlees, Christus. Erbarm u."¹²³

De opgravingen hebben resten opgeleverd van een verbouwing van de kerk, die omstreeks het eind van de dertiende of de eerste helft van de veertiende eeuw moet hebben plaats gevonden (periode 4). De kerk werd toen aan de westzijde vergroot, waarbij de oude tufstenen toren plaats maakte voor een verlenging van het schip, welke werd afgesloten met de bouw van een nieuwe toren.

We zijn geneigd om deze resten te koppelen aan de herbouw na 1328, maar gezien de gebruikte baksteensoort valt niet uit te sluiten dat de opgegraven funderingen toch reeds ouder zijn.

De volgende bouwfasen kunnen vermoedelijk gerelateerd worden aan een verhaal in de kroniek van Alkmaar van C. van der Woude uit 1645: "Anno 1382. Alsoo onse Stadt van jaer te jaer meer toe nam van ghebouwen ende Burgerye, soo wierde S. Laurens Kerck te klein om den Gods dienst bequamelyck te oefenen: over sulcks, werde met eenstemmigen yver, deur onse Burgerye, noch een Kercke gebout, in de eere van S. Mathias Apostel aen de Zuyt-zyde van S. Laurens Kerck [na de memorie van Paets] ... Of zy de Muer tusschen twee hebben wegh genomen, ende met Pylaren ondersteunende, van 2 Kerkcken 1. gemaect soudens schynen: want, doen onse graven inde Kerck verleyt ende met nieuwe sarcken versien werden, vondt men in 't midden van de Kerck noch 't fundament van een muer: recht Oost ende West streckende. Ende voor S. Laurens Kerck was een seer hooghen Toorn ghebout; [ofte ten naesten by volbout] wiens hooge spitse, den Schipper voor een baken konde dienen; soo de Oude memorien ghetuygen, ende oock het Conterfeytsel van S. Laurens Kerck, [aenduydende groote hoogte

Het memoriebord uit 1605 in de Grote Kerk. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

des Toorns] hangende op den dach van huyden aende Noorder-Muer, by het oude Orgel.”¹²⁴

Dit verhaal over een “dubbelkerk” is naderhand door diverse geschiedschrijvers herhaald. Fasel merkt daarover op, dat hij behalve deze ene aantekening lange tijd geen enkele andere vermelding van Sint Matthias in de archiefstukken kon vinden. Van der Woude schijnt destijds zijn gegevens te hebben ontleend aan historische aantekeningen van een zekere Mr. Jan Fredericksz Chirurgijn en aan het opschrift op het al genoemde memoriebord uit 1605, dat thans nog steeds in de Grote Kerk hangt. Behalve de verrassende mededeling dat de Sint Laurenskerk in 901 werd gesticht als opvolger van een duizend jaar eerder gebouwde “kerck en Altaar den heijdenschen affgooten” toegewijd, komt men op dit bord de volgende tekst tegen: “1382 / Maar doe d’ijuer creech meerder cracht / werd daer neffens met goed aendacht / Een kerck in reuerenci Van St Mathijs gestelt sulx placht / te sijn onser voor oudren pracht / het werck waardeert d’intenci”. De verzuchting van Fasel, dat dit geen bronnen zijn die een indruk van grote betrouwbaarheid geven, is dan ook alleszins terecht.

In de herbouwde kerk uit 1470-1520 kreeg naast Sint Laurens ook Sint Mat-

124 Van der Woude 1743, 37 (tweede editie; eerste editie 1645). Van der Woude stelt in dezelfde passage dat er in dat jaar ook een toren zou zijn gebouwd, die de schepen als baken kon dienen. Hij verwijst naar een schilderij dat in de zeventiende eeuw bij de noordmuur naast het oude orgel hing. Dit moet echter het schilderij zijn geweest dat ook thans nog in de kerk hangt en waarop de kerk van 1470-1520 is afgebeeld, inderdaad met een forse toren erbij, maar het gaat dan om een niet uitgevoerd ontwerp uit veel later tijd dan 1382.

thias een plaats. Hiervan getuigt bijvoorbeeld de aanwezigheid van een beeld van Sint Matthias, dat bovenin de noordelijke transeptgevel is geplaatst. Na de Hervorming was er behalve een katholieke schuilkerk voor de parochie van Sint Laurens, de Sint Laurentius-statue, ook een aparte Sint Matthias-statue. Zonder deze gegevens zou men zelfs aan het gehele verhaal over de tweede heilige gaan twijfelen – Fasel maakt ons opmerkzaam op het merkwaardige feit dat in het archief van de abdij van Egmond, toch de patroon van de Sint Laurenskerk inclusief het kerkhof, geen enkel gegeven over de Sint Matthiaskerk van Alkmaar is te vinden.

Op het spoor gezet door een aantekening van Bruinvis, vond Fasel toch een notitie die in 1605, en wellicht ook door Van der Woude, als bron kan zijn gebruikt. Hij trof deze aan in de *Chronicon Hollandie, Zelandie, Frisie et Terre Traiectensis*, een bewerking met aanvullingen van de eerste versie van de *Chronicon comitum Hollandie* die kort voor 1469 was opgesteld door Johannes à Leydis. In deze bewerking, die tussen omstreeks 1514 en 1524 is vervaardigd door Willem Zuermondt, is bij het jaar 1382 een aantekening gezet die Fasel als volgt vertaalt: "In het zelfde jaar werd de kerk van de H. Matthias, apostel, gesticht in Alkmaar in de nabijheid van de kerk van de H. Laurentius, martelaar, vanaf de zuidelijke vleugel (of muur) op een en hetzelfde kerkhof."¹²⁵

Het "fondament" dat Van der Woude beschrijft, is ongetwijfeld dezelfde als de zware funderingen die in 1995 midden in het schip zijn gevonden, inderdaad door grafdelvers flink uitgehakt. Bij de opgravingen konden hierin evenwel twee bouwfasen onderscheiden worden (periodes 5 en 6). Het is niet mogelijk om één van deze twee bouwfasen met zekerheid toe te schrijven aan de bouwactiviteiten van 1382.

Bij de westtoren zijn sporen gevonden van een herbouw (5F), van dezelfde steensoort als de zuidelijke uitbreiding spoor 5A-5E. In het verhaal van Van der Woude over de Matthiaskerk van 1382 is ook sprake van een toren, die gebouwd of vrijwel afgebouwd was. Hij verwijst daarbij abusievelijk naar het zestiende-eeuwse schilderij van de huidige kerk met een toren. Helaas is het niet duidelijk, welke bronnen hij bedoelde met de zinsnede "Oude memoriën". Een eventuele koppeling van de bouwfase periode 5 aan de vermelding bij 1382 ligt echter wel voor de hand.

3.2 Bouwheren en financiering

De vraag, wie als stichters kunnen zijn opgetreden bij de latere bouwfasen, vraagt een nadere toelichting op de bevoegdheden en rechten die de abdij van Egmond en de stad Alkmaar hadden ten aanzien van de kerk van Alkmaar, en op de financiële organisatie met betrekking tot de kerk.

¹²⁵ Bruinvis 1904, 193; Fasel 1979, 58-60: "Eodem anno ecclesia sancti Matthei apostoli fundatur in Almaria contigua ecclesie sancti Laurentii martyris ab australi plaga in uno et eodem cemiterio". Zuermondt tekende bij het jaar 1470 bovendien aan, dat in dat jaar werd begonnen met de afbraak van de twee oude kerken die op één kerkhof stonden, te weten die van Laurentius en Matthias (Plenckers-Keyser en Streefkerk 1996, 263-266). De keuze voor Matthias, de apostel die de plaats van Judas innam, is voor mij niet verklaarbaar.

Fasel heeft uitgelegd, dat de financiële zaken in relatie tot een kerk in drie categorieën kunnen worden ondergebracht.¹²⁶

In de eerste plaats was er "het fonds dat wordt aangeduid als pastorie, wedeme of pastoorstafel, zijnde het complex van goederen, renten en andere inkomsten waaruit de parochiegeestelijkheid werd betaald." Het beheer was verbonden met het patronaat, het bestuur over kerkelijke zaken, dat voor de parochiekerk van Alkmaar tot 1573 in handen was van de abdij van Egmond. Het beheer van dit fonds bleek in 1472-1475 problemen op te leveren. In 1474 vaardigde paus Sixtus een bul uit, naar aanleiding van verzoeken die de abt van Egmond vanaf 1472 had ingediend, over het herstel van de patronaatsrechten en de bijbehorende inkomsten van de abdij van Egmond ten aanzien van de kerk van Alkmaar. Deze problemen bleken ook op andere plaatsen in de regio te bestaan. Kennelijk werd door de aangestelde pastoors en andere geestelijken de hand gelicht met de inning en/of afdracht van tienden en andere inkomsten. De derving aan inkomsten van de kerk van Alkmaar werd destijds door de abt geschat op een bedrag van 14 mark zilver jaarlijks, een aanzienlijke som. Deze problemen kunnen zijn voortgekomen uit hieraan vooraf gaande interne moeilijkheden in de abdij. Het klooster was in de vijftiende eeuw namelijk sterk in verval geraakt. Kort na het midden van de vijftiende eeuw werd de abdij een instelling die zich vooral richtte op de opleiding van de jongere zonen van adellijke geslachten – de zorg voor de monniksplichten begon toen danig te verslappen.¹²⁷ Er werden bemiddelaars aangesteld die zich in 1474 en 1475 bezig hielden met de inning van inkomsten uit Alkmaar, Limmen en Oesdom (bij Heiloo). Men liet verkondigingen in kerken ophangen en voerde processen tegen wanbetalers, onder wie zelfs de grafelijke rentmeester.¹²⁸

Een tweede categorie van financiële zaken bij de kerk waren de zogeheten fundaties op altaren in de kerk.¹²⁹ In middeleeuwse kerken waren er naast het hoofdaltaar in het koor nog meerdere andere altaren, gewijd aan uiteenlopende heiligen. De altaren konden bijvoorbeeld in zijkapellen geplaatst zijn, of in de kooromgang tegen de zuilen van het koor, maar ook andere plaatsen zijn denkbaar. Deze altaren werden gebruikt voor verschillende gelegenheden. Sommige waren gesticht door memories, dat zijn broederschappen van priesters en leken die op geregelde tijden godsdienstoefeningen hielden, de begrafenis van overleden leden verzorgden, en zich soms inzetten voor bepaalde maatschappelijke doelen. Een memorie was door schenkingen soms in het bezit van aanzienlijke bezittingen, zoals goederen en renten, bestemd voor instandhouding van de diensten en het bereiken van maatschappelijke doelen. Veelal was de memorie niet alleen be-

126 Fasel 1979, 62-66.

127 Meilink 1951 deel I, 40-41. Schandalen leidden in 1471 zelfs tot een proces bij de Grote Raad en een voorstel voor een bisschoppelijke visitatie ging toen net niet door.

128 Meilink 1951 deel III R1257-1264, R1268-1269.

129 Zie voor een overzicht: Fasel z.j. Verzamelinventaris I, Inleiding I-II, en 2-5 (met verwijzingen naar regesten van akten, in Verzamelinventaris 2).

last met het onderhoud van het eigen altaar, maar ook met de directe ruimte er omheen.

Op altaren konden ook vicarieën worden gesticht, hetgeen betekende dat door een stichter het houden van bepaalde diensten op het altaar gevestigd werd, bijvoorbeeld ter nagedachtenis van een overledene, waarvoor de stichter goederen of renten schonk. Het kon daarbij gaan om een nieuw gesticht altaar dan wel om een bestaand altaar, waarbij bijvoorbeeld de pastoor of een bepaalde memorie belast werd met de zorg voor de vicarie. Een stichter kon ook officies oprichten, liturgische diensten die op een bestaand altaar werden gevestigd. Stichters van vicarieën en officies hadden het collatierecht, dat wil zeggen dat ze bepalingen mochten opnemen ten aanzien van de priesters die de diensten moesten houden.

Naast het hoofdaltaar van Sint Laurens bestonden er ook in de kerk van Alkmaar verscheidene andere altaren. Uit overgeleverde archiefstukken zijn diverse vicarieën en officies bekend op een groot aantal altaren.¹³⁰ Er is nog geen systematisch onderzoek gedaan naar deze vicarieën en onderstaand overzicht is dan ook verre van volledig.¹³¹ Verscheidene altaren bestonden zeker reeds vóór de toren-ramp van 1468 en waren gewijd aan: Sint Johannes,¹³² Onze-Lieve-Vrouwe (het O.L.V.-memorie was ook bekend als het Papengilde),¹³³ Sint Catharina,¹³⁴ de Heilige Geest,¹³⁵ Ss. Rochus en Severus (weversgilde) en Sint Nicolaas (schippersgilde en kramersgilde).¹³⁶ Verscheidene altaren worden pas later vermeld, maar het is waarschijnlijk dat enkele eveneens al voor 1470 bestonden.¹³⁷ Het gaat om altaren gewijd aan: Sint Joost, Sint Martha, het Heilige Kruis, Sint Elisabeth, Sint Sebastiaan (schuttersgilde), Sint Gandolf, Sint Cornelis, Sint Jacob, Sint Crispijn en Sint Crispiaan (schoenmakersgilde), Sint Hubertus, Sint Christoffel, Sint Anna, Sint Cosmas (chirurgijns-gilde), Ss. Pieter en Paulus, Sint Jero-nymus, Sint Brigitta, de Heilige Drievuldigheid, Sint Eloy (smedengilde), de Heilige Maagd en Jozef (scheepmakersgilde), Sint Quirinus en Sint Victor. Bruinvis

130 Overzichten van stukken in het Alkmaarse archief geven Bruinvis 1893-1894 en Fasel z.j. Stadsarchief deel I; stukken in het archief van Egmond bij Meilink 1951.

131 In het artikel van Bruinvis (1893-1894) worden niet steeds dezelfde genoemd als in de inventarisaties van de Alkmaarse archiefstukken van Fasel (z.j. Stadsarchief I, 96-99; z.j. Verzamelinventaris I, 2-5). De Egmondse archieven lijken door Bruinvis niet geraadpleegd te zijn (vergelijk Meilink 1951).

132 Vroegste bewaarde vermelding 1354 (Meilink 1951 deel II, 95 R.340).

133 Vroegste bewaarde vermelding 1381 (Fasel z.j. Stadsarchief deel I, 97, deel 2 reg.nr.28); vermoedelijk handelt een vicarie uit 1358 ook over dit altaar (Fasel 1979, 6-7). Er bestonden ook vicarieën op altaren gewijd aan Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Nood-Gods (vroegste bewaarde vermelding 1397; Fasel z.j. Verzamelinventaris I, 91), Onze-Lieve-Vrouwe-Purificatie (vroegst bewaarde vermelding 1499; Bruinvis 1893-1894, 1894, 9) en de Zeven Weeën, maar Bruinvis veronderstelt dat deze op hetzelfde altaar berustten (Bruinvis 1904, 216).

134 Vroegste bewaarde vermelding 1397 (Meilink 1951 deel II, 171-172 R.650 en R.651).

135 Vroegste bewaarde vermelding 1430 (Fasel z.j. Verzamelinventaris I, 96-97).

136 Vroegste bewaarde vermeldingen 1464 resp. 1465 (Fasel z.j. Stadsarchief deel I, 96-97). Verwijzing naar de gilden bij Bruinvis 1893-1894, 1894, 236.

137 Verwijzingen naar de gilden volgens Bruinvis 1893-1894, 1894, 236. Bruinvis 1904, 203, vermeldt tevens de stichting van twee altaren in 1468 en kort erna, gewijd aan resp. de H. Maagd en Sint-Barbara en aan Sint-Andries.

De grafzerk met sokkel, gewijd aan Floris V. De grafzerk dekte vermoedelijk van origine het graf af waarin de ingewanden van Floris V in de Grote Kerk ter aarde waren besteld. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

wijst erop, dat het grote aantal heiligen aan wie altaren waren gewijd, niet betekkende dat er ook daadwerkelijk zoveel altaren stonden. Gilden en broederschappen kwamen op of gingen te niet, in verband met de opbloei of ondergang van neringen of om andere redenen; en meerdere vierden soms hun kerkelijke plechtigheden voor dezelfde altaren, door elk hunner genoemd naar de eigen patroon.¹³⁸

De inkomsten van de memories, vicarieën en officies kwamen niet direct bij de kerk terecht.¹³⁹ Wel zal de kerk gebaat zijn geweest bij het onderhoud van de altaren en bij de inrichting rondom deze altaren. Merk op, dat het interieur van het kerkgebouw destijds door al deze altaren zeer verrijkt werd!

Hier moet nog melding worden gemaakt van een zeer bijzondere vicarie, namelijk die ter nagedachtenis aan graaf Floris V. In 1414 stelde graaf Willem VI het bedrag vast voor de bediening van de kapellanie die door zijn voorouders was ge-

¹³⁸ Bruinvis 1904, 216.

¹³⁹ In 1569 wordt vermeld, dat het Heilige Kruis-, het Sint-Huberts-, het Sint-Gandolfs-, het Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Nood-Gods- en het Sint-Anna-altaar de rijkste waren (Fasel z.j. Stadsarchief van Alkmaar 1254-1815 deel 1, 97, deel 2 reg.nr. 266).

sticht (vermoedelijk op het hoofdaltaar). In de Grote Kerk staat nog immer een merkwaardige "tombe", feitelijk alleen een grafzerk op een eikenhouten sokkel, een cenotaaf die aan Floris is gewijd en oorspronkelijk in het koor heeft gestaan. Na de moord in 1296 was het lichaam van graaf Floris V gebalsemd en naar Alkmaar gebracht. Het werd een jaar lang in het koor van de kerk opgebaard, waarna het uiteindelijk ter aarde werd besteld in de abdijkerk van Rijnsburg. De ingewanden werden evenwel apart begraven in de kerk van Alkmaar. Mogelijk lag deze grafzerk oorspronkelijk boven dit ingewandengraf. De grafzerk werd in de eerste helft van de vijftiende eeuw voorzien van een opschrift, de sokkel dateert van omstreeks 1500 en werd rond het midden van de zestiende eeuw beschilderd.¹⁴⁰

De derde categorie van inkomsten betrof de zogenaamde kerkfabriek, bestuurd door de kerkmeesters, waaraan middelen waren verbonden voor de bouw en het onderhoud van de kerk. Vanaf de dertiende eeuw werd het beheer van parochiekerken overal in Europa door de burgerij overgenomen van de geestelijkheid. De stadsbesturen stelden kerkmeesters aan die niet alleen moesten zorgen voor het onderhoud van de kerk maar ook voor nieuwe bouwactiviteiten. Kerkmeesters waren steeds afkomstig uit de voornaamste families van de steden en in diverse steden werd de functie bekleed door leden van het stadsbestuur zelf.¹⁴¹ De gegevens over de Alkmaarse kerkmeesters zijn weliswaar schaars (vanaf 1431 drie en vanaf 1448 vier kerkmeesters), maar zij tonen wel aan dat ook in Alkmaar de kerkmeesters toen afkomstig waren uit het stadsbestuur.

De rechten op de kerk waren daardoor als het ware gescheiden in een deel betreffende geestelijke zaken (pastorie) en een deel dat betrekking had op het gebouw (de kerkfabriek). Fasel wijst erop dat de pastoorsprebenden (inkomsten van de pastorie) waarvoor in 1472-1475 actie werd genomen, voor Alkmaar uitgedrukt werden in marken zilver. Aangezien deze muntsoort in de tweede helft van de veertiende eeuw verdrongen werd door het Trooise pond, concludeert hij hieruit dat de scheiding tussen pastorie en kerkfabriek reeds voor circa 1350 tot stand zal zijn gekomen. Deze aanname wordt versterkt door het ontbreken van posten voor de Alkmaarse kerk in de oudste rekeningen van de abdij van Egmond uit 1344-1345 en 1387-1390.

Indien de conclusies van Fasel over de kerkfabriek juist zijn, betekent dit dat we de archeologisch aangetoonde bouwfasen in elk geval vanaf periode 5 kunnen beschouwen als stichtingen van de stad zelf. Voor een beter begrip van deze omvangrijke investeringen door de stad in de kerk is het zinvol om eerst de ontwikkeling van de stad en haar economie aan een nader onderzoek te onderwerpen.

140 Cordfunke 2000.

141 De Vries 1994, 241-248.

3.3 *De ontwikkeling van Alkmaar van de twaalfde tot de zestiende eeuw*¹⁴²

De nederzetting Alkmaar werd in de elfde-twaalfde eeuw reeds flink uitgebreid in het laaggelegen gebied aan de oostzijde van de strandwal, zeker tot circa 25 meter ten oosten van de Van den Boschstraat. Bij diverse opgravingslocaties was het niet mogelijk om uit te maken of bepaalde grondsporen uit de elfde ofwel uit de twaalfde eeuw stammen. Er is dus vooralsnog geen verfijning van de topografische ontwikkeling in deze periode te geven. Het scherfmateriaal uit de opgraving in de Hema-bouwput in 1958 aan de Langestraat/Van den Boschstraat, dat vooral uit de eerste ophoging afkomstig schijnt te zijn, lijkt volgens nieuwste inzichten hoofdzakelijk uit de elfde eeuw te dateren.¹⁴³ In de twaalfde eeuw strekte de nederzetting zich aan de zuidkant uit tot ter hoogte van de Lindegracht¹⁴⁴ en aan de noordkant minstens tot de Koningsweg.¹⁴⁵ In westelijke richting was de nederzetting nog nauwelijks gegroeid, alleen een strook tot circa 35 meter ten westen van de Koorstraat.¹⁴⁶ Mogelijk was er in de twaalfde eeuw ook een enkel erf westelijk van de Grote Kerk, getuige de vondsten van een waterput.¹⁴⁷ Bij de op-

142 Bij de onderstaande reconstructie van de ontwikkeling van Alkmaar ben ik veel dank verschuldigd aan assistent-archeoloog Rob Roedema, met wie ik talloze discussies heb gevoerd over de verschillende interpretaties van opgravingsgegevens en de bewoningsgeschiedenis van Alkmaar. Ik verwijs in het onderstaande voornamelijk naar de voorlopige berichten die over de opgravingen zijn verschenen. Een deel van de opgravingen is overigens door verschillende onderzoekers in dienst van de gemeente al uitgewerkt in een basisrapportage- het is de bedoeling om deze binnen afzienbare tijd in een bundel van verslagen te publiceren. Opgravingen worden in Alkmaar voorzien van een code die verwijst naar het jaar van opgraven en de straat, soms met een aanvullende aanduiding (het onderzoek in de HEMA bouwput in 1958 in de Langestraat is bijvoorbeeld 58LAN).

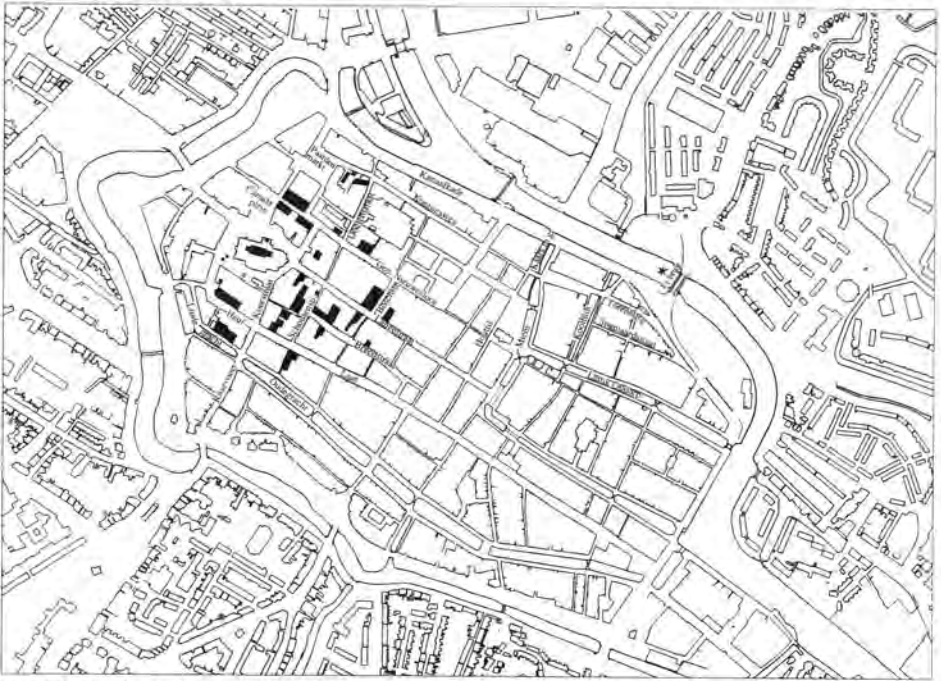
143 Opgraving 58LAN (Cordfunke 1972, 84-86). Het betreft o.a. Pingsdorf-type aardewerk met brede bandoren en tamelijk hard gebakken zandig kogelpotaardewerk met donkere kern en lichtgetinte buitenzijden. Het vertoont veel overeenkomsten met b.v. vondsten uit Utrecht, waarmee het materiaal is vergeleken op een bijeenkomst te Deventer op 19/2/2000 van de Nederlandse Vereniging van Archeologen, werkverband middeleeuwen. De opgraving Langestraat 66 (voorheen winkel van firma Kofa Spruijt) in juni-juli 2001 (01LAN) bracht elfde- of twaalfde-eeuwse huisresten aan het licht met resten van palen en vlechtwerkwallen en is tot dusverre de meest oostelijke opgravingslocatie uit deze periode, circa 25 meter ten oosten van de Van den Boschstraat. De opgraving Breedstraat/westhoek Pastoorsteeg in 1990, op circa 60 meter ten oosten van de Van den Boschstraat, leverde onderin slechts bewoningsresten vanaf de vroege dertiende eeuw op (90BRE; Alders et al 1991, Alders 1992).

144 Opgraving appartementencomplex De Linden, voorheen schouwburg Het Gulden Vlies 1993 Lindegracht (93LIN: greppels van een perceel aan de westzijde van de Koorstraat en ten zuiden van de Heul van circa 35 bij 35 meter, waar de vestingwerken in de late dertiende of vroege veertiende eeuw omheen werden aangelegd; zie Bitter en Dijkstra 1994; bij opgravingen ten zuiden van de Lindegracht in 1995 en 1998 kon daar het ontbreken van bewoningssporen uit deze periode worden aangetoond) en opgraving bouwput voormalige St. Josephschool 1994 Laar (94LAA; zie Bitter en Dijkstra 1995).

145 O.a. opgraving achter de HBS 1982 Koningsweg (82KOW; waterputten, kuilen en greppels; zie Cordfunke 1992, 354). Overigens is meer naar het noorden een deel van de oude geestrug weggespoeld bij twaalfde- en dertiende-eeuwse overstromingen (waarneming in bouwput "Arcadegebouw" 1995 Kwakelkade; 95KWAK).

146 Opgraving appartementencomplex De Linden, voorheen schouwburg Het Gulden Vlies 1993 Lindegracht (zie boven).

147 Opgraving bij sloop R.O.G.-gebouw en riolenaanleg 1970 Grote Kerk (70GRK, waterput IV; Cordfunke 1972, 20-22, 123-125, 135).

Vindplaatsen in de binnenstad met bewoningssporen uit de tiende tot de twaalfde eeuw, met in de tekst genoemde straatnamen. Tekening auteur.

gravingen ten westen van en op het Canadaplein werd in 1998-2000 vastgesteld dat dit gebied destijds nog als akkerland diende en op zijn vroegst in de veertiende eeuw bebouwing kreeg.¹⁴⁸ Het gebied met nederzettingsvondsten uit de twaalfde eeuw beslaat zodoende in noord-zuid-richting een afstand van omstreeks 350 meter en op het breedste punt in oost-west-richting circa 300 meter. Het oppervlak van de nederzetting zal in de twaalfde eeuw maar liefst tussen de 6 en 10 hectare zijn geweest!

Over de aard van de bewoning in de tiende tot twaalfde eeuw is nog erg weinig bekend. In de *Annalen van Egmond* wordt de nederzetting van Alkmaar in 1132 omschreven als "forum" oftewel markt en in 1166 als "oppidulum" oftewel stadje.¹⁴⁹ De eerste schriftelijke gegevens over een munt en een tol zijn gebrekkig. In een

¹⁴⁸ Opgraving bouwput Cultuurcentrum 1998-1999 en fietsenkelder 2000 (resp. 98CAN en 00CAN; Bitter 2000 en 2001).

¹⁴⁹ Oppermann *Fontes*, Nederlandse vertaling Uitterhoeve 1990. Bovendien is in een akte over begravenisgeld (Oppermann 1933 *Fontes*, oorkonde no.5, 227-228) gedateerd 16 juli 1116 sprake van een overeenkomst "civibus Alcmariensibus" (met de burgers, of stedelingen, van Alkmaar). Hoewel de inhoud van de akte omstreden is, zijn de historici het wel eens over de echtheid van deze ondertekening. Voorts is op 5 november 1248 sprake van het "oppidum de Almar" in een schenkingsakte van koning Willem aan de abdij van Egmond. In een tweede akte wordt in de schenking ingestemd door Floris, de zoon van de graaf van Holland, en daarin wordt de formulering "ville in Almar" gehanteerd (Kruisheer 1986 dl. II, nrs. 786 en 789).

lijst van schenkingen aan de abdij van Egmond staat vermeld dat tijdens graaf Diederik VI (1121-1157) een schenking is gedaan waarvan het geld afkomstig is onder andere van "in Alcmere a Reinwardo monetario duas uncias et demidiam".¹⁵⁰ Indien we aannemen dat Reinward een muntmeester was en geen muntwisselaar, is dit de enige bron over een munt te Alkmaar. De tol blijkt in elk geval te bestaan vanaf 1174.¹⁵¹ Het betreft hier geen doorvoer-tol maar een markttol, een belasting te betalen over de goederen die ter markt werden gebracht.¹⁵² In 1166 vond een aanval op Alkmaar plaats van West-Friezen, waarbij dezen de "Occenvorth" overstaken, wellicht een doorwaadbare plaats in de Rekere.¹⁵³ Dit kan wijzen op een regelmatige ossenhandel naar de markt van Alkmaar. Omstreeks dezelfde periode wordt er door de abdij van Egmond voor ontvangsten afkomstig uit "Vroonlooërbroek", Oudorp, Oterleek, Mijsen en Ursem een bijzondere maateenheid voor graan gehanteerd, de "hoed naar Alkmaarse maat".¹⁵⁴ Men zou hierbij kunnen denken aan een situatie met een markt te Alkmaar, waarop toezichhouders de ter markt gebrachte goederen meten en wegen volgens lokale maateenheden, een situatie die wel bekend is van later eeuwen.

150 De bron is het Liber S.Adalberti, bewaard als vijftiende-eeuws afschrift (Oppermann 1933 Fontes, 83 regel 37).

151 In een lijst van schenkingen aan de abdij van Egmond, in het Liber S.Adalberti, bewaard als vijftiende-eeuws afschrift, staat vermeld onder de kop "Tradicio diversorum devotorum hominum" dat Diederik II (939-988) en zijn vrouw Hildegard aan Egmond hadden geschonken "in Alecmare omne tholoneum sive ea, que de mancipiis et de equis et de navibus accipitur, quia illa ad ministerium pertinent" (Oppermann 1933 Fontes, 64). Aangezien deze notitie niet staat onder de schenkingen van Diederik II maar pas in een lijst van particuliere schenkingen, ná die van graaf Arnulf (988-993) en vóór die van graaf Diederik V (1061-1091), neemt men aan dat de notitie berust op een vervalsing. Oppermann 1933 Fontes, 36, plaatst deze vervalsing rond 1215, maar Meilink 1939, 24, aarzelt over een datering van dit falsum ná 1162 of reeds voordien. De vroegste zekere vermelding van de tol is in 1174, wanneer een deel van de tolopbrengst (dit deel bedraagt 5 pond), kennelijk toen eigendom van de abt van Egmond, dient als aflossing van een lening door de abt aan het klooster (Meilink 1951 deel II, 9 R16; Koch 1970, 319-320 nr.170). In 1215 is er een geschil tussen de abdij van Egmond en de heer van Egmond die wordt omschreven als "controversia ... super advocatia et iure inter Arenmeresueth et Winnemeresueth, feodo suo excepto, et super dimidia parte tholenei in dedicatione ecclesie et super tertia parte tholenei in Alecmare, quam idem Wilhelmus ad pactum duarum librarum Hollandensium annuatim tenet" (Oppermann 1933 Fontes, Oorkonde 22, 246-248). Hieruit wordt wel afgeleid dat de tol 6 pond was (als de zinsnede over de jaarlijkse pacht van twee pond die Willem van Egmond betaalt alleen betrekking heeft op het derde part van de Alkmaarse tol en niet tevens op de halve tol bij de kerk van Egmond). In het Liber S.Adalberti worden de inkomsten van Egmond te Alkmaar omschreven als "In Alcmere ... de tholoneo sex libras" (notitie door Oppermann geplaatst rond 1214; bewaard als vijftiende-eeuws afschrift; Oppermann 1933 Fontes, 74).

152 Vergelijk voor de informatie over de doorvoer-tollen in Holland Verkerk 1997c.

153 Uitterhoeve 1990, 113-114. De Graaf (1996, 223-224), die de betreffende gevechtshandelingen heeft onderzocht, veronderstelt dat de Occenvorth gesitueerd was bij de eilandjes van Oterleek. Dit lijkt me weinig waarschijnlijk aangezien er dan diverse diepe wateren overgestoken zouden moeten worden door de ossen die de voorde (=doorwaadbare plaats) overstaken. Ik veronderstel dat de ossen-voorde gezocht moet worden in een oversteekplaats over de Rekere.

154 In het Liber S. Adalberti (overgeleverd als vijftiende-eeuws afschrift in het Egmonds cartularium) staat vermeld onder de kop "De decimus minutis in Frisia": "... Alcmarekerspel duodecim hode per Alcmarensem modium. Franlo 6 hode et Franlorebroech, Altenthorp et Outerlec 13 hode per Alcmarensem modium. Misen 3 hode per Alcmarensem modium. Ureshem 3 hode per Alcmarensem modium." (Oppermann 1933 Fontes, 75-76).

De archeologische vondsten geven nog maar weinig informatie omtrent de topografie en de economie van de tiende-/twaalfde-eeuwse nederzetting. In 1968 en 1978 werd een woonstalhuis opgegraven bij het stadhuis aan de Breedstraat. Ook de andere huisresten, die Cordfunke hier en op een locatie iets verderop in de Langestraat in 1974 blootlegde, doen het meest denken aan onderdelen van boerderijen.¹⁵⁵ De resten lijken niet afkomstig van een nederzetting met dicht naast elkaar geplaatste kleine huizen zoals we van vroege handelsplaatsen elders kennen, bijvoorbeeld van Antwerpen, Medemblik en Rotterdam.¹⁵⁶ Gezien het grote oppervlak met vondstmateriaal uit de elfde-/twaalfde eeuw zou het kunnen gaan om een nederzetting met wel 20 of meer boerderijen. Het is overigens goed denkbaar dat op boerderijen als nevenverdiensten ook ambachtelijke activiteiten werden ontplooid.¹⁵⁷

In het lager gelegen gedeelte van de nederzetting werd de bewoning afgebroken als gevolg van de overstromingsrampen die in de twaalfde en dertiende eeuw optraden. Cordfunke ontdekte dat de huizen in dit deel van de nederzetting daarbij door een kleiafzetting waren afgedekt.¹⁵⁸ Het grondwaterpeil moet in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw fors zijn gestegen. In de laagste delen van de elfde-/twaalfde-eeuwse nederzetting zijn huizen gevonden waarvan het vloerniveau bijna 1 meter onder NAP moet zijn geweest.¹⁵⁹ Ter vergelijking: het huidige peil van het grachtwater is rond de 0,5 meter onder NAP. Er is derhalve een opmerkelijke verhoging geweest van het grondwaterpeil. Het lijkt erop dat dit reeds vóór 1300 is gebeurd. In Alkmaar werd namelijk ten behoeve van huizenbouw op laag gelegen terreinen vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw steeds een ophoging aangebracht tot minstens gelijk aan het NAP, soms nog een paar decimeter hoger. Vanaf de veertiende eeuw is er, behalve bij de eenmalige eerste aanleg van nieuwe bouwterreinen, meestal slechts weinig meer opgehoogd. De oostelijke binnenstad bijvoorbeeld heeft thans nog een gemiddelde maaiveldhoogte tussen 0,25 en 0,75 meter boven NAP.¹⁶⁰ De snelle stijging van het grondwater laat zich niet direct verklaren door een gestegen zeewaterpeil aangezien deze slechts zeer geleidelijk was. De oorzaak van de snelle grondwa-

155 Opgraving derde en vierde vleugels Stadhuis 1968 en 1978 Breedstraat (68BRE en 78BRE; zie Cordfunke 1972, 81-85; 1978, 70-78; 1992, 351-355); opgraving bouwput Witteveen 1974 Langestraat (74LAN; zie Cordfunke 1978, 59-67; 1992, 351-355).

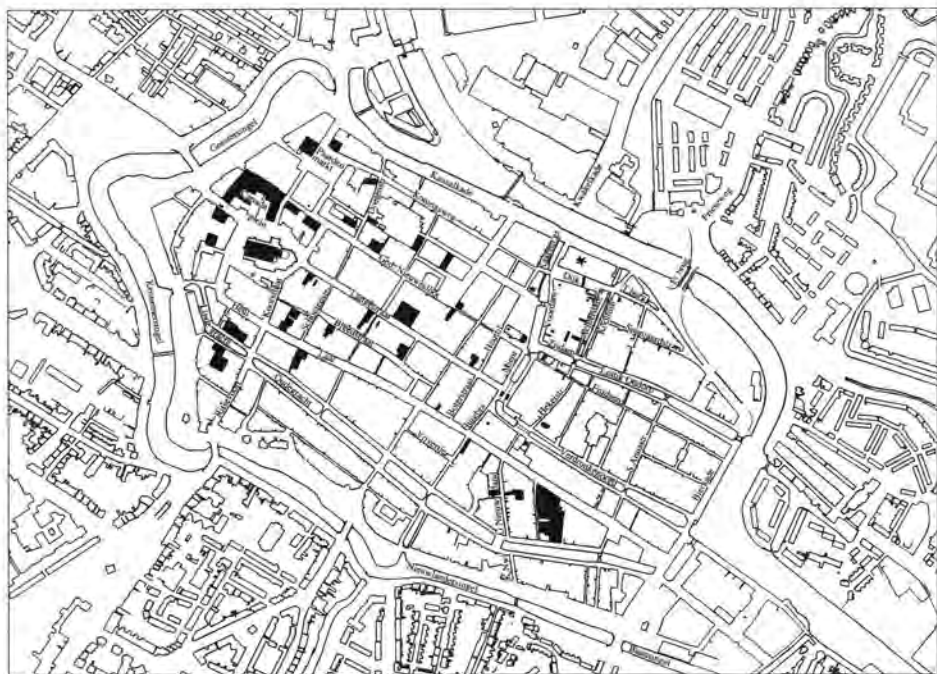
156 Van der Walle 1968; Besteman 1974; Carmiggelt 1997.

157 Vergelijk de ontdekking van "boerderijen" met daarin naast landbouw- ook ambachtelijke activiteiten bij de handelsplaats Dorestad in de achte- negende eeuw (Van Es en Verwers 1994; Verwers 1994).

158 Cordfunke 1992, 365-366. Ook bij de opgraving "Josephschool" aan de Laar in 1994 (94LAA) werd een circa 10 cm dikke gelaagde kleiafzetting over twaalfde-eeuwse sporen aangetroffen.

159 Cordfunke 1978, 58-79; opgravingen Langestraat "Witteveen" in 1974 (code 74LAN) en Stadhuis 1968 en 1978 (68BRE en 78BRE). Deze huizen waren gebouwd op een dunne ophoging van turfplaggen, met daaronder het natuurlijke schelpzand. Er is geen aanwijzing dat er een bodemdaling ter plekke heeft plaats gevonden.

160 Voor de archeologische monumentenzorg heeft dit grote consequenties: bij de sloop van een gebouw in de binnenstad treft men doorgaans reeds vlak onder het maaiveld (straatniveau) de resten aan van bebouwing vanaf de veertiende of vijftiende eeuw, overbouwd en doorsneden door latere activiteiten.

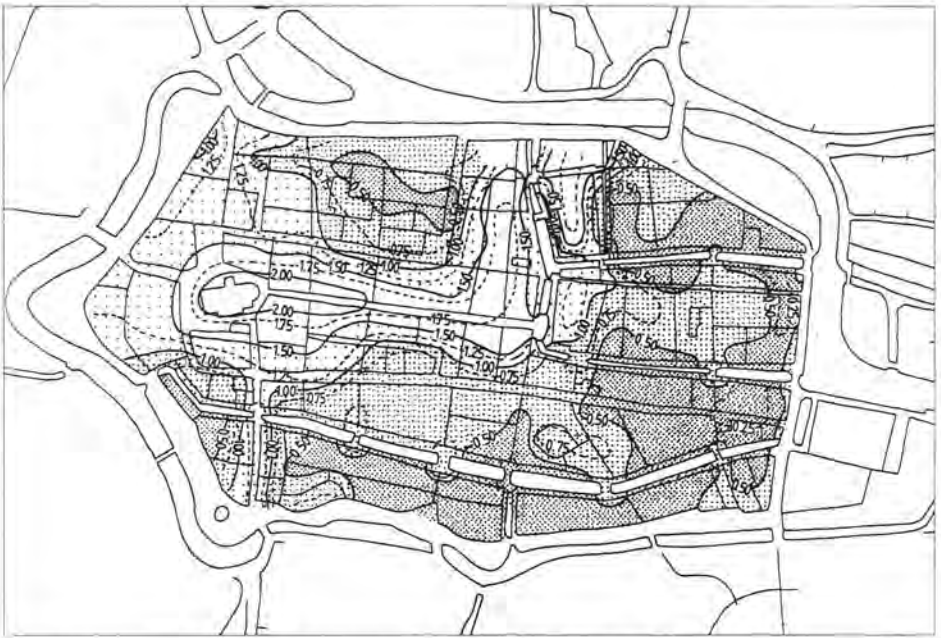
Vindplaatsen in de binnenstad met bewoningssporen uit de dertiende en veertiende eeuw, met in de tekst genoemde straatnamen. Tekening auteur.

terstijging kan zijn gelegen in de vorming van een grondwaterbel in de zich toen sterk verbredende zone van de Jonge Duinen langs de kust. In dit duingebied steeg het grondwater vooral in de tweede helft van de twaalfde eeuw plotseling sterk en bleef daarna geleidelijk verder stijgen tot aan het begin van de veertiende eeuw.¹⁶¹ Dit kan ook in het achterland tot stijgend water hebben geleid. Wellicht werd dit effect versterkt doordat bedijkingen de natuurlijke afvoer van oppervlaktewater kunnen hebben vertraagd.

De marktplaats Alkmaar ontwikkelde zich in de dertiende en veertiende eeuw tot een aanzienlijke stad. Vooral door de archeologische onderzoeken in de laatste jaren wordt van deze groei een steeds beter beeld gekregen, ook al blijven nog talrijke essentiële vragen onbeantwoord. De nederzetting veranderde in deze periode sterk van vorm, waarbij men van de hoge zandrug af uitbreidde in de richting van het water. Deze gerichtheid op het water zal zijn bepaald doordat het handelsverkeer zich hoofdzakelijk via het water afspeelde.

Aan de oostzijde van de stad was de topografie van de dertiende tot de zeventiende eeuw onderhevig aan grote wijzigingen. Hier bevond zich vanouds een meer, genaamd "Voormeer". Over het ontstaan van dit meer is weinig bekend en

161 Zagwijn 1984.

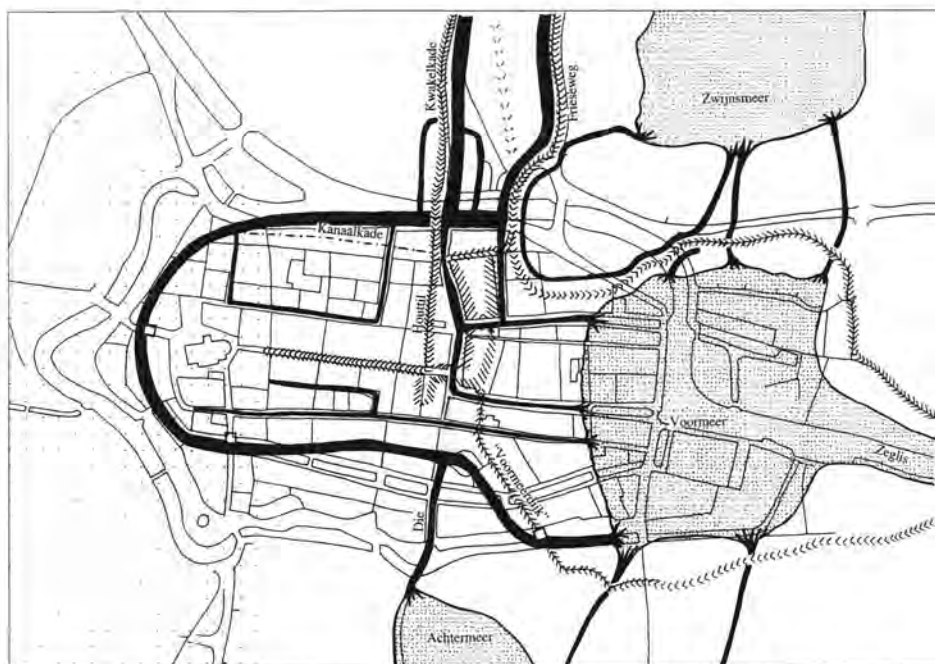

Hoogtelijnenkaart van de huidige binnenstad ten westen van de Bierkade. De hoogten zijn aangeduid in meters boven NAP. Tekening auteur.

wellicht is het pas ontstaan tijdens de perioden met watersnood in de twaalfde eeuw. De dijk langs de noordkant van het Voormeer, de huidige Oudorperdijk, vertoont grillige bochten die zouden kunnen wijzen op dijkverleggingen door erosie van de oevers. De omvang en chronologie van de diverse veranderingen in de omvang van het Voormeer, alsook de latere geleidelijke demping ervan, zijn verre van duidelijk.¹⁶² Wellicht is de toponiemen Alkmaar (letterlijk te vertalen als modderige waterloop of meer) de oorspronkelijke naam van dit water geweest.¹⁶³ Met het meer waren vier belangrijke waterlopen verbonden. Vanuit het noorden kwam de Rekere erop uit, wellicht aanvankelijk via een bedding door de huidige Kaarsemakersgracht en pas later (na 1248, waarover dadelijk meer) ook via de Kooltuin. Aan de oostkant van het Voormeer bevond zich het water van het Zeglis dat later de verbinding met de Schermer vormde maar dat ooit een naar het Voormeer stromend veenwatertje kan zijn geweest. Via de Baangracht en langs het Achtermeer stroomde de Die vanuit het Voormeer naar het zuiden. Waarschijnlijk was deze loop vanaf de Baangracht ooit langs de Huigbouwersteeg verbonden met het water van de Mient. Van een vierde waterloop, de Laat, is de ou-

¹⁶² Ondanks gebrekkige bronnen van informatie is een felle polemiek over dit onderwerp gevoerd tussen Fasel en Cordfunke. Vergelijk Fasel 1979, 78-85 en Cordfunke 1978 en 1992.

¹⁶³ Ik volg hierin de interpretatie van Cordfunke 1972, 154. De Cock 1972, 68, opperde dat het riviertje de Die wellicht ooit de waternaam Alkmaar heeft gehad. Voor de naamsverklaring zie Blok 1971.

Reconstructie van enkele hoofdonderdelen in de topografie rond 1400: waterlopen en dijktracés. Ervan uitgaande dat de Friese weg een inlaagdijk is van na 1248, moet het oudere tracé meer westelijk gelegen zijn geweest langs de Kwaelkade. De situatie aan de Kanaalkade is het minst helder. Mogelijk liep de vestgracht meer zuidelijk, langs de onderbroken lijn. Vanwege de waterkerende functie is de dijk van 1196/1203 tussen de Houtil en de Kwaelkade in de reconstructie niet doorbroken door de stadsgracht en de doorgang zou hier door een poort moeten zijn afgesloten. Er zal (ook) een stadspoort moeten hebben geleid naar de Westfriese Omringdijk, oftewel de Friese weg. Tekening auteur.

derdom niet bekend. De Laat zal een afwatering vanaf de geest zijn geweest maar het is niet te zeggen of dit al natuurlijk water was of dat de Laat is gegraven (hij was in elk geval in de veertiende eeuw aanwezig).¹⁶⁴ Vermoedelijk heeft het Voormeer zijn grootste omvang gekregen door de overstromingsrampen in de twaalfde en dertiende eeuw. Door de hierop volgende aanleg van dijken en dammen in de Rekere zal de doorstroming van het water minimaal zijn geworden en waarschijnlijk is het meer al spoedig gaan verlanden door de groei van rietveen langs de oevers. Het verloop van de oevers kan zodoende op natuurlijke wijze zijn veranderd. Vervolgens heeft men delen van deze oeverzones in de loop van de veer-

¹⁶⁴ Ruijsendaal 1998, 115. De Laat is in 1872 gedempt. De vroegste vermelding in historische bronnen is in 1427. In 1996 werden aan de Laat/hoeft Hofstraat resten opgegraven van een huis dat precies in de huidige verkaveling was gesitueerd. De Laat moet dus al bestaan hebben bij de bouw van het huis. Het pand is dendrochronologisch gedateerd kort na 1366/1367 (opgraving "De Veripot" 96LAA; Bitter en Ostkamp 1998; Briefrapport RING maart 1998). In 1998 werd bij de Laat/Augustijnsteeg een aantal kavelsloten uit de elfde/twaalfde eeuw opgegraven die bij de Laat afbogen omstreeks de huidige rooilijn (98LAA; Bitter en Ostkamp 1998). Dit betekent ofwel dat de Laat met begeleidende weg erlangs er reeds was, ofwel men heeft de Laat later aangelegd en deze er keurig ten zuiden langs gegraven.

Bij een winkeluitbreiding aan de Langestraat 16-18 werd in 2000 een deel gevonden van een buitengewoon zwaar gefundeerd bakstenen huis van 9 meter breed en minstens 22 meter lang, dat in de dertiende eeuw aan de Houttil stond. Het achterste gedeelte had het karakter van een woontoren, terwijl het voorgedeelte aan de straat iets minder zwaar gefundeerd was. Foto gemeente Akmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

tiende en vijftiende eeuw ontgonnen. Bij een grootschalige opgraving bij de Laat/Bloemstraat werd in 1998-1999 ontdekt dat hier in de veertiende eeuw plaatselijk het slappe veen was afgegraven en vervangen door aanplempingsgrond. Daarbij had men hier en daar nog restjes van de originele veenlaag overgeslagen.¹⁶⁵ Het is vooralsnog onduidelijk welke omvang deze oeverzones in de loop der tijd hebben gehad. Vermoedelijk lag er aan de oostzijde van de stad lange tijd grond die geschikt was als weiland en is hier de toponiem Mient (thans een gracht) ontstaan als veldnaam. De toponiem zou duiden op gemeenschappelijk grondbezit met een agrarische bestemming.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Opgraving afgebrande bouwmarkt "De Houtmarkt". Laat/Bloemstraat 1998 en 1999 (Roedema 1999; Roedema en Van Wilgen 1999). Uit deze aangetroffen veenresten bleek dus dat er geen sprake was geweest van dempen van water maar van een bodemverbetering van veengrond. Op andere opgravingen, waar kleinere locaties zijn onderzocht, was dit verschil niet te bepalen.

¹⁶⁶ Ruijsendaal 1998, 130-131. Fasel (1979, 25, 82-84 en 89) is van mening dat in 1486 het oostelijk stadsdeel nog niet bestond vanwege een akte van 2 november dat jaar waarin sprake is van de verkoop van water om land van te maken, namelijk 9 roeden water "te weten van Marcus Jansz oestwaerts uut in dye meer, soe breed als nu ter tijt dat erff begrepen heeft, te weten van dye Myent tot an die Leed lynrecht, geleyk dye plattingen van dye Myent ende van dye Leed gemaect ende bepaalt staan." Er moest aan de westzijde een steeg van 14 voet blijven liggen. Fasel situeert de landaanwinning bij de Huigbrouwersteeg en concludeert dat het Voormeer destijds nog tot hier reikte. Er is voorts een akte uit 1459 betreffende een Sint Jeroenstraat waar op de achterzijde is aangetekend dat dit later de Huigbrouwerstraat is genoemd. Volgens Fasel zal deze "straat" in 1459 alleen aan de westzijde zijn bebouwd en aan de oostzijde dus aan het water hebben gelegen

De hoge ligging van de Langestraat en de Houutil (thans rond de 1,80 meter boven NAP, nog zeker een meter boven de omliggende straten) kan worden verklaard doordat de kern bestaat uit een dijklichaam. Het betreft de dijk tussen Alkmaar en Bergen, die langs de westoever van de Rekere liep en die blijkens een geschreven bron omstreeks 1196/1203 is aangelegd.¹⁶⁷ Deze dijk zal vanaf de hoge geest over de verdronken lage delen van de oude nederzetting gelegd zijn en aan het einde van de huidige Langestraat een scherpe bocht naar het noorden hebben gemaakt om vanaf dat punt de westzijde van de Rekere te volgen. We vermoeden dat de Rekere van oorsprong via de latere Korte Sloot (langs de Kwakelkade) vanuit het noorden naar Alkmaar stroomde en dat de dijk van 1196/1203 dus langs de Kwakelkade verder liep.¹⁶⁸ De oostelijke oever van de Rekere was vermoedelijk reeds vóór die tijd bedijkt en deze dijk vormde een onderdeel van de Westfriesse Omringdijk.¹⁶⁹ Omstreeks het midden van de dertiende eeuw zal tegen het vanuit het noorden opstuwende water van de Rekere een dam zijn aangelegd bij Alkmaar.¹⁷⁰ De spuisluis van deze dam, die in 1272 aanwezig blijkt te zijn, is door Wortel gelokaliseerd bij de huidige Kaarsemakersgracht.¹⁷¹ In 1975

(Fasel 1979, 84). Het is duidelijk dat dit niet rijmt met de archeologische feiten. Een verklaring kan zijn dat de toponiem Mient destijds als gebiedsnaam voor weidegrond aan de oostkant van de stad aan de oever van het Voormeer kan zijn gebruikt. In dat geval kan de locatie van 1486 veel meer naar het oosten zijn geweest.

167 Oppermann 1933, Fontes, oorkonde 18, 242-243. Het stuk wordt gedateerd circa 1212-1214. De meest heldere samenvatting geeft Meilink (1951 deel II, 10 R.21): "Wilhelmus, graaf van Holland, verklaart besloten te hebben den dijk van Berghen tot Alcmer, welke ten tijde van zijn broeder Theodericus in overleg met vroede mannen was aangelegd maar sedertdien verwaarloosd was, te doen voltooien, waarna de landen, die in cultuur zullen komen, zijn eigendom zullen zijn" (met verdere schenkingen van o.a. tienden aan abbdij van Egmond). De dijk heet "agger a Berghen usque Alkmer ad excludendas aquas, que influebant et agriculturam acredine fossorum fluctuum minus fertilem reddebant; sed multis deinceps causis ingruentibus opus illi neglextui datum est." De schade aan de akkers zal samenhangen met het opdringen van zeewater via het zeegat van de Zijpe. Volgens Streefkerk (1994a, 42-44) zal de dijk op het initiatief van de belanghebbende dorpen met permissie van graaf Dirk VII (1190-1203) zijn aangelegd na de Sint Nicolaasvloed van 1196. De dijk dateert derhalve tussen 1196 en 1203. Hij veronderstelt dat het in 1215 gaat om dijkherstel. Westenberg (1974, 33) dateerde de aanleg van de dijk omstreeks 1212.

168 Hier werden in 1995 bij grondwerkzaamheden twaalfde-eeuwse greppels waargenomen (code 95KWAK). Rond 1264 werd ter afwatering van de Bergermeer de Lange Sloot gegraven, welke aansloot op de Korte Sloot (Westenberg 1974, 49).

169 Westenberg 1974, 33-34. Ik vermoed dat het dijktracé van de Westfriesse Omringdijk pas in later tijd is verlegd naar de Frieseweg, wellicht na de enorm desastreuze overstroming van 1248. Bij onderzoek aan de Kwakelkade in de bouwput van het Arcadegebouw werd in 1995 waargenomen dat het oorspronkelijke veendek hier volledig was verspoeld-er resteerde slechts een omgewoelde laag zand en veenresten van. Het dijktracé van de Frieseweg is vermoedelijk dus eigenlijk een inlaagdijk. De merkwaardige bocht die het meest zuidelijke deel van de Frieseweg maakt, kan worden verklaard doordat men hier wilde aansluiten op een restant van het originele dijktracé dat de locatie van het kasteel Torenburg omgaf.

170 Westenberg 1974, 34, dateert de aanleg van de dam in 1254 of 1255, want "dit werk moet allereerst worden gezien in het kader van de statiegische stellingname van graaf Willem I tegen de Westfriezen." Kennelijk is dit zijn enige argument voor deze datering. Aan Rooms-koning Willem II wordt door kroniekschrijvers (zie bijvoorbeeld Van der Woude 1747/1645, 19-20) in 1252 tot 1255 een grote activiteit bij Alkmaar toegeschreven, zoals de aanleg van de genoemde dam en de stichting van het kasteel Torenburg. In feite zijn er geen onderliggende historische bronnen voor handen en lijkt een en ander gebaseerd op de naam "Koning Willemshuis" voor een pand bij de Sint Pieterstraat en de toponiem Koningstraat, welke beide pas worden vermeld in geschriften vanaf de vijftiende en zestiende eeuw (Wortel 1974).

171 Kruisheer 1992 deel III, 659-660 nr.1583; Wortel 1974, 37.

groef Cordfunke een onderzoekssleuf dwars door de straat Dijk en trof inderdaad het profiel aan van een dertiende-eeuwse dam.¹⁷²

Tot dusverre zijn in de huidige binnenstad uitsluitend aan de Koorstraat, de Langestraat en de Houttil vondsten gedaan van dertiende-eeuwse bewoning.¹⁷³ Een bijzondere ontdekking werd gedaan in juli 2000, toen aan de westzijde van de Houttil, noordhoek Langestraat, de resten werden gevonden van twee grote bakstenen huizen uit de dertiende eeuw.¹⁷⁴ De zwaarte van de funderingen en de afmetingen van de huizen zijn vergelijkbaar met de weerbare bakstenen huizen ("stadskastelen") die uit die tijd bekend zijn uit o.a. Utrecht, Dordrecht en Groningen.¹⁷⁵ De eerste van deze huizen stonden aan de Houttil aan de landzijde tegen de dijk van 1196/1203 aan. Wellicht moeten aan de Houttil de vooraanstaande burgers worden gezocht, aan wie op eigen verzoek de graaf in 1254 stadsrechten verleende, naar het voorbeeld van de stadsrechten van Haarlem.¹⁷⁶ De Langestraat lijkt in deze eerste fase van minder belang te zijn geweest dan de Houttil, aangezien aan de Langestraat tot dusverre uit de dertiende eeuw voornamelijk sporen van houtbouw zijn gevonden.¹⁷⁷

De topografische ontwikkeling rondom de Houttil is nog verre van duidelijk. Misschien was hier aanvankelijk aan de waterkant, aan de voet van de dijk van 1196/1203, een aflopende oever waar schepen aan land konden worden getrokken. Uit de bescheiden opgravingen bij de Waag in 1977 en 1997-1998 kan wor-

172 Cordfunke 1978, 99-101. Hij ontdekte bovendien dat er twee veertiende-eeuwse ophogingsfasen waren. Deze fasen corresponderen waarschijnlijk met respectievelijk de eerste aanleg van het gebied Voordam-Achterdam aan het begin van de veertiende eeuw en een herinrichting van het gebied in het derde kwart van de veertiende eeuw (opgravingen 95ADA en 01VDA; zie Bitter1996b).

173 Helaas is in 1984 geen onderzoek gedaan in de bouwput van parkeergarage de Karperton aan de noordzijde van Dijk. Uit de bouwput zijn tijdens de bouwwerkzaamheden enkele keramiekvondsten uit de veertiende eeuw en later verzameld. Wellicht was de Dijk in de dertiende eeuw nog niet bebouwd?

174 Opgraving winkerverbouw Langestraat 16-18, voorheen modehuis Köster (90LAN). Een groot deel van één bakstenen stadskasteel kon worden ingemeten. Het was een huis van bijna 9 meter breed en omstreeks 22-25 meter lang, met een achtergedeelte dat op 1,20 m dikke en 2,5 m diepe funderingen stond- we vermoeden hier een woontoren-achtige constructie. Het was oudtijds het tweede pand ten noorden van de hoek Houttil/Langestraat. Het hoekpand zal ook een groot dertiende-eeuws bakstenen huis zijn geweest, maar hiervan werd in de opgraving alleen een bakstenen beerput aangesneden. In de eerste helft van de veertiende eeuw werd aan de noordkant een derde groot bakstenen huis gebouwd, waarvan thans nog muurwerk bovengronds aanwezig is (van de zuidgevel). Aan de Langestraat werd ter plekke van nrs. 16-18 in dezelfde periode nog een vierde groot bakstenen pand gezet, welke was voorzien van een enorme beerput.

175 Vergelijk Temminck Groll 1963, hst II en IV; Kipp 1992; De Gooijer en Van Traa 1992; Van der Waard 1992; Sarfatij 1994.

176 Kruisheer 1985; 1986 deel II, 699-719 nr.1009.

177 Er is dertiende-eeuwse houtbouw (al dan niet met vlechtwerkwanden) aangetroffen op drie terreinen (74LAN en 93LAN; Cordfunke 1978, 58-67 afb.35 en Bitter et al. 1997; Langestraat 66 voorheen winkelcentrum Kofa Spruyt in juni-juli 2001, 01LAN, ongepubliceerd). Eind 2001 werd bij bouwhistorisch onderzoek in Langestraat 51 een mogelijk laat-dertiende-eeuwse fundering waargenomen van een groot huis (Wevers en Boels 2002). Bij Langestraat 66 (opgraving 2001) werd een van beide houten huizen begin veertiende eeuw vervangen door een bakstenen huis. Er is wel geopperd dat de Langestraat een langgerekte "handels-terp" zou zijn geweest met daarop de dertiende-eeuwse handelsplaats, waarbij het water ter plekke van de Breedstraat als haven zou fungeren (Alders et al 1991, Alders 1992), maar dat lijkt nu niet meer waarschijnlijk aangezien het economisch zwaartepunt van de nederzetting toch aan de Houttil gezocht moet worden.

In 1999 werden in de bouwput van het nieuwe Cultureel Centrum aan het Canadaplein de funderingen gevonden van een stadsmuur uit 1538 (uiterst rechts achter), waarvan bijna 60 meter werd vrijgelegd, alsmede de onderste resten van een bakstenen stadsmuur uit eind dertiende of begin veertiende eeuw (midden, naast een achttiende-eeuwse beschoeïing). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

den afgeleid dat omstreeks 1271/1280 aanplempingen met grijze klei hebben plaats gevonden ten oosten van de Houttil tot ongeveer halverwege het huidige Waaggebouw. Hier werd ook een zware fundering aangetroffen die wellicht aan een groot bakstenen huis kan worden toegeschreven (of een stadsmuur? Hierop wordt verderop nog terug gekomen). Deze werden begin veertiende eeuw gevolgd door verdere aanplempingen in de richting van de oever van de huidige Mientgracht.¹⁷⁸ In de veertiende eeuw werd het gebruikelijk om schepen niet tegen een oever aan land te trekken maar om ze aan een kade af te meren. Ik vermoed dat er ter afsluiting van deze aanplemping een eerste beschoeïing van de Mientgracht kan zijn aangebracht.

¹⁷⁸ Opgraving oostkant voormalig Heilig Geest Gasthuis in 1977 Waagplein (77WAA; Cordfunke 1978, 150-156) en bouwputje kelder aan zuidzijde Waag in 1997-1998 (97HTL en 98WAA; Ostkamp en Roedema 1999) Onder de zware bakstenen fundering bevond zich funderingshout dat dendrochronologisch op een kapdatum rond 1271/1280 is gedateerd. Korte tijd later is de fundering gesloopt en het terrein verder opgehoogd, waarna een houten huis verrees. Het bouwhout van dit huis is dendrochronologisch gedateerd rond 1315 +/- 6 (Briefrapport RING maart 1998).

In schriftelijke bronnen vanaf de vijftiende eeuw werd wel de naam "Kruiswerk" gebruikt voor het oostelijke einde van de Langestraat, waar deze gekruist werd door de Houttil en de Boterstraat.¹⁷⁹ In de hoogtelijnenkaart valt op dat het eerste deel van de Boterstraat even hoog gelegen is als de Langestraat en Houttil. Wellicht is op enig moment (nog in de dertiende eeuw, of in de eerste helft van de veertiende eeuw?) het oostelijk havenfront van de stad verbreed door de lijn van de Houttil zuidwaarts een eind door te trekken. Mogelijk liep aanvankelijk nog het water van de Rekere voorlangs dit "havenfront" door naar de Die, via de Mient, langs de Huigbrouwerstraat en de Hofstraat en via de Baangracht. Thans nog vertoont de hoofdverkaveling ten oosten van de Huigbrouwerstraat een afwijkend patroon, dat met de latere demping van dit water zou kunnen samenhangen. Deze waterloop zou bij de Hofstraat moeten zijn gedempt vóór circa 1370, aangezien er een uit die tijd daterend huis is opgegraven op de oosthoek Laat/Hofstraat.¹⁸⁰

Reeds vóór 1297 moet de stad versterkt zijn, getuige de vermelding van "poorten en vesten" in de beschrijving van gevechtshandelingen in dat jaar in de Rijmkroniek van Melis Stoke. Ondanks enkele sporadische vermeldingen van vesten in latere bronnen was het tot voor kort niet duidelijk hoe deze versterkingen eruit zagen. Het meest concrete gegeven komt uit de Oudste Keur van omstreeks 1450, waarin onder meer bepaald wordt "dat hy die steen van der stede vesten ende mure brake, dat sal hy der stede beteren voir elken stene dusent steens sonder verdrach".¹⁸¹ In 1999 zijn bij opgravingen aan de westkant van het Canada-plein funderingsresten gevonden van een laat-dertiende- of vroeg-veertiende-eeuwse stadsmuur van 1,30 meter dik met daarbuiten een vestgracht van meer dan 16 meter breed.¹⁸² De muur had geen steunberen en was wellicht vergelijkbaar met een stadsmuur uit dezelfde periode te Zutphen, waarvan onlangs de resten zijn ontdekt bij bouwhistorisch onderzoek. Deze had een bovengrondse hoogte van slechts een meter of vier en een weergang bovenop de muur die werd beschermd door een éénsteens borstwering.¹⁸³

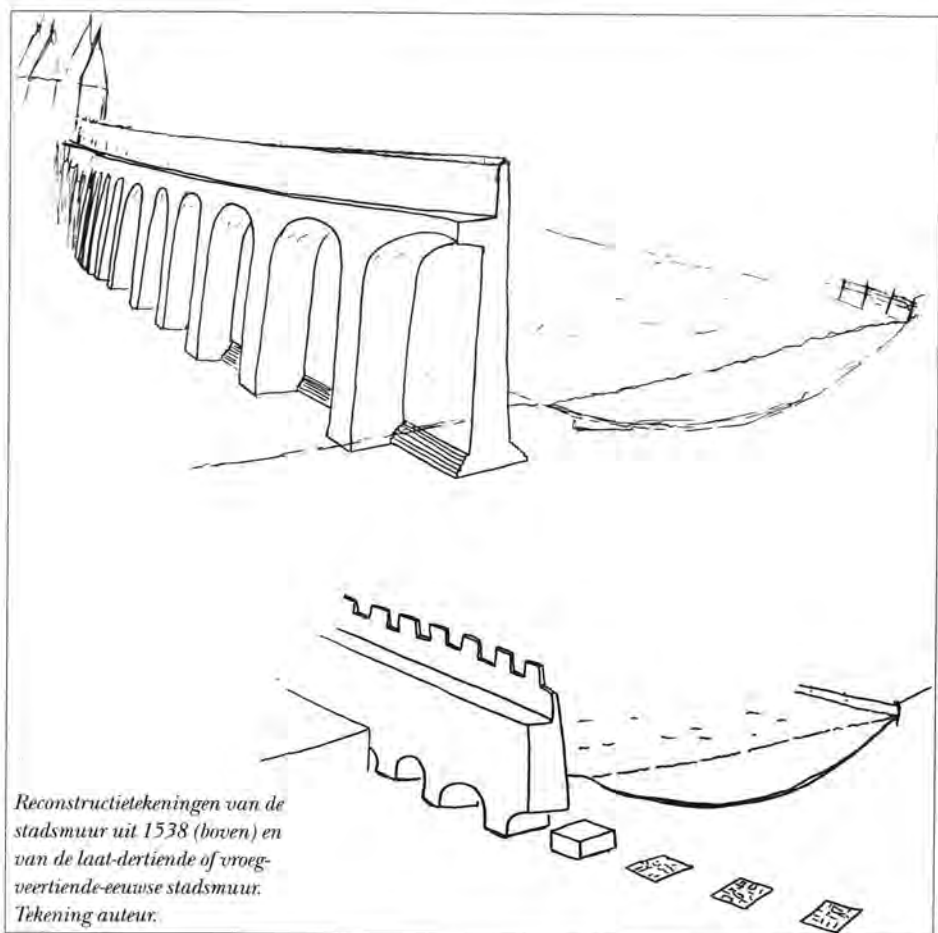
179 Ruijsendaal 1998, 118-119. De benaming was nog in de twintigste eeuw in gebruik. De eerste vermelding is in de Oudste Keur rond 1450 als "Crustrate" en "Cruuswerck" (Fasel z.j. Rechtsbronnen deel 1, 37 en 44).

180 Opgraving "De Verfpot" 96LAA; Bitter en Ostkamp 1998; dendrochronologische datering zie Briefrapport RING maart 1998.

181 Fasel z.j. Rechtsbronnen deel I, 41.

182 Bitter 2000. De datering is niet duidelijk en berust uitsluitend op de gebruikte baksteensoort. De muur is gefundeerd op misbakken bakstenen die destijds kennelijk op de bouwplaats zijn uitgesorteerd. De maten lopen uiteen van 26,5 x 13,5 x 7 cm (te hard gebakken steen) tot 29 x 14,5 x 8 cm (te zacht gebakken). Indien we deze steenmaat ná 1300 zouden dateren, moet de in 1297 vermelde versterking een andere zijn geweest (een wal of een palissade op dezelfde plaats?). In 1998 werd bij een opgraving aan de zuidzijde van de Lindegracht (98L1N) de oorspronkelijke zuidoever van deze vestgracht aangesneden op drie meter vanaf de rooijlijn van de bebouwing, op circa 21 meter vanaf de kade aan de noordkant van de huidige gracht (Bitter 1999b).

183 Groothedde 1999. Weermuren uit deze vroege periode zijn in Nederland zelden bovengronds bewaard. Bovendien hebben deze vaak toch steunberen met een weergang op blindbogen, bijvoorbeeld in de Burcht van Leiden en in de dertiende-eeuwse stadsmuur van Maastricht (beide van natuursteen). In het kasteel Radboud te Medemblik is een deel van de oude bakstenen weermuur ingemetseld in de thans nog over-eind staande veertiende-eeuwse vleugel; de weermuur had vermoedelijk eveneens steunberen met een weergang op bogen.

Het is vooralsnog onduidelijk hoe deze oudste versterkingen de stad omgeven hebben. Vanaf de opgravingslocatie ten westen van het Canadaplein ging de stadsmuur noordwaarts waarschijnlijk verder schuin over de noordwesthoek van de Paardenmarkt¹⁸⁴ en vandaar boog hij naar het oosten. Het is mogelijk dat de vestingwerken aan de noordzijde destijds eindigden op de plek waar men vanaf de geestrug op het laag gelegen moerasachtige terrein ernaast kwam, ter hoogte van de Doelenstraat.¹⁸⁵ Zuidwaarts liep de versterking via de Lindegracht, maar

¹⁸⁴ De gracht met beschoeïng, in 1853 gedocumenteerd in de bouwput van de Gasfabriek (Cordfunke 1973), zou hiermee verklaard worden.

¹⁸⁵ Wortel 1974 heeft aanwijzingen dat de Kwakelsluis tussen 1407 en 1409 zou zijn gebouwd ter vervanging van een sluis bij de Kaarsemakersgracht en hij vermoedt dat dit gebeurde omdat men kort tevoren de stadsvesten tot aan de Rekere had doorgetrokken. Het gebied tussen de Langestraat en de Kanaalkade is echter reeds omstreeks het derde kwart van de veertiende eeuw door een forse kleiophoging geschikt gemaakt voor bebouwing (waarover verderop meer). Het lijkt waarschijnlijk dat men toen reeds maatregelen zal hebben getroffen om dit gebied binnen de versterkingen te trekken.

het verdere vervolg is ook hier onduidelijk.¹⁸⁶ Rob Roedema veronderstelt dat de ommuring de stad als een spiegelbeeldige D omgeven kan hebben, waarbij de muren doorliepen tot aan de rechte lijn van de Mient. De zware fundering uit circa 1271/1280, die in 1997 direct ten zuiden van het Waaggebouw werd gevonden, zou dan onderdeel kunnen zijn van een stadsmuur langs de Mientzijde (en geen fundering van een huis). Bij werkzaamheden in de kelder van Biermuseum de Boom (hoek Koningsstraat/Houtil) is bij een verbouwing een uitzonderlijk zware, rond lopende oude fundering gevonden die wel eens met een stadsmuur te maken kan hebben (een poorttoren? Hij kan ook van later tijd zijn).¹⁸⁷ De terreinen tussen de Gedempte Nieuwesloot en Kanaalkade en ten zuiden van de Breedstraat waren in die tijd evenwel nog zeer laag gelegen, nauwelijks meer dan moeras. Ze werden pas omstreeks 1350-1375 door zware klei-ophogingen voor bewoning geschikt gemaakt (waarover dadelijk meer). Het is mijns inziens de vraag of men de oudste versterkingen zou hebben aangelegd door dit moeras en deze vraag moet thans nog onbeantwoord blijven.

De stad werd op 25 mei 1328 getroffen door een stadsbrand, die volgens een kroniekschrijver "het grootste deel van de huizen, ook de kerk met alles wat erin was", verbrandde."¹⁸⁸ Deze brand heeft de groei van de stad evenwel niet merkbaar vertraagd. Integendeel, de stad begon vervolgens aan een opmerkelijke uitbreiding van haar stedelijk gebied.

Het huizenblok met de bijzondere toponiemen Voordam/Achterdam is, gezien het vondstmateriaal dat is opgegraven uit de onderste ophogingen, omstreeks 1325-1335 aangelegd, wellicht als vergroting van het havengebied.¹⁸⁹ Mo-

186 In 1960 werd bij rioleringswerk in de Koorstraat, bij de Lindegracht, een zware fundering gevonden van de Kennemerpoort, met bakstenen van dezelfde maat als de oude stadsmuur van 00CAN (Cordfunke 1972, 96). In 1993 werd aan de Lindegracht-noordzijde de hoek opgegraven van een omgreppeld erf uit de elfde tot de dertiende eeuw (tussen de Heul, Koorstraat en Lindegracht), waar de vestingwerken precies omheen zijn aangelegd. Bij de bouw van de stadsmuur werd in de eerste helft veertiende eeuw tussen het erf en de weg achterlangs de stadsmuur nog een erfsloot gemaakt (Bitter en Dijkstra 1994).

187 Mededeling J. Buiters, medewerker van sloopbedrijf C.A. de Groot uit Alkmaar. Rob Roedema is als assistent-archeoloog verantwoordelijk voor een groot deel van de uitvoerende werkzaamheden bij opgravingen en heeft een flinke steen bijgedragen aan een voortdurende discussie over de mogelijke interpretaties van de opgravingsgegevens.

188 Gumbert-Hepp en Gumbert 2001, 433. Willem Procurator was geboren rond 1295 en diende als kapelaan voor de Van Brederodes tot hij in 1324 monnik werd in de abdij van Egmond. Hij overleed kort na 1332, mogelijk in 1335. Hij stelde de kroniek, die loopt van 1168 tot 1332, samen als een vervolg op de Annalen van Egmond (met herschrijving en aanvulling van het laatste deel daarvan) aan de hand van onder meer de kroniek van Martinus van Troppau en hij noteerde vanaf 1322 zelf de gebeurtenissen van zijn eigen tijd.

189 Een onderzoek in 1970 op de hoek Voordam/Zijdam in 1970 bracht aan het licht dat langs de Voordam eerst een dijklichaam van grijze klei was opgeworpen en dat vervolgens daar vandaan het huizenblok oostwaarts was aangeplempt met bruine humeuze klei. Uit zowel de kleidijk als de aanplempingen kwam aardewerk dat wijst op een aanleg van het gebied begin veertiende eeuw (Cordfunke 1972, 87-90; een enkele scherf van dertiende-eeuws materiaal werd aangetroffen tussen het vondstmateriaal uit begin veertiende eeuw. Geheel onderin kwam uit de onderste kleilaag een fragment Siegburg steengoed: Vnr.41). Deze stratigrafie werd bevestigd bij een onderzoek op de Dijk in 1984 (84DYK; Cordfunke 1985). Bij opgravingen aan de Achterdam in 1993 en 1995 kwam eveneens onder meer vroeg-veertiende-eeuws Siegburg steengoed uit de onderste lagen (Bitter en Dijkstra 1996b, Bitter 1996). Een boerderij die in 1995 werd opgegraven aan de Achterdam 16 is inmiddels dendrochronologisch gedateerd: kapdatum bouwhout omstreeks 1330/1335

gelijk hield de aanleg van het gebied verband met de wederopbouw van de stad na de brand van 1328. Het gebied is thans nog opvallend hoog gelegen, evenals trouwens het aansluitende gedeelte van het Fnidsen, namelijk tot ongeveer hetzelfde peil als de Houttil. De opmerkelijke ophoging van dit gebied kan te maken met de buitendijkse ligging. Een andere verklaring kan worden gezocht in een mogelijke tijdelijke verplaatsing van de waterkeringen, namelijk van de locatie van de midden-dertiende-eeuwse dam (= straatnaam thans Dijk) met een (spui-)sluis bij de Kaarsemakersgracht, naar een begin veertiende eeuw aangelegde nieuwe "dam" bij Voordam-Achterdam die via het Fnidsen aansloot op de dijk bij de Langestraat. Er zijn akten overgeleverd over de visrechten bij "de" sluis uit 1272, 1351 en 1388, waarin dit visrecht door de graaf werd beleend respectievelijk verpacht met de uitdrukkelijke bepaling erbij dat, indien er ook een sluis zou worden gelegd in "dammo qui Rikerdam dicitur vel alias", ook de visserij aldaar aan Wouter zou toekomen.¹⁹⁰ Wellicht werd met deze Rikerdam verwezen naar de aanleg van het hoog gelegen Voordam/Achterdam-Fnidsen-gebied, als onderdeel van nieuwe havenwerken? Opmerkelijk genoeg werd de toponiem Zijdam van origine gespeld als Zijldam.¹⁹¹ Zat hier wellicht ooit een zijl, oftewel een sluis? Als het een schutsluis was, dan zou er een binnenhaven zijn ontstaan tussen de kade van de Mient en de Voordam. Het kan ook om een niet voltooid project gaan. In elk geval bevond de sluis zich vanaf 1395 bij de huidige Kaarsemakersgracht. In 1407/1409 zou de sluis (wederom) verplaatst worden, namelijk naar de Kwakelsluis aan de noordzijde van de vestinggracht.¹⁹²

Alkmaar maakte omstreeks 1350-1375 een explosieve groei door. Aan drie kanten werd het stadsgebied aanmerkelijk uitgebreid. De nieuw aangelegde gebieden werden in eerste instantie voornamelijk aan de hoofdstraten bebouwd met huizen, terwijl de achterliggende terreinen als grasland, boomgaarden en tuinen dienden. Grote delen van het verworven terrein kregen immers pas later invulling, met name aan de noord- en zuidzijde van de stad. Hier was naderhand nog ruimte voor de aanleg van kloosters, voor een doelen-veld van de schutterij, voor laken-ramen en voor lijnbanen. We moeten hierbij bedenken dat de vorm van de stadsvergroting mede ingegeven zal zijn door de noodzaak om een rondom doorlopende stadsversterking aan te leggen.

Rond het midden van de veertiende eeuw werd, wellicht in één fase, het gehele gebied tussen de Kanaalkade en de Langestraat opgehoogd met hoofdzakelijk

(briefrapport RING maart 1997: drie monsters leverden een kapdatum op van resp. 1338 +/- 8, 1329 +/- 6 en 1329 +/- 6).

190 Wortel 1974; De Boer 1997, 129. De Boer wijst erop dat uit de schriftelijke bronnen het beeld ontstaat, dat visrechten bij sluizen in Holland in principe een grafelijk recht waren, tenzij de sluis het werk was van particulieren aan wie door de aanleg van een sluis vermoedelijk automatisch de visrechten erbij toekwamen. Wellicht mag de redenatie ook omgedraaid worden en was de dam en de sluis dus niet het werk van Alkmaar maar van meerdere partijen samen, met goedkeuring van de graaf.

191 Ruijsendaal 1998, 190-191.

192 Zie Wortel 1974 voor de diverse archiefgegevens.

Kaart van Alkmaar, gemaakt door Jacob van Deventer circa 1560.

grijze klei.¹⁹³ Voor zover men al niet eerder tot hier zal zijn gekomen, zullen de stadsmuren aan de noordzijde daarbij zijn doorgetrokken langs de Kanaalkade tot omstreeks de Kaarsemakersgracht of Kooltuin. Het is volstrekt onduidelijk hoe de stadsversterkingen aansloten op de Rekerebeddingen bij de Kaarsemakersgracht en Kooltuin. Hierboven is reeds gewezen op de zware ronde fundering die in de kelder van Biermuseum De Boom is waargenomen. Stond er wellicht een stadspoort aan de Peperstraat en was de voorganger van de Dijkbrug een poortbrug die over de Mientgracht/Kaarsemakersgracht naar de Dijk voerde?¹⁹⁴

Ook aan de zuidkant zullen de stadsvesten na het aanbrengen van massale op-

193 Opgravingen in bouwputten Magdalenenstraat/hoek Gedempte Nieuwesloot 1988 (88MAG; Cordfunke 1992, 368-369), voor bioscoop de Harmonie aan de Lombardsteeg in 1995 (95LOM; Bitter 1996) en bij het Hofplein in juli 2001 (01HPL; ongepubliceerd). Bij de Magdalenenstraat werd een waterput gevonden, gemaakt van een zuid-Duitse wijnton met een dendrochronologische datering (kapdatum van hout van de ton) in 1350. De ton zal een (onbekend) aantal jaren later in Alkmaar in de bodem zijn beland als onderdeel van een waterput bij een huis.

194 In 1835 werden bij de Herenstraat zware funderingen opgetekend tijdens werkzaamheden aan het Noord-Hollands Kanaal. Cordfunke (1972, 144-146) heeft deze funderingen geïnterpreteerd als een onderdeel van het kasteel Torenburg. Het is mijns inziens waarschijnlijker dat de twee grotere ronde torens de hoektorens zijn van een poortgebouw (vergelijkbaar met bijvoorbeeld de laat-vijftiende-eeuwse Sint Anthonispoort (latere Waag), Tweede Regulierspoort (deels latere Munt) en Tweede Haarlemmerpoort te Amsterdam; vergelijk Serrée 1999, 31-39). Dit zou dan de oudste Friese poort moeten zijn, gebouwd omstreeks 1528/1538. De geknikte muren die erop aansloten kunnen verband houden met een waterkering voor het doorspoelen van de grachten zoals er ook in later tijd een waterkering was iets ten oosten van de Friese poort (zie op de kaart van Drebbel uit 1597). Aan de noordzijde van de vermoedelijke waterkering is de kademuur aangetroffen van de overzijde van de zestiende-eeuwse vestinggracht. Met dank aan G.P. Alders die mij wees op de grote overeenkomst met de plattegrond van middeleeuwse stadspoorten. De kleine ronde fundering die direct ten zuiden ervan werd gevonden, zou dan hebben toebehoord aan de herbouw van de binnenste Friese poort direct nadat de oude Friese poort tijdens het Spaanse beleg in 1573 was vernield. In 1617 werd de Friese buitenpoort eraan toegevoegd (Wortel 1973, 55-58).

hogingen zijn verlengd vanaf de Lindegracht oostwaarts, voor zover ze al niet meteen in de dertiende eeuw al waren doorgetrokken. De hypothese van Fasel dat de laatmiddeleeuwse vestgracht oorspronkelijk ter plaatse van de Vijversloot kan hebben gelopen, lijkt zeer aannemelijk. De Vijversloot staat op zestiende- tot achttiende-eeuwse kaarten afgebeeld, het duidelijkst op de kaart van Jacob van Deventer van circa 1560, en bevond zich tussen de Laat en de Oudegracht. Thans herinnert slechts de steeg Het Vijvertje aan deze brede sloot. Uit archiefbronnen blijkt dat de Oudegracht pas in 1536 werd gegraven.¹⁹⁵ Bij de hoek Oudegracht/Ruitersteeg heeft de Oudegracht thans nog een merkwaardige, lichte, zuidwaartse knik en tot dit punt ligt het eerste deel van de Oudegracht precies in het verlengde van de Vijversloot. Het gebied tussen de Breedstraat en de Vijversloot is hoofdzakelijk opgehoogd met zeer humeuze bruine klei met afval erin in plaats van stevige grijze klei. Het verschil in ophogingsmateriaal ten noorden en ten zuiden van de Langestraat houdt mogelijk verband met een klein dateringsverschil, waarbij het deel aan de zuidkant iets later kan zijn aangelegd, bijvoorbeeld rond 1360-1370.¹⁹⁶

De Vijversloot maakte vóór het Groot Nieuwland een zuidwaartse bocht, liep vervolgens met een ruime bocht om de zestiende-eeuwse Nieuwlanderpoort aan de Oudegracht heen en ging via de Nieuwlandersingel weer oostwaarts naar het Voormeer. Waarschijnlijk waren deze bochten er reeds in de veertiende eeuw, want bij een opgraving aan de westkant van het Groot Nieuwland in 1999 bleek dat de gracht van origine niet rechtdoor kan hebben gelopen tot aan het Groot Nieuwland. In 1381 zal er in het verlengde van het Groot Nieuwland een poort aan de stadsvesten hebben gestaan, want in een akte uit dat jaar is sprake van een hofstede aan de Fnidsensteeg "apud viam que ducit ad portam emunitatem oppidi" oftewel aan de weg naar de stadspoort.¹⁹⁷ Deze weg zal ter plekke van de Kapelsteeg, Groot en Klein Nieuwland gelegen moeten hebben. De veertiende-eeuwse poort lag wellicht zuidelijker dan zijn zestiende-eeuwse opvolger (Oudegracht), namelijk aan het zuidende van de straat Klein Nieuwland waar de weg de huidige Nieuwlandersingel kruiste.

Nog in de veertiende eeuw kwamen er zelfs al kleine "buitenwijken" tot stand buiten de Kennemerpoort aan het Ritsevoort¹⁹⁸ en aan de noordzijde de Karne-

195 Fasel 1979, 85.

196 Opgravingen aan de zuidzijde Breedstraat in 1981 (81BRE), bij de gesloopte Dominicuskerk in 1985 (85LAA; Cordfunke 1986), voormalige St. Josephschool (94LAA; Bitter en Dijkstra 1995), westzijde Groot Nieuwland in 1999 (99GRO; De Boer 2000) en Laat hoek Hofstraat "Verfpot" (96LAA; Bitter en Ostkamp 1998). Bij de laatstgenoemde opgraving werd een huis gevonden waarvan het bouwhout dendrochronologisch vermoedelijk kort na 1366/1367 kan worden gedateerd (Briefrapport RING maart 1998: vijf monsters leverden dateringen op resp. na 1318, na 1330, na 1338, na 1338 en in 1366/1367; men sluit ook de mogelijkheid niet uit dat er een eerste bouwphase rond 1340 is gevolgd door een verbouwing drie decennia later, of dat er secundair gebruik van bouwhout is geweest. Het archeologisch vondstmateriaal past goed bij een datering kort na 1366/1367).

197 Fasel 1979, 81 en 93.

198 Uit de tweede helft van de veertiende eeuw dateren erfgreppels, afvalkuilen en waterputten die zijn gevonden bij de opgravingen Lindegracht-zuidzijde in 1995 en 1998 (93LIN en 95LIN; Bitter en Dijkstra 1996a, Bitter 1996 en 1999b) en Kennemersingel bouwput Singelgarage 1997 (97KENS; Bitter en Ostkamp 1998).

melksbuurt in het verlengde van de Kaarsemakersgracht.¹⁹⁹

De stadsuitbreidingen rond 1350-1375 vielen waarschijnlijk samen met het verdwijnen van het kasteel Torenburg bij de noordoosthoek van de stad. In deze periode blijkt het gebied Voordam-Achterdam opnieuw ingericht te zijn. In de funderingen van huizen die hier toen zijn gebouwd, zijn bij opgravingen veel hergebruikte bakstenen van groot formaat aangetroffen, tot zelfs bakstenen met een lengte van 36 cm. We vermoeden dat dit materiaal afkomstig kan zijn van het rond deze periode afgebroken kasteel Torenburg. Vooralsnog is onduidelijk waarom men het gebied toen opnieuw heeft ingericht. Aan de Dijk, naast het hoekpand met de Voordam, werden bij bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in 1992 de restanten gevonden van een groot bakstenen huis met een verdieping, dat in de tweede helft van de veertiende eeuw is opgetrokken.²⁰⁰ Een kleine boerderij, opgegraven aan de Achterdam in 1995, maakte in het derde kwart van de veertiende eeuw plaats voor een bescheiden bakstenen huis op dezelfde locatie na het aanbrengen van een driekwart meter dikke ophoging. Ook elders aan de Achterdam is deze ophoging geconstateerd.²⁰¹

De plattegrond van het oostelijk stadsdeel is bepaald door de oost-west gerichte waterlopen van de Laat, Verdrunkenoord en Luttk Oudorp, met een ongeveer haaks stratenpatroon. In deze plattegrond is een merkwaardige bocht herkenbaar, van het Klein en Groot Nieuwland via de Kapelsteeg met een verspringing naar de Hekelstraat. Lange tijd is deze bocht aangezien voor de oever van het Voormeer en er werd aangenomen dat dit meer vanaf deze bocht vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw aangeplempt zou zijn, tot aan de Bierkade.²⁰² Dit bleek echter niet de juiste verklaring. Een opgraving in 1997 aan het Verdrunkenoord toonde tot onze verrassing aan dat aan de oostzijde van de Hekelstraat reeds in de veertiende eeuw bewoning is geweest, met andere woorden de oever van het Voormeer moet zich toen reeds verder naar het oosten hebben bevonden.²⁰³

De gebogen lijn van het Groot Nieuwland en de Kapelsteeg is waarschijnlijk niet een oude oever maar een voormalig dijktracé. Deze dijk moet aan de noordkant hebben aangesloten op het hoger gelegen westelijke gedeelte van het Fnidsen. De Hekelstraat lijkt me niet het vervolg van deze dijk omdat hij dan in het niets zou eindigen bij het Luttk Oudorp. Aan de zuidzijde is het vervolg van deze "Voormeerdijk" goed zichtbaar op een kaart van Lourens Pietersz uit circa 1573: de dijk liep vanaf de Nieuwlanderpoort naar het oosten langs de zuidoever van

199 Opgraving bouwput Arcadegebouw Kwakelkade 1995 (95KWAK; ongepubliceerd).

200 Opgraving bij bouwput Voordam 2 in 1992 (92VDA; Ostkamp, Roedema en Van Wilgen 2001, 49-54).

201 Bitter en Dijkstra 1996a; Bitter 1996.

202 Cordfunke 1992, fig. 44; Bitter 1997.

203 Opgraving verbouwing "Het Paleis" Verdrunkenoord 1996 (96VER; Bitter 1997). Volgens Peteri (1913) zou de Hekelstraat een sloot zijn geweest, die men in 1569 besloot te dempen. Het jaar daarop werd een huis aan het Fnidsen gekocht om een doorgang naar de Hekelstraat te maken, die dan kennelijk juist zou zijn aangelegd (Peteri 1913, 70). Dit kan evenwel niet juist zijn omdat de straat al aanwezig is op de kaart van Jacob van Deventer uit circa 1561.

Kaart van Alkmaar en omgeving door Lourens Pietersz., in of kort na 1573. Het noorden is rechts.

het Zeglis en dan verder langs de oever van de Schermer.²⁰⁴ De ouderdom van deze "Voormeerdijk" werd in 1998 vastgesteld toen bij een opgraving aan het Groot Nieuwland huizen uit omstreeks het midden van de veertiende eeuw werden gevonden, die reeds verkaveld waren volgens de nog steeds aanwezige percelering.²⁰⁵ Hierboven is al gewezen op een akte uit 1381 waarin sprake is van een hofstede aan de Fnidsensteeg aan de weg naar de stadspoort.²⁰⁶ Deze weg zal volgens mij gesitueerd zijn over het dijktracé Kapelsteeg-Groot Nieuwland en voert dan naar de Nieuwlanderpoort die derhalve reeds kort na het realiseren van de Voormeerdijk zal zijn gebouwd.²⁰⁷

Tussen de Achterdam/Fnidsen-westzijde/Voormeerdijk en het Voormeer was er buitendijks land, waarop in de veertiende eeuw al aan de Hekelstraat bewoning plaats vond, zoals we hierboven al zagen. Dit buitendijks land bleek bij een archeologisch onderzoek bij de Laat/Bloemstraat in 1998-1999 zelfs nog omvangrijker dan gedacht. Aan de Laat werd toen namelijk een laat-veertiende-

²⁰⁴ Fasel 1979, 8-9, kwam als eerste met deze veronderstelling maar hij verwierp dit in tweede instantie (Fasel 1979, 89) aangezien hij dit niet kon rijmen met zijn eigen hypothese dat het Voormeer tot 1486 tot aan de Huighbrouwerstraat zou hebben gereikt. De dijk langs de zuidoever van het Zeglis dateert volgens Streefkerk van voor 1396. In dat jaar immers werd de stad Alkmaar voor de landen van Overdie vrijgesteld van contributie aan "de Scaderdam, de Vuledam en de Nuwendam". Hieruit leidt hij af dat de Overdie kennelijk geen baat had bij deze dammen omdat het zelf voldoende bedijkt was (Streefkerk 1994b, 24-24 en noot 15).

²⁰⁵ Opgraving Groot Nieuwland "Ooyevaarsteeg" 1999, aan de westzijde van de Voormeerdijk dus aan de landzijde (99GRO; De Boer 2000). In het Cohier van het Haardstedengeld van 1492 worden 42 huizen vermeld in "dat Nyeuwelandt" (Fasel 1979, 79). Ik zou deze huizen willen lokaliseren aan de Voormeerdijk langs Groot en Klein Nieuwland.

²⁰⁶ Fasel 1979, 81 en 93.

²⁰⁷ De bebouwing aan de Voormeerdijk ontstond eerder dan aan de aangrenzende delen van de Laat, hetgeen zichtbaar is in de verkaveling bij de hoeken, waar de huizen met de voorgevel gericht staan op Groot Nieuwland en de Kapelsteeg.

eeuwse boerderij opgegraven op circa 120 meter ten oosten van het Groot Nieuwland.²⁰⁸ Dit buitendijkse land zou pas vanaf het einde van de vijftiende eeuw volgebouwd worden. Mogelijk bevond de oever zich op dat moment ongeveer ter hoogte van de Sint Annastraat, want de grachten Luttk Oudorp en Verdronkenoord maken op deze hoogte een vage knik. Deze knik zou het gevolg kunnen zijn van de laat-vijftiende-eeuwse aanplempingsfase.

Na de "groeistuip" in de veertiende eeuw ging er enige tijd voorbij voordat de stad weer nieuwe vergrotingen aanlegde. Het is natuurlijk denkbaar dat er in de loop van de vijftiende eeuw binnen de vesten nog wel een verdichting van de bebouwing plaats vond. Een sterke bevolkingsaanwas omstreeks 1470-1520 ging vervolgens gepaard met het planmatig inrichten van het oostelijk stadsdeel ten oosten van de bovenvermelde Voormeerdijk. Over de aanleg van dit deel van de stad zijn slechts enkele documenten overgeleverd.²⁰⁹ Uit 1471 dateert een akte over de verkoop van een stuk water aan de oostzijde van het Verdronkenoord om tot land te maken, dat grensde aan land dat een ander "thants uuytgewerft heeft" en dat dus kennelijk kort te voren al was aangeplempt. De locatie is evenwel onduidelijk. Hetzelfde geldt voor een reeks water- en grondverkopen aan Verdronkenoord en Luttk Oudorp die als afschrift overgeleverd zijn uit de periode 1483-1516. Door een vergelijking van het Cohier van het Haardstedengeld uit 1492 met de Staat van de Hoofdbewoners uit 1519 toonde Fasel aan dat destijds in het oostelijk stadsdeel zeer veel huizen werden bijgebouwd: de stad groeide van een aantal van 1074 huizen in 1492 naar 1477 huizen in 1519, dus een toename van meer dan een derde. Fasel wijst erop dat deze groeifase nog omvangrijker moet zijn geweest, aangezien men in 1492 reeds twee decennia bezig was met de huizenbouw.²¹⁰ Er was in deze periode niet alleen een flinke vergroting van het huizenbestand maar natuurlijk ook een forse bevolkingstoename, wellicht zelfs een verdubbeling van het inwonertal. De oostelijke uitbreiding van de stad werd voor een deel bevolkt door immigranten uit de regio. Bij de vergelijking van de belastinglijsten uit 1492 en 1519 merkt Van den Berg hieromtrent op dat 15% van de nieuwe hoofdbewoners herkomstnamen hadden van dorpen uit de regio, zoals

208 Opgravingen Bloemstraat "Houtmarkt" 1998 en 1999 (98BLO en 99BLO; Roedema 1999; Roedema en Van Wilgen 1999).

209 De interpretatie van deze archiefstukken vormde het middelpunt van een heftige polemiek tussen Cordfunke en Fasel. Zie voorts Fasel 1979, 1980, 1981a en 1981b; Cordfunke 1972, 1978 en 1992. Op de discussie zal ik niet nader ingaan omdat de nieuwe archeologische gegevens, zoals hier geschetst, veel van de toen gebruikte argumenten overbodig maken.

210 Fasel 1979, 78-93; Fasel 1981a en 1981b. Zie ook Peteri 1913, 115-120. Cordfunke 1978, 115, komt overigens voor het Cohier van 1492 op 1007 haardsteden en 24 lege huizen. Het is overigens wel aardig om hier op te merken dat het stadsbestuur in 1514 in de "Informatie" kennelijk met opzet lagere aantallen opgaf, namelijk 889 haardsteden (Fruin 1866, 76)! Bij de Wortelsteeg werd in 1991 een aanplemping uit de late vijftiende eeuw archeologisch vastgesteld, waarbij men het water heeft gedempt door er uiteenlopende partijen grond in te storten, zoals turf, zand, klei, afval en mest (Bitter 1995b, 14-15). De bebouwing bij de Bierkade en omgeving Keizerstraat werd pas aangelegd vanaf 1587, nadat de bouwwerf voor de Hondsbossche Zeewering, die sinds het begin zestiende eeuw zich op deze plek bevond (het was de bouwwerf voor werkzaamheden aan de zeewering waarvoor in 1531 de Rekerebedding werd verbreed en verdiept; Schoorl 1972, 85), in 1552 was opgekocht door de stad (Peteri 1913, 67, 76, 104, 123, 157).

Jan van Limmen, Pieter van Bergen, Maartje van Egmond, enzovoort. Wanneer 15 jaar later in een volgende belastinglijst de bewoners opnieuw worden opgesomd, blijken veel van deze herkomstnamen verdwenen en vervangen door beroepen (Jan de smid) of vadersnaam (Jan Jacobsz.). Van den Berg concludeert hieruit dat de nieuwkomers in 1534 kennelijk waren ingeburgerd.²¹¹

De archeologische onderzoeken van de afgelopen jaren hebben belangrijk bijgedragen aan onze kennis over de ruimtelijke ontwikkeling van Alkmaar in de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw. In hoofdlijnen hebben we inzicht verworven in de "groeifasen" van de stad en in het ontstaan van de hoofdlijnen in het huidige stratenpatroon. Over de invulling van de ruimte met bebouwing en bewoning is echter nog onvoldoende bekend. Sarfatij heeft in Dordrecht een ontwikkeling in het verkavelingspatroon aangetoond, waarbij in de beginfase ruime kavels werden uitgezet (die in later tijd deel weer werden gesplitst en veranderd toen de druk op het grondgebruik in de stad toenam) en waarbij in de volgende uitbreidingsfasen een smallere verkaveling werd aangehouden ten behoeve van een efficiënt gebruik van de beschikbare ruimte langs de hoofdstraten en aan het havenfront.²¹² Een dergelijke ontwikkeling is ook in andere steden waarneembaar, bijvoorbeeld in Rotterdam en Leiden.²¹³ In Alkmaar zijn er aanwijzingen dat een dergelijke ruime verkaveling aanwezig was langs de Langestraat en de Houttil (over de Koorstaat ontbreken vooralsnog onderzoeksgegevens).²¹⁴ Pas in de latere uitbreidingen kwam er een smallere verkaveling. Opmerkelijk genoeg hebben we inmiddels op verschillende plaatsen een vaste breedte aangetroffen van circa 6,65 meter in terreinen die werden ingericht vanaf het midden van de veertiende eeuw.²¹⁵ In de verkoopakten van een aantal percelen aan het Luttk Oudorp en Verdronkenoord worden in 1483-1516 evenwel sterk wisselende kavelbreedtes vermeld, namelijk van 18, 21, 24, 25, 27, 45, 47/49 en 50½ voet.²¹⁶ Er

211 Van den Berg 1995, 25.

212 Sarfatij 1990, 186-188. Hij beschouwt de ruime verkaveling uit de eerste periode evenwel als een erfenis van een agrarische voorgeschiedenis.

213 Carmiggelt 1997; Bitter 1986.

214 Bij de opgravingen bij Langestraat 113-117 in 1993 (93LAN; Bitter, Dijkstra, Roedema en Van Wilgen 1997), bij Langestraat 16-18 in 2000 en Langestraat 66 in 2001 (00LAN en 01LAN; beide nog ongepubliceerd) werden steeds als dertiende-eeuwse (her)indeling van het terrein kavels aangetroffen van omstreeks 8 tot 10 meter breed.

215 Onder meer bij de opgraving Achterdam 26 in 1995 (veertiende eeuw: 95ADA; Bitter 1996), Groot Nieuwland 22-24 in 1999 (midden veertiende eeuw: 99GRO; De Boer 2000) en bij de opgravingen aan de Wortelsteeg in 1991 en 1992 (eind vijftiende of begin zestiende eeuw: 91WOR en 92WOR; Bitter 1995; Bitter en Van den Berg 1998). De maat zou een paar cm kunnen afwijken (circa 6,62-6,68 m). De Alkmaarse voet was in de negentiende eeuw 27,9 cm en de daarnaast in Alkmaar gebruikte Hondsbossche voet was 28,523 cm (Verhoeff 1983; Staring en Van Wieringen 1980). Om in de buurt van de maat van 6,65 meter te komen zou men eventueel 24 Alkmaarse voet (=6,696 m) kunnen zien als oude maatvoering. Met de Hondsbossche voet komt men niet genoeg in de buurt van de maat van 6,65 meter. Ik vraag me af of er een andere, oudere voetmaat gebruikt kan zijn.

216 Peteri 1913, 115-120, vermeldt de gegevens van een aantal verkopen tussen 1483 en 1506 die afkomstig zijn uit een afschrift, dat door Simon Eikelenberg is gemaakt uit een thans verdwenen Memoriaalboek van de kerkmeesters over verkoop van "kerkeland" bij het verdronkenoord en Luttk Oudorp.

blijkt derhalve in deze periode geen omvangrijke standaardisatie ten grondslag te liggen aan de inrichting van de nieuwe erven. De percelen hebben overigens thans zelden meer de originele breedte, als gevolg van latere wijzigingen in de bebouwing. Vanouds waren er tussen de huizen namelijk tussenruimten. Dit waren in elk geval de zogenaamde "druipstroken" (ook wel "osendrop" genoemd) die nodig waren vanwege de overstekende dakranden van rieten dakbedekking of van andere bedekking zonder dakgoot. In de veertiende en vijftiende eeuw was bij de meeste huizen langs één kant de druipstrook verbreed tot een "gang" of steeg buitenom naar het achtererf. Vanaf de zestiende eeuw zijn vrijwel alle druipstroken en gangen verdwenen bij nieuwbouw en verbouwingen. De erfscheidingen zijn daarbij gewijzigd waardoor de originele kavelbreedten meestal zijn vertroebeld.²¹⁷ In de binnenstad overheersen thans percelen met een breedte tussen de 5 en 7 meter. De verkavelingen van de binnenstad zouden op termijn nog eens nader onderzocht moeten worden aan de hand van kartografische, historische, bouwhistorische en archeologische bronnen, om te zien of er aanwijzingen zijn voor gedeelten met een systematische erfinrichting.

Over de ontwikkeling van de huizen zelf is uit de dertiende tot zestiende eeuw in Alkmaar nog niet veel bekend. Het is namelijk nog onduidelijk in hoeverre de tot dusverre opgegraven laatmiddeleeuwse huisresten ook exemplarisch zijn voor de rest van de stad. Wanneer we de kaart van Cornelis Drebbel (1597) bekijken, valt op dat het merendeel van de bebouwing toen nog bestond uit éénlaags huizen zonder verdieping, terwijl met name aan de Koorstraat, Langestraat, omgeving Mient en aan het Lutik Oudorp grotere huizen voorkwamen. Het is de vraag hoe en in welke periode deze huizen zijn ontstaan. Op deze materie zal hier niet verder worden ingegaan.²¹⁸ Opvallend is bovendien de aanwezigheid van boerderijen in de binnenstad. Aan de Lindegracht en de Molenbuurt stonden zelfs tot begin twintigste eeuw nog boerderijen. Tot de bewoners van de stad behoorden immers ook de boeren die de landerijen direct rondom de stad exploiteerden. Blijkens historische en archeologische gegevens hebben er in de veertiende en vijftiende eeuw op verscheidene plaatsen in de binnenstad boerderijen gestaan.²¹⁹

217 Meischke 1993, 15-16. De oudste huizen waren doorgaans omstreeks 5 tot 5,5 meter breed.

218 Voor een goed begrip van de ontwikkelingen in de huizenbouw zou er behalve archeologisch ook meer stelselmatig bouwhistorisch onderzoek in Alkmaar moeten plaats vinden. De incidentele ontdekkingen van middeleeuwse gebouwresten in nog bestaande panden (bijvoorbeeld Langestraat 113 en 115/117 in 1993, zie Bitter, Dijkstra, Roedema en Van Wilgen 1997; Verdrunkenoord 102-104 in 1996, zie Bitter 1997a; Langestraat 16-18 en Houtil 58-60 in 2000; Langestraat 51 in 2001) maken het belang van dit onderzoek duidelijk, terwijl bovendien veel bouwhistorische gegevens over de geschiedenis van Alkmaar door bouwactiviteiten voortdurend worden aangetast. Vanuit de afdeling monumentenzorg en archeologie zou het bouwhistorisch onderzoek idealiter aangestuurd moeten worden door een bouwhistoricus die zich toelegt op documentatie en onderzoek bij alle gelegenheden die zich daartoe voordoen.

219 Uit opgravingen zijn boerderijen bekend aan de Achterdam 26 (circa 1330-1335, 95ADA; Bitter1996), Laat zuidzijde op circa 50 meter ten oosten van de Bloemstraat (eind veertiende eeuw, 98BLO; Roedema 1999; Roedema en Van Wilgen 1999) en op het Canadaplein (veertiende eeuw, 00CAN; Bitter 2001). Een "hofstede" (indien men dat steeds mag vertalen als boerderij; zie Verdam 1932) wordt in archiefstukken bij-

3.4 *Enkele veronderstellingen over de stadwording van Alkmaar*

Over de handel en nijverheid van Alkmaar van vóór de zestiende eeuw is nog erg weinig informatie voorhanden door een gebrek aan historische en archeologische informatie.²²⁰ Een belangrijke bron is de "Enqueste" uit 1494, welke werd gehouden om de verdeling van belastingheffingen over de bewoners van de diverse steden en dorpen te bepalen. Net als de andere plaatsen beklaagt ook Alkmaar zich over economische perikelen die het moeilijk zouden maken om veel belasting te betalen. De leden van het stadsbestuur getuigen dat de Alkmaarders "ten overlijden van Hertoge Karel hadden groote neringhe van brouwerie, ... groote neringe ende welvaren van den draperie ... oock doe ter tijt rijckdommen, die ter zee omme coopvaert plagen te reden ... ende desgelycx rijckdommen, die uyt plagen te reden in de harinckvaert ... ende welvaren van den landen ende dorpen, ontrent der stede gelegen, overmits dat diezelve dorpen alle haer coren ende voorts alle andere nootdruft plagen te hebben uytter stede van Almar, ende plagen haer bueter ende case t'Alckmar te marck te brengen ende te vercoopen. Ende plagen ooc die inwonende van derzelver stede te hebben, naer heure estimacie, wel varende ende kerende binnen tslands ontrent 100 rijnschepen ende coggeschepen." De bestuurders betogen dat in de jaren sinds 1477 "die neringhe van de brouwerijen ende draperie meestal vergaen ende te nyet gecomen es. Ende dat die rijckdom van den voorsz. stede, die plagen coopvaert te vaeren ende ten haerinc plagen te reden ... nyet en hebben mogen achtervolgen." Verderop meldt men dat er nog slechts 40 schepen in Alkmaarse handen zijn.²²¹ Uit de aard van de enquête mag men afleiden dat er wel zal zijn overdreven, ook al heeft men ongetwijfeld in 1492 grote schade gehad van het verlies van de stadsrechten en de zware boete als strafmaatregelen na het oproer van het Kaas- en Broodvolk. Bij de "Informacie" van 1514, eveneens voor het bepalen van belastingheffingen, geeft het stadsbestuur op dat de stad tegen een gemiddeld inkomen van 5320 pond aan

voorbeeld vermeld bij de sluis (waarschijnlijk Kaarsemakersgracht) in 1395 en 1407 (Wortel 1974, 39 en 42; hij veronderstelt dat dit twee verschillende hofsteden zijn), aan de Koningsweg in 1443 (Fasel z.j. Verzamelinventaris deel I nr.39), aan de Laet in 1430 (Fasel 1979, 85), bij de Doelenstraat of Doelenveld in 1416 (Fasel 1979, 87), tussen de Houttil en "die Meente" (wellicht de oostzijde van de Houttil?) in 1410 (Fasel 1979, 14), bij de Gasthuisstraat in 1404 (Fasel z.j. Verzamelinventaris deel I, 91), aan de Schoutenstraat in 1380 en 1385 (Wortel 1974, 40; Fasel 1979, 71), aan de Voorstraat (Langestraat) in 1387 (Cordfunke 1978, 160) en aan (op) het Fridsen in 1381 (Fasel z.j. Stadsarchief regist nr. 28).

²²⁰ Zoals eerder al gememoreerd, is door de plundering van het stadhuis in 1517 van vóór die tijd erg weinig bewaard van de stadsrekeningen en keuren, waarin men doorgaans veel informatie hierover kan verwachten. Fasel (1979, 107-108) benadrukt het belang van een onderzoek naar de diverse nog ononderzochte grafelijke rekeningen in het Algemeen Rijks Archief. Ik vraag me voorts af of er nog relevante archiefstukken in het buitenland zijn bijvoorbeeld in pauselijke archieven (de abdijs van Egmond viel onder de Heilige Stoel).

²²¹ Fruin 1876, 42-45.

²²² Fruin 1866, 73-77. Buiten deze vaste jaaruitgave vermeldde men bovendien nog een openstaande schuld van 4397 pond aan rente van leningen, aan nog te betalen pacht ruim 1250 pond en achterstallige vorderingen 707 pond.

accijnzen maar liefst 7458 pond jaarlijks aan vaste uitgaven had.²²² Het negatieve beeld van de financiën van Alkmaar rijmt evenwel niet met de grote projecten die men in het eerste kwart van de zestiende eeuw toch realiseerde, zoals de bouw van de stenen Mientbrug, een nieuw Stadhuis, de Kapelkerk en natuurlijk de Grote Kerk. Bovendien is de stad in deze periode enorm gegroeid, zoals we hierboven zagen misschien zelfs met een verdubbeling van het inwonertal.

Dat het stadsbestuur in 1494 de haringvaart als een van de vroegere hoofdneringen van Alkmaar aanduidt is opmerkelijk. Dit zou betekenen dat er ook Alkmaarse haringbuizen waren en dat een deel van de bevolking hier hun inkomsten uit had. Helaas is van de visserij van Holland nog bedroevend weinig onderzocht. De Boer heeft in elk geval duidelijk gemaakt dat er vóór de opkomst van haringvisserij (vanaf 1400/1421) nog een omvangrijke binnenvisserij in Holland was waarbij uiteenlopende vissoorten werden gevangen. De inkomsten van de visserij uit Kennemerland en West-Friesland vormden in 1373 zelfs een kwart van de totale grafelijke inkomsten uit het gebied en ze bedroegen bijna evenveel als de inkomsten uit de grafelijke tienden!²²³ Een belangrijk onderdeel hiervan was de visserij op trekvisen bij sluizen, vooral paling die in de periode van augustus tot eind november werd gevangen met korven en netten die wel aan de sluizen bevestigd werden.²²⁴ Het visrecht bij de sluis van Alkmaar werd in 1388 verpacht voor maar liefst 31 pond per jaar.²²⁵ In 1351 was deze "pescatio" tijdelijk voor de helft in handen van "onse goeden luden van onser stede van Alcmaer". In haar onderzoek naar de palingvisserij bij de sluizen in de Spaardammerdijk tussen 1440 en 1530 wijst Van Dam²²⁶ erop dat juist de paling goed gedijde in de troebele veenwateren, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de zalm. De uitbreiding van de Hollandse meren in de late Middeleeuwen moet de palingstand aanmerkelijk hebben doen toenemen en nog begin zestiende eeuw was de palingvisserij bij de Spaardammerdijk zeer omvangrijk. Paling gold net als zalm en snoek tot de luxe vissoorten.²²⁷ Ten noorden van Alkmaar was een groot meer zelfs vernoemd naar de paling, namelijk De Aalmeer oftewel Daalmeer. Een verplaatsing van afwateringen door nieu-

223 De Boer 1997. De Boer wijst erop dat de ontwikkelingen in de visserij nauw verband hielden met de veranderende waterstaatkundige situatie, zoals het ontstaan van grote meren, bedijkingen met dammen en sluizen, verzilting, bodemdaling en veranderingen in stromingen van waterlopen. Dit laatste kan een hoofdoorzaak zijn van een teruggang in de binnenvisserij vanaf circa 1400/1421.

224 Van Dam 1998. Elders werd ook gevisd met weren, fuiken en kubben.

225 Wortel 1974, 37.

226 Van Dam 1998. De palingvisserij bij de sluizen in de Spaardammerdijk was dermate omvangrijk dat er tot in de zestiende eeuw hoog oplopende conflicten waren tussen vissers en boeren over de openstelling van sluizen in voorjaar en in het late najaar, ten nadele van de waterhuishouding in het achterland. Het kwam zelfs tot opzettelijke beschadiging van de sluizen door palingvissers, bestraft met onder meer vernietiging van visgerei, boetes en gevangenisstraffen, en tot processen aan het Hof van Holland en zelfs in de Grote Raad te Mechelen. In 1518 werden de problemen uiteindelijk opgelost met een nieuwe regeling waarbij de palingvisserij in handen werd gesteld van de hoogheemraden van Rijnland.

227 Van Dam 1998, 118-120. In de zestiende eeuw daalde de prijs van de aal aanmerkelijk. Van Dam (1998, 122-124) legt een mogelijk verband met de dalende vraag door verslechtering van de koopkracht van loontrekkenden.

we waterwerken kon de trekroutes ingrijpend doen veranderen. Dit verklaart waarom er in de pachtcontracten van de Alkmaarse sluisvisserij clausules waren opgenomen voor het geval er elders nieuwe sluizen zouden komen.

De handel vond destijds voornamelijk plaats over het water en werd hoofdzakelijk bedreven op de markten. In Alkmaar waren er zowel weekmarkten waarop zich vooral de handel van en met de regio rond Alkmaar afspeelde, als jaarmarkten die ook veel buitenlandse kooplui aantrokken. Voor de jaarmarkten was van groot belang dat in die periode onder meer de verboden op verkoopactiviteiten door vreemde kooplieden waren opgeheven en dat er een speciaal recht was gedurende de marktperiode, een "marktvrede" die inhield dat vreemde kooplieden niet aansprakelijk gesteld werden voor eerdere schulden (hetzij van henzelf hetzij van stadgenoten). Op de markten werd destijds zowel verkocht aan de consumenten als aan handelaars. Pas vanaf de zestiende eeuw zouden de handelaars hun inkopen verplaatsen naar beurzen of naar gespecialiseerde jaarmarkten.²²⁸

Op de markt van Alkmaar waren drie categorieën van agrarische producten van belang: slachtvee en vlees, zuivelproducten en graan. Deze handel bepaalde de relaties tussen de stad en haar achterland. Het ontstaan en de ontwikkeling van de stad Alkmaar moet onlosmakelijk verbonden zijn met de ontwikkelingen in de landbouw in de regio.²²⁹ Om dit toe te lichten zal ik hieronder eerst de informatie over de handel in deze agrarische producten samenvatten. Vervolgens wordt een model geschetst van de landschappelijke en economische ontwikkelingen die hieraan ten grondslag kunnen liggen.

In de zestiende eeuw nam op het Noord-Hollandse platteland de zogeheten vetweiderij een grote vlucht. Uit het onderzoek van Gijsbers is bekend dat er in het voorjaar op markten in Denemarken, Sleeswijk en Holstein toen duizenden ossen werden gekocht die daar in het achterland waren gefokt en die over zee of op de hoofvervoerd werden naar de "magere ossenmarkten" in Noord-Hollandse steden. In de zomer werden deze ossen vet geweid op de Noord-Hollandse weidegronden om in het najaar via de "vette ossenmarkten" in de steden weer verkocht te worden. Het slachtvee ging deels naar de lokale stedelingen voor hun eigen consumptie en deels als exportartikel naar met name de grote steden van Vlaanderen. Deze gespecialiseerde handel en veeteelt bestond in Noord-Holland al in de veertiende eeuw, maar zou in de zestiende eeuw in korte tijd buitengewoon omvangrijk worden. Het is onduidelijk welke omvang deze vetweiderij in de veertiende en vijftiende eeuw had en ook is het niet onmogelijk dat er eerst nog slachtvee werd gefokt in Holland zelf. Er was in elk geval vanaf de veertiende eeuw in Noord-Holland wel al een import van ossen vanuit Deense havens en er was ook een export van slachtvee. De ossenhandel vond toen in Holland vooral plaats op de geprivilegeerde jaarmark-

²²⁸ Noordegraaf 1986, resp. 43-44 en 23-27.

²²⁹ Duidelijk is, dat we voor deze beschouwingen gebruik moeten maken van erg onvolledige bronnen van informatie. Ten aanzien van de archeologie moet hier worden signaleerd dat met name het onderzoek naar de nederzettingen op de geestgronden sterk is achtergebleven. Er zal naast de stadsarcheologie meer moeten worden gedaan aan de dorpsarcheologie.

ten in Haarlem en Hoorn, maar een kennelijk zonder marktprivileges georganiseerde ossenhandel in Amsterdam moet ook omvangrijk zijn geweest.²³⁰ In de stukken over de ossenhandel vanaf de zestiende eeuw speelt Alkmaar een onbeduidende rol.²³¹ Toch was er ook hier veehandel op de jaarmarkten en dit gaat tenminste terug op de veertiende eeuw. Alkmaar had reeds vóór 1339 een jaarmarkt, maar het privilege daarvan is niet bewaard. In 1339 werd door de graaf een regeling getroffen voor de tolheffing die betaald moest worden door de Oostfriezen die te Alkmaar ter jaarmarkt kwamen. Er wordt niet vermeld wat voor handel deze Oostfriezen dreven maar het kan heel goed om (onder andere) veehandel gaan. Later in 1339 kreeg Alkmaar het recht op maar liefst drie jaarmarkten, elk van drie weken, namelijk op Midvasten (deze datum varieert), Sint Jacobmis (25 juli) en op Bamis (Sint Bavo, 1 oktober). De graaf regelde in dit privilege onder meer ook de tolheffing aan kooplieden uit Vlaanderen, Brabant, Denemarken of welke landen ook.²³² Gezien de herkomst van deze vreemde kooplieden ligt het voor de hand om te denken dat de ossenhandel toen reeds op gang was gebracht. Fasel zet hier vraagtekens bij: "Een verordening waarin veel Oostfriezen, Brabanders, Vlamingen en Denen ... worden genoemd, zegt natuurlijk wel iets over de herkomst van de handelaren die men kon verwachten, doch niets over de frequentie van hun bezoek of de omvang van de handel. Soortgelijke privileges zijn immers geschonken aan plaatsen die nooit tot een stad van enige betekenis zijn uitgegroeid."²³³ De regeling voor de tol van de Oostfriezen lijkt mij echter ingegeven door een reële noodzaak om maatregelen te treffen voor een bestaande situatie. Een aanwijzing voor ossenhandel is te vinden in grafelijke rentmeestersrekeningen. Hierin is in 1343 de aankoop vermeld van "magher beisten, so ossen, so coeyen ende vaersen" op de Paasmarkt van Alkmaar, welke beesten vervolgens werden geweid "biden Oesteren dike, om vet te worden."²³⁴ Mogelijk is de Sint Jacobsmarkt kort hierna verplaatst naar een iets later datum, want in de grafelijke rentmeestersrekeningen van 1351/1352 komt een afrekening voor van markttollen en ontvangsten van de wissel op de Paasmarkt en de Sint Bartelmeusmarkt (24 augustus), terwijl de Sint Jacobsmarkt in latere stukken lijkt te ontbreken.²³⁵ De voorjaarsmarkt werd in 1365 vanwege ongeregelde

230 Gijsbers 1999, 34-38. Blijkens een stuk uit 1399 waren er toen behalve in Haarlem en Alkmaar ook nog jaarmarkten in Beverwijk en Akersloot (Fasel z.j. Stadsarchief deel 2, nr.44).

231 Alkmaar wordt door Gijsbers zelfs in het geheel niet genoemd onder de steden die in de zestiende en zeventiende eeuw deelnemen aan de ossenhandel (Gijsbers 1999, 142-145, 213-223).

232 Zij moesten als tol geven: voor elk pond 4 penningen hollands, voor elk rund 2 penningen en voor de andere beesten navenant, voor een laken 8 penningen en van andere slapende goederen de 100^e penning. In 1345 vergunde de graaf voorts aan de poorters van Alkmaar dat gedurende de drie jaarmarkten naast het marktrecht ook het poortrecht toegepast mocht worden (Fasel z.j. Stadsarchief 1254-1815 deel 2, nrs.14, 15 en 16). Het is mij niet bekend of deze privileges wellicht naar voorbeeld van elders zijn overgenomen. De passage over de kooplieden uit Vlaanderen, Brabant en Denemarken kan dan mede overgenomen zijn en hoeft dus niet per sé betrekking te hebben op een handelssituatie bij Alkmaar.

233 Fasel 1979, 55. Noordegraaf 1992, 14, deelt de twijfels van Fasel.

234 Wortel 1974, 38.

235 Wortel 1974, 36. Deze vermelding kan betekenen dat er toen nog slechts twee jaarmarkten werden gehouden, maar het is in theorie ook mogelijk dat een ander toen de inkomsten van de andere markten ontving.

den eveneens verplaatst, namelijk van de kerkelijke feestdag naar de maandag een week na Pasen.²³⁶ In 1379 verleende de graaf aan Alkmaar het recht op nog een jaarmarkt, te houden van drie dagen vóór tot vier dagen na Sint Mattheusdag (waarschijnlijk 21 september), met hetzelfde recht als de jaarmarkt op Beloken Pasen.²³⁷ In 1408 blijkt er in Alkmaar een waag te zijn, waarvan het recht in handen is van de schutterij.²³⁸ Bij de instelling van een waag speelden diverse zaken mee, zoals de invoering van een plicht om goederen voor het ter markt gaan te laten wegen, het grote belang van gecontroleerde maten en gewichten voor de handel en het positieve saldo dat de opbrengsten van het waagrecht ten opzichte van de kosten ervan opleverde.²³⁹ De Sint Bartelmeusmarkt is in 1449-1450 de inzet van een geschil met Hoorn. Deze stad had kort tevoren het recht gekregen op een jaarmarkt op Sint Laurensdag (acht dagen voor de Sint Bartelmeusmarkt van Alkmaar) en vervolgens ten onrechte "tot in het land van Vlaenderen" bekend gemaakt dat bezoekers van deze markt tol vrijheid in Holland hadden. De graaf besloot naar aanleiding van de Alkmaarse klacht om het Hoornse privilege in te trekken.²⁴⁰ In 1600 hield Alkmaar nog steeds vier jaarmarkten, namelijk de Paasmarkt, de Sint Bartelmeusmarkt, de Sint Mattheusmarkt en Sint Bamijs. De laatgenoemde jaarmarkt werd in 1600 zelfs gesplitst in twee aparte jaarmarkten. Vee lijkt op deze jaarmarkten een van de belangrijkste handelswaren te zijn geweest.²⁴¹

Over de ontwikkeling van de zuivelspecialisatie zijn de gegevens eveneens schaars. De eerste vermelding van kaas uit Alkmaar is in een oorkonde uit 1116, waarin graaf Floris II de bewoners van Alkmaar ontheft van het begrafeningsgeld, op voorwaarde dat zij de tienden van hun veldgewassen en hun vee afdragen, behalve van de kaas waarvan zij slechts een twintigste hoeven te geven. De oorkonde is overigens een vervalsing waarover de meningen verdeeld zijn, maar die niet later dan het begin van de dertiende eeuw zal zijn vervaardigd.²⁴² De kaashandel

²³⁶ Fasel z.j. Stadsarchief 1254-1815 deel 2, nr.24.

²³⁷ Fasel z.j. Stadsarchief 1254-1815 deel 2, nr.27. Sint Matheus heeft (ook destijds al) twee naamdagen, namelijk 24 februari (in een schrikkeljaar 25 februari) en 21 september (Grotefend 1982). Omdat februari wel heel erg vroeg in het seizoen is (er kan dan hooguit sprake zijn van handel in slachtvee, maar dan vanuit de eigen regio afkomstig omdat het te vroeg in het seizoen lijkt voor transport vanuit verderaf gelegen gebieden), veronderstel ik dat het om 21 september zal gaan.

²³⁸ Boomkamp 1747, 19. Dit recht zal aan de schutterij zijn verleend door de Hollandse graaf; in 1498 moest men het waagrecht afstaan aan de landsheer die het verpachtte aan Claes Corff. In 1581 werd het recht aan de stad geschonken (Noordegraaf 1990, 14).

²³⁹ Noordegraaf 1990, 16-18.

²⁴⁰ Fasel z.j. Stadsarchief deel II, 15-16 regist nrs.80 en 81.

²⁴¹ Fasel z.j. Kroniek, 17, vermeldt de keur van 16 september 1600 om "de merkt van vette beesten, verkens, ossen, koejen en diergelijke, die men op de eerste Zaterdag na Sint Bamijs pleeg te houden, voortaan op den 16 oktober en gedurende den tijd van agt dagen agtervolgende zoude houden." In augustus 1607 "is bij de vroetschap geresolveert dat men de merkten soude versetten na oude stijl, dat is tien dagen later, want Paesmerct begon 3 dagen voor Paes en duerde acht dagen daer na, Sint Bartelmiesmerct tien dagen daer voor en 10 dagen daer na, Sint Mathijsmerct begint drie dagen daer voor en duert 4 dagen daer na, op Saterdag altijt. De Verckenmerct den 17 October, de Vleesmerct Sint Gall off 21 October." (Fasel z.j. Kroniek, 24). Kennelijk heeft men de vroegere Sint Bamijs gescheiden in een varkensmarkt en een "vleesmarkt".

²⁴² Koch 1970, 204-206 nr.99. De reden voor de belasting van de kaas met slechts een twintigste kan zijn gelegen in het arbeidsintensieve karakter van dit product.

vond ook toen waarschijnlijk hoofdzakelijk plaats op de wekelijkse marktdagen. Het ontstaan van de zaterdagse weekmarkt (waar natuurlijk ook tal van andere goederen werden verhandeld) is overigens in nevelen gehuld, maar hij wordt al in 1347 vermeld.²⁴³ In de vijftiende eeuw werden vanuit de Noord-Hollandse steden grote hoeveelheden boter en kaas geëxporteerd naar de markt van Deventer, getuige de aantekeningen in de Kamper tolregisters. Hieraan zal ook Alkmaar wel hebben deelgenomen. Opvallend genoeg was toen nog de export van boter naar Deventer veel belangrijker dan die van kaas.²⁴⁴ Ook uit de Oudste Keur van Alkmaar van rond 1450 blijkt dat boter toen wel eens belangrijker kan zijn geweest dan kaas. Er zijn namelijk in deze keur wel bepalingen over het naar de markt brengen van "zuvel" en van boter, maar kaas wordt niet vermeld. Hetzelfde geldt voor het keurenboek van 1500-1548.²⁴⁵ Kennelijk is kaas pas in de zestiende eeuw als Noord-Hollands exportartikel zo belangrijk geworden.

Naast deze veeveelproducten kwam ook veel graan van de geestgronden op de markten van Alkmaar. Alkmaar zou tot ver in de achttiende eeuw de grootste inlandse graanmarkt van Holland houden, met daaraan verbonden een omvangrijke gortersnering. In de zeventiende eeuw werd onder meer inlandse tarwe, rogge, haver, "geestgarst", boekweit, bonen, lijnzaad en kanariezaad op de zaterdagmarkt aangevoerd. Deze inlandse graanhandel zal in eerdere eeuwen wellicht nog omvangrijker zijn geweest aangezien in de zeventiende eeuw veel geestgrond werd afgegraven voor de zandwinning.²⁴⁶

Voor de economie van Alkmaar zullen de weekmarkten van grote betekenis zijn geweest. Uit historische gegevens blijkt dat de weekmarkt in het begin van de zeventiende eeuw buitengewoon omvangrijk was: elke zaterdag stonden er kramen langs alle kaden van de oostelijke binnenstad tot en met de Mient en het stadsbestuur moest herhaaldelijk nieuwe regelingen treffen om alle kooplui een

²⁴³ Cordfunke 1992, 369; Noordegraaf 1992, 16. Op 25 september dat jaar gaf Willem de Verbeider (de latere graaf Willem V) opdracht aan de baljuw van Kennemerland om het houden van markten in dorpen tegen te gaan en ervoor te zorgen dat de dorpelingen de Alkmaarse weekmarkt bezochten. Noordegraaf plaatst dit in het licht van de langdurige economische strijd tussen de opkomende steden en de dorpen, waarbij de steden de handel naar zich trokken (of poogden te trekken). Hierbij kregen ze van de landsheer vooral privileges gedaan op de momenten dat hij de steun van de steden nodig had. Het platteland, waarbij met name de adel als politieke groep optrad, dolf hierbij evenwel niet altijd het onderspit. De weekmarkt werd blijkens de Oudste Keur van circa 1450 toen op zaterdag gehouden. De keur bevat onder meer een verbod aan een "gast" om buiten de zaterdag goederen te verkopen aan een andere "gast" (Fasel z.j. Rechtsbronnen deel 1, 36).

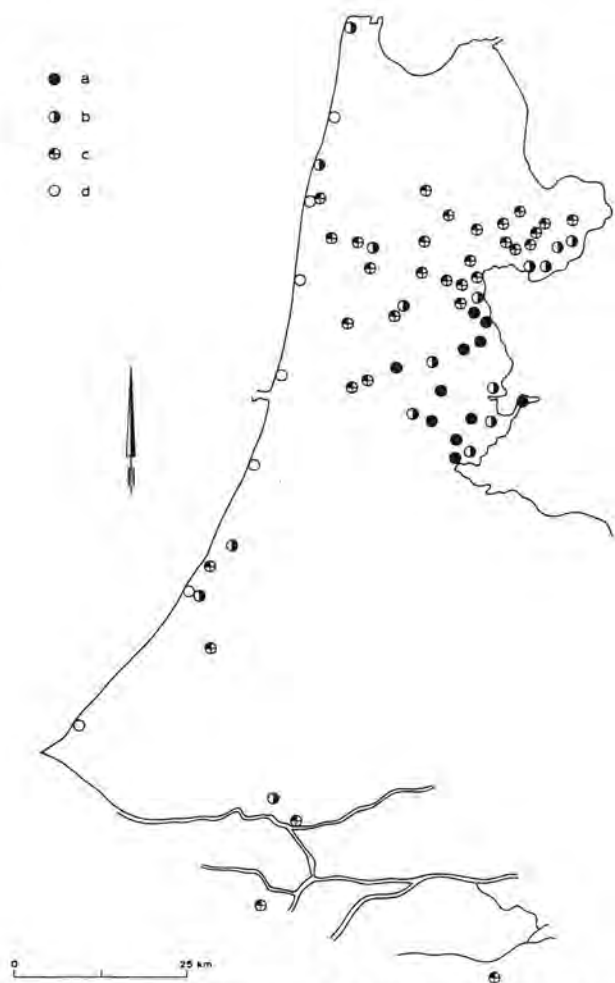
²⁴⁴ Van der Woude 1972, 574-576.

²⁴⁵ Zie Fasel z.j. Rechtsbronnen deel 2, 366-367 en deel 1, 38, 55, 67, 69, 72). Pas op 14 september 1601 vaardigt het stadsbestuur de eerste keur uit over kaas. Vanaf circa 1550 nam de kaashandel dermate grote vormen aan dat men tegen de zuidmuur van het Heilig Geestgasthuis een nieuwe waag bouwde.

²⁴⁶ Voor de zandwinning werd eind zestiende eeuw de Zandersloot al gegraven: het begin van de sloot-aanleg is te zien op de kaart van Cornelis Drebbel in 1597. In 1606 werd de sloot doorgetrokken (Koolwijk 1987, 6) en vormde de transportweg voor omvangrijke zandafgravingen in de loop van de zeventiende eeuw (zie Fasel z.j. Kroniek, 65, 72 voor afgravingen in 1667, 1678). Bovendien werden vanaf 1607 op vroegere geestakkers het stadspark De Alkmaarder Hout en moestuinen aangelegd (Koolwijk 1987). Zie ook Bitter en Van den Berg 1998 met betrekking tot een terugval in de zeventiende-eeuwse gortersnering in Alkmaar.

De belangrijkste middelen van bestaan, zoals opgegeven door de dorpen van Holland in de *Informacie van 1514*. De steden zijn weggelaten.

- a uitsluitend scheepvaart en handel,
 - b hoofdnering scheepvaart en handel, secundair landbouw,
 - c hoofdnering landbouw, secundair scheepvaart en handel,
 - d de zeven kustplaatsen die uitsluitend visserij opgaven (gebaseerd op Fruin 1866).
- Uit: Bos 1990, fig. 2.

plek te geven.²⁴⁷ Het lijkt aannemelijk dat Alkmaar ook in de voorafgaande eeuwen een zo intensief bezochte weekmarkt zal hebben gehad en dat ook toen de stad wekelijks werd volgezet met marktkramen.

Veel meer dan bovenstaande gegevens en veronderstellingen kan over de veertiende- en vijftiende-eeuwse markten en over de toenmalige landbouw rond Alkmaar voorlopig niet aangevoerd worden. Hopelijk komen er nog nieuwe gegevens over dit onderwerp uit toekomstig archief- en/of archeologisch onderzoek.

Het ontstaan van de landbouwspecialisaties in Holland en de daarbij horende handel hing nauw samen met de veranderingen in het fysieke landschap vanaf

²⁴⁷ Zie Fasel z.j. Kroniek, 18 (7 februari 1601), 26 (10, 14 en 20 december 1609), 30 (29 juli 1609), 32 (9 januari en 14 oktober 1612, 27 juli 1613), 35 (20 maart 1618), 36 (20 februari 1619); Fasel z.j. Rechtsbronnen deel 2, 362-363 (keuren 9 april 1596, 1618 en 1655).

de vroege middeleeuwen. In West-Friesland en noord-Kennemerland was daarbij een landbouweconomie ontstaan die afweek van de rest van Holland. In zijn onderzoek naar de veenontginningen van Waterland en de Zeevang constateerde Bos, die de gegevens van de Enquete van 1494 en de Informatie van 1514 op kaarten samenvatte, dat er in Noord-Holland een groot onderscheid was tussen "noord" en "zuid". In West-Friesland en omgeving overheerste toen namelijk de landbouw terwijl in Waterland/De Zeevang en omgeving de niet-agrarische bedrijfstakken de belangrijkste middelen van bestaan waren.²⁴⁸ Bos schetst hoe in Waterland de bodemdaling van het dikke veendek als gevolg van afwatering en ontginning aanvankelijk dorpsverplaatsingen tot gevolg had, maar dat dit in de veertiende eeuw had geleid tot een economische omschakeling van de bewoners op activiteiten zoals handel, scheepvaart en visserij. Een dergelijke ontwikkeling is door anderen ook geconstateerd in Holland bezuiden het IJ. Tot in de dertiende, veertiende eeuw was hier nog een voornamelijk op zelfvoorziening gerichte landbouw in het veen, met een combinatie van veeteelt en de verbouw van zomer- en wintergranen. Toen het land door de vernatting voor wintergranen ongeschikt werd, moest men zich in de tweede helft van de veertiende eeuw noodgedwongen gaan toeleggen op veeteelt en/of extensieve verbouw van zomergranen. Reeds in de dertiende eeuw kwam een import van graan op gang.²⁴⁹ Kennelijk kon (in elk geval in zuidelijk Holland) de akkerbouw op de geestgronden niet voldoen aan de graanbehoeften. Als nevenberoepen kwamen op het platteland toen neringen op zoals textielnijverheid, turfgraverij, visserij en vrachtaart.²⁵⁰ De toegenomen handelsactiviteiten en een arbeidsoverschot op

248 Bos 1988, 37-42. Volgens hem was dit verschil ontstaan door de betere landbouw mogelijkheden in West-Friesland die geboden werden door de minerale ondergrond die vanonder het dünnere en verdwijnende veendek te voorschijn kwam. Borger (1975, hst. IV en V) maakt echter duidelijk dat in het westelijk deel van West-Friesland (de "Veenhoop") nog in de negentiende eeuw een veendek aanwezig was, terwijl hij voor het verdwijnen van het veen in de oostelijke helft van West-Friesland geen datering kan geven.

249 Uit het onderzoek door Van Tielhof (1995) blijkt dat Zeeland (en zuid) Holland in de veertiende en vijftiende eeuw tarwe importeerden uit het zuiden (Picardië en Artesië) met als voornaamste marktplaats voor deze graanimport Delft, terwijl er ook graanimport was uit oost-Engeland (vooral gerst en mout voor de biernijverheid). In Dordrecht was een belangrijke graanmarkt voor import van vooral tarwe uit Gelre, Kleef en Gulik. Ook werd er graan ingevoerd uit het Oostzeegebied en vanuit de Duitse Bocht. Het kwantificeren van die verschillende stromen in de graanaanvoer blijkt problematisch. Vanaf 1470-1490 nam de graanimport uit het Oostzeegebied een grote vlucht en verdrong de andere graanhandel, terwijl Amsterdam zich tot hoofdstad van de graanhandel ontwikkelde. Hoewel Van Tielhof zich hierover niet uitspreekt, was voor Holland boven het IJ (met al vroeg handelsbetrekkingen met de Duitse Bocht en de Oostzeegebieden) de Oostzee-aanvoer van rogge vermoedelijk toch het belangrijkste. Baart 1988, 97, wijst immers op het voorkomen van het akkeronkruid vinkenzaad dat indicatief is voor rogge-import uit het Oostzeegebied en dat in Amsterdam in lagen vanaf het tweede kwart van de veertiende eeuw wordt aangetroffen.

250 De Boer 1978; Borger 1978; Van der Linden 1982; Van Zanden 1988; Ibelings 2001. Van Zanden beschrijft dit zelfs als een "proto-industrie" op het platteland. Vanuit een model van de proto-industrie en een "proto-proletariaat" op het platteland komt hij tot een nieuwe visie op de sterke expansie van de Hollandse economie in de zestiende eeuw en de terugval in de eeuwen erna. Economisch historici voeren al jarenlang een debat over de gewijzigde sociale en economische verhoudingen tussen adel en horige boeren, vrije boeren en burgers van steden gedurende de veertiende tot zestiende eeuw in West-Europa, waarbij de overgang van zelfvoorzienende naar marktgerichte landbouw en de schaal en organisatie van boerenbedrijven een cruciale rol spelen. Deze discussie is wel het "Brenner debat" genoemd naar de economisch-historicus Ro-

Noord-Holland in de achtste-
negende eeuw.

1 strandwallen en Oude Duinen,

2 pleistocene gronden,

3 relatief hooggelegen zandige
afzettingen,

4 kleidekken,

5 veen,

6 waterlopen,

7 provinciegrens,

8 huidige kustlijn;

a archeologische vindplaats met
(waarschijnlijke) bewoning in de
karolingische tijd,

b idem maar ook reeds bewoond in
de merovingische tijd,

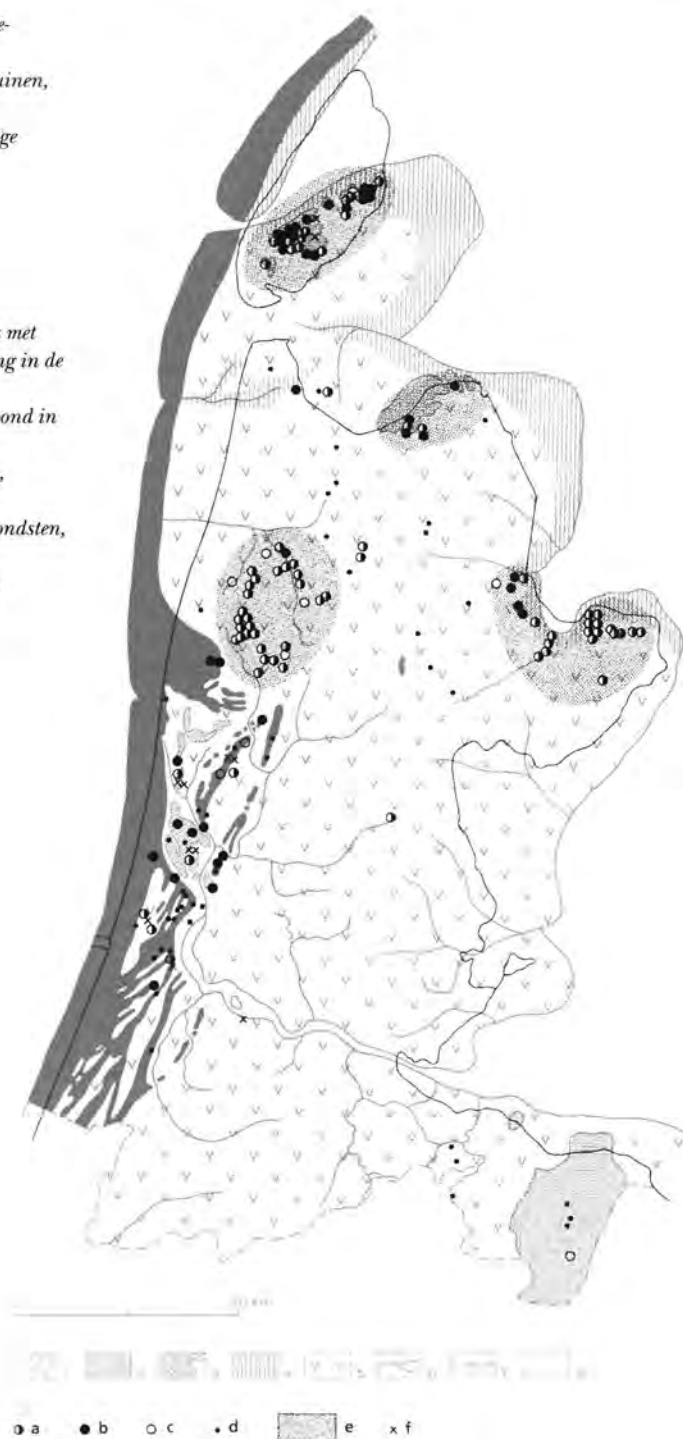
c vermoedelijke woonplaats,

d losse vondsten,

e gebied met talrijke losse vondsten,

f muntvondsten.

Uit: Besteman 1997, afb. 1.

het platteland bevorderden de sterke groei van de steden, met een nijverheid die zich steeds verder specialiseerde²⁵¹ en een handel die zich uitstreckte naar andere regio's. Het noorden van Noord-Holland maakte echter een andere ontwikkeling door en hierbij stond Alkmaar in het middelpunt.²⁵²

De veenontginningen begonnen in de kop van Noord-Holland al heel vroeg, reeds in de achtste eeuw. Deze ontginningsgeschiedenis is sterk bepaald door ingrijpende geologische veranderingen die tussen de achtste en de dertiende eeuw optraden. In de vroege middeleeuwen bestond de kust nog uit een gesloten brede gordel van strandwallen en Oude Duinen van de monding van de Oude Rijn tot aan het Vlie, met slechts kleine openingen voor afwaterende riviertjes. Het gebied achter deze gordel bestond vanwege de slechte afwatering uit één uitgestrekt veenmoeras dat zelfs aansloot op veengebieden in Friesland. Vanaf de zesde eeuw kwam een erosie van de kust op gang, die eerst leidde tot een verbreding van het Vlie en in de achtste eeuw tot de vorming van een waterloop ter plaatse van het Marsdiep. Ook de reeds in de Romeinse tijd bestaande zeemonding van de Zijpe zal in deze periode zijn vergroot.²⁵³ Dit zal in de regio's achter deze zeegaten aanvankelijk hebben geleid tot een verbeterde afwatering en een grondwaterpeilverlaging, met als gevolg daarvan een verdroging van veengebieden. Reeds rond 800 kwamen de eerste veenontginningen op gang in de omgeving van Medemblik langs het Meer van Wervershoof en in de kop van Noord-Holland tussen Den Helder en Schagen.²⁵⁴ Op de meest westelijke geestgronden kreeg men vanaf de tiende eeuw problemen met massale zandverstuivingen, hetgeen de "trek naar het veen" zal hebben bevorderd. Vanaf de tiende eeuw werd het zand van de kustero-

bert P. Brenner (Universiteit van Los Angeles) die eind jaren 1970 en beginjaren 1980 nieuwe gedachten over de landbouweconomie van Frankrijk en Engeland naar voren bracht. In deze discussie neemt inmiddels Holland (west-Nederland) een eigen plaats in (zie de bijdragen in de bundel Hoppenbrouwers en Van Zanden 2001).

251 Baart (1988) beschreef de ontwikkeling van de ambachtelijke specialisatie als het ware in twee stappen. Eerst wordt het ambacht onttrokken aan de dagelijkse bezigheden op het platteland (bijvoorbeeld de pottenbakkerij die zich van vrouwelijke huisnijverheid op de boerderij ontwikkelde tot een gespecialiseerd mannenbedrijf, waarin dan het gehele gezin werkte). In tweede instantie ontstonden in bepaalde nijverheidstakken verdere specialismen, bijvoorbeeld de diverse gespecialiseerde smeden.

252 Een goed overzicht van de bewoningsgeschiedenis van Noord-Holland geeft Besteman 1990. Zie ook de landschapsreconstructies van W.H. Zagwijn in Van Es, Sarfatij en Woltering 1988, 18-19.

253 Zie Borger 1977, 383; Besteman 1990, fig. 2, en Van Es, Sarfatij en Woltering 1988, 18-19. Diederik 1989, 12-13 en 20-22, beschrijft hoe in de Romeinse tijd bewoning plaats vond op een veendek bij Schagen, gesitueerd aan "veenriviertjes" die blijkens de bijgaande kaart afwaterden op een voorloper van de Zijpe. Opmerkelijk genoeg verschillen de meningen over het ontstaan van de Zijpe. Er wordt door Schoorl 1999 deel I, 19 en 22, verondersteld dat de omgeving van Schagen vanaf de Romeinse tijd afgewaterd werd door een lange zijtak van het Vlie die tussen de keileembulten van Texel en Wieringen ver naar het zuiden drong (maar zonder de vorming van wadden en kwelders zoals die het Vlie verder wel omringden) en dat de Zijpe pas in de elfde eeuw zou zijn ontstaan. Hiertegen valt in te brengen: ten eerste dat het de vraag is of zo'n zeetak van het Vlie inderdaad geen herkenbare afzettingen zou hebben nagelaten, ten tweede dat het dan toch zeer lang duurde voordat het Marsdiep en het Vlie met elkaar verbonden raakten, namelijk van de achtste tot de twaalfde eeuw, terwijl deze getijden-geulen zich volgens Schoorl reeds vanaf de achtste eeuw dicht bij elkaar bevonden.

254 Borger 1977; Besteman 1990; Schoorl 1999 deel I, 18-25.

sie door de zee weer afgezet als de Jonge Duinen en de meest westelijke geestgronden zouden zelfs geheel verdwijnen onder het duinzand.

In de eerste veenontginningen werd vermoedelijk een gemengd bedrijf uitgeoefend met naast de veeteelt nog akkerbouw.²⁵⁵ De bodem in de veenakkers was echter door bodemdaling als gevolg van ontwatering en oxidatie van het veen na enige tijd te drassig. In eerste instantie werd dit probleem opgevangen door voortdurend de akkers te verleggen maar uiteindelijk moest men toch een zekere specialisatie in veeteeltproducten ontwikkelen.²⁵⁶ Deze overgang op veeteeltspecialisatie zal in noordelijk Noord-Holland derhalve reeds enkele eeuwen eerder in gang zijn gezet dan in de zuidelijke veengebieden van Holland. Ik vermoed dat deze ontwikkeling tevens het ontstaan kan verklaren van het nederzettingspatroon op de geestgronden dat De Cock schetste. Op de geestgronden ontstond wellicht in de tiende-elfde eeuw de agrarische tegenhanger van de veeteeltspecialisatie in het veen door een verdere verbetering van de akkerbouw. Er kan toen een andere vorm van akkerbouw zijn ontstaan waarbij de geestgronden (vrijwel) volledig als akkers werden ontgonnen. De spaarzame zevende- tot negende-eeuwse nederzettingssplattegronden uit het Hollandse kustgebied lijken erop te duiden dat het nederzettingspatroon op de zandgronden (strandwallen en Oude Duinen, oeverwallen van rivieren) aanvankelijk werd bepaald door verspreid gesitueerde individuele boerderijen; een enkele keer waren er hooguit twee boerderijen bij elkaar.²⁵⁷ In de tiende, elfde eeuw leidde een intensivering van de akkerbouw mogelijk tot een verplaatsing van de boerderijen naar dorpskernen aan de rand van de geestgronden. Op deze wijze zou het ontstaan van de dorpskern van Alkmaar kunnen worden verklaard maar mogelijk stammen ook veel van de andere huidige dorpskernen op de geest pas uit de tiende en elfde eeuw.²⁵⁸

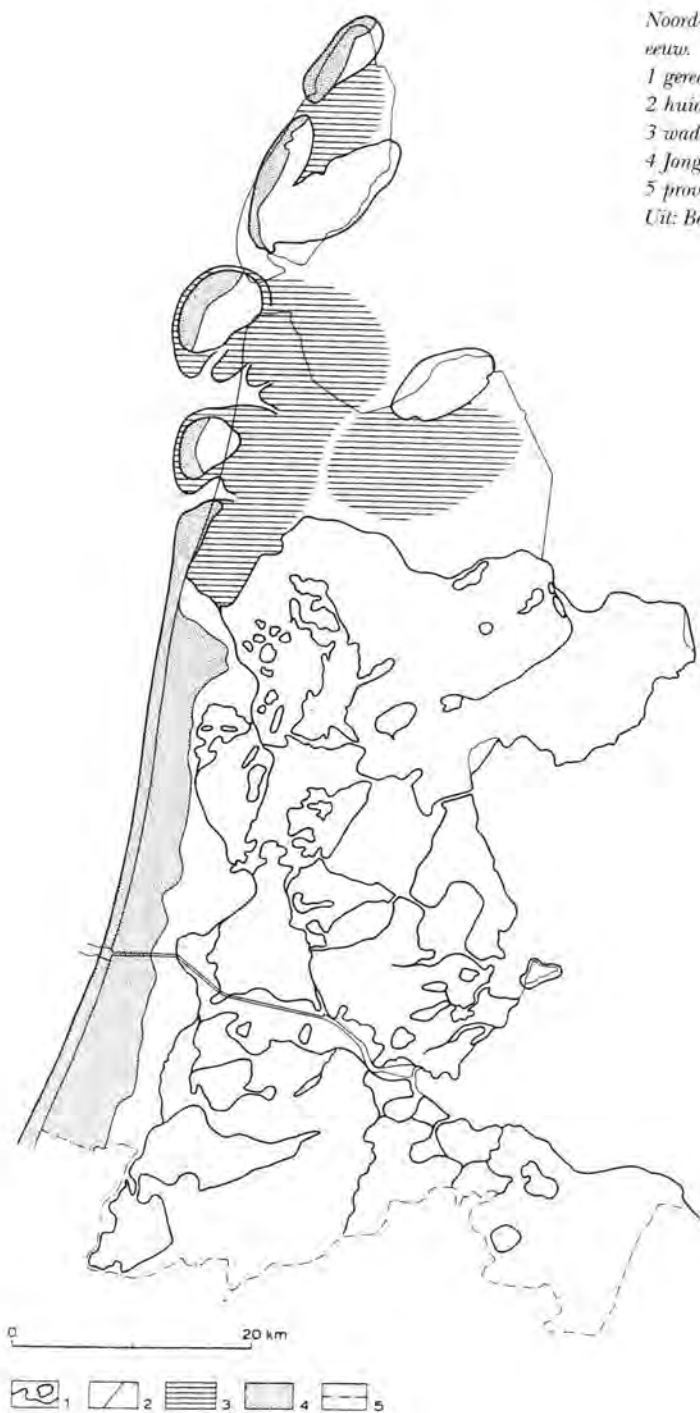
Dit model biedt voorts een verklaring voor het ontstaan van markten in de loop van de elfde/twaalfde eeuw, waar dan vooral een uitwisseling van agrarische producten binnen de regio plaats vond. Wellicht moet men de vermeldingen van de markt en tol bij Alkmaar vooral in dit licht bezien en was Alkmaar dus in de twaalfde eeuw (of eerder) inderdaad al een marktplaats van regionale betekenis geworden. Een bijzondere rol van Alkmaar in de graanhandel blijkt ook uit het hanteren van een Alkmaarse graanmaat in "Vroonlooërbroek", Oudorp, Oterleek, Mijsen en Ursem in de twaalfde eeuw.

255 Pals 1988, 126-128.

256 Borger 1978, 89-90; Besteman 1990; Bos 1990.

257 Zie voor een toelichting op nederzettingsvondsten in Noord-Holland: Besteman 1990 (de opgraving in Uitgeest is uitgewerkt door Jan de Koning en hij vermoedt dat de nederzetting steeds niet veel groter zal zijn geweest dan twee boerderijen; mondelinge mededeling J. de Koning). Zie voor vergelijkbare nederzettingen in Zuid-Holland: Bult en Hallewas 1990.

258 De eerste gegevens over kerken zijn er doorgaans ook pas vanaf deze periode. Dit model van het ontstaan van dorpskernen op de Noord-Hollandse geestgronden doet denken aan een soortgelijk verschijnsel in de tiende eeuw op de Veluwe, waar een nederzettingspatroon met verspreide boerderijen in de tiende eeuw plaats maakt voor dorpskernen zoals er één is opgegraven bij Kootwijk. Heidinga schetste dit proces als een overgang van "landbinding" op "burenbinding" zonder hiervoor een nadere verklaring te geven (Heidinga 1987, 156).

Noord-Holland in de veertiende eeuw.

1 gereconstrueerde kustlijn,

2 huidige kustlijn,

3 wadden en kwelders,

4 Jonge Duinen,

5 provinciegrens.

Uit: Besteman 1990, fig. 3.

De voortgaande erosie van de kust, verbreding van zeegaten en het ontstaan van een verbinding tussen de Marsdiep en het Vlie (met daarin sterke getijdenstromen) leidden in de tiende en elfde eeuw tot een toenemend opdringen van de zee. De combinatie met de verdere inklinking van het veen had in de twaalfde en dertiende eeuw steeds omvangrijker overstromingsrampen tot gevolg, waarbij erg veel land verloren ging.²⁵⁹ Er werden talloze meren gevormd en de kop van Noord-Holland werd zelfs geheel weggespoeld waarna er slechts wadengebieden overbleven. Nog in de elfde eeuw begon men met bedijkingen als verdediging tegen het opstuwende water.²⁶⁰ Desondanks raakten grote delen van de veengebieden in Noord-Holland bedekt met zilte klei.²⁶¹ Deze Jonge Zeekleigronden waren voor weinig anders geschikt dan veeteelt. Voor zover er in eerdere perioden nog enige verbouw van zomergraan in het veen mogelijk was, zal dat in het noorden van Noord-Holland reeds in de twaalfde en dertiende eeuw ten einde zijn gekomen. Hiermee was de basis gelegd voor de gespecialiseerde veeteelt die in de veertiende eeuw verbonden raakte aan de bovenregionale handel. In de veertiende eeuw werd deze bovenregionale handel sterk bevorderd door de toegenomen urbanisatie van (de rest van) Holland en de vorming van een bovenregionaal handelsnetwerk. De niet-agrarische activiteiten op het platteland en de opbloei van handel en nijverheid in de Hollandse steden leidden immers tot een intensief handelsverkeer van Holland: met Brabant en Vlaanderen, naar

259 Hallewas (1984) verklaart hieruit het verdwijnen van maar liefst 55% van de plaatsnamen uit de karoïngische tijd in Noord-Holland.

260 Schoorl 1999, 23-25 en 34, veronderstelt dat de pikklei in de omgeving van onder andere Alkmaar reeds in de negende en tiende eeuw zal zijn afgezet vanuit een zijtak van het Vlie. Dat lijkt mij een te vroege datering, aangezien ik betwijfel of deze zijtak van het Vlie wel zover kwam in die tijd (zie de discussie over deze zijtak in een vorige noot). Ik vermoed dat de pikklei zal zijn afgezet door overstromingen die vanaf de elfde eeuw via de Zijpe landinwaarts drongen. De vroegste bron over bedijkingen (Oppermann 1933 Fontes, 26) betreft de Zanddijk die de abdij van Egmond moest beschermen tegen opstuwend water vanuit het IJ in het zuiden. Er was een conflict over deze dijk ten tijde van graaf Floris II (1091-1121) en de abt Steven (circa 1070-1106; volgens de tekst bejaard). Aangezien de dijk bij Castricum dreigde te doorbreken, staken de dorpelingen de dijk elders door. Op dat moment kwamen de monniken met een reliekschrijn ter plekke en zakte het water wonderbaarlijk. Streefkerk 1994a, 40-42, plaatst het incident rond 1105. Hij beschrijft voorts dat omstreeks dezelfde tijd er nog een dergelijk incident was maar dan omgekeerd: de abdij werd bedreigd door water dat vanuit het noorden via de Zijpe en Rekere opdrong en men stak toen zelf de Zanddijk door, waarna de Castricums gewelddadig optraden tegen de monniken. Bij zijn vertaling van de *Miracula Nova* geeft Vis (1993, 98-103) een nadere datering van het eerste incident rond 1100 en het tweede tussen 1105 en 1120. Streefkerk wijst erop dat de dijk niet gunstig lag omdat hij feitelijk eerder een waterscheiding dan een waterkering was en dat dit probleem pas een eeuw later werd opgelost door de aanleg van de dijk van Alkmaar naar Bergen in 1196/1203.

261 Nabij Alkmaar kregen we een indruk van de omvang van deze afzettingen door een opgraving in de Kraspolder bij Oudorp in 1992 (Bitter 1993a). Onder een vroeg-veertiende-eeuws dijklichaam kwam een dik pakket compacte gelaagde klei te voorschijn, afgezet over het natuurlijke veen. Het bestond uit een eerste laagpakket van circa 40 cm dik met daarin onder meer verspoeld aardewerk uit de achste of negende eeuw (Badorf-type aardewerk). Hierop was een herontginning van het ontstane kleigebied gevolgd middels de aanleg van afwateringssloten. Daarna werd een overstromingsdek afgezet van minstens 30 cm dik, waarbij de sloten werden opgevuld met klei en brokken verslagen veen. Hieruit kwamen onder andere fragmenten van dertiende-eeuwse keramiek (proto-steengoed). Van deze dikke kleilagen is in de ruime omgeving geen spoor meer te bekennen, zelfs niet in het veengebied waar de Kraspolderdijk doorheen was aangelegd. Waarschijnlijk is dit kleidek op grote schaal afgegraven voor dijk aanleg en als grondstof voor de baksteennijverheid.

de Noordzeekust van Denemarken, naar het Oostzeegebied, via de Rijn richting Keulen en via de IJssel naar oost-Nederland met aangrenzend Duits gebied. In dit handelsnetwerk had noordelijk Noord-Holland een geheel eigen inbreng met de veeteeltproducten.

Samenvattend kan worden gesteld, dat de sterke groeifasen van Alkmaar in de elfde-twaalfde eeuw en in de veertiende eeuw kunnen worden verbonden aan twee perioden met veranderingen in de landbouw in de regio: een eerste fase waarin veeteeltspecialisatie in het veen en grootschalige graanverbouw op de geestgronden een regionale markt in landbouwproducten te Alkmaar deed ontstaan, gevolgd door een tweede fase waarin Alkmaar voor een grote regio de spil werd in de bovenregionale handel waarin vooral de export van veeteeltproducten de boventoon voerde.

3.5 Relaties tussen stadsontwikkeling en kerkvergrotingen

Wanneer we het nu gevormde beeld van de ontwikkelingsfasen van Alkmaar vergelijken met de bouwfasen van de Grote Kerk, valt op hoezeer die ontwikkelingen gelijktijdig waren. De bouwcampagnes aan de Grote Kerk vallen steeds samen met perioden van bevolkingstoename en stadsvergrotingen. De bouw van de tufstenen kerk kan wellicht worden verbonden aan de stichting van het Hooge Huys, waarbij beide op conto van de graaf geschreven zouden kunnen worden. Deze had mogelijk vooral belangstelling voor Alkmaar doordat de nederzetting in de elfde en twaalfde eeuw enorm groeide en er handelsverkeer was met potentieel belangrijke bronnen van grafelijke inkomsten.

De veertiende-eeuwse uitbreidingen van het kerkgebouw waren gelijktijdig met de eerste stadsvergrotingen tot en met het blok Voordam/Achterdam aan het begin van de veertiende eeuw (kerkbouwfase 4) en met de omvangrijke verdere stadsvergrotingen omstreeks het derde kwart van de veertiende eeuw (kerkbouwfasen 5 en 6). De nieuwbouw van de Sint Laurenskerk tussen 1470 en 1520 vond plaats tijdens de periode waarin het oostelijk stadsdeel werd volgebouwd.

De zeventiende-eeuwse kroniekschrijver Van der Woude zag reeds een verband tussen een groeiend inwonertal en de stichting van de Sint Matthiaskerk in 1382. In zijn woorden: "Alsoo onse Stadt van jaer te jaer meer toe nam van ghebouwen ende Burgerye, soo wierde S. Laurens Kerck te klein om den Gods dienst bequamelick te oefenen". Tegelijk met een groeiend inwonertal namen kennelijk ook de middelen toe voor de financiering van de kerkbouw. De groeifasen van Alkmaar gingen waarschijnlijk telkens samen met een opbloei van de economie die zich vertaalde in ruimere geldstromen voor de kerkfabriek. We kunnen hierbij bijvoorbeeld denken aan een groter aantal particuliere donaties als gevolg van een groter inwonertal, aan meer royale donaties van de elite die profiteerde van de voorspoed in de handel en nijverheid, of aan ruimere geldmiddelen die door het stadsbestuur beschikbaar werden gesteld aan de kerkfabriek.²⁶²

Uit het bovenstaande kan worden geconcludeerd dat de bouwactiviteiten aan

de Grote of Sint Laurens Kerk met recht symbool kunnen staan voor de perioden van voorspoed van Alkmaar. Opvallend is bovendien dat er vanaf de bouw van de tufstenen kerk voortdurend een opmerkelijk groot kerkgebouw heeft gestaan bij Alkmaar. Het grote formaat en de allure van de Grote Kerk die men in 1470-1520 heeft neergezet is dus niet zozeer een teken van nieuw elan van de stad als wel een voortzetting van de pretenties van de Alkmaarders in de eeuwen daarvoor. Om het stedelijk allure van grote afstand zichtbaar te maken heeft de stad bovendien telkens gewerkt aan de bouw van steeds grotere kerktorens. Op de bouwgeschiedenis van de kerk van 1470-1520 wordt in dit bestek niet nader ingegaan. Wel wordt ter afsluiting van dit hoofdstuk nog aandacht besteed aan een bijzonder onderdeel van het kerkgebouw van 1470-1520, namelijk de voorgenomen bouw van een enorme westtoren. Deze was beoogd als de opvolger van een in 1458-1468 gerealiseerde imposante toren.

3.6 *Het grote fundament aan de westzijde en de toren van 1458*

"Hoe hoogh, hoe groot, hoe vast, hoe sterck. Al 't Aerdsch' dat is verganckelyk werck." Met deze spreuk begeleidde Van der Woude in zijn kroniek het droevige verhaal over het omvallen van een toren in 1468.²⁶³ "In dit selve jaer den 29 October, viel de Heerlyke Toorn van S. Laurens Kerck tot Alckmaer, dewelcke tot groote kosten van de Burgerye ghetimmert ende noch niet geheel op gemaect en was, ende heeft 2 Bagyntjes dood gevallen in 't Oude Bagyn-Hof."

Eerder dat jaar, op 25 april, had men voor de kerk gegoten: "3 Klocken, een wegende 2500 pondt, worde geheten Maria, de tweede wegende 1500 pont, worde geheten Petrus, de derde wegende 1200 pont, worde geheten Martinus, soo Meester Jan Fredericksz. Chirurgy genoteert heeft." Het ligt voor de hand om te denken aan overbelasting van de toren door het enorme gewicht van de klokken, in combinatie met een te grote bouwhoogte.

De ramp met de omgevallen toren had grote gevolgen. De toen bestaande kerk moest worden gesloopt ten behoeve van een volledige nieuwbouw, waarvoor de eerste steen in 1470 werd gelegd: de huidige kerk.

²⁶² Door Vroom (1981, 343-352) zijn de inkomsten van de kerkfabriek van de Utrechtse Buurkerk vergeleken met die van de domfabriek. Bij de dom hebben individuele legaten of giften "nooit een belangrijke bijdrage geleverd tot de inkomsten van de domfabriek" (1981, 273), maar bij de Buurkerk werden de ingrijpende verbouwingen tussen 1430 en 1461 voor 93 procent gedekt door de vrijwillige bijdragen in geld en natura van de parochianen: legaten, devotiegiften, individuele giften, opbrengsten van offerblokken, collectes op zon- en feestdagen en tijdens "omnegangen" in de parochie door kerkmeesters, geestelijken en aangewezen parochianen. De rol van de stad in de financiering van de kerkfabriek was beperkt tot subsidie van de bouw van de raadskapel, waar godsdienstoefeningen van de raad aan het St. Maartensaltaar plaats vonden, en van de klokken omdat de klokken en de Buurkerkstoren voor de stad een militaire functie hadden (in tegenstelling tot de domtoren). In Alkmaar kan de stad een grotere (financiële) betrokkenheid bij de kerkfabriek hebben gehad. De Grote Kerk had immers in Alkmaar een zeer prominente plek in de binnenstad, terwijl de Buurkerk in Utrecht "slechts" één van meerdere grote kerkgebouwen was en één van de vier parochiekerken.

²⁶³ Van der Woude 1743, 44-45.

De bouw van deze toren moet zo'n tien jaar eerder zijn begonnen. De gegevens hierover komen uit archiefstukken van het Sint Catharinaconvent, beter bekend als het Oude Hof, dat in 1394 was gesticht in een huis ten westen van de kerk.²⁶⁴ In 1452 is er een overeenkomst van het stadsbestuur met de zusters van het Oude Hof over de overname van een erf van het klooster ten behoeve van de kerk, in ruil voor permissie tot het aankopen van verdere huizen en erven aan de zuidzijde die ze mogen beïmmen.²⁶⁵ "Kerkmeesters der parochiekerk beken den bovendien op S. Thomasavond 1459 aan het convent een halven engelschen nobel schuldig te zijn voor het erf, waarop sedert den 22 Augustus 1458 de torenbouw begonnen was, zijnde een bedrag hetwelk het had op een voor den bouw afgebroken huis."²⁶⁶ Twee verkoopakten uit resp. 1414 en 1417 betreffen mogelijk hetzelfde huis. Blijkens de akte van 1417 werd het namelijk toen belast met een erfpacht van een halve Engelse nobel, Edwardus of Ritsardius (een nobel is een grote gouden munt). In het Regionaal Archief bevindt zich hiervan een in 1501 gemaakt afschrift met op de rugzijde de volgende aantekening: "Dit is een cotype van die pacht die wy Jan van Noirt meester Gherryts soen jaerlicx betalen ende weder pleghen tontfanghen van die kerckmeesters, mer wy nu voirt die niet ontfangen sellen alsoe langhe als niet weder een toern maecken mer dan sellen si ons die pacht jairlicx weder gheven of wtreycken" (transcriptie door Fasel).²⁶⁷

Aantekening achterop een in 1501 gemaakt afschrift van een pachtcontract van een huis behorend bij het Oude Hof, betreffende huurderwing gedurende de bouw van een toren bij de Grote Kerk. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

²⁶⁴ Fasel z.j. Verzamelinventaris I, 91. Blijkens de akte, waar op de rug is geschreven "Dit is die brief van die fundacie ons convents", bevond dit eerste huis zich tussen het kerkhof en de stadsvesten. De noordbeïnding, het eigendom van een priester genaamd Gerrit van Delft, komt in een akte van 1404 (Fasel z.j. Verzamelinventaris I, 91) weer terug en blijkt een hofstede te zijn. In 1417 wordt een belendend huis en erf aangekocht door de zusters, wonende achter de toren (Fasel z.j. Verzamelinventaris I, 92). In 1430 volgde de aankoop van een huis bij de stadspoort (Fasel z.j. Stadsarchief van Alkmaar 1254-1815 deel 1, 96, deel 2 reg.nr. 61). In de loop van de eeuw zou het Oude Hof meerdere huizen en erven verwerven. In 1444 is er een overeenkomst met de Oude Schutterij over de toegang tot een deel van de vesten (Fasel z.j. Stadsarchief Alkmaar Verzamelinventaris I, 98). De exacte omvang van het kloostercomplex rond 1450 is echter onduidelijk. Overigens blijkt er een akte te bestaan uit 1340 (!) waarin reeds een convent is vermeld (Fasel 1979, 73).

²⁶⁵ Fasel z.j. Stadsarchief Alkmaar Verzamelinventaris I, 99.

²⁶⁶ Citaat uit Bruinvis 1904, 193 (21 december 1459). Helaas vermeldde Bruinvis geen bron. Het door hem gelezen stuk kan thans in de registers van het Regionaal Archief Alkmaar niet teruggevonden worden.

Kennelijk beschrijft iemand van het Oude Hof hierin, dat de compensatie van de pacht welke door de kerkmeesters werd betaald, inmiddels niet meer werd ontvangen, tenminste zolang als ze niet weder een toren gingen maken. Als toch weer aan een toren zou worden gewerkt, zouden de kerkmeesters opnieuw de pacht gaan vergoeden. Ik lees hieruit, dat er de compensatie voor de gederfde pacht werd uitgekeerd uitsluitend voor de duur van de bouwcampagne aan de toren.

Reeds in 1904 opperde Bruinvis, dat de grote torenfunderingen, die in 1895 ten westen van de huidige kerk waren gevonden, zouden hebben toebehoord aan de omgevallen toren. Er zijn na de opgravingen van 1994-1995 goede redenen om aan deze interpretatie te twifelen. Indien we de torenfundering van 1895/1970 combineren met de opgegraven funderingen van de kerk die er in 1458 gestaan moet hebben, verkrijgen we wel een heel merkwaardig geheel. Indien de fundamenteën 7/8N inderdaad van de toren van 1458 zouden zijn, dan moet deze pal tegen een reeds bestaande oudere toren zijn aangebouwd. Bovendien staat hij dan niet georiënteerd op het oude kerkgebouw maar vreemd excentrisch. Ook het reusachtige formaat van de torenfundering, van een heel andere schaal dan het oude kerkgebouw, wekt bevreemding. Eigenlijk past de enorme torenfundering veel beter bij het kerkgebouw uit 1470-1520!

De toren van 1458-1468 moet dan gebouwd zijn op de fundering van de toen bestaande veertiende-eeuwse toren (spoor 4B/5F). Wellicht was het alleen een verhoging bovenop een ouder onderstuk, waarbij rampzalige risico's waren genomen.

In deze nieuwe interpretatie valt op dat de grote toren ook bij de kerk van 1470-1520 niet goed in het midden van de westgevel staat. De verklaring zou kunnen zijn dat er onvoldoende bouwruimte was om de toren precies centraal in de gevel te plaatsen en dat men rekening moest houden met bestaande gebouwen van het oude Hof.

Blijkbaar hebben we te maken met een onvoltooide toren zoals we er in den lande wel meer kennen. De bouw zou bijvoorbeeld gehinderd kunnen zijn door financiële perikelen na de plundering van Alkmaar door de bende van Grote Pier in 1517. Later heeft men van verdere bouw afgezien en is er alsnog een kloostergebouw over deze onvoltooide torenfundering heen gezet – deze vleugel is bij Drebbe in 1597 op de kaart getekend.

Van de huidige kerk is een schilderij bewaard, waarbij het gebouw wordt afgebeeld met twee extra traveeën aan de westzijde²⁶⁸ en ... met een enorme toren. Aangenomen wordt dat dit schilderij een soort geschilderde maquette was waaraan men kan zien hoe het kerkgebouw gepland was.²⁶⁹ Het schilderij vertoont

267 RAA Archief Oude Hof Alkmaar inv.nr.31. Transcriptie door Fasel z.j. Verzamelinventaris I, 93.

268 Het lijkt alsof het koor een travee tekort komt, maar dit is waarschijnlijk het gevolg van het wat gebrekkige perspectief.

269 Rogge 1996, 135. Volgens Meischke (1952, kol.180) zou het torenontwerp heel goed van Anthonis Keldermans, omstreeks 1500, kunnen zijn geweest, maar hij vermoedt op grond van de Renaissance motieven in de borstwering die de eerste en tweede verdieping scheidt, dat het schilderij iets later is vervaardigd: "Een soort herinnering dus aan een groots plan."

In 1865 maakte B.G. ten Berge deze tekening van de westgevel van de Grote Kerk, met geheel links de gevel van de kapel van het Oude Hof. Op de achtergrond de Gasthuisstraat met de weeshuispoort (het weeshuis was toen nog gevestigd in de oude gebouwen van het St. Elisabethgasthuis). Foto Regionaal Archief Alkmaar.

Links de kapel van het Oude Hof, kort voor de afbraak in 1895. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

een merkwaardige vorm, doordat het gedeelte met de toren er later aanzet lijkt te zijn. Van de panelen zijn dendrochronologische dateringen vervaardigd: de panelen met het koor en schip zijn geschilderd op Baltisch eikenhout waarvoor de boom ná 1481 is gekapt; de twee panelen met de toren erop zijn van Baltisch eiken met een kapdatum ná 1502. Alle vier panelen hebben een terminus post quem datering, met andere woorden ze kunnen niet ouder zijn dan bovengenoemde data maar wel jonger. De terminus post quem datering van beide helften verschilt weliswaar 21 jaar, maar dit hoeft niet te wijzen op een werkelijk verschil in ouderdom tussen beide gedeelten. Bij het maken van de smalle panelen

Schilderij van de Grote Kerk met een daaraan toegevoegd torenontwerp. Het deel met de toren (wellicht het gehele schilderij) moet ná 1502 geschilderd zijn. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

voor de toren kunnen extra ringen hout verwijderd zijn waardoor de werkelijke datering nog een stuk jonger kan zijn.²⁷⁰ Bij nadere beschouwing is de detaillering van de toren op het schilderij anders dan de fundering van 1895/1970, namelijk met telkens twee haakse steunberen op de hoeken in plaats van de enkele overhoekse steunberen van de fundering. Het is echter niet uit te sluiten dat bij

²⁷⁰ Dendrochronologisch onderzoek door RING, april 1998. Twee panelen aan de rechterzijde (waarop het koor en dwarsschip zijn geschilderd) zijn waarschijnlijk van dezelfde boom: pal011 (veldatum ná 1379 AD -6+9; n= 198 jaarringen, 1167-1364; afstand tot eerstgevormde jaarring op stam= 4; ontbrekende hoeveelheid kernhout onbekend, derhalve ontbrekend spint méér dan 15; $t=6.00$, $\%PV=64.0$, $p=0.0002$) en pal031 (veldatum ná 1481 AD -6+9; n=231 jaarringen, 1236-1466; afstand tot eerstgevormde jaarring op stam=60 +/- 20; ontbrekende hoeveelheid kernhout onbekend, derhalve ontbrekend spint méér dan 15; $t=7.33$, $\%PV=62.0$, $p=0.0005$). De twee panelen met de toren erop hebben een goede onderlinge correlatie en zijn waarschijnlijk wel van dezelfde partij hout maar niet van dezelfde boom: pal021 (veldatum ná 1491 AD -6+9; n=182 jaarringen, 1295-1476; afstand tot eerstgevormde jaarring op stam= ca. 20; ontbrekende hoeveelheid kernhout onbekend, derhalve ontbrekend spint méér dan 15; $t=7.15$, $\%PV=66.9$, $p=0.0001$) en pal041 (veldatum ná 1502 AD -6+9; n=175 jaarringen, 1313-1487; afstand tot eerstgevormde jaarring op stam=40 +/- 20; ontbrekende hoeveelheid kernhout onbekend, derhalve ontbrekend spint méér dan 15; $t=4.30$, $\%PV=64.9$, $p=0.0002$). Opmerking: $\%PV$ = percentage van ringen in het onderzochte jaarringpatroon die aan de referentiechronologie identieke toe- en afnamen van de breedte vertonen op de door de datering aangegeven positie t.o.v. de referentiechronologie; t = de waarde die resulteert uit een Students' t-test op de kruiscorrelatie die behoort bij de beste 'match' tussen het onderzochte jaarringpatroon en de referentiechronologie; p = de kans (uitgedrukt als een fractie van 1) dat de gevonden waarde voor $\%PV$ per toeval optreedt, dus niet op een datering duidt. Voor nadere toelichting op dendrochronologie zie Jansma 1995.

het betreffende schilderij wellicht ooit een ander torenontwerp aangevoegd is geweest, in plaats van de toren die er nu aanzit.

Een bijzonder probleem blijft dan, hoe we de archiefstukken uit 1458-1459 over de grondoverdracht van het Oude Hof moeten duiden. Had men het erf misschien slechts tijdelijk nodig als bouwwerf of als ruimte voor materiaal en steigers? De regeling van 1458 met het convent betrof immers niet de aankoop van het huis en erf door de stad, maar kennelijk slechts een tijdelijke compensatie voor de huur die het convent zou derven gedurende de bouw van de toren. De in 1895 gevonden torenfundering moet toch zijn gebouwd nadat een stuk van het kloostererf hiervoor is aangekocht. Een dergelijke aankoop is niet bekend uit de overgeleverde stukken. De verdere archivalische onderzoeksmogelijkheden zijn echter beperkt: de keuren van schout en schepenen zijn (behalve het Oudste Keurboek van ca. 1450) pas vanaf circa 1525 compleet overgeleverd,²⁷¹ vroedschapsresoluties vanaf 1549 en stadsrekeningen vanaf 1532.²⁷² Het is derhalve goed mogelijk dat uiteindelijk het benodigde erf van het Oude Hof is aangekocht tijdens of kort na de bouwcampagne van 1470-1520.

271 Fasel z.j. Rechtsbronnen I, 4.

272 Fasel z.j. Stadsarchief I, 4 en 17.

4 Samenvatting en conclusie

Het archeologisch onderzoek naar funderingen van de Sint Laurenskerk van vóór 1470, heeft belangrijke nieuwe informatie geleverd. Wel zijn er diverse lacunes. Deze zijn het gevolg van de beperkingen van de onderzoeksmogelijkheden binnen het bestaande gebouw, de afbraak van de tufstenen kerk voor hergebruik in de bouw vanaf 1470 en het grondverzet van de energieke grafdelvers uit de zeventiende en achttiende eeuw.

De kerk van Alkmaar, waarvan de oudste bewaarde schriftelijke bron uit het begin van de elfde eeuw dateert, bevindt zich náást de tiende-eeuwse oudste nederzetting. De oudste resten in de opgraving behoren bij een tufstenen kerkgebouw. De plattegrond ervan is weliswaar zeer onvolledig, maar toch kon worden vastgesteld dat het een opvallend groot gebouw was met een westtoren. Als reconstructie wordt een basilikale opbouw voorgesteld met een versmald vierkant koor. Voor de datering zijn geen aanknopingspunten, behalve de constatering dat het gebruikte bouw materiaal wijst op een aanleg vóór de introductie en algemene verspreiding van baksteen, dus vóór circa 1200. Vermoedelijk is de opgegraven tufstenen kerk niet het oudste kerkje maar een herbouw na oorlogshandelingen tussen de Kennemers en de West-Friezen. In historische bronnen wordt immers de vernieling door West-Friezen in 1132 en 1169 vermeld. Van een ouder gebouw is in de opgraving niets gevonden maar dit zou bijvoorbeeld een houten kerkje kunnen zijn geweest, waarvan geen sporen meer aangetroffen zijn.

De wijding aan Sint Laurens kan wellicht worden herleid op de betrekkingen van de graaf met de Ottoonse keizer, waar Sint Laurens een populaire heilige was na de overwinning op de Hongaren in 955. De aanvankelijke schenking van de kerk van Alkmaar aan de abdij van Echternach is een argument dat de kerk ouder kan zijn geweest dan de nieuwe stichting van de abdij van Egmond omstreeks 980. Als deze aanname juist is, betekent dit dat de kerk tussen 955 en 980 zal zijn gesticht.

De vroegste historische bronnen zijn niet alleen schaars maar worden ook sterk gekleurd door een conflict van de abdij van Echternach met de abdij van Egmond en de graven van Holland over de rechten op een reeks kerken, waaronder die van Alkmaar. Waarschijnlijk was Echternach betrokken bij de stichting van deze kerken en trad de graaf van Holland aanvankelijk op als voogd over de kloosterbezittingen. In de tiende eeuw had de abdij van Echternach evenwel grote moeite om deze afgelegen bezittingen onder controle te houden en de graven van Holland eigenden zich deze toe om ze vervolgens te schenken aan hun eigenklooster, de abdij van Egmond. Hoewel de abdij van Echternach machtige

medestanders vond in de Duitse keizer, de paus en de bisschop van Utrecht, slaagde men er niet in de rechten te herstellen, mede doordat de Hollandse graaf herhaaldelijk op voet van oorlog was met deze medestanders van Echnach. Het conflict sleepte lang voort, totdat het in 1156 met een grondtransactie werd opgelost.

Inmiddels was de kerk een parochiekerk geworden. Het tijdstip waarop Alkmaar is afgescheiden van de parochie van Heiloo is niet bekend maar zou tussen 1063 en 1083 kunnen zijn. We beschikken evenwel over weinig meer dan de discutabele historische bronnen van 1063, 1083 en 1116.

Wellicht is er een verband tussen de bouw van de tufstenen kerk en de stichting van een omgracht erf ter plekke van het latere Hooge Huijs in de elfde of twaalfde eeuw, waarvoor recentelijk archeologische aanwijzingen zijn gevonden. Verondersteld wordt dat hier een elfde- of twaalfde-eeuwse hof heeft gelegen en dat de tufstenen kerk wellicht tegelijk is opgetrokken met de stichting van dit hof, misschien in de tweede helft van de twaalfde eeuw na vernielingen door de West-Friezen. Als stichter van dit hof lijkt vooralsnog een van de graven van Holland de beste kandidaat.

De volgende bouwfasen aan het gebouw waren waarschijnlijk het werk van de stad Alkmaar. De stad stelde voor het dagelijks beheer kerkmeesters aan. In de vijftiende eeuw waren dit leden van het stadsbestuur, een situatie die al veel eerder zal zijn ontstaan.

Te oordelen naar de gebruikte baksteensoort werd de tufstenen kerk ergens tegen het einde van de dertiende of in de eerste helft van de veertiende eeuw voorzien van een nieuwe bakstenen toren, waartoe de oude tufstenen toren werd gesloopt en het kerkje naar het westen werd verlengd. Een relatie met een uit historische bronnen overgeleverde stadsbrand in 1328 is niet zeker, aangezien de baksteensoort heel goed op een bouwdatum vóór die tijd kan duiden. Of de toren, die een opmerkelijk groot grondvlak had van ruim 13 bij 13 meter, toen al erg hoog was opgetrokken, valt te betwijfelen aangezien hij in een volgende bouwfase tot op de fundering is afgebroken en herbouwd.

Het is aannemelijk dat er in de veertiende of vijftiende eeuw wel een nieuw gotisch koor aan de tufstenen kerk zal zijn gezet, maar hiervan zijn geen resten gevonden, vooral als gevolg van de beperkte mogelijkheden voor het archeologische onderzoek bij het koor.

Uit de grote hoeveelheid tufsteen, die in 1470-1520 is hergebruikt aan de muren van de nieuwe Sint Laurenskerk, kan worden afgeleid dat de tufstenen kerk tot 1470 nog grotendeels overeind zal hebben gestaan.

Een vermelding in een vijftiende-eeuwse kroniek over de bouw van de kerk van Sint Matthias aan de zuidzijde van de Sint Laurenskerk in 1382 kon door de opgravingen worden bevestigd. Er werden baksteenfunderingen gevonden van een uitbreiding aan de zuidkant van de tufstenen kerk, ongeveer van dezelfde omvang als het bestaande tufstenen kerkgebouw. Deze uitbreiding blijkt evenwel in twee fasen te zijn ontstaan, waarbij niet duidelijk is welke fase aan de bouwactivi-

teiten in 1382 is toe te schrijven. Eerst bouwde men een gedeelte tegen de oostelijke helft van het tufstenen kerkgebouw en pas daarna werd dit verlengd tot langs de bakstenen westtoren. De ontdekking van steunberen aan de nóórdkant van de uitbreiding, dus binnen de oude Sint Laurenskerk, wijst op een situatie waarbij de uitbreiding niet door scheibogen op pijlers met de oude kerk was verbonden tot één ruimte, maar op een gescheiden constructie.

Gezien de baksteensoort is een tweede bouwphase aan de bakstenen westtoren, een vervanging door nieuwbouw, gelijktijdig met de eerste uitbreidingsfase te plaatsen.

De veertiende- en vijftiende-eeuwse bouwfasen van de kerk blijken opvallend genoeg vrijwel parallel te lopen met de groeifasen van de stad Alkmaar. Het stads-kernonderzoek van de gemeentelijke afdeling monumentenzorg en archeologie heeft de afgelopen jaren een schat aan gegevens opgeleverd over de ontwikkeling van Alkmaar. Na de aanleg van de dijk van Alkmaar naar Bergen in 1196/1203, welke dijk in Alkmaar ter plekke van de Langestraat en Houttil liep, ontwikkelde zich aan het Houttil een nieuw stedelijk centrum, met de bouw van grote bakstenen huizen. Het stadsrecht van 1254, een niet overgeleverd privilege van vóór 1339 voor het houden van een jaarmarkt gevolgd door privileges voor drie jaarmarkten in 1339 en voor nog een vierde in 1379, markeerden een snelle expansieperiode. De stad nam in die tijd explosief in omvang toe, noord- en zuidwaarts tot respectievelijk de Kanaalkade en het Vijvertje waar ook vestingwerken werden aangelegd, oostwaarts eerst tot het blok Voordam/Achterdam en het begin van Fnidsen maar vervolgens tot voorbij een nieuwe dijk langs het Voormeer ter plekke van de Kapelsteeg, Groot en Klein Nieuwland.

De achtergronden voor deze stadsontwikkelingen worden gezocht in de banden met de agrarische regio. De nederzetting is in de tiende-twaalfde eeuw opgebloeid vermoedelijk door het ontstaan van een regionale landbouwmarkt waarin veeteeltproducten uit de omliggende klei- en veengebieden en akkerbouwproducten van de geestgronden een hoofdaandeel hadden. In de veertiende eeuw, toen in Noordwest-Europa het bovenregionale handelsverkeer groot-schalige vormen begon aan te nemen, onderscheidde (Noord-)Holland zich door de export van veeteeltproducten. Het regionale marktcentrum ging toen deel uitmaken van een stelsel van bovenregionale markten.

De derde sterke groeiperiode van Alkmaar viel vrijwel samen met de bouwtijd van de nieuwe Sint Laurenskerk van 1470-1520. Op deze periode en op dit nieuwe kerkgebouw wordt in dit hoofdstuk niet verder ingegaan, met uitzondering van de ontdekking van een onvoltooide, vroeg-zestiende-eeuwse toren.

Opvallend is dus dat de uitbreidingen van het bebouwd oppervlak en de groei van het inwonertal van Alkmaar kennelijk inspireerden tot grote investeringen in de kerk en haar toren. De bouwactiviteiten aan de kerk weerspiegelen meer dan religieuze sentimenten en financiële mogelijkheden. De kerk lijkt steeds tevens gebruikt te zijn om het aanzien van de stad en haar machthebbers te tonen. Daar-

bij is niet alleen het opvallend grote formaat van het kerkgebouw van belang, maar ook de voortdurende drang om een enorme kerktoren erbij te bouwen.

In 1895 en 1970 is buiten de westgevel van de huidige kerk een reusachtig torenfundament gevonden. Dit is toen geïdentificeerd met de toren uit 1458-1468, die reeds enkele maanden na de voltooiing en het plaatsen van drie zware luidklokken is omgevallen. Deze lezing wordt nu sterk betwijfeld, omdat deze torenplattegrond slecht bij de opgegraven kerkfunderingen lijkt te passen en veel beter aansluit bij de bestaande kerk uit 1470-1520. De torenbouw van 1458-1468 zou ook heel goed een verhoging van de toen bestaande kerktoren kunnen zijn geweest. Bij nader inzien blijken de overgeleverde akten uit 1459 over een erf, dat behoorde bij het Oude Hof en waar een huis moest worden afgebroken voor de torenbouw, anders geïnterpreteerd te moeten worden. Het erf werd namelijk niet aangekocht voor de torenbouw maar er werd slechts een tijdelijke compensatie gegeven voor de derving aan pachtinkomsten van het afgebroken huis, zolang er aan de toren gebouwd werd.

Waarschijnlijk was de reusachtige torenfundering bedoeld voor de kerk van 1470-1520. De afmetingen zijn zeer indrukwekkend. De plattegrond met overhoekse steunberen is vrij zeldzaam en komt bijvoorbeeld voor bij de kerken van Rhenen, Zaltbommel en Breda. Deze hebben behoorlijk grote torens, maar de Alkmaarse fundering heeft een nóg groter grondvlak.

Het befaamde schilderij van de bestaande kerk mét een grote westtoren, dat wordt beschouwd als een kerkmodel, is onderworpen aan een dendrochronologisch onderzoek, dat een datering ná circa 1502 opleverde voor de panelen met het torengedeelte. Waarschijnlijk weerspiegelt het schilderij méér dan voornemens en maakte men kennelijk toen al een begin met een nieuwe toren. De toren op het schilderij heeft een ander model steunberen dan de grote torenfundering – kennelijk had men nog een ander ontwerp dan dit.

De opgraving leverde ook een opmerkelijk gegeven ten aanzien van de tegenwoordige kerk. Deze is in het algemeen voorzien van zeer zware funderingen, van zowel een grote dikte als grote diepte, maar toch bleek men een deel van het gebouw precies op funderingsresten van de vorige kerk gezet te hebben. Bij het uitzetten van het nieuwe kerkgebouw heeft men de zuiderkapellen van het schip zodanig aangelegd dat de oudere funderingen daarin precies verwerkt konden worden. De oude funderingen waren derhalve bepalend voor de exacte locatie van de nieuwe Sint Laurenskerk.

In de inleiding werd gesteld dat de bouwgeschiedenis van de parochiekerk van een stad veelzeggend kan zijn over de economische draagkracht en de aspiraties van de stedelingen in de loop der tijd. Echter, de eerste archeologisch aangetoonde bouwfase zal naar mijn mening geassocieerd mogen worden met de veronderstelde stichting van een grafelijk hof ter plekke van het Hooge Huijs. Het naar Hollandse begrippen grote tufstenen kerkgebouw kan dan worden gezien

als een symbool van grafelijke macht in een tijd waarin de graaf moeite doet om zijn gezag in de regio (in casu West-Friesland) te legitimeren. De volgende archeologisch herkenbare bouwfases van de kerk worden toegeschreven aan de burgers van Alkmaar, voor wie de kerk mét haar toren inderdaad symbool zal hebben gestaan voor de macht van een stad die zich manifesteert als centrum voor een grote regio. Als andere uitingen van stedelijke identiteit kan men natuurlijk ook de grote bakstenen "stadskastelen" uit de dertiende en veertiende eeuw duiden. De (rijke) stedeling spiegelde zich daarmee aan de toenmalige adel, zoals men dat ook deed op andere terreinen zoals door gebruik van familiewapens of door patronaat in kunst en wetenschap. Ook de stadsmuren zijn niet uitsluitend als militair functioneel te beschouwen maar tevens als symbool voor het recht op een eigen stadsbestuur en wellicht heeft dat in Alkmaar meegewogen in het vroege gebruik van baksteen in plaats van aarde en hout.

In het onderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis van Alkmaar neemt de archeologie een zeer prominente plaats in, maar het zal duidelijk zijn dat aan de geschiedschrijving een multidisciplinaire aanpak ten grondslag moet liggen.

Terugziend op de opgravingsresultaten van 1994-1995, kunnen we constateren dat er ten aanzien van de Grote Kerk nog tal van vragen onbeantwoord zijn gebleven. Sommige zouden in de (verre) toekomst alsnog door archeologen beantwoord kunnen worden, aangezien in de bodem onder de Grote Kerk nog verscheidene zaken verscholen zijn gebleven. Desondanks hebben de opgravingen in 1994-1995 een schat aan nieuwe informatie opgeleverd voor de hedendaagse onderzoekers van de geschiedenis van Alkmaar.

Bijlage 1

Beschrijving van grondsporen en vondsten

Veel archeologische resten kunnen slechts bij benadering worden gedateerd, soms tot op ongeveer een kwart eeuw nauwkeurig maar vaak veel vager. De diverse grondsporen uit de opgraving zijn immers primair gedateerd aan de hand van de erin aangetroffen keramiekvondsten, de funderingen op grond van de onderlinge bouwnaden en de gebruikte baksteensoorten. Hieronder worden niet alleen meer gedetailleerde beschrijvingen gegeven van de betreffende sporen, maar ook wordt het vondstmateriaal nader beschreven.

De archeologische resten zijn, vanwege de onscheppe dateringen, onderverdeeld in perioden. In één periode kunnen de betreffende resten min of meer gelijktijdig ontstaan zijn.

De individuele sporen zijn hier aangeduid met een periodecijfer gevolgd door een lettercode. Indien de periode niet duidelijk is, wordt de letter vooraf gegaan door de mogelijke perioden van datering.

De volgende perioden zijn onderscheiden (de laatste twee op grond van historische bronnen):

- Periode 1: tweede-derde eeuw na Christus
- Periode 2: tiende-elfde/twaalfde eeuw
- Periode 3: elfde/twaalfde eeuw
- Periode 4: dertiende/eerste helft veertiende eeuw
- Periode 5: veertiende eeuw (vóór periode 6)
- Periode 6: veertiende eeuw (na periode 5)
- Periode 7: 1458-1468
- Periode 8: 1470-1520
- Periode 9: 1470/1520-1624/1634

Periode 1

De sporen uit periode 1 behoren bij inheems-Romeinse bewoning. De bevolking van het kustgebied tussen de Oude Rijn en de Dollard wordt in de Romeinse bronnen samen aangeduid als "Friezen". Zij bevonden zich in de tweede en derde eeuw buiten de grens van het Romeinse Rijk. Hun handgevormde aardewerk wordt aangeduid als "inheems" of "Fries" aardewerk. Een nauwgezette analyse van hun keramiek geeft bijvoorbeeld: Taayke 1990-1997.

- 1A kuiltje met grijs zand, slechts een paar cm diep. Uit de plek komt een inheems-Romeinse wandscherf (zandig baksel, zwarte kern, rossigbruine buitenzijde; Vondstnummer 592).
- 1B lichtgrijze plek, slechts enkele cm diep, met daaruit inheems-Romeinse potscherven: 9 wandscherven, 1 vierkant afgewerkte randscherf en 1 randscherf van een gefacetteerde rand met nagelindrukken aan de buitenzijde (Vnr.613).
- 1C grijze zandkuil, deels onder 3A en derhalve slechts voor een beperkt gedeelte opgegraven, met daaruit 8 inheems-Romeinse potscherven (plus nog 9 erg kleine fragmenten die bij deze 8 kunnen horen; Vnr.664). Herkenbaar zijn een randfragment met afgeronde rand en een oor met een hoge knobbel bovenop het oor (zandig baksel, lichtbruin gevlekt met zwarte kern), en een tweede randfragment met een recht afgewerkte uitgebogen rand (zandig, geheel rossig bruin). Van de zes wandscherven hebben er vijf een zandig bruinig baksel, met op één ervan een "besmeten" buitenzijde, de zesde is poreus als gevolg van een organische magering.

- 1D lichtgrijze plek, met een bijzondere vondst erin (Vnr.659): een platte gedraaide bodem (diameter 6 cm) van een hard grijs baksel (zandig, met veel afgeronde kiezelstjes van 0,1 tot 2,0 mm). Voorlopig gedetermineerd als Romeins import.
- 1E lichtgrijs zandspoor, grotendeels verstoord door graven. Er werd een inheems-Romeinse wandscherf (hard zandig donkergrijs/bruin baksel; Vnr.665) in gevonden.
- 1F ronde kuil met plaggenwand en aangebakken bodemplaat onderin (diameter 80-90 cm), wellicht deel van een pottenbakkersoven (Vnr.734). De vondst is, samen met spoor 1G, elders in detail gepubliceerd (zie bijlage 3).
- 1G grote ronde kuil met geelgrijs gevlekt zand erin en enkele inheems-Romeinse scherven (Vnr.711), vermoedelijk behorend bij 1F.
- 1H ovale kuil met lichtgrijs zand, circa 30 cm diep, circa 80 cm breed en 1,10 meter lang. Uit de vulling komen 3 inheems-Romeinse wandfragmenten (tweemaal zandig baksel, eenmaal organische magering; Vnr.726).
- 1I grijze plek, enkele cm diep, met houtskoolfragmentjes en klontjes klei erin, alsmede 6 inheems-Romeinse wandscherven (zandig baksel, grijze kern en lichtbruine buitenzijde), waarvan twee "besmeten" (Vnr.864).
- 1J smalle lichtgrijze baan, slechts een paar cm diep, met daaruit een wandfragment inheems-Romeins aardewerk (Vnr.866).

Perioden 2 t/m 6

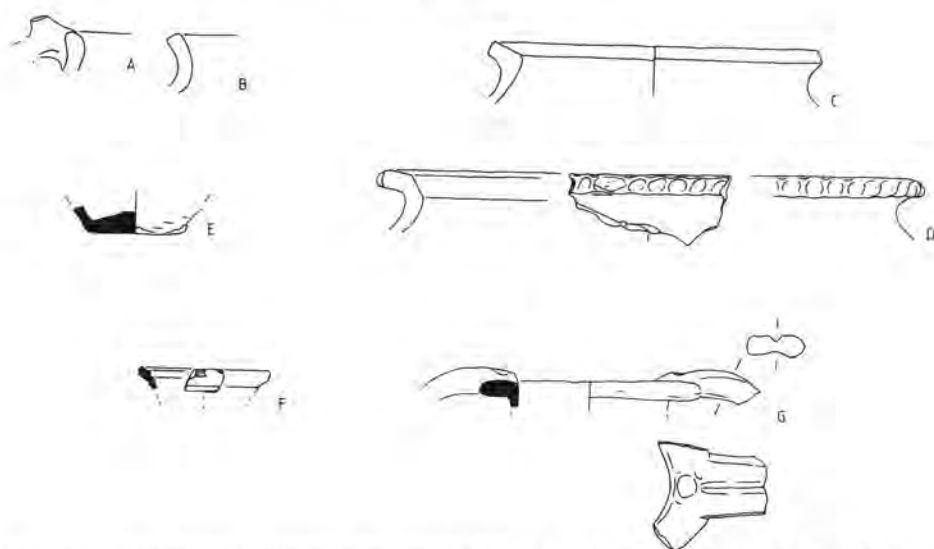
Grondsporen uit periode 2 en 2/3 zijn onder andere gedateerd door de aanwezigheid van potscherven van het zogenaamde Pingsdorf- en Paffrath-type aardewerk (genoemd naar de belangrijkste vindplaats van productieafval, in Duitsland; Pingsdorf ligt vlakbij Brühl en Paffrath bij Brüggem) uit de tiende tot twaalfde eeuw en door Elmpt- en Andenne-type aardewerk (beide genoemd naar de belangrijkste vindplaatsen met productieafval, beide zijn echter in meerdere plaatsen vervaardigd; Elmpt ligt vlakbij Brüggem, Andenne ligt nabij Namen aan de midden-Maas) uit de elfde tot veertiende eeuw (voor meer gegevens over dit aardewerk zie onder andere: Verhoeven 1990). De funderingen zijn verder slechts gedateerd op grond van de bouwnaden (aansluitingen van metselwerk) en globaal op grond van de steensoorten.

2A grote ronde plek lichtgrijs zand met wat houtskool erin, gezien de diameter van circa 1,60 meter mogelijk een (later uitgebroken) waterput. In het spoor werd 1 klein Pingsdorf-type randfragment gevonden (mogelijk van een bekertje), 1 inheems-Romeinse potscherf (organische magering) en een brok van vermoedelijk een weefgewicht (Vnr.673; grondmonster Vnr.676). Vlak op 0,34 +NAP, onderkant op 0,14 -NAP. Oversneden door de keitjesfundering 3A.

3A deel van keienfundering in oost-west-richting, aan de oostkant van de sleuf haaks zuidwaarts afbuigend (bovenkant op 0,43 m. +NAP, onderkant rond NAP). Tussen de kiezelstenen werden behalve wat brokken tufsteen, Romeinse betonmortelbrokken en Romeinse tegels en dakpannen ook aardewerk aangetroffen, namelijk een vijftal Romeinse (import)scherven (Vnr.660): 3 wandfragmenten ruwwandig vrij hard draaischijfaardewerk (de eerste bruinig grijs klinkendhard zonder magering; de tweede met een geel baksel met rode potgruis-puntjes erin; de derde wit met zeer fijne steengruismagering, dikwandig en vermoedelijk de bodem van een grote pot), 1 randfragment van een ruwwandige amfoor met nauwe hals (hard wit baksel met zeer veel kwartsgruis 0,1 tot 1,0 mm) en 1 gegroefd bandoor met een diepe vingerrand op de ooraanzet.

Van de zuidwaartse afbuiging van de fundering bij de noordoosthoek van het gebouw was nog een fragment van een fundering aanwezig (breedte fundering minstens 1,20 meter, bovenkant op 0,38 m. +NAP).

3B deel van keitjesfundering, zuidwaarts vervolg van 3A, net achter de oostwand van de sleuf (bovenkant op 0,08 m. -NAP, circa 10 cm diep). De funderingsresten zijn door de opgravers

Diverse keramiekvondsten: A-D inheems-Romeins handgevormd aardewerk uit kuil 1C (A-B, Vnr.664) en uit spoor 1B (C-D, Vnr.613), E geïmporteerd Romeins grijs draaaischijfaardewerk uit kuil 1D (Vnr.659), F Pingsdorf-type aardewerk uit kuil 2A (Vnr.673), G geïmporteerd Romeins ruwwandig Mayen aardewerk uit kiezelfundering 3A (Vnr.660). Schaal 1:4. Tekening auteur.

zuidwaarts gevolgd door het maken van "kijkgaatjes" in de wand van de sleuf (de sleuf kon niet oostwaarts vergroot worden vanwege de nabijheid van het koorhek). Even zuidelijk van het midden van de viering eindigt het keienspoor. Uit de graven in de sleuf kwam op deze hoogte een hoge keienconcentratie, zodat de keienfundering hier weer zal zijn afgebogen voor de zuidmuur van het gebouw.

- 3C keienfundering, westwaarts vervolg van 3A, deels door graven verstoord maar over 1 meter lengte te volgen (bovenkant 0,40 m. +NAP, onderkant 0,16 m. +NAP). Behalve keitjes kwamen er ook een dakpanfragment uit de fundering en een brok kalkmortel met kiezels erin (Vnr.740), afkomstig van een vulmuur die ofwel Romeins ofwel van de middeleeuwse kerk kan zijn.
- 3D baan zand met veel keien erin, maar ook wat menselijk botmateriaal (latere verstoring), het vervolg van 3C en 3A (bovenkant 0,08 m. +NAP).
- 3E keienfundering, westwaarts vervolg van 3B, sterk aangetast door grafdelving (bovenkant 0,34 m. +NAP, onderkant 0,10 m. +NAP). Tussen de keitjes bevonden zich wat Romeinse dakpanfragmenten.
- 3F de onderlaag (grondverbetering) voor een torenfundering, bestaande uit een samengeperste circa 10 cm dikke laag schelpen (bovenkant 0,47 m. +NAP, onderkant 0,35 m. +NAP).
- 3G fundering met resten tufsteen, door de aannemer weggebroken bij het diepe graafwerk voor herstel van de derde noordelijke kolomvoet van het schip. Helaas was er geen mogelijkheid voor archeologisch onderzoek. Achteraf was dit wellicht het enige tufstenen muurwerk dat in de bodem nog in situ aanwezig was (zo dicht bij de kolomvoet was er geen ruimte voor een grafplaats). Het hoorde waarschijnlijk bij de toren 3F.
- 4A zware oost-west lopende baksteenfundering in het verlengde van keienfundering 3E, 1,90 meter breed. Hij is deels verstoord door grafdelvers en door latere bouwactiviteiten; hoogste bewaarde delen 0,50/0,80 m. +NAP, onderkant fundering 0,20/0,24 m. +NAP. Aan de westkant is de fundering vervangen door later muurwerk 5/6L dat smaller is en waarvoor men toen 4A deels heeft afgekapit tot een soort taps toelopende aansluiting.

- 4B deel van torenfundering bestaande uit een buitenschil van 60 cm dik metselwerk, gefundeerd op brokken grijze hardsteen en rode zandsteen, met een kern van baksteenpuin en kiezels gestort in mortelkalk. Het onderste deel van de fundering is gemetseld met dezelfde baksteen als 4A, met ook veel hergebruikte baksteen ertussen en met grovere mortel (die gelijk is aan de mortelvulling van de kern van de toren) dan de bovenste steenlagen, die bij een latere bouwfase horen (spoor 5F). De hoogste bewaarde delen zijn op 0,61/0,83 m. +NAP, onderkant circa 1,0 m. -NAP.
- 4C hoek van torenfundering 4B, met aan de noordzijde vier vertandingen van telkens een paar cm en aan de westkant twee vertandingen. Het hoogste bewaarde deel is op 0,36 +NAP, de onderkant werd niet bereikt (dieper dan 0,50 -NAP). De buitenschil is bijna een meter breed en bestaat in de bovenste lagen uit later metselwerk (spoor 5F). Direct ten noorden van de toren werden in de zijbeuk grafkuilen waargenomen tot onder NAP.
- 4D deel van torenfundering 4B+4C, een "platform" van in mortel gelegde bakstenen, aan de zuidkant overgaand op louter mortelgruis, bovenkant op 0,12 -/0,25+NAP.
- 4E deel van torenfundering 4B+4C, waar de huidige westgevel deels bovenop is gezet. Waarneming in proefputje tegen de huidige westgevel, in de noorderzijbeuk.
- 5A aanzet van zuidwaartse fundering, met een naad tegen 4A gemetseld, 1,50 meter breed, onderkant 0,18 +NAP (Vnr.1024 baksteenmonster; Vnr.1025 mortelmonster). Al na een paar decimeter vanaf de naad met 4A is deze fundering tot op het zand weggebroken door grafdelvers.
- 5B fundering van een noord-zuid-muur, het vervolg van 5A, gevonden onder het kapelhek van Zuiderkapel D (steenmonster Vnr.1055). Direct onder het kapelhek is de fundering nog tot 0,49/1,01 +NAP bewaard, maar vlak ernaast is hij uitgebroken tot 0,18 +NAP. Op deze diepte werd de zijkant van de fundering over bijna 2 meter lengte gevolgd. De breedte van de fundering kon niet worden bepaald maar is meer dan 1,40 meter.
- 5C fundering van 0,95 meter breed, vervolg van 5A-5B, welke eindigt bij een bouwnaad met 6D onder de scheidingsmuur van Zuiderkapel C met D. Deze fundering is van dezelfde steen als 5B en hoort bij een zuidelijke vergroting van de oudste kerk (met handhaving van de tufstenen funderingen, wellicht de gehele zuidelijke zijmuur, van de oudste kerk). Waarschijnlijk was er op de hoek van 5C een steunbeer die circa 1 meter uitstak, waartegen 6D aangebouwd is (=bouwnaad onder scheidingsmuur). Er zou dan in beide richtingen een steunbeer op de hoek van 5C verwacht mogen worden; de zuidelijke steunbeer is evenwel niet aangetroffen maar er kon ter plekke niet diep gegraven worden vanwege het monumentale natuurstenen kapelhek.
- 5D muurfragment met deel van zuidelijke steunbeer, vervolg van 5A-5B-5C, opgenomen in de fundering van de scheidingsmuur tussen Zuiderkapellen E en F, 0,90 meter dik (baksteenmonster Vnr.1054). Hij kon slechts 1 meter diep ontgraven worden. De steunbeer steekt 1,50 meter uit, de westzijde is afgehaakt waardoor de breedte niet bepaald kon worden. Aan de scheidingsmuur tussen Zuiderkapellen D en E is geen onderzoek gedaan, omdat er zich elektriciteitskabels en een meterkast bevinden.
- 5E op foto's uit 1942 (Regionaal Archief Alkmaar), genomen in de bouwput voor de enorme verwarmingskelder onder het Zuidtransept, is te zien dat er onder de scheidingsmuur met Zuiderkapel F afgekapte zware oude funderingen zitten. Aan de kant van het transept zijn deze resten niet meer toegankelijk door de verwarmingskelder, aan de kapelzijde was dit evenmin mogelijk als gevolg van een aangelegde gasleiding. Tegen de kolomvoet bevindt zich het vervolg van fundering 5D, met onder de scheidingsmuur een grondboog. Deze fundering (5E) liep vanaf hier kennelijk nog verder oostwaarts door.
- 5F tweede bouwphase aan de westtoren, opgemetseld op de oude fundering (spoor 4B+4C) met dezelfde steensoort als 5A+5B (baksteenmonster Vnr.1020).
- 6A twee steunberen aan de noordzijde tegen 5/6L met een bouwnaad ertussen, waarvan de westelijke pal tegen torenfundering 4A grotendeels is weggebroken door grafdelvers, de ooste-

- lijke is beter bewaard tot 1,05 +NAP, onderkant op 0,45/0,51 +NAP (baksteenmonsters Vnr.1029 en Vnr.1030; de laatste is hergebruikte steen). De oostelijke steunbeer steekt 1,65 meter uit, is 1,20 meter breed en heeft geen vertandingen.
- 6B oude oost-west lopende fundering met zuidwaartse steunbeer, toegepast bij de bouw van 1470-1520 als fundament voor een deel van de muur tussen zuiderkapellen A en B. Van de fundering is alleen de bovenste meter ontgraven, hij loopt (veel) dieper door. De fundering is 1,0 meter dik, de steunbeer steekt 1,60 meter uit en is 1,20 meter breed. De steunbeer is in volle dikte nog aanwezig tot direct onder de huidige zerkenvloer (bovenkant bewaard fundament op 2,10 +NAP); hij steekt aan de westzijde uit onder de scheidingsmuur van de kapellen. Binnen de beide kapellen is de muur later door grafdelvers diep weggehakt. Bij de fundering van de westelijke muur van Zuiderkapel A is tevergeefs gezocht naar het vervolg van de oude fundering – deze lijkt hier geheel verwijderd voor de bouw van de huidige westgevel.
- 6C vervolg van fundering 6B, met een zuidelijke steunbeer onder de oosthelft van Zuiderkapel B (baksteenmonsters Vnr.1021 en 1022). De fundering is in de kapel door grafdelvers uitgebroken tot 0,42/0,53 +NAP. De hoogste bewaarde delen zijn onder de scheidingsmuur met Zuiderkapel A (2,13 +NAP) en onder de scheidingsmuur met Zuiderkapel C (2,00 +NAP). De fundering heeft rommelige vertandingen aan de zuidzijde en verbreedt zich van 0,95/1,00 meter bovenaan tot 1,20 meter bij de onderste steenlagen. De onderkant van zowel de muur als de steunbeer is op 0,01/0,04 +NAP. De fundering is in het zand gelegd zonder grondverbetering, juist boven het tegenwoordige grondwaterpeil.
- 6D vervolg van de muur 6B-6C. Van deze muur zijn in Zuiderkapel C alleen stukken gevonden onder de scheidingsmuren met de beide aangrenzende Zuiderkapellen. Met de prikstok is tevergeefs gezocht naar de plek van een veronderstelde steunbeer (geen "stuit", mogelijk is hij door grafdelvers verwijderd). De bouwnaad met fundering 5C bevindt zich onder de scheidingsmuur van de Zuiderkapellen C en D bevindt.

Perioden 7, 8 en 9

De perioden 7 en 8 zijn gedefinieerd aan de hand van schriftelijke gegevens over de bouw van een toren in 1458-1468 en de bouw van de tegenwoordige kerk in 1470-1520. Van periode 7 zijn geen resten gevonden die met zekerheid aan de torenbouw toegeschreven kunnen worden.

- 8A fundering onder de westgevel van het transept, met vertandingen aan de oostzijde. Hij kon slechts tot circa 1 meter diep onder het vloerniveau ontgraven worden. De bovenste steenlaag vormde een soort vloertje, diagonaal halfsteens gelegd. Bovenkant op 1,87 +NAP. Vermoedelijk betreft het een steunbeer uit de bouwtijd van de huidige kerk (1470-1520), als extra steun voor de transeptmuur tegen de druk vanuit de noorderzijbeuk en kapellen.
- 8B op foto's uit 1942, genomen in de bouwput voor de enorme verwarmingskelder onder het Zuidtransept, is te zien dat er onder de scheidingsmuur met Zuiderkapel F afgekapte zware oude funderingen zitten. Aan de kant van het transept zijn deze resten niet meer toegankelijk door de verwarmingskelder, aan de kapelzijde was dit evenmin mogelijk als gevolg van een aangelegde gasleiding. Ter hoogte van de zuidelijke muur van de zuiderzijbeuk is er een zwaar funderingsblok te zien op de foto, dat aan de oostzijde in de transeptruimte uitsteekt. Het is de zuidelijke tegenhanger van fundering 8A.
Foto Regionaal Archief Alkmaar.
- 9A deel van een vermoedelijke grafkuil die niet past in de huidige vloerindeling (uit 1624/1634). Hij heeft keienfundering 3A doorsneden en de grond bevatte daardoor veel losse keien. Het botmateriaal is vergaan.
- 9B en 9C twee grafkuilen die niet passen in de huidige vloerindeling. Ze doorsnijden keienfundering 3A en de grond bevatte daardoor veel losse keien. Het botmateriaal is vergaan.
- 9D grote kuil, mogelijk van een grote grafkuil of van twee grafkuilen. Deze graven passen even-

min in de huidige vloerindeling. Ook deze kuilen bevatten veel losse keien. Het eventuele botmateriaal is vergaan.

- 9E graf met resten van een bakstenen keldertje van hergebruikte bakstenen, in een vloerindeling van vóór 1624/1634. Hij is gemetseld van hergebruikte, halve rode bakstenen van .. x 14 x 7 cm. De kelder was niet gepleisterd. Het botmateriaal is vergaan.
- 9F graf, aangelegd in een vloerindeling van vóór 1624/1634. Het botmateriaal (Vnr.197) is zeer slecht bewaard gebleven.
- 9G fundering en vloer van een oude, inmiddels vervallen grafkelder in de viering, met een ingang aan de oostzijde. Hij is deels afgedekt door de huidige grafkelder in de viering waardoor de vorm niet volledig is te achterhalen. Met uitzondering van de ingang zou de kelder nog kunnen passen in de huidige vloerindeling. De keldervloer bestaat uit met mortel aangestruide bakstenen. Bovenkant vloer op 0.25 meter + NAP. Van de wand zijn de onderste drie lagen metselwerk nog aanwezig. Onderkant fundering op 0.08 + NAP. De wand bestaat uit een steens gemetselde muur, met aan de binnenzijde een halfsteens bekleding. Gebruikt is rode baksteen van 16,5 x 7,5 x 4,5 cm.

Sporen met onduidelijke datering

Een aantal ingravingen zonder vondsten is, onder andere op grond van de bleekgrijze vulling die duidelijk verschilt van de bruine grond van de achttiende- en negentiende-eeuwse graven en die lijkt op de zandvulling in sporen van periode 1 en 2, globaal in deze perioden geplaatst. Andere sporen zijn op grond van de erin gevonden scherven slechts globaal te dateren. Vondsten kunnen ook in een kuil zijn beland bij het omspitten van grond, waarin reeds oudere grondsporen zaten. Vondstmateriaal dat op een dergelijke wijze (minstens) tweemaal is verplaatst, wordt door archeologen "opspit" genoemd. Het betreffende grondspoor kan soms eeuwen later zijn aangelegd. Van een paar funderingen geeft de periodisering eveneens problemen.

1/2/3A twee paalgaten aan de noordkant van de sleuf, met een lichtgrijze insteek en donkergrijze kern, slechts 20 cm diep in het vlak. Vondstloos.

1/2/3B twee kuiltjes, gevuld met lichtgrijs zand, slechts enkele centimeters diep. Vondstloos.

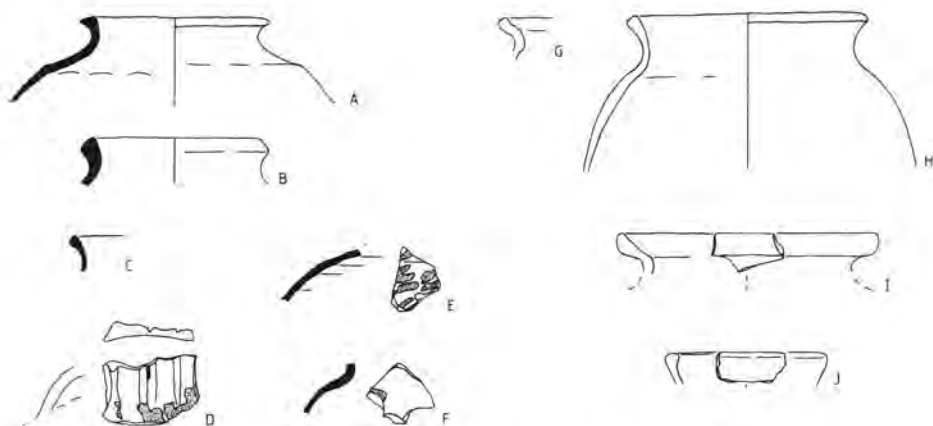
1/2C vaag lichtgrijs spoor, slechts een paar cm. diep, naast waterput 1/2C, mogelijk een greppeltje uit de Romeinse tijd.

1/2D deel van ronde plek, mogelijk inheems-Romeinse waterput, grotendeels doorsneden door de viering-grafkelder (oudste fase) en een graf.

1/2E lichtgrijze zandbaan (greppeltje?) van 25 cm breed en enkele cm. diep, ongeveer noord-west-zuidoost gericht. Hieruit komt een botfragment (schouderblad klein zoogdier; Vnr. 936).

2/3F spoor, bestaande uit een diepe kuil met midden in een perfect ronde kern met een diameter van 40 cm, diep ingegraven door een onderliggende veenlaag heen. Mogelijk was het een gesloopte waterput, gemaakt van een holle boomstam. Vlak op 0.00 NAP, onderkant kuil op 0,46 -NAP. Uit de kuil komen 17 wandfragmenten inheems-Romeins aardewerk (zandig baksel, bruin met donkere kern, één fragment is uitwendig zwart en gepolijst) maar ook 3 fragmenten Pingsdorf-type aardewerk (tiende/twaalfde eeuw) en 1 geel aardewerkfragment met ijzerengobe, te dateren in de dertiende eeuw (Vnr.937). Uit het uittrek-spoor (de kern van het spoor) komen nog 4 inheems-Romeinse wandscherven (Vnr.938).

3/4G sloot, aangesneden onderin een klein werkputje, richting niet duidelijk maar lijkt ongeveer in de lengterichting van de kerk. De vulling (demping) van het onderzochte deel (Vnr. 916) bevatte brokstukken tufsteen (11 stuks geborgen), een fragment rode zandsteen, leisteen (19 fragmenten), 23 fragmenten bot deels met slachtsporen, 5 scherven inheems-Romeins aardewerk (waarvan 3 besmeten) en een hoeveelheid materiaal uit de elfde-twaalfde eeuw: 18 wandscherven van kogelpotaardewerk (lichtbruine buitenzijde en zwarte kern, fijne kiezelmagering) en van dit materiaal ook 3 randfragmenten van potten en 1 randfrag-

Aardewerk uit spoor 3/4H: A-B Elmlpt-type, C Paffrath-type en D-F Pingsdorf-type aardewerk, G-J kogelpotaardewerk. Schaal 1:4. Tekening auteur.

ment van een kom of bakpan, 1 randfragment van Paffrath-type aardewerk en 2 randfragmenten van Elmlpt-type, 11 wandfragmenten en 1 bodemfragment van Andenne-type, 4 fragmenten van een hard geel zandig baksel (Pingsdorf-achtig) en tenslotte van Pingsdorf-type aardewerk 22 wandscherven (waarvan 4 met rode beschildering), 2 bodemscherven (met geknepen standring) en 1 breed bandoor.

3/4H Sloop/gracht, gevuld met grijs zand. Aanvankelijk aangezien voor twee greppels naast elkaar, bleek het toch één sloop/gracht te zijn van meer dan 2 meter breed en in diepte aflopend naar het noorden tot meer dan 40 cm onder het vlak. De oriëntatie week af t.o.v. de huidige kerk en was meer noordwest-zuidoost. Uit de zandvulling van de sloop kwam 1 hard gebakken bruingrijs Pingsdorf-type wandscherf (Vnr.591) en (uit Vnr.604:) 1 donkergele Pingsdorf-type bodemscherf met geknepen standring, 2 Paffrath-type wandscherven en een oranjegele Andenne-type wandscherf, alsmede een proto-steengoed wandscherf (zwart baksel met veel wit steengruis erin, donkerbruine ijzerengobe). Dit proto-steengoed is een importstuk uit het Duitse Rijnland, waar het vanaf begin dertiende eeuw in productiecentra als Siegburg (maar ook elders) werd vervaardigd. Vanaf circa 1300 werd dit materiaal opgevolgd door een verbeterd product, het zogenaamde "bijna-steengoed" (zie bijvoorbeeld Dijkstra 1997). De demping van de sloop wordt daarmee gedateerd in de dertiende eeuw of later.

3/4/5/6I graf in het koor, aangelegd naar een ouder inrichtingspatroon dan de zeventiende-eeuwse vloerindeling. De taps toelopende grafkist was als houtmoolm nog herkenbaar, van het skeletmateriaal (Vnr.197) was weinig meer over. De insteek van de grafkuil en de kist waren opgevuld met lichtgrijs zand.

4/5/6J spoor van mortelgruis, 1,70 meter breed; ofwel vlijlaag voor een fundering, ofwel de onderlaag voor een kleine grafkelder, bestaande uit een 5 tot 10 cm dikke mortelgruis-laag met daarin baksteenfragmenten (onder andere .. x 14,5 x 6,5 cm). Het betrof het oosteinde van een spoor dat westwaarts doorloopt richting koorhek en binnen de sleuf eindigde (het zand aan de oostkant van de sleuf was op deze diepte intact). De mortellaag was ingegraven in het gele zand. De bovenkant van het bewaard spoor was op 0,27 +NAP.

4/5/6K een plek van zand en houtskool, aangetroffen in de kern van de torenfundering 4B, wellicht door een grafdelver veroorzaakt (bovenkant spoor op 0,06+NAP, circa 20 cm diep). Uit dit zand komen twee randfragmenten van rood aardewerken grappen (dunwandig, met fijne draairibbels op de schouder, waarvan één rand met haakoor) en een zware rand van een grijs aardewerken voorraadpot (Vnr.1023). Rood- en grijsbakkend aardewerk werd in West-Ne-

derland vanaf de dertiende eeuw uit lokale kleisoorten vervaardigd door plaatselijke pottenbakkers in verscheidene steden (zie onder meer Bitter 1993b en Dijkstra 1997). Deze scherven zijn op grond van de vormgeving globaal te dateren in de veertiende eeuw.

- 5/6L zware fundering in verlengde van 4A, met aan de noordzijde twee (latere ?) steunberen (6A), 1,30 – 1,40 meter breed met lichte vertandingen (vijfmaal een paar cm) aan beide kanten, aan de oostzijde is er een bouwnaad met 4A en aan westzijde is de aansluiting ingeboet in torenfundering 4B. De fundering is deels verstoord door uitgehakte graven: de hoogste bewaarde delen zijn op 0,40/0,85/1,20 +NAP. Hij is in het zand gelegd; onderkant fundering op 0,17/0,25 +NAP (baksteenmonsters Vnrs.1032 en 1051 hergebruik onduidelijk; baksteenmonster Vnrs. 1026, 1028 en 1031).
- 4/5/6M kuil met baksteenpuin, mortel en leisteenfragmenten, ongeveer achthoekig en 1 bij 1 meter groot, 1 meter ten oosten van schelpenfundering 3F, vlak op 0,54 +NAP (diepte onbekend). Is dit door een grafdelver gedaan of hoort deze bij een constructie?
- 7/8N torenfundering aan de westzijde buiten de kerk, in augustus 1895 opgemeten door Joh. J. van Schuijlenburg, opzichter van de Justitiegebouwen, in de bouwput van het Rijks Opvoedings Gesticht. De restanten zijn opnieuw opgemeten op 3 en 6 juli 1970 door A. van Pernis van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Hiervan is de noordoostelijke poer vrijwel precies op dezelfde plek gedocumenteerd. In 1970 was van de zuidwestelijke poer weinig herkenbaar, terwijl de beide westelijke poeren waren verdwenen

Bijlage 2 Gedateerde baksteensoorten uit opgravingen in Alkmaar, vóór 1650 (hergebruikte niet opgenomen)

- 33 x 16 x 7,5 cm, rood: 1300/1325, maar mogelijk hergebruikt (89ADA 37; SBAB-verslag R. Roedema: kademuur Achterdam 37, datering gebaseerd op onderzoek 95ADA)
- 31,5 x 15,5 x 8 cm, rood: 1300/1350 (93LAN; Bitter et al. 1997, 36, 231-232, 240: haardplaats 7B)
- 30 x 15 x 7,5 cm, zacht, rood: 1325/1375 (93LAN; Bitter et al. 1997, 37, 231-232: haardplaats 8D)
- 30 x 15 x 7 cm, zacht, rood: 1325/1375 (93LAN; Bitter et al. 1997, 37, 231-232, 240: fundering 8B)
- 30 x 14 x 6,5 cm, rood: 1300/1350 (93LAN; Bitter et al. 1997, 36, 231-232, 240: haardplaats 7B)
- 29/30 x 14 x 8/9 cm: 1275-1297 (64BAG Postkantoor; Cordfunke 1972, 94: stadsmuur op spaarbogen, door hem destijds gedateerd 1537)
- 29 x 14 x 6 cm, zacht, rood: 1325/1375 (93LAN; Bitter et al. 1997, 37, 231-232: haardplaats 8D)
- 28 x 13,5 x 7,5 cm: 1300/1325, maar mogelijk hergebruikt (89ADA 37; SBAB-verslag R. Roedema: kademuur Achterdam 37, datering gebaseerd op onderzoek 95ADA)
- 27/28 x 13 x 7 cm, rood: 1275/1350 (72HEU, rioolsleuf; Cordfunke 1972, 94-96: stadsmuur)
- 27/28 x 12/13 x 6,5/7 cm, rood: eind dertiende eeuw (98CAN; Pavlovic publicatie in voorbereiding: stadsmuur spoor 5H t/m 5M)
- 27 x 14 x 7 cm, rood: 1280 (98WAA; dagrapport R. Roedema: fundering spaarboog, dendrochronologische datering funderingshout)
- 27 x 13 x 7 cm, rood: 1280/1350 (60KOO, rioolsleuf; Cordfunke 1972, 96: fundering Kennerpoort)
- 26 x 13 x 6,5 cm: 1475/1525 (93LIN BP1: beerput 3N)
- 24,5 x 11,5 x 4,5/5 cm, oranje: 1400/1425 (93LAN; Bitter et al. 1997, 42-44, 236-237: fundering 11E)
- 24/24,5 x 12,5 x 6/6,5 cm, rood: 1375/1450 (95HBS BP; Ostkamp, Roedema en Van Wilgen 2001, 141: beerput laag III)
- 24 x 12,5 x 5,5 cm, gele baksteen met rode vlekken ("appelbloesem"): 1425/1500 (93LAN; Bitter et al. 1997, 44, 241: overwelfde kelder 12D)
- 24 x 12 x 5 cm, zacht, rood: 1375/1400 (93LAN; Bitter et al. 1997, 38-42, 234-235, 240: haardplaats 10E)
- 24 x 11 x 5 cm, oranje: 1400/1425 (93LAN 42; Bitter et al. 1997, 42-44, 236-237, 240: fundering 11F)
- 23,5 x 11,5 x 5 cm, gele baksteen met rode vlekken ("appelbloesem"): 1425/1500 (93LAN; Bitter et al. 1997, 44, 241: overwelfde kelder 12D)
- 23,5 x 11,5 x 4,5/5 cm, oranje: 1400/1425 (93LAN 36; Bitter et al. 1997, 42-44, 236-237: fundering 11D)
- 23 x 11,5 x 5 cm, oranje: 1400/1425 (93LAN 21; Bitter et al. 1997, 42-44, 236-237, 240: fundering 11F)
- 23 x 11,5 x 5 cm, gevlekt geel/rood: 1584/1597 (93LAN; Bitter et al. 1997, 241-242: muur achterhuis Langestraat 113, spoor 13G)
- 23 x 11,5 x 5 cm, oranje: ca 1500 (90BRE BP1 Vnr.228 en 229; Van den Berg publicatie in voorbereiding: beerput I)
- 23 x 11 x 6 cm, rood: 1375/1450 (95HBS BP; Ostkamp, Roedema en Van Wilgen 2001, 140: beerput laag III)

- 23 x 11 x 5,5 cm, rood: 1300/1400 (95GNI: tuinmuur Hooge Huijs spoor 3..)
- 23 x 11 x 5,5 cm, geel/rozerood gevlekt ("appelbloesem"): 1475/1500 (93LAN 29; Bitter et al. 1997, 236-237, 241: fundering 12B)
- 23 x 11 x 5,5 cm, rood: 1584/1597 (92LAN BP2; Bitter et al. 1997, 61, 104-124, 241: beerput 13F)
- 23 x 11 x 5/6 cm, rood: 1375/1400 (92VDA BP; Ostkamp, Roedema en Van Wilgen 2001, 53; beerput Voordam 2)
- 23 x 10,5 x 5,5 cm, rood: 1475/1500 (93LAN BP3; Bitter et al. 1997, 178-181, 241: beerput 12E)
- 22,5 x 11/11,5 x 5 cm, 10 lagen 60 cm dik, vrij egaal geel/oranje/rood ("noga"): 1470/1520 (Grote Kerk, metselwerk, vermengd met steenmaat 20/21 x 11 x 5)
- 22,5/23 x 10,5/11 x 5 cm, 10 lagen 62 cm dik, gevlekt oranje/rood: ca 1510 (93LAN; Bitter et al. 1997, 241: dendrochronologische datering oudste fase oostmuur Langestraat 113, spoor 12G)
- 22,5 x 11,5 x 5,5 cm: 1400/1500 (95GNI BP5, Vnrs.62-64: huisfundering, in verband gemetseld met beerput spoor 4..)
- 22 x 11 x 5,5 cm, rood, "appelbloesem": 1325/1350 (1341 ?) (77WAA; Cordfunke 1978, 151-156: koor van Heilige Geestkapel)
- 22 x 11 x 6 cm: 1525/1575 (93LIN BP1; beerput 3N vergroting zuidkant)
- 22 x 10,5 x 5 cm: 1375/1400 (93LAN BP5B; Bitter et al. 1997, 125-130, 240: beerput 11B)
- 22 x 10 x 5 cm, rood/geel: 1400/1500 (98LAA BP2; Bitter en Pavlovic publicatie in voorbereiding: beerput 7J)
- 22 x 10 x 4,5 cm, rood: 1475/1500 (92VDA BP; Ostkamp, Roedema en Van Wilgen 2001, 53; beerput Voordam 2, spaarboog tweede gebruiksfase)
- 22 x 10 x 4,5 cm, rood: 1430/1500 (00CAN BP2; Pavlovic publicatie in voorbereiding: beerput van kloostergebouw Middelhof)
- 21/22 x 10,5/11 x 4,5 cm, rood: 1593/1597 (00CAN; Pavlovic publicatie in voorbereiding: fundering "middenvleugel" van Sint Elisabethgasthuis)
- 21/22 x 9,5/10 x 4,5 cm: 1430/1433 (84GNI; Cordfunke 1992, 377: fundering kapel Jonge Hof, gewijd 1433)
- 21,5 x 11,5 x 4 cm, zeer zacht, geel/rood: 1325/1400 (89ADA BP; SBAB-verslag R. Roedema: beerput Achterdam 2, behorend bij huis Dijk)
- 21,5 x 11 x 5,5 cm, rood: 1573/1574 (91WOR; Bitter 1995, 173: fundering 4A)
- 21,5 x 11 x 5 cm, rood: 1375/1400 (93LAN; Bitter et al. 1997, 38-42, 240: straatje 10G)
- 21,5 x 10 x 5,5 cm, rood: 1375/1450 (95HBS BP; Ostkamp, Roedema en Van Wilgen 2001, 140: beerput laag III)
- 21,5 x 10 x 4,5 cm, rood: 1593/1597 (00CAN BP3; Pavlovic publicatie in voorbereiding: beerput van Sint Elisabethgasthuis)
- 21 x 11 x 5 cm, rood: 1475/1500 (93LAN BP5A; Bitter et al. 1997, 131-142, 232: beerput 12A)
- 21 x 11 x 5 cm, rood: 1593/1597 (00CAN 99; Pavlovic publicatie in voorbereiding: rechthoekige beerput 9A)
- 21 x 10,5 x 4,5/5 cm, zacht, oranje: 1400/1425 (93LAN 27; Bitter et al. 1997, 42-44, 236-237: fundering 11A)
- 21 x 10,5 x 4,5 cm: 1400/1500 (88VDA; SBAB-verslag R. Roedema 1988: beerput Voordam 11-12)
- 21 x 10 x 4,5 cm, rood: 1375/1400 (92VDA BP; Ostkamp, Roedema en Van Wilgen 2001, 53; beerput Voordam 2)
- 20,5/21 x 10 x 5 cm, geel/rozerood gevlekt ("appelbloesem"): 1475/1500 (93LAN 29; Bitter et al. 1997, 236-237, 241: fundering 12B)
- 20/21 x 11 x 5 cm, 10 lagen 60 cm dik, geel/rood: 1470/1520 (Grote Kerk, metselwerk, vermengd met steenmaat 22,5 x 11/11,5 x 5)
- 20,5 x 10,5 x 5 cm, rood: 1275/1297 ! (98CAN; Pavlovic publicatie in voorbereiding: stadsmuur, samen met grotere steen in poer 5M)

- 20,5 x 10 x 4,5 cm, rood: 1430/1452 (00CAN 1252; Pavlovic publicatie in voorbereiding: fun-
dering kloostergebouw Paternosterstraat)
- 20,5 x 10 x 4,5 cm: 1584/1597 (93LAN; Bitter et al. 1997, 238, 241-242: muur achterhuis Lan-
gestraat 113, spoor 13G)
- 20/20,5 x 10/10,5 x 5/5,5 cm, rood/geel: 1550/1573 (91WOR; Bitter 1995, 173, fundering
2/3A)
- 20 x 10 x 5 cm: 1350/1386 ? (77WAA; Cordfunke 1978, 151-156: schip-gedeelte Heilige Geest-
kapel, datering n.a.v. plaatsing luidklokje 1386)
- 20 x 10 x 4/5 cm: 1575/1600 (90BRE BP5 Vnr.215 en 216; Van den Berg, publicatie in voor-
bereiding: beerput 5)
- 20 x 9,5 x 4,5 cm, rood: 1575/1625 (93LAN BP4; Bitter et al. 1997, 182-184, 238: beerput
12/13C)
- 20 x 9 x 4,5 cm, rood: 1593/1597 (00CAN BP1; Pavlovic publicatie in voorbereiding: beerput
van Sint Elisabethgasthuis)
- 20 x 10 x 4 cm, rood: 1593/1597 (00CAN BP5; Pavlovic publicatie in voorbereiding: beerput
van Sint Elisabethgasthuis)
- 20 x 8 x 4 cm, rood: 1538 (98CAN; Pavlovic publicatie in voorbereiding: stadsmuur 1538)
- 19,5 x 10 x 5 cm, rood: 1625/1640 (93LAN BP1; Bitter et al. 1997, 151-177, 241: beerput 13C)
- 19,5 x 10 x 4 cm, rood: 1573/1600 (91WOR 3; Bitter 1995, 173: beerput 4H)
- 19,5 x 9 x 4,5 cm: 1600/1650 (94LAA BP 7, Vnrs.90-92: beerput 9P)
- 19 x 9 x 5 cm: ca 1600 (92KST BP; dagrapport R. Roedema)
- 19 x 9 x 4,5 cm, rood: 1553/1561 (92LAN BP1; Bitter et al. 1997, 143-150, 241: beerput 13B)
- 18 x 9 x 4 cm, rood: ca 1590 (92WOR BP2; Ostkamp 1992, 17)
- 18 x 9 x 4 cm: 1600/1650 (88LUT; SBAB-verslag R. Roedema 1988: beerput Luttik Oudorp 100)
- 17 x 8,5 x 4,5 cm: 1575/1625 (94LAA BP 1, Vnr. 4: beerput 9M)
- 16,5 x 8 x 4 cm, rood: 1640/1650 (93LAN BP2; Bitter et al. 1997, 185-196: beerput 13D)

Bijlage 3 Friese ringvormige aardewerken constructies: pottenbakkersovens?

P. BITTER, M. BOULONNOIS EN T. DE RIDDER

Opmerking vooraf

Onderstaande tekst is overgenomen uit: Bitter, P., M. Boulonois en T. de Ridder, 1996: Friese ringvormige aardewerken constructies: pottenbakkersovens?, *Westerheem* 45, 70-95. Hierin zijn de gedeelten over de vondsten uit Alkmaar (het "deel 1", en in deel 3 o.m. de paragraaf over "De Alkmaarse kuilen: een pottenbakkersoven?") van de hand van Peter Bitter, terwijl deel 3 door de auteurs verder gezamenlijk is opgesteld. Het artikel eindigt met een oproep om vergelijkbare vondsten te melden aan M. Boulonois. Zij zou in augustus 1997 haar afstudeerscriptie, getiteld *Voorraadkuipen, haardkragen of ovens? Een inventarisatie van aardewerken ringvormige constructies uit de Romeinse Tijd*, aan het onderwerp wijden. Acht van de 26 door haar beschreven vondsten betreffen ovens, waarvan er drie met pottenbakkerij in verband konden worden gebracht.

Inleiding

Tijdens de voorbereidingen van de expositie "Heiloo voor en na Willibrord" werd een belangrijke herontdekking gedaan.²⁷³ In het depot van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) te Leiden werden in oktober 1994 enkele dozen met eigenaardige brokken gebakken klei²⁷⁴ aangetroffen en tevens vele schijven van aardewerk die doorgaans als weefgewichten worden geïnterpreteerd.

Kort daarop werden in Alkmaar soortgelijke brokken gebakken klei gevonden, ditmaal in combinatie met misbaksels van vaatwerk. Een kort literatuuronderzoek en rondvraag bij archeologische werkgroepen in Noord-Holland leverden nog meer van dergelijke brokken op. De interpretaties verschillen echter sterk: haardkraag,²⁷⁵ voorraadkuip,²⁷⁶ oven²⁷⁷ en pottenbakkersoven.²⁷⁸ Behalve een beperkt overzicht, gegeven door Boersma,²⁷⁹ ontbreekt een gedegen onderzoek naar dergelijke brokken gebakken klei.²⁸⁰ Dit artikel eindigt dan ook met een oproep om genoemde voorwerpen te melden.²⁸¹ Eerst zullen respectievelijk de vondsten van Alkmaar (deel 1) en Heiloo (deel 2) worden beschreven. Vervolgens wordt ingegaan op mogelijke interpretaties, mede aan de hand van een beperkt literatuuronderzoek (deel 3).

²⁷³ De volledige titel van deze expositie luidde: "Heiloo voor en na Willibrord: Tentoonstelling archeologische bodemvondsten". Deze expositie werd gehouden van 14 oktober 1995 t/m 3 februari 1996 in de Oude Pastorij te Heiloo.

²⁷⁴ M. Brouwer, conservator van de Romeinse afdeling van het RMO, wees erop dat het hier zou kunnen gaan om restanten van een oventje.

²⁷⁵ Boersma 1976.

²⁷⁶ Schermer 1974.

²⁷⁷ Flamman 1993.

²⁷⁸ Mooij 1992.

²⁷⁹ Boersma 1976.

²⁸⁰ Het overzicht van Flamman (1993) is beperkt tot roosterfragmenten. De brokken gebakken klei die hij ter sprake brengt zijn anders dan die van Alkmaar en Heiloo.

²⁸¹ Als de aard van de vondsten en het aantal meldingen dit toelaten, zal M. Boulonois over de genoemde voorwerpen haar afstudeerscriptie schrijven.

Deel 1 Fries pottenbakkersafval en een ovenachtige kuil uit Alkmaar

De vondstomstandigheden

In 1994 en 1995 vonden in de Grote of St. Laurenskerk van Alkmaar omvangrijke opgravingen plaats in verband met de ontgravingen voor een vloerverwarmingssysteem. De opgravingen werden in drie veldcampagnes uitgevoerd door de afdeling monumentenzorg en archeologie van de gemeente Alkmaar met grote steun van tientallen vrijwilligers.²⁸² Het onderzoek verliep succesvol met betrekking tot de beide hoofddoelstellingen: grafonderzoek en funderingsonderzoek. Er werden ca 1000 skeletten geborgen (het vervolgonderzoek naar de fysieke gesteldheid van de vroegere Alkmaarders is inmiddels reeds gestart) en er werden allerlei resten aangetroffen van de vorige kerk. Daarnaast waren er verrassingen, zoals een verzameling 18de-eeuwse textielresten en vondsten uit de Romeinse tijd. Deze laatste kwamen te voorschijn onderin enkele van de ruim 2 meter diepe sleuven, die in eerste aanzet gegraven werden voor het funderingsonderzoek.

Nu zijn vondsten uit deze periode op zich geen verrassing. De Alkmaarse Grote kerk ligt op het hoogste punt van een heuvel van de Oude Duinen. Op deze zandheuvel zijn in het verleden wel vaker Friese bewoningsresten uit de 2de en 3de eeuw n. Chr. aangetroffen. Hiervan zijn door- gaans door de middeleeuwse en latere bewoningsactiviteiten alleen de diep ingegraven grond-

²⁸² De dagelijkse veldleiding beruiste bij Juke Dijkstra, daarbij geassisteerd door Rob Roedema. De berging van de skeletten en het daarbij vastleggen van de eerste waarnemingen werd uitgevoerd door Frits Laarman (buro Osmania).

sporen over, vooral waterputten.²⁸³ Ook binnen de kerk is veel verstoord door de kerkbouw en het delven van graven. De grafdelvers hebben tot een diepte van wel 2.00 à 2.30 m onder de vloer ge-graven teneinde zoveel mogelijk graven boven op elkaar te kunnen maken, soms nog dieper. Dit betekent echter nog niet dat de gehele ondergrond is verstoord. Immers, bij de bouw van de kerk werd het terrein opgehoogd met de grond die overbleef na het metselen van de funderingen. Nu nog is het vloerpeil binnen de kerk zeker 0,5 m hoger dan het straatniveau buiten.²⁸⁴ Op welke diepte moeten we het oude oppervlak bij het begin van de eerste kerkbouw inschatten? Globaal taxeren we dit op 1,5 à 1 meter onder de huidige vloer (ca 0,5 tot 1,0 m boven NAP). Het maai-veld kan in de Romeinse tijd lager zijn geweest.

De bijzondere vondst waar deze bijdrage over handelt, werd op 24 en 25 januari gedaan in de viering van de kerk. En we zien hier een fenomeen dat veel opgravers kennen: de spannendste zaken kom je pas op het laatste moment tegen, in dit geval de twee laatste graafdagen van de tweede opgravingscampagne! Er was een 4 m brede sleuf gemaakt in de breedte door het noorderdwars-schip en de viering. Bij het bergen van de onderste graven werd onderin de sleuf een vlak aange-legd omstreeks NAP. In de viering tekende zich in het gele zand onder meer een rond grondspoor af van grijs zand. Dit vlak werd verder grotendeels ingenomen door enkele zeer diepe graven. Be-sloten werd om het grijze grondspoor, dat uit de middeleeuwen dateert, te couperen. Daarbij bleek dat toevalligerwijs precies hieronder zich iets veel groters bevond dat was afgedekt met een laag geel zand: grondsporen uit de Romeinse tijd. Verder onderzoek werd bemoeilijkt omdat we inmiddels in het grondwater terecht kwamen. Bovendien was de ruimte beperkt door de nabijheid van het koorhek, een grafkelder en een drietal oude betonblokken (vermoedelijk in de jaren 1930 aange-bracht voor het stutten van het dakgewelf). Na het archeologisch onderzoek zou de aannemer de betonblokken machinaal verwijderen en de plek omwoelen, zodat we ondanks de lastige omstan-digheden besloten om de sporen toch verder op te graven. Het gevolg was een niet bepaald gun-stige manier van opgraven. Achteraf gezien denk je dan: had ik (P.B.) van tevoren geweten dat we een zo bijzondere vondst onder handen hadden, dan hadden we misschien toch een extra dam-wand en een miniatuur-bemaling kunnen aanbrengen, ondanks de kosten en de tijd die daarmee gepaard gaan ... Het is echter anders gelopen: er werd een nieuw vlak gemaakt en nadat dit was ge-tekend, werden de sporen uitgespit, terwijl het grondwater opborrelde. Rob Roedema nam deze zware klus ter hand, tot zijn middel in bagger en grondwater staand. Tot zijn verbazing bleek één van de kuilen niet in zand te eindigen, maar een harde bodemlaag te hebben. Ook de vondsten waren eigenaardig. Alvorens op deze vondsten in te gaan moeten we eerst de grondsporen beschrijven.

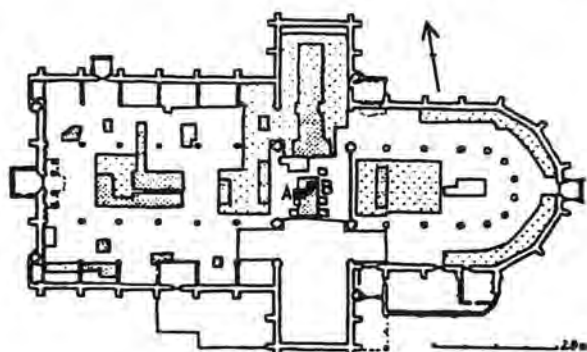
De grondsporen

De twee kuilen lagen vlak naast elkaar maar helaas was het niet duidelijk of ze al dan niet bij el-kaar hoorden. Het gaat om een kuil gevuld met grijsgeel gevlekte zandplaggen en een kuil met zwart turfgruis. Over deze sporen lag een laag schoon geel zand, mogelijk van een post-romeinse duinvorming? Voorlopig kunnen we hieraan geen datering geven, maar dit zand moet ouder zijn dan de oudste kerk. Deze dateren we voorlopig in de late 11de of de 12de eeuw.²⁸⁵

283 Vindplaatsen in de Gasthuisstraat (1970), op het Kerkplein (1979) en aan de Heul in 1980 zijn door Cordfunke beschreven (Cordfunke 1982). Recente vondsten zijn gedaan aan de Lindegracht-noordzijde in 1993 (Bitter en Dijkstra 1994) en -zuidzijde in 1995 (ongepubliceerd).

284 Het huidige vloerpeil is sedert de bouw in 1470-1520 ongewijzigd, zoals te zien was aan de binnenaf-werking van de kerkmuren en de hoogte van de eerste vernijdingen. De huidige kerk heeft funderingen met een aanzienlijk volume: de gevels gaan zeker 3,5 m diep en verbreden zich sterk tot zeker zo'n 2 à 2,5 m onderin, de pijlers van het schip verbreden zich onderin ook sterk en zijn minstens 4,5 m diep. Op grond van een ruwe schatting kan het volume van deze funderingen een ophoging van een halve tot een hele me-ter tot gevolg hebben gehad.

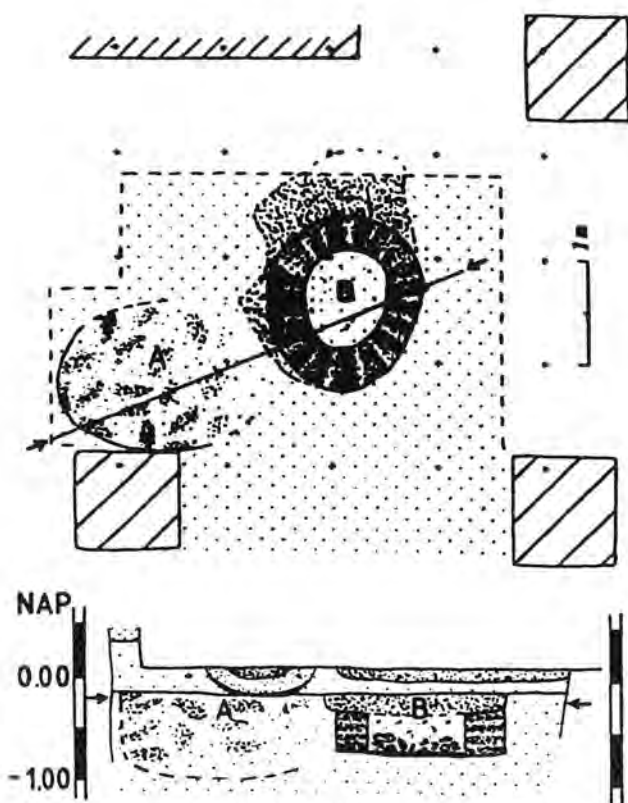
285 In dit verband zal niet op de geologie ingegaan worden. De interpretatie van de zandlaag en met name de diepte ten opzichte van NAP bezorgt ons nog onopgeloste raadsels.

1.2 In de kerkplattegrond zijn de opgegraven gedeelten gerasterd, waarvan de diepere sleuven donker. Onder de vlaktekening is een reconstructie gemaakt van het profiel:

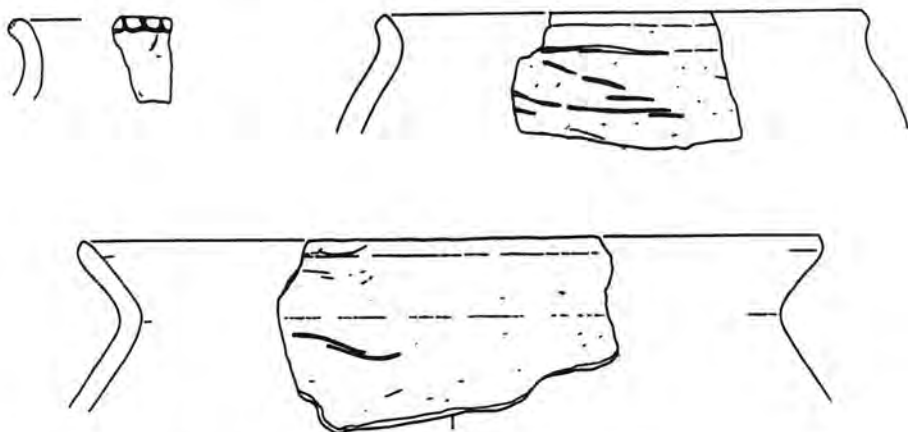
A= zandplaggen-kuil;
B= kuil met turfzodenvrand en aangebakken bodemplaat.

Tek. P. Bitter, Alkmaar.

De zandplaggen-kuil was bovenin volledig opgevuld met plaggen. De diameter van de ovale kuil was 1.40 bij 1.80 m. Mogelijk betreft het een in elkaar gezakte waterput met een wand van zandplaggen, een model dat we elders in de binnenstad goed kennen. Er is ook een andere interpretatie mogelijk – hierop komen we straks terug. Een handvol scherven geheel onderin de kuil/waterput dateert uit de 2de of 3de eeuw. Ze vertonen beroeting en slijtage door gebruik.

De zwarte kuil bleek zeer bijzonder. In een nieuw vlak, aangelegd op ca 0,25 m onder NAP, bleek dat het een ronde kuil was waarvan de wanden bekleed waren met radiaal gelegde turfzoden; het leek veel op een waterput. In een proefgaatje werd de onderkant van de turfplaggen be-

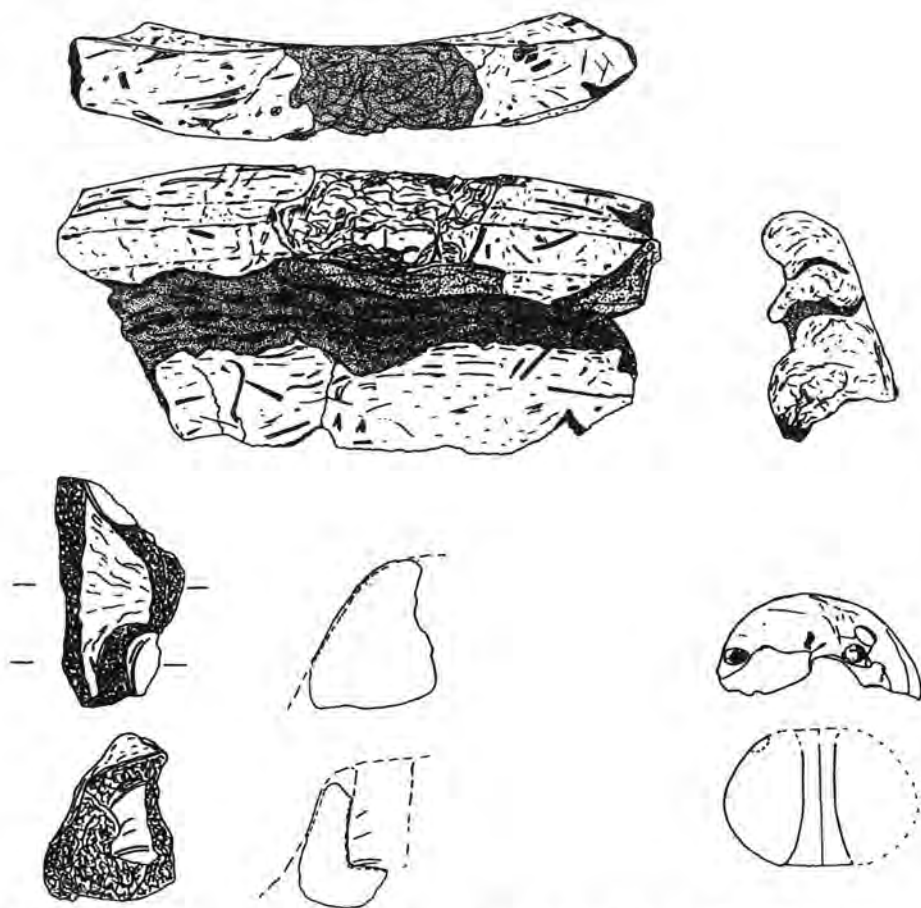
1.3 Randfragmenten afkomstig uit de zandplaggenkuil A. Schaal 1:4. Tek. R. van Wilgen, Alkmaar.

A Alkmaar, Grote Kerk 1995: fragment van een "aardewerk-ring", met buitenlangs touw-indrukken. Foto P. Bitter, Alkmaar.

reikt op 0,74 m onder NAP. Bij de poging om vondsten eruit te halen bleek de put evenwel een harde, dichte bodem te hebben met een glad oppervlak. Hierdoor is gebruik als waterput uitgesloten. Tot zijn knieën en ellebogen in de modder staand tastte Rob de bodem af. De plaat strekte zich precies tot de zodenwand van de kuil uit. Enkele losgepeuterde brokken toonden aan dat het om gebakken klei ging, aan de bovenzijde verhit tot een kleiplaat. Deze min of meer ronde plaat had een diameter van omstreeks 80 cm. Er is ook een brokstuk van een schuin oplopend deel van de bodem, waarin twee verticale ronde holten zijn gemaakt van ca 5-6 cm doorsnede en 7 cm diep: gaten voor pennen?

Uit de vulling kwamen niet alleen bijzondere potscherven, maar ook enkele grote fragmenten gebakken klei. Dit blijken delen te zijn van een opgebouwde ring van gebakken klei, globaal van dezelfde diameter als de bodemplaat. De wand van deze ring is ca 7 cm dik en opgebouwd in lagen van 6 tot 8 cm hoog. Elke laag is eerst langs de buitenrand versterkt met touw, dat bij het opbrengen van de volgende laag is ingepakt. Het touw is ca 1,5 cm dik geweest en gevlochten van vlas of andere grove vezels. De opgebrachte klei vertoont nog de vinger- en handpalmafdrukken van de makers. Eén van de brokken is afkomstig van een rand. Helaas passen de geborgen fragmenten niet aan elkaar. De bodemplaat en ook het schuin oplopende bodemfragment zijn door verhitting aan de bovenzijde licht versinterd met lichtgrijze en rode plekken. De grote brokstukken van de ring zijn egaler gebakken en lichtbruin. De onderzijde van de bodemplaat en de kern van de losse brokstukken zijn zwart. De klei is gemagerd met plantaardig materiaal, wellicht vrij grof strohaksel (tot 3 cm).

1.4 Brokstuk van de "oven-ring" met tauwindrukken (donker gerasterd); bodemfragment met twee holten erin (rechts ervan twee doorsneden); ronde schijf met gat. Tek. R. van Wilgen, Alkmaar.

De misbaksels van Fries aardewerk

In de modder direct op de kleiplaat werden talrijke fragmenten verzameld van handgevormd aardewerk. Het meest opvallend is dat er veel misbaksels zijn. Sommige zijn door te grote verhitting grijs/bruin gevlekt, vervormd en versinterd met een pokdalig oppervlak, andere zijn brokkelig met veel haarscheurtjes. Geen van de bodems vertoont beroeting of slijtage, ook als de onderzijde besmeten is. Er kon slechts een handvol grotendeels complete potten bijeen worden gepuzzeld, van een paar dozijn potten werd alleen een randfragment of bodem gevonden. Van de tientallen overblijvende wandscherven kunnen de meeste wel bij deze randen en bodems hebben gehoord maar er ontbreekt veel. De scherven zijn in een secundaire context, want het merendeel is zeer fragmentarisch. Bij een primaire context zou je denken aan misbaksels die meteen na een mislukt bakproces in de ovenkuil zijn teruggestort – dit zou dan veel complete potten moeten opleveren. Vermoedelijk zijn de scherven in de kuil beland toen deze opzettelijk werd gedempt met vuil zand. Het ligt voor de hand om te denken dat dit gebeurde met grond die naast de kuil werd afgestoken, waarbij zich in deze grond een partij terzijde gestorte misbaksels heeft bevonden.

Het baksel van de scherven is gelijk: tamelijk zacht gebakken van een klei met daarin, vermoede-

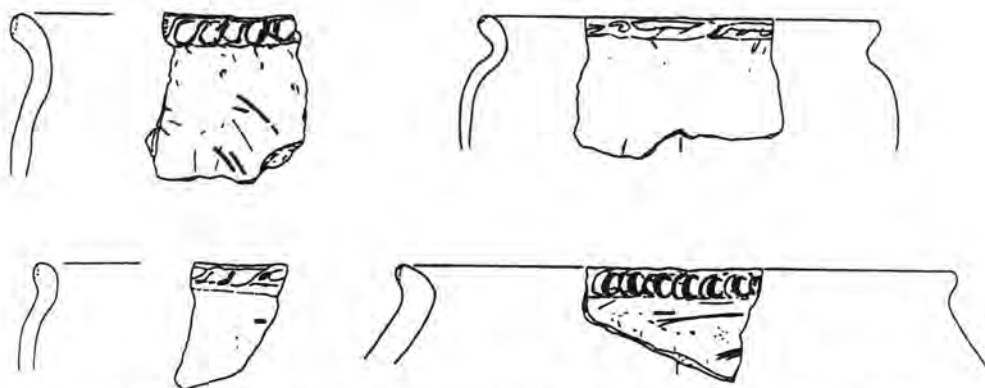
*B Alkmaar, Grote Kerk
1995: twee verschillende
afwerkingen van
kartelranden. Foto P. Bitter,
Alkmaar.*

*C Alkmaar, Grote Kerk
1995: misbaksel van een
orenpot (type Ge6) met
gesinterd oppervlak aan één
zijde, zonder gebruikssporen.
Foto P. Bitter, Alkmaar.*

delijk van nature, fijn zand tot 0,1 mm dat veel minuscule rechthoekige “glimmertjes” bevat (mica?). Doordat dit is verbrand bij het bakken, is het aardewerk poreus en vertoont het oppervlak groefjes van 1 mm breed en 2 tot 10 mm lang (soms grover tot 3 cm). Veel scherven bevatten rode spikkels van 1 tot 3 mm die op potgruis lijken. Het zijn echter ijzerconcentraties in de klei. Waar de potten niet zijn over-verhit, is het aardewerk hoofdzakelijk zachtoranje tot steenrood van kleur, vaak met een donkergrijze kern (de organische bestanddelen uit de klei zijn niet geheel

1, 5A Mishbaksels: kartelranden type V4c met afgerond profiel en vrij grove vingerrondrukken. Schaal 1:4.
Tek. R. van Wilgen, Alkmaar.

verbrand). Een paar potten hebben op de gehele zijkant een ovale zwarte kring. De zwarting is door-en-door en is ook aan de binnenzijde van de pot zichtbaar. Dit kan te maken hebben met inwerking van het grondwater (vervuld door organische en ijzerdeeltjes uit de turf) – het is dan een secundair verschijnsel.

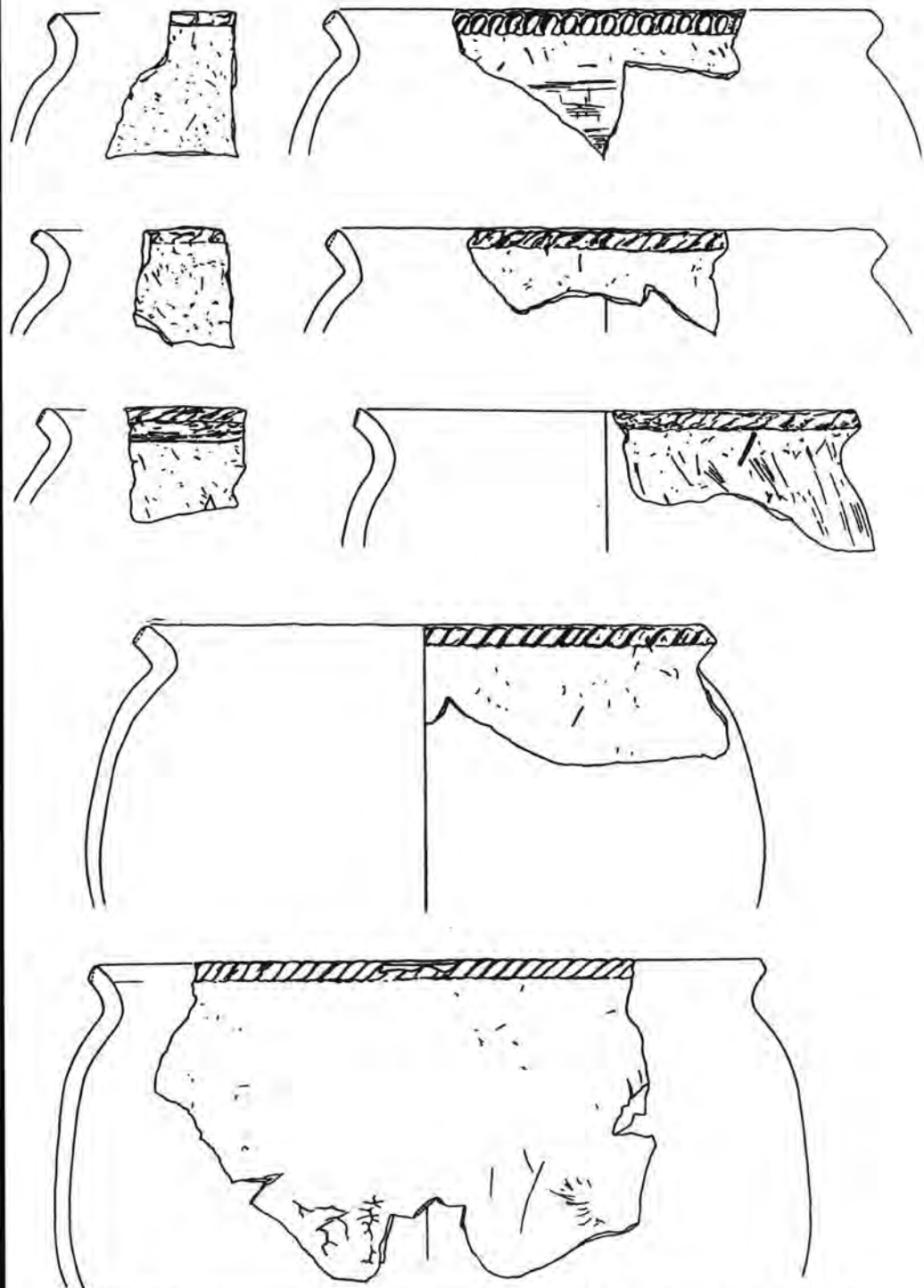
De fragmenten zijn afkomstig van uiteenlopende modellen. Ze worden hier beschreven overeenkomstig de indelingsmethode die Taayke heeft geformuleerd voor vondsten uit Westergo.²⁸⁶ Het friese aardewerk uit Noord-Holland komt immers sterk overeen met dit materiaal.

Er zijn 14 randen van oorloze wijsmondige potten met een uitgebogen rand, versierd met vingerknepen aan de buitenzijde, de zogenaamde kartelranden (Taayke: type V4c). Ze zijn afgewerkt met vingerknepen tussen de knokkel van de wijsvinger (binnenzijde rand) en de zijkant van de duim (kartelindrucken aan de buitenzijde). Soms kun je de zijkant van de duimnagel afgedrukt zien. De maker/maakster was steeds rechtshandig. Als ik de afdrukken "pas" met mijn eigen handen, dan lijken de randen gemaakt door iemand met vrij kleine handen (P.B.). Er zijn bij ons vondstmateriaal twee afwerkingen van de kartelranden, namelijk een afgeronde rand met diepe indrukken en een fijnere rand met vlakke zijkant en ondiepe indrukken. Misschien zijn er twee verschillende maaksters geweest? Bij de grotere fragmenten is te zien dat de onderhelft van deze potten besmeten was. De potten waren middelgroot tot erg groot. Enkele van de bodemfragmenten (sommige zouden bij bovengenoemde randen kunnen horen) zijn besmeten. Deze zijn alle voorzien van een soort vakindeling met verticale vingervegen. De grootste zijn ook onderop besmeten, de kleinste alleen op de zijwanden. Blijkbaar werden de grote potten ondersteboven gezet bij het aanbrengen van deze slib-afwerking. Onderop de bodem is zand gekleefd bij het weer rechtop zetten van de pot. Dit is gebeurd vóór het bakken.

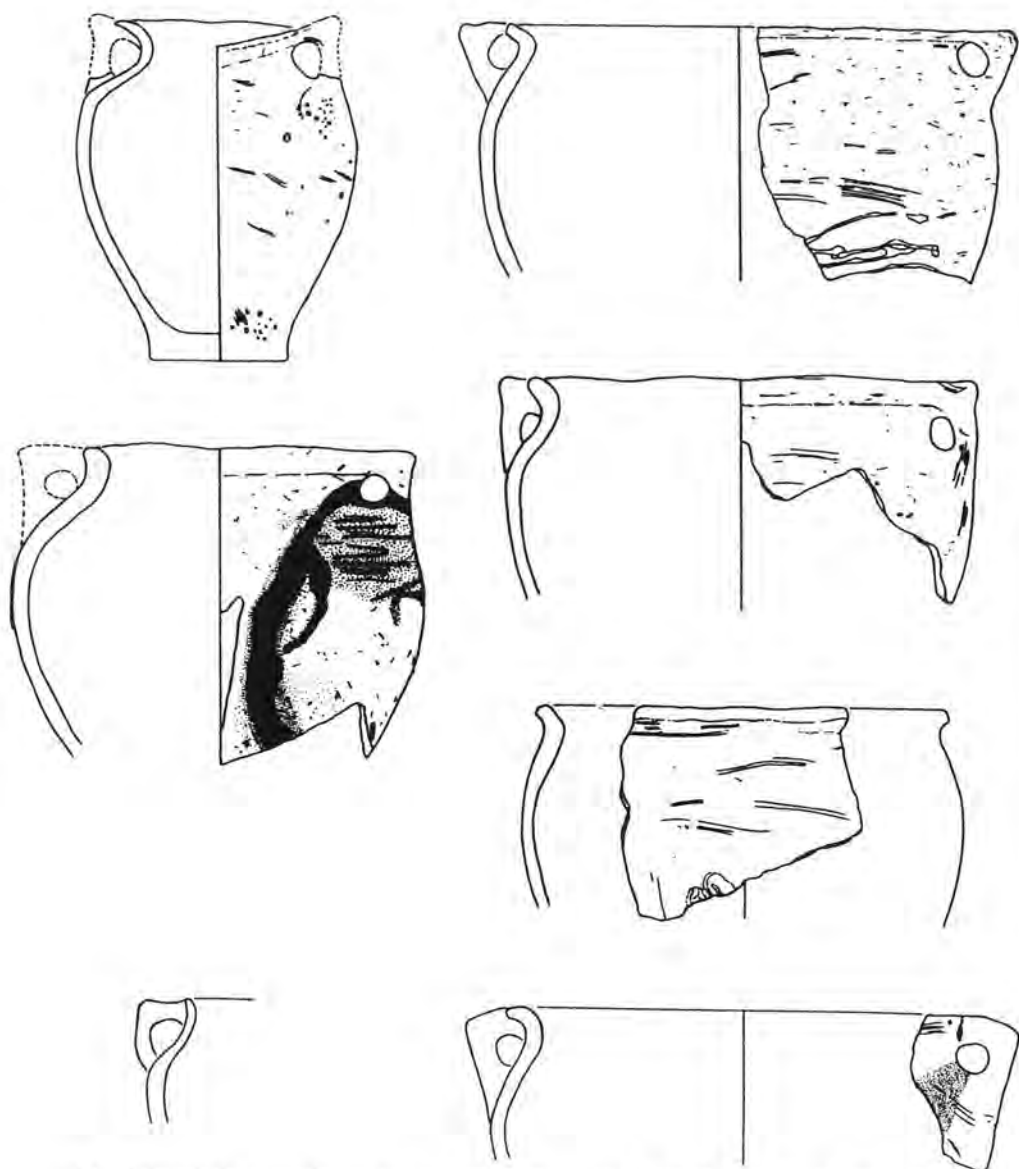
Behalve de kartelrand-potten zijn er ook 7 fragmenten van onversierde potten, waarvan een tweetal een smalle halsopening heeft en er vijf wijsmondig zijn (Taayke: typen G6b en Gw6a). Ze zijn gemiddeld iets kleiner dan de kartelrand-potten en hebben oren, doorgaans twee. De oren zijn steeds aan de rand bevestigd, hoekig van vorm en voorzien van een kleine afgeronde knobbel. Voor zover te zien, zijn de potten geheel glad afgewerkt en niet besmeten. Een enkele pot is gepolijst, vermoedelijk met een gladde steen. Ze zijn alle oxyderend gebakken: er zijn geen gesmoorde exemplaren.

Tenslotte zijn er nog wat bijzondere vormen. Een klein wijs bakje met een kartelrand valt onder een verzamelgroep kleingoed bij Taayke (type K3b). Ons bakje heeft een vreemd baksel met roodbruine brokken erin tot wel tot 1 cm groot. Mogelijk komt dit door een reactie van ijzercon-

²⁸⁶ Taayke 1990.

1.5B Misbaksels: kartelranden type V4c met vlakke zijkant van de rand en ondiepe indrukken. Schaál 1:4.
Tek. R. van Wilgen, Alkmaar.

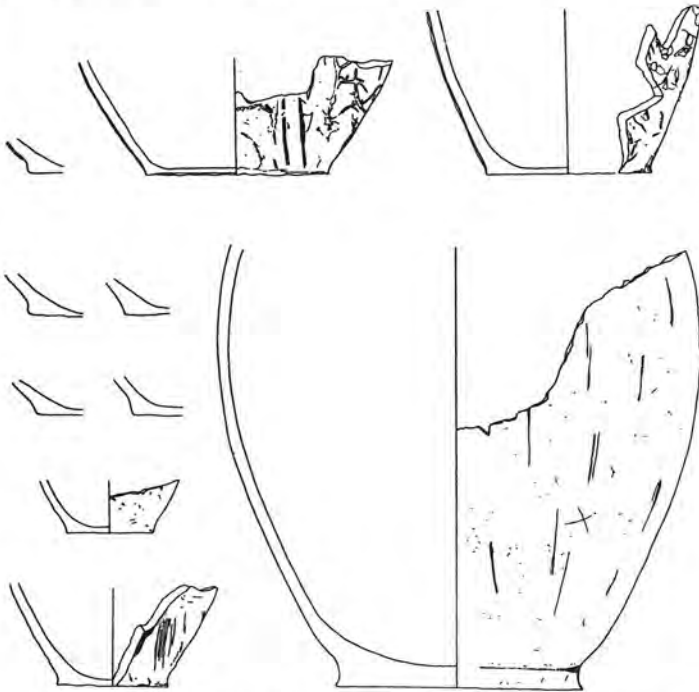
1.6. Misbaksels: boven randen van twee nauwmondige ovenpotten type Ge6; onder randen van wijdmondige ovenpotten type Gw6a. Schaal 1:4. Tek. R. van Wilgen, Alkmaar.

centraties in de klei bij het (mis-)bakken. Een onversierde, steilwandige rand met schouderknik behoort tot een pottype dat bij Taayke als type K4a is afgebeeld. De hiervan bekende complete modellen hebben ófwel een kleine standvoet, ófwel een platte bodem.²⁸⁷ Een bijzonder voorwerp is een door oververhitting aan één zijde aangetaste en vervormde voetschaal, grotendeels compleet. Hij heeft een bol model met een aan de bovenzijde afgeplatte rand (Taayke: type K4c). Hij

287 Zie o.a. Bloemiers 1979 type 1A; Van Es en Miedema 1970-71 afb.11.

*D Alkmaar, Grote Kerk
1995: onderzijde van een
ongebruikte pot die ook
onderop de bodem is
besmeten. Foto P. Bitter,
Alkmaar.*

*1.7 Misbaksels:
bodemfragmenten van
besmeten aardewerk
(boven) en ruuwwandig
aardewerk. Schaal 1:4.
Tek. R. van Wilgen,
Alkmaar.*

is gepolijst en oxyderend gebakken. De standvoet vertoont geen slijtage. Bij de vondsten bevindt zich tenslotte nog een losse standvoet, gepolijst en zwart gesmoord. Het is niet te zien of dit fragment afkomstig is van een gebruikte pot of van een misbaksel.

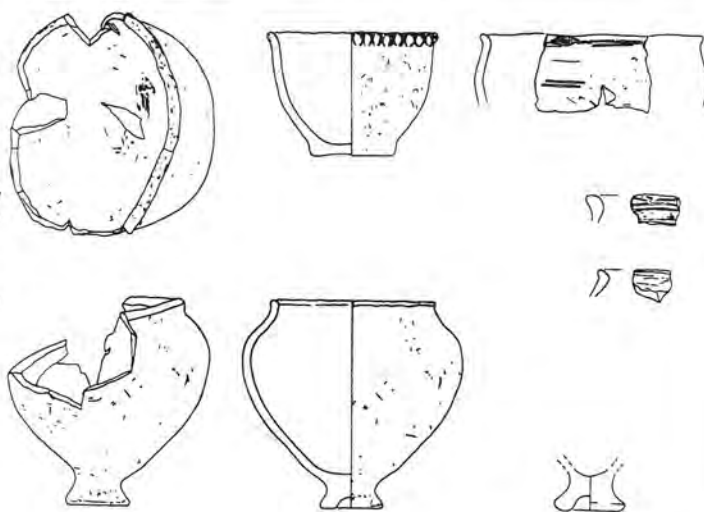
De vondsten kunnen worden gedateerd in de midden-Romeinse tijd, wellicht in de 2de eeuw. De grotere potten van de modellen V4 en G6, en de voetschaal K4c worden door Taayke in de 2de en 3de eeuw gesitueerd. Het model K4a wordt in de tweede helft van de 1ste en in de 2de eeuw geplaatst.²⁸⁸ In de vormgeving van de oren is er een ontwikkeling geweest die misschien een date-

²⁸⁸ Taayke 1990, 184. Zie ook Bloemers 1979, type 1A.

E. Alkmaar, Grote Kerk
1995: misbaksel van een
voetschaal (type K4c) met
gesinterd oppervlak met
blaasjes, gebarsten en
vervormd, zonder
gebruikssporen. Foto
P. Bitter, Alkmaar.

1.8 Misbaksels: klein
kartelrandpotje type K3b,
onversierd randfragment
met geknikte wand type
K4a, voetschaal K4c
(misvormde pot en
reconstructie) en los voetje,
twee randfragmentjes van
ondetermineerbaar
pottype. De voetschaal is
gepolijst; het losse voetje is
gepolijst en zwart
gesmoord. Schaal 1:4.
Tek. R. van Wilgen,
Alkmaar.

ring mogelijk maakt. Volgens Martin Meffert zouden de oren van onze vondst, naar analogie van het aardewerk uit de Assendelver Polders, mogelijk in de 2de eeuw gedateerd kunnen worden vanwege de lage knobbel.²⁸⁹

Tenslotte nog een voorwerp dat bij de misbaksels is gevonden: een dikke ronde kleischijf met een gat erin. Doorgaans worden dergelijke voorwerpen omschreven als weefgewicht, maar er zijn ook andere verklaringen denkbaar. Ons exemplaar is aan één zijde sterk verhit en stuk gebakken, het gat vertoont geen slijtage. In het laatste deel van dit hoofdstuk komen we nog op de "weefgewichten" terug, aangezien er nog andere verklaringen mogelijk zijn.

289 Mondelinge mededeling M. Meffert. Het promotie-onderzoek 'Ruimtelijke relaties in het voormalige Oer-IJ estuarium in de Romeinse IJzertijd met nadruk op de Assendelver Polders' vindt plaats bij het Instituut voor Pre- en Protohistorie A.E. van Giffen te Amsterdam.

Deel 2 Brokken gebakken klei en "misbaksels van weefgewichten" uit Heiloo

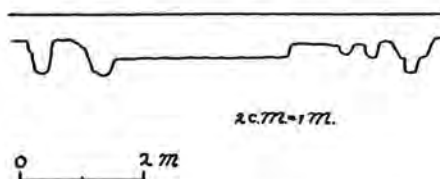
De vondstomstandigheden

In 1921 werd in Heiloo een groot terrein aan de Holleweg afgezand. Doel hiervan was de droge zandgrond geschikt te maken voor akkerbouw. Door een halve meter zand te verwijderen, kwam het grondoppervlak namelijk dicht bij het water te liggen.²⁹⁰ Tijdens deze werkzaamheden werden potscherven en vreemde brokken gebakken klei aangetroffen. Het toeval wilde dat op het moment van de ontdekking de archeoloog J.H. Holwerda, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) te Leiden, opgravingen uitvoerde bij de Abdij van Egmond. Hij werd ingelicht over de vondsten in Heiloo en verrichtte er een kort archeologisch onderzoek. Helaas is hiervan nooit een verslag gemaakt. De enige informatie die wij hebben, is een brief die Holwerda in 1934 schreef aan de heer De Lange, een Heilooënaar die geïnteresseerd was in oudheidkundige zaken. De brief luidt als volgt:

"Zeer geachte Heer de Lange,

Op uw vragen kan ik het volgende antwoorden. In een tuin ten Westen van het kerkje van Heiloo, ongeveer 70 Meter van den weg, die daar rechthoekig op den Westerweg aanloopt en ongeveer 80 Meter van den Holle-weg, werd door mij destijds een proefopgraving gedaan op een plaats waar Friesche voorwerpen uit de eerste eeuwen van onze jaartelling gevonden waren. Ik vond hier de overblijfselen van een primitieve bewoning in den vorm van ingraving in den grond, waarvan hier een profieltekening bijgaat. In het midden ziet men de uitdiepingen van den hutbodem en aan weerszijden de gaten van de palen der wanden. Typische scherven van deze kultuur, enige z.g. netverzwaringen en een onbekend bronzen voorwerp kwamen daarbij voor den dag en worden thans hier in het Museum bewaard geïnventariseerd onder no. G 1921/4 (...)"

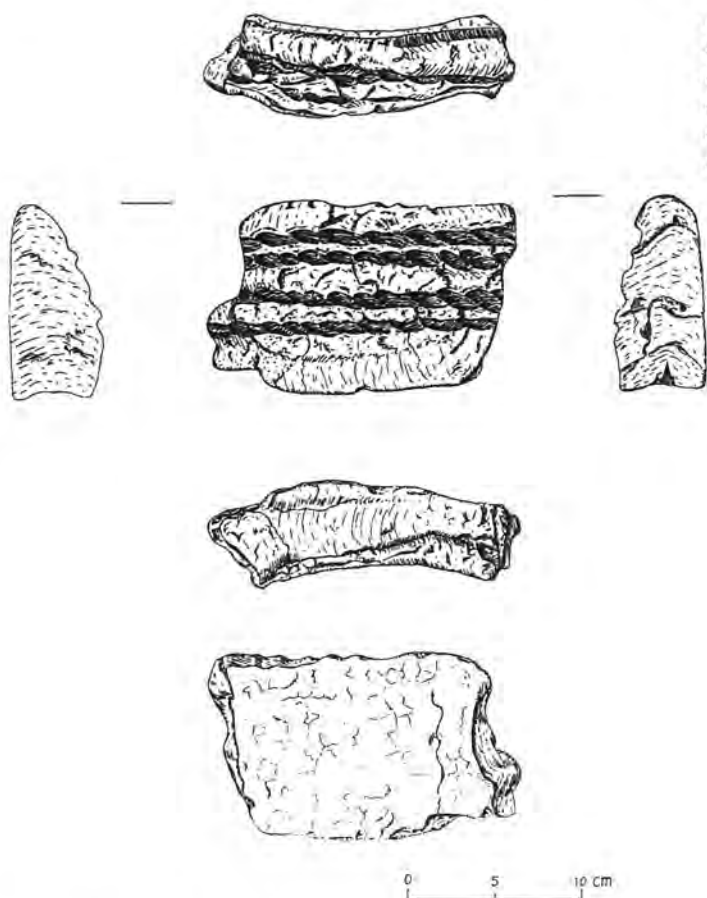
2.1 Profieltekening van
mogelijk een huisplattegrond,
gemaakt door Holwerda in
1921 (Archief RMO Leiden).

De profieltekening van de "primitieve bewoning" waar Holwerda over spreekt, is helaas niet erg duidelijk (afb. 2.1). Ook is de locatie van de vindplaats niet exact te achterhalen. Een groot probleem is dus dat er heel weinig gegevens zijn over de vondstomstandigheden. We weten niet hoe de vondsten ten opzichte van elkaar in de grond gelegen hebben en wat hun relatie was met de mogelijke huisplattegrond. Ook is niet bekend of Holwerda toentertijd alle vondsten heeft meegenomen of dat een aantal al door afzanding was verdwenen. Het is namelijk vreemd dat een aantal brokken "verse" breuken vertoont, terwijl passende fragmenten ontbreken. Een andere mogelijkheid is dat een deel van de vondsten zich nu nog in de bodem bevindt. Dit is echter, na een afzanding, niet erg waarschijnlijk.

Zoals al in de inleiding genoemd is, werden de vondsten in oktober 1994 in het RMO herontdekt. Het bleek te gaan om de volgende voorwerpen:

- negen grote brokken gebakken klei waarop touwindrukken te zien waren, en een aantal kleinere brokken;
- een onregelmatig gevormde "bak" van aardewerk;
- veertien aardewerken ringen. Holwerda noemde deze "netverzwaringen", maar tegenwoordig worden ze meestal als weefgewichten geïnterpreteerd (hierop komen we in deel 3 terug);
- potscherven. Hierbij gaat het voornamelijk om inheems-Romeins (Fries) materiaal, maar er

2.2 Brok gebakken klei met touwindrukken. De opbouw uit kleirollen is op de zijkant van het brok duidelijk te zien. Tek. M. Boulonois.

zijn ook enkele Romeinse scherven gevonden. Op basis van deze laatste zijn de vondsten in de 1-2^e eeuw na Chr. gedateerd.

De brokken gebakken klei

In totaal zijn negen grote en een aantal kleinere brokken aardewerk gevonden.²⁹¹ Het grootste exemplaar heeft een afmeting van ca. 12 x 23 cm. De dikte varieert van 4,5 tot 6 cm. Aan de buitenkant zijn de brokken geel-oranje van kleur; de kern is donkergrijs. Ze zijn gemaakt van klei die licht gemagerd was met organisch materiaal. Bij sommige exemplaren is een deel van het oppervlak enigszins gesinterd.

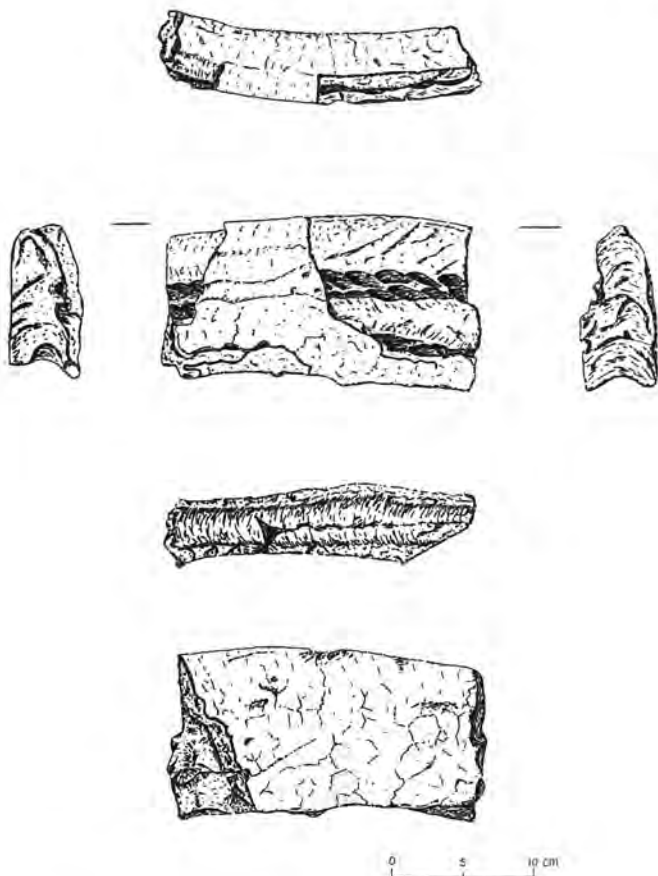
Opvallend zijn de indrukken van gewijnd touw,²⁹² die op de grotere brokken te zien zijn (zie b.v. afb. 2.2 en 2.3). De grote brokken zijn opgebouwd uit op elkaar gestapelde kleirollen (afb. 2.2). De bevestigingsvlakken van deze rollen zijn de zwakste punten; op deze plaatsen zullen de kleibrokken het snelst afbreken. Door het aansmeren hebben de kleirollen een omgekeerde U-

²⁹¹ Bij het tekenen van de brokken is een selectie gemaakt: de meest kenmerkende zijn getekend. Hetzelfde geldt voor de weefgewichten.

²⁹² Mondelinge mededeling J. Flanman.

2.3. Brok gebakken klei
met touwindrukken.

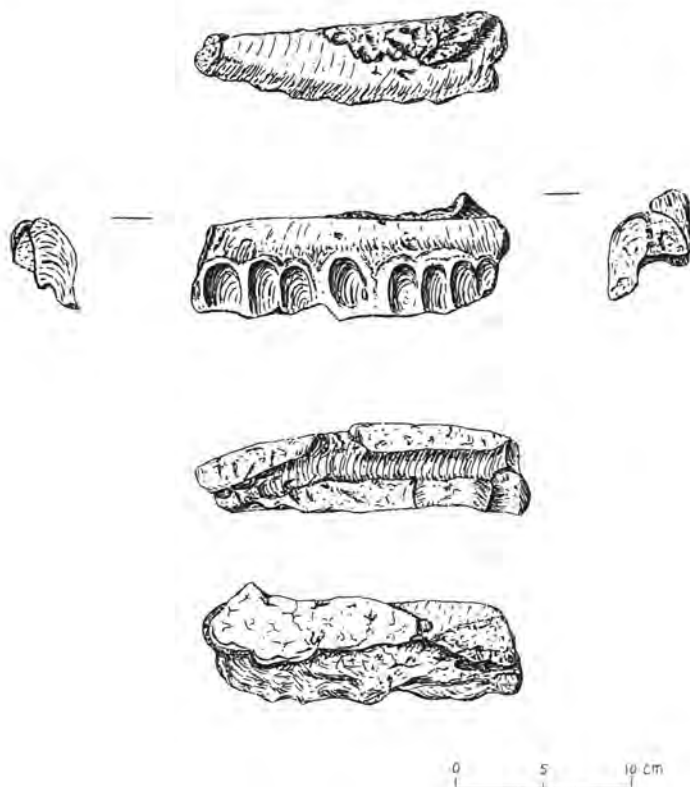
Tek. M. Boulonois.

vorm.²⁹³ De breukvlakken zijn daardoor aan de bovenkant bol en aan de onderkant hol (zie b.v. afb. 2.3). De kleinere brokken aardewerk zijn fragmenten van kleirollen. Eén ervan vertoont duidelijk vingerindrukken (afb. 2.4).

Van de negen grote brokken zijn er drie "plat" (afb. 2.2 en 2.3) en hebben zes brokken een schuin opstaande rand (afb. 2.5 en 2.6). Van deze laatste groep passen er drie aan elkaar. Ze lijken, tezamen met de overige brokken, een deel van een cirkelvormige constructie te zijn geweest, waarvan de diameter tenminste 80 cm heeft bedragen. Omdat er verder geen brokken aan elkaar passen, is het moeilijk te zeggen hoe de constructie er oorspronkelijk heeft uitgezien. In elk geval bevond de schuin opstaande rand zich aan de buitenkant. De "platte" brokken waren waarschijnlijk aan de onder- en/of bovenkant van de brokken met schuin opstaande rand bevestigd. Deze laatste laten aan de onderkant een breukvlak zien. Bovendien is hier de donkergrijze kleur van de kern zichtbaar, terwijl het oppervlak van de brokken meestal geel-oranje is. Of bovenop de brokken met schuin opstaande rand nog meer brokken hebben gezeten, is moeilijk te zeggen. Sommige lijken een breukvlak te vertonen, andere zijn glad afgewerkt. Overigens is de kleur niet geheel betrouwbaar om te bepalen of een brok een breukvlak heeft of niet: soms zijn brokken glad afgewerkt, maar hebben ze toch een donkergrijze kleur. Touwindrukken bevinden zich zo-

²⁹³ Term van Boersma 1976, 183.

2.4 Afgebroken kleirol met
vingerindrukken.
Tek. M. Boulonois.

wel aan de buitenkant als in de kern van de brokken. Ze zijn ongeveer 1 cm dik. Wanneer touw bij de opbouw van de constructie om de buitenkant van het geheel gewikkeld werd, besmeerde men dit meestal nog met een laagje klei (afb. 2.3). De touwindrukken in de kern bevinden zich precies tussen twee kleirollen in. Dit is goed zichtbaar op de zijkanten (breukvlakken) van de brokken: de touwindrukken zijn daar te zien als kleine gaatjes. Voordat een nieuwe kleirol op een andere bevestigd werd, legde men er dus eerst touw tussen. Het touw zal een verstevigende functie hebben gehad bij de opbouw van de constructie.

De aardewerken "bak"

Een andere vondst is een vierkant, onregelmatig gevormd brok aardewerk met afmetingen van ca. 45 x 31 x 17,5 cm (l x b x h) (afb. 2.7). In het midden bevindt zich een opstaande rand in de vorm van een cirkel. In het vervolg zullen we dit voorwerp een "bak" noemen. De bak is niet helemaal compleet: een deel ervan is afgebroken. Hierdoor is te zien dat de kern net als de buitenkant een oranje-gele kleur heeft. Het oppervlak is niet glad afgewerkt. Vingerindrukken van het kneden van de klei zijn goed te zien.

Aan de onderkant steekt een rechthoekig gedeelte uit: het lijkt alsof de bak op en/of tussen planken gevormd is. Aan de onderkant is tevens donkergrijs zand te zien dat is vastgekoekt. De bak is zacht gebakken. Ook kleine blaasjes aan de onder- en bovenkant wijzen erop dat het geheel aan hitte is blootgesteld.

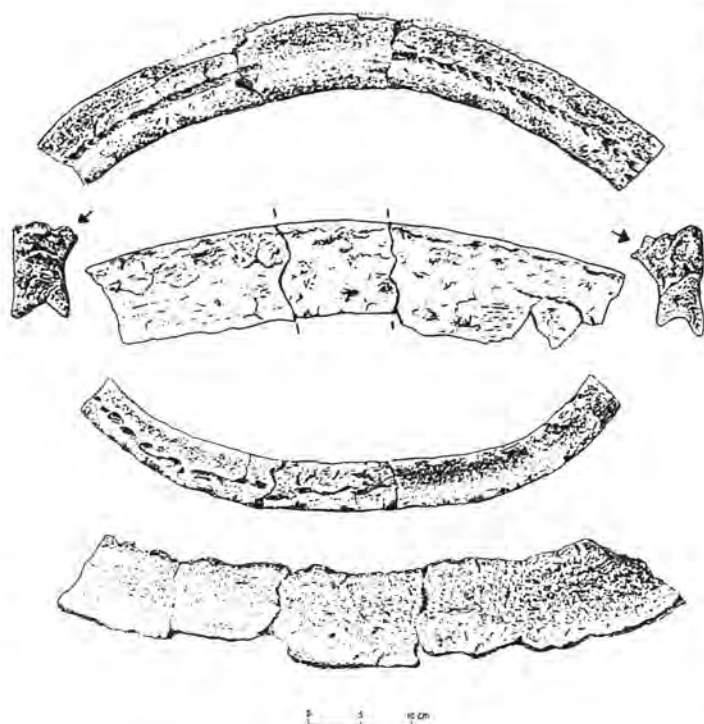
2.5 Brok gebakken klei
met schuin opstaande
rand. Tek. T. de Ridder.

De "weefgewichten"

In totaal zijn er dertien hele weefgewichten gevonden en één half exemplaar (afb. 2.8). Eén weefgewicht wijkt af omdat het wat kleiner is dan de rest. Met uitzondering van de laatstgenoemde hebben ze alle een diameter van ca. 11 cm en een dikte van ca. 6 cm. De diameter van het gat bedraagt gemiddeld 3,5 cm. Het gewicht van de hele exemplaren varieert van 580 tot 720 gram (afb. 2.9). De kleinere aardewerken ring heeft een diameter van ca. 11 cm en een dikte van ca. 4,5 cm. De diameter van het gat is ongeveer 3 cm. Het weefgewicht weegt ca. 340 gram.

Alle weefgewichten zijn zacht gebakken (ze geven af) en zijn gemaakt van klei die licht gemagerd was met organisch materiaal. De ringen zijn oranje en grijs van kleur en vertonen soms zwarte vlekken. Bij de meeste is de grijze kleur gedeeltelijk afgesleten door het schuiven in de opbergdoos, waardoor de oranje kleur te voorschijn komt. Over het algemeen is de grijze kleur ook nog aanwezig aan de binnenkant (het gat) van de weefgewichten, hoewel dit niet altijd gemakkelijk te zien is vanwege het grijze zand dat er aangekoekt zit. Met uitzondering van het halve exemplaar vertonen alle ringen scheurtjes. Een aantal weefgewichten is gedeeltelijk gesinterd. Het oppervlak vertoont lichte blaasjes en is hard, bobbelig en groenig van kleur (afb. 2.10). de grijze kleur is daar wat dieper ingebakken. De ringen met de meeste scheuren hebben ook de meeste blaasjes. Enkele hebben vingervondrukken in de vorm van smalle gleuven, die ontstaan zijn bij het vormen van de ringen (afb. 2.10).

2.6 De enige brokken die aan elkaar passen. De schuin opstaande rand is met pijlen aangegeven. Tek. T. de Ridder.

Alleen het halve weefgewicht vertoont slijtagesporen: er is een klein geultje uitgesleten waar het touw de kant raakte (afb. 2.11). We nemen aan dat alleen het halve weefgewicht gebruikt is. De hele ringen vertonen namelijk geen touwslijtage en de grijze kleur is zowel aan het oppervlak als aan de binnenzijde van het gat nog aanwezig. De weefgewichten zijn waarschijnlijk niet gebruikt, omdat het om misbaksels gaat: alle ringen vertonen bakscheurtjes en enkele hebben duidelijk een gesinterd oppervlak met daarop kleine blaasjes.

De potscherven

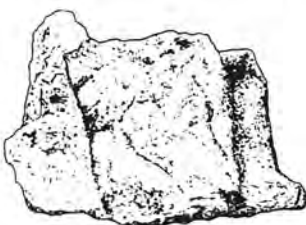
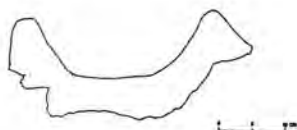
Het aardewerk dat is gevonden, betreft vooral Fries materiaal. Kenmerkend zijn de randen met vingertopindrukken. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat het hier om misbaksels gaat. Naast het Friese aardewerk zijn twee bodemfragmenten van Romeins ruwwandig aardewerk aangetroffen. Op basis hiervan kan het geheel gedateerd worden in de 1^e-2^e eeuw na Chr.⁵⁰

De functie van de bak en de ringvormige constructie

Tijdens het bestuderen van de vondsten kwam bij ons een groot aantal vragen op, bijvoorbeeld of de aardewerken bak en de ringvormige constructie bij elkaar horen en waar deze voor gediend hebben. Op een aantal vragen zullen we hieronder ingaan.

Behoren de aardewerken bak en de ringvorm tot dezelfde constructie?

Hoewel niet bekend is hoe de vondsten ten opzichte van elkaar in de grond hebben gelegen, denken we niet dat ze één constructie hebben gevormd. De diameter van de bak is namelijk ruim 40

N																		
4																		
3																		
2																		
1																		
gram	580	590	600	610	620	630	640	650	660	670	680	690	700	710				
	S89	S96	G03	G19	G29	G39	G49	G59	G69	G79	G89	G99	T09	T19				

cm kleiner dan die van de ringvorm. Daarnaast verschillen ze nogal van uiterlijk: de bak is onregelmatig van vorm en niet afgewerkt, terwijl de ringvormige constructie zorgvuldiger gemaakt is: deze is wel glad afgewerkt en er is bij de opbouw gebruik gemaakt van touw.

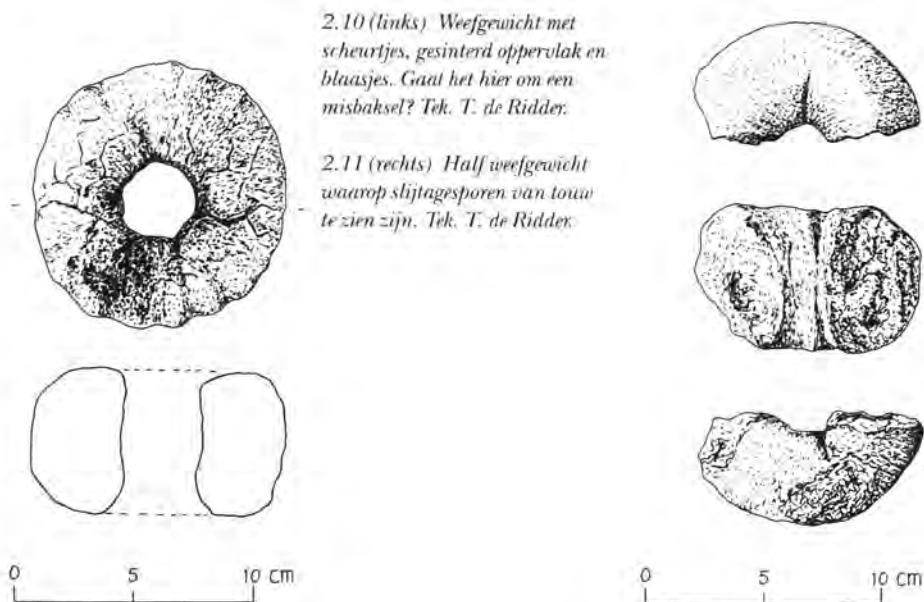
Wat was de functie van de aardewerken bak?

Was het misschien een haardplaats waarin een kookpot gezet kon worden? De diameter van de cirkelvormige rand is groot genoeg (ca. 26 cm) om een pot in te kunnen plaatsen. Het probleem is echter, dat er dan weinig ruimte overblijft voor het aanleggen van een vuurtje en dat zuurstof-toevoer niet kan plaatsvinden. Roetsporen zijn niet op de bak te zien.²⁶ Wel bevinden zich kleine blaasjes op de onder- en bovenkant. Deze hoeven echter niet tijdens het gebruik ontstaan te zijn: de bak kan ook vóór het gebruik gebakken zijn. De bak kan niet gediend hebben als vizel. Het aardewerk is daar veel te zacht voor. Bovendien zijn er geen slijtagesporen.

Wat was de functie van de aardewerken ringvormige constructie?

Het is moeilijk om hier iets over te zeggen, omdat er weinig bekend is over de vondstomstandigheden. Daarom is het nodig om de vondsten van Heiloo te vergelijken met soortgelijke vondsten van elders. Hieraan zal in deel 3 aandacht besteed worden.

295 Roetsporen kunnen echter gemakkelijk verdwijnen. Op grond van hun afwezigheid kunnen dus geen uitspraken worden gedaan, wel op grond van hun aanwezigheid (mededeling A.A. Abbink).

2.10 (links) Weefgewicht met scheurtjes, gesinterd oppervlak en blaasjes. Gaat het hier om een misbaksel? Tek. T. de Ridder.

2.11 (rechts) Half weefgewicht waarop slijtagesporen van touw te zien zijn. Tek. T. de Ridder.

Deel 3 Zijn de ringvormige aardewerken constructies restanten van pottenbakkersovens?

Vondsten elders: vragen en problemen

Brokken zoals die van Alkmaar en Heiloo zijn ook elders aangetroffen. Verscheidene auteurs hebben reeds geschreven over dergelijke brokken, onder andere in Westerbeem.²⁹⁶ Uit Noord-Holland komen vele meldingen: Castricum (tweemaal!), Dorregeest, Grebolder, Schagen, Assendelft; uit Zuid-Holland: Monster/Loosduinen; en uit Groningen: Groningen, Paddepoel en Ezinge.²⁹⁷ Toevallig werden kort geleden soortgelijke brokken gevonden in Leeuwarden in de uitbreidingswijk Goutum.²⁹⁸ De laatste vondst is niet betrokken bij de samenstelling van dit artikel, omdat de uitwerking ervan nog niet gereed is. De interpretaties bij bovengenoemde brokken lopen sterk uiteen: van voorraadkuip²⁹⁹ en haardkraag³⁰⁰ tot (pottenbakkers)oven.³⁰¹ Het is echter lang niet altijd duidelijk of het om dezelfde soort brokken gaat. Met de term haardkraag wordt bedoeld dat de gevonden losse brokstukken oorspronkelijk de opstaande randen van een haard zouden zijn geweest. Een dergelijke haard met kraag is in situ gevonden bij opgravingen in Ezinge.³⁰²

Bij de interpretatie van de brokken doet zich een aantal problemen voor: is het mogelijk dat de brokken, die er hetzelfde uitzien, deel hebben uitgemaakt van verschillende objecten? En kunnen exemplaren die niet op elkaar lijken, toch behoren tot eenzelfde soort constructie? Naast bo-

296 In Westerbeem zijn de leembrokken in het register (p.130) van 1952-1991 opgenomen onder de benaming aardewerkingen.

297 Castricum (Schermer 1969; Mooij 1992, 18-21), Dorregeest (Schermer 1969), Grebolder (Schermer 1969), Schagen (Holland 1993, 299), Assendelft (Stuurman 1978, 102-103), Monster/Loosduinen (Simonis 1975, 252), Groningen, Paddepoel en Ezinge (Boersma 1976).

298 Mondelinge mededeling J.M. Bos en A. Jager, Leeuwarden.

299 Schermer 1969.

300 Boersma 1976.

301 Mooij 1992.

302 Ezinge: zie Boersma 1976.

vingenoemde problemen kunnen we ons ook afvragen of de stukken wel altijd herkend worden. Het is goed denkbaar dat ze onder de categorie huttenleem worden geschaard.³⁰³ Tevens kunnen de dikkere brokken (1-2 cm dik) aangezien worden voor dikwandige scherven van vaatwerk.³⁰⁴ Om de fragmenten te kunnen vergelijken en om onderscheid te kunnen maken, is het niet alleen noodzakelijk om een overzicht te geven van dergelijke brokken, maar is het ook gewenst datgene wat er doorgaans mee geassocieerd wordt, te bestuderen. Deze overzichten zijn er echter niet. Wel kunnen we al enkele opmerkingen maken: het is opvallend dat veel brokken in associatie zijn gevonden met houtskool, versinterde scherven, roosterfragmenten, plaggen en misbaksels.³⁰⁵ Dankzij de vondsten waarmee de brokken worden geassocieerd, kenmerkt men ze wel als wandfragmenten van ovens. Op basis van de vorm en de geassocieerde vondsten kan men tot een tweedeling komen: een klein en een groot type oven. Dit onderscheid kan voor een deel worden onderbouwd en is voor een deel willekeurig. Het is goed mogelijk dat verder onderzoek een ander (of misschien wel geen) onderscheid oplevert.

Het kleine type: een oven voor voedselbereiding?

Flamman³⁰⁶ heeft reeds een overzicht gegeven van roosterfragmenten die met name langs de kust van België, Nederland en Noord-Duitsland zijn gevonden, maar ook elders in Nederland en Europa. De roosterfragmenten (delen van gebakken doorboorde kleiplaten) lijken te behoren tot ovens met een gereconstrueerde diameter van ca. 40³⁰⁷ tot 50 cm, maar er is ook een uitschieter bij van ca. 90 cm³⁰⁸ in doorsnede. De dikte van de wandfragmenten die bij deze roosters zijn gevonden, varieert van ca. 1,1 tot 4,5 cm. Deze ovens, die al vanaf de vroege IJzertijd lijken voor te komen tot in de Romeinse Tijd, worden veelal gereconstrueerd met een afneembare koepel. De mogelijkheden voor de functie lijken onbeperkt: potten bakken, verwarming, voedselbereiding (brood bakken, roken van vlees, vis, etc.). Ook wordt dit type oven wel in verband gebracht met het zoutwinningsproces.³⁰⁹ Flamman experimenteerde met een nagebouwde oven, maar hij slaagde er niet in de oven met succes voor genoemde functies te gebruiken. Potten bakken bleek technisch wel mogelijk, maar de oven was weinig praktisch vanwege de kleine bakruimte.

Het grotere type: een (pottenbakkers-)oven?

Naast de groep van kleine ovens lijkt er een tweede type constructie te zijn met een grotere wanddikte en een grotere omvang. De dikte van de brokken bij deze groep varieert van ca. 4,5³¹⁰ tot 7 cm.³¹¹ De gereconstrueerde diameter varieert van ca. 80³¹² tot meer dan 150 cm.³¹³ Deze brokken worden over het algemeen gekenmerkt door touwindrukken en worden beschouwd als zacht ge-

303 Dit probleem wordt ook door anderen onderkend (Mooiman en Van Roon 1983, 116).

304 Mondelinge mededeling J. Flamman.

305 Onderstaande lijst is allesbehalve volledig, het zijn slechts enkele voorbeelden uit de vele die er zijn:

plaggen: Alkmaar, Leiden (Suurmond-van Leeuwen 1980, 9-10)

houtskool: Grebolder (Schermer 1969), Kessel (Willems 1985)

roosterfragmenten: vele plaatsen (zie Flamman 1993)

misbaksels: Castricum (Mooij 1992, 18), Heiloo, Alkmaar, Feddersen Wierde (Flamman 1993)

versinterd aardewerk: vele plaatsen (zie Flamman 1993).

306 Flamman 1993.

307 Arnhemuiden (Flamman 1993, 13).

308 Boomborg-Hatzum (Flamman 1993, 14).

309 Flamman 1993, 30-31.

310 Schermer 1974.

311 Zie de beschrijving van de Alkmaarse vondsten.

312 Bijvoorbeeld: Heiloo.

313 Castricum (Schermer 1969), Feddersen Wierde (Flamman 1993, 15).

kenmerk	verbrand	misbaksel
gesinterd	+	+
verglazing	+	+
blaasjes	+	+
bakscheuren	-/+	+
vormverandering	-	+
slijtage	-/+	-

3.1 Het verschil tussen verbrande scherven en misbaksels (– is niet aanwezig, + kan aanwezig zijn maar hoeft niet).

bakken.³¹⁴ Verscheidene malen wordt genoemd dat brandsporen ontbreken. Zowel dit laatste kenmerk alsook het zacht gebakken zijn, wordt door Boersma in twijfel getrokken.³¹⁵ Volgens hem is het bepalen van de hardheid een subjectieve zaak en wijst de aanwezigheid van een dunne korstlaag (oker, rood of grijswit van kleur) op aanraking met as.

De brokken van het grotere type zijn opgebouwd uit op elkaar gelegde kleirollen. Breuken ontstaan vooral op de grens van twee kleirollen. De gebroken fragmenten worden hierdoor gekenmerkt door een “bolle” bovenkant en een “holle” onderzijde. Aan de buitenzijde had men het geheel verstevigd met getwijnde touwen, die vervolgens werden afgestroken met klei. Bij de rollen van Heiloo kan worden vastgesteld dat tussen de kleirollen soms een touw was gelegd.

Op grond van de geassocieerde vondsten interpreteert men de brokken vaak als restanten van pottenbakkersovens. Over de hoogte valt, op enkele uitzonderingen na, niets te zeggen. Bij de constructie van Feddersen Wierde kon een hoogte worden vastgesteld van maar liefst 1,10-1,30 m.³¹⁶ Deze reconstructie is echter niet zo betrouwbaar.³¹⁷ Opvallend is dat men ook bij de grotere koepels veelal uitgaat van een koepel van gebakken klei, terwijl daar geen aanwijzingen voor zijn. De reconstructies met koepels zijn veelal gebaseerd op vondsten van elders: een oven uit de Late Bronstijd uit Frankrijk,³¹⁸ Romeinse ovens of ethnografische parallellen. Natuurlijk kan het verwijzen naar voorbeelden van elders inzicht opleveren over de brokken die in Nederland worden gevonden. Er worden nu echter veelal koepels gereconstrueerd, terwijl er nog geen centimeter van gevonden is. Bij de opbouw van het grotere type kan mogelijk gedacht worden aan plaggen. Zo wordt bij de ovenachtige constructie die in Leiden werd gevonden, een koepelachtige opbouw vermeld van plaggen.³¹⁹ Helaas ontbreekt een afbeelding hiervan in de publikatie. Ook bij de brokken van Alkmaar zijn plaggen gevonden. Bij het bakken van jydepotten wordt gebruik gemaakt van turfzoden. De potten worden gebakken in de grond en afgedekt met een laag turf.³²⁰ Hoe moeten we in dit verband de grote ronde aardewerken constructies zijn? Wellicht gaat het hier om een overgang tussen het bakken in kuilen, zoals dat bij de jydepotten plaatsvond, en het bakken in echte pottenbakkersovens.

Herkennen van misbaksels

In sommige gevallen vermeldt men in de publikatie dat er “misbaksels” of “versinterde scherven” bij de brokken werden gevonden.³²¹ Men veronderstelt dan vaak dat het pottenbakkersafval be-

314 Schermer 1969, 335; Boersma 1976, 184.

315 Boersma 1976, 184.

316 Flamman 1993, 15.

317 Mondelinge mededeling A.A. Abbink.

318 Flamman 1993, 17-18; Audouze en Buchsenschutz 1989.

319 Suurmond-van Leeuwen 1980, 9-10.

320 Van Reenen en Jensen 1995.

321 Bommel (Bloemers en Hulst 1983), Horst-Meterik en Kessel (Schatorjé 1986), Maastricht-Randwyck (Dijkman 1989), Castricum (Mooij 1992), Arnemuiden, Gassel en Midden-Delfland (Flamman 1993), Alkmaar.

treft. Het onderscheid tussen misbaksel en versinterde scherf is echter lang niet altijd goed te maken, maar dit onderscheid is wel essentieel voor de verdere interpretatie. Hoe kan men misbaksel eigenlijk herkennen? Het moeilijkst herkenbaar zijn misbaksel die bij het bakken gebarsten zijn door een te snelle of ongelijke krimp van de wand. Er ontstaan dan bakscheuren die naderhand nauwelijks te onderscheiden zijn van een gewone breuk. Verglazing, blaasjes en versintering aan het oppervlak van het aardewerk zijn weliswaar aanwijzingen voor een misbaksel, maar kunnen nooit doorslaggevend zijn, daar ze ook op verbrande scherven kunnen voorkomen. Verglazing en versintering treden op als het baksel aan een hoge temperatuur heeft blootgestaan: dat kan zowel gebeurd zijn tijdens het bakken als tijdens het gebruik.³²²

Het ontbreken van slijtagesporen op het aardewerk kan ook een aanwijzing zijn voor misbaksel. Zo vertonen de hele weefgewichten geen sporen van gebruik. Ook laat besmeten aardewerk dat in Alkmaar werd aangetroffen, geen slijtagesporen aan de onderzijde zien, terwijl juist daar de besmijting als eerste zal wegslijten door gebruik. In dit verband past een waarschuwing ten aanzien van het wassen, het puzzelen en bewaren van scherven: het oppervlak van het zachte inheemse baksel is zeer slijtagegevoelig! Slijtagesporen zijn lang niet altijd eenvoudig te herkennen. Vaak is onbekend hoe die eruit moeten zien en aantasting van het oppervlak kan ook in de bodem plaatsvinden. Eigenlijk kan "slijtage" alleen als positief argument worden gebruikt. Hetzelfde geldt voor roetsporen. Aan het ontbreken van beide mag men niet teveel waarde toekennen.³²³ Kortom, om misbaksel als zodanig te herkennen, is een combinatie nodig van zowel de (vermoedelijke) ovenfouten als het ontbreken van gebruikssporen. Pas bij totale versintering, versmelten en vervorming kun je van een misbaksel spreken.³²⁴

Kleine aardewerken schijven: weefgewichten of iets anders?

Zowel in Heiloo als in Alkmaar zijn de ovenresten geassocieerd met aardewerken schijven. Ook bij een handvol andere ovensvondsten blijken ze gevonden te zijn.³²⁵ Dergelijke voorwerpen worden wel aangeduid als netverzwaringen of als weefgewichten, gemaakt om de kettingdraden aan te spannen van een verticaal weefgetouw. De laatstgenoemde aanduiding geniet tegenwoordig bij de meeste auteurs de voorkeur. Gezien de slijtagesporen die men soms aantreft bij het gat, zal de interpretatie als weefgewicht in die gevallen correct zijn. Er zijn echter ook schijven zonder die slijtagesporen. Men zou eventueel een bevestiging als weefgewicht kunnen verzinnen die geen sporen nalaat, bijvoorbeeld als de kettingdraad door het gat was gehaald en vervolgens werd vastgeknoopt aan een stokje. Voorbeelden van een dergelijke bevestiging zijn te zien op Archeon.

De ons bekende schijven zonder slijtage van het gat vertonen vaak sporen van verhitting en soms sintering. Dat geldt niet alleen voor de hiervoor beschreven exemplaren van Heiloo en Alkmaar, maar ook voor exemplaren van elders. Deze zou men kunnen interpreteren als "misbaksel van weefgewichten", zoals bijvoorbeeld wordt geopperd voor dergelijke vondsten bij een oven in de Feddersen Wierde.³²⁶

Eén van de archeologische medewerkers in Alkmaar, Juke Dijkstra, zag tijdens een vakantie in Zweden vergelijkbare voorwerpen, waaraan een andere verklaring gegeven werd: bij de opgra-

322 Mededeling A.A. Abbink. Een overzicht van de pottenbakkertechnieken van dit aardewerk geven Van der Leeuw e.a. 1987.

323 Mededeling A.A. Abbink.

324 Mededeling A.A. Abbink.

325 Schermer heeft het bij de bespreking van de brokken van de Grebolder over verzwaringstenen met een rond gat (Schermer 1974, 335 en 340). Een afbeelding ontbreekt helaas, maar zou het hier gaan om vergelijkbare voorwerpen? Opvallend is ook dat in het museum van Annecy (gelegen in de Haute Savoie) een oven uit de Late Bronstijd wordt getoond met een schijf die we hier als weefgewicht zouden interpreteren (waarneming van P. Bitter). Andere voorbeelden: Arnemuiden (Van den Berg en Hendrikse 1978), Feddersen Wierde (Haarnagel 1979), Flögeln (Zimmermann 1992), de Panne (Flamman 1993).

326 Haarnagel 1979.

ving in Helgö werden dergelijke schijven gevonden bij smidsafval. Bij één van de schijven was nog een aardewerken buis door het gat gestoken en men vermoedt hier dat het bij een blaasbalg hoorde. De schijf diende dan ter bescherming van de balg, die immers van hout en/of leer was gemaakt, tegen de hitte van het vuur.³²⁷ Soortgelijke vondsten zijn gedaan in Finland.³²⁸ Een dergelijke schijf is in 1994 in Alkmaar ook gevonden tussen vroegmiddeleeuws smidsafval.³²⁹ Het gebruik van blaasbalgen bij pottenbakkersovens is echter vooralsnog onbekend.

Tenslotte kunnen we nog een derde mogelijkheid noemen. Tijdens een excursie naar de productieplaatsen van steengoed in Duitsland troffen de auteurs (M.B. en T.de R.) in het museum te Langerwehe aardewerken ringen aan, die een functie hadden in het pottenbakkersproces.³³⁰ Op deze ringen werden de potten in de oven gezet. Ze zorgden voor een goede warmtecirculatie in de te bakken pot. Weliswaar gaat het hier om de productie van steengoed, maar een dergelijke functie van de aardewerken schijven is wellicht niet uitgesloten bij andere typen ovens.

Wanneer men een verzameling "weefgewichten" vindt, kan men ook het gewicht van de voorwerpen in ogenschouw nemen. Weefgewichten dienen namelijk alle van min of meer gelijk gewicht te zijn. Men dient immers een gelijke spanning op de kettingdraden te krijgen om een regelmatige en stevig geweven stof te verkrijgen.³³¹ In Heiloo loopt het gewicht van de gevonden exemplaren nogal uiteen (zie afb. 2.9). Uit nader onderzoek zou kunnen blijken of de geconstateerde variatie in gewicht een functie als weefgewicht uitsluit of niet. In het algemeen is het derhalve zinvol om bij "weefgewichten" niet alleen eventuele slijtagesporen of tekenen van verhitte te bestuderen, maar ook het gewicht.

De Alkmaarse kuilen: een pottenbakkersoven?

Wat stelden de Alkmaarse kuilen voor? Een pottenbakkersoven? De associatie van de vondsten lijkt daar wel op te wijzen. Duidelijk is dat de aangebakken bodemplaat van 80 cm. in doorsnede niet past bij het kleine oventype; de diameter is daarvoor te groot. Hetzelfde geldt voor de wanddikte van de brokken (ca. 7 cm). De turfzodenkuil, met een diameter inwendig van ca. 80 en uitwendig van ca. 160 cm, lijkt daarentegen nogal klein voor het grotere oventype. Mogelijk heeft de zandplaggenkuil (breedte ca. 160 cm en lengte ca. 360 cm) gediend als werkkuil van waaruit men de oven kon stoken. Dit neemt nog een volgend probleem niet weg: wat hebben de turfzoden te betekenen? Op het eerste gezicht lijken deze niet bij een oven te passen. De zoden zijn immers brandbaar. Men zou echter kunnen denken aan brandstof die bij het bakken over de potten heen is gestapeld, zoals bij de eerder genoemde Jydepotten.³³² De plaggen kunnen ook deel hebben uitgemaakt van de bovenbouw, zoals te Leiden werd geconstateerd.³³³ Tenslotte is het de vraag hoe we in Alkmaar de gebakken kleiring moeten zien. Was het een onderdeel van een losse koepel? Voor het grote type zijn geen Nederlandse parallellen bekend voor een koepel van gebakken klei. Of was het een opstaande rand die als een "haardkraag" aan de bodemplaat vast heeft gezeten?

De vondsten uit Heiloo: een interpretatie

Tot welke constructie behoren de brokken van Heiloo? De brokken hebben deel uitgemaakt van een constructie van ca. 80 cm in doorsnede en met een wanddikte van ruim 5 cm. De oorspron-

327 Een afbeelding vindt men in Holmqvist 1979.

328 Mondelinge mededeling van Jani Votka, een vrijwilliger in Alkmaar van Finse afkomst. Zie o.a. Kivikoski 1973, Abb. 630 (met verdere verwijzingen).

329 Opgraving "Lauwershof" in Oudorp, 1994.

330 De leerzame steengoedexcursie werd georganiseerd door AWN-afdeling Helinium.

331 Vandemeulebroeke z.j., 13.

332 Van Reenen en Jensen 1995.

333 Suurmond-van Leeuwen 1980, 9-10.

kelijke hoogte kunnen we niet reconstrueren. Als men de brokken van Heiloo met die van elders vergelijkt, dringt zich de gedachte aan een pottenbakkersoven op. Tevens zijn er vondsten die doen denken aan een pottenbakkersoven, namelijk de weefgewichten met bakscheuren. Er kan echter geen eenduidig verband worden gelegd tussen de weefgewichten en de aardewerken brokken, omdat over de vondstomstandigheden te weinig bekend is. Het is mogelijk dat beide vondsten op enige afstand van elkaar zijn aangetroffen. Maar zelfs wanneer de vondsten wel bij elkaar zouden zijn gevonden, is het niet mogelijk om een waterdichte associatie te maken: zaken die niet bij elkaar horen, kunnen naderhand bij elkaar terecht zijn gekomen.

Er is niets gevonden dat wijst op een aardewerken bovenstel. Maar er zijn genoeg andere mogelijkheden om een oven af te dekken: bijvoorbeeld met plaggen. Opvallend aan een aantal brokken van Heiloo is de schuin opstaande rand die naar buiten is gericht. Bij de kleine type ovens worden wel koepels gereconstrueerd met een rand waaraan ze opgetild kunnen worden.³³⁴ Heeft de schuine rand bij de brokken van Heiloo wellicht ook een "tilfunctie" gehad? Wanneer we ervan uitgaan dat de aardewerken constructie zo gebruikt is als deze gemaakt is (dit is te zien aan de opbouw van de kleirollen), zou het "handvat" schuin omhoog staan. Dit houdt uiteraard niet prettig vast. De schuin opstaande rand zal dan ook ongetwijfeld een andere, een vooralsnog onbekende, functie hebben gehad.

Het is onduidelijk of de aardewerken bak bij de andere vondsten hoort. Gezien het verschil in uitvoering en diameter lijkt dat niet aannemelijk.

Conclusie

Zowel in Nederland als elders in Europa zijn ovenachtige fragmenten gevonden. Op grond van de omvang van deze stukken, de gereconstrueerde diameter en de geassocieerde vondsten, kan er wellicht onderscheid gemaakt worden in twee verschillende constructies. Bij de eerste gaat het om een kleine ronde oven van ca. 40 tot 90 cm in doorsnede en wanden van 1,1 tot 4,5 cm dik. De opbouw bij dit type bestond mogelijk uit een koepel. Deze oven kan onder andere in verband gebracht worden met voedselbereiding. Bij de tweede constructie, waartoe wij ook de brokken van Alkmaar en Heiloo rekenen, zijn de wanden dikker, ca. 4,5 tot 7 cm, en is de omvang groter, ca. 80 tot meer dan 150 cm. Bij deze laatste wijzen de geassocieerde vondsten (misbaksels) in de richting van een pottenbakkersoven. De opbouw bestond mogelijk uit plaggen. Bij dit type worden wel schijven van aardewerk aangetroffen die doorgaans worden geïnterpreteerd als net- of weefgewichten. Er zijn echter aanwijzingen dat dergelijke ringen ook een functie bij de oven gehad kunnen hebben.

Oproep

Voor het trekken van conclusies is het eigenlijk nog te vroeg. Om inzicht te verkrijgen in de brokken gebakken klei, willen we graag een overzicht verkrijgen van wat er zoal op dit gebied gevonden is en wat ermee geassocieerd wordt. In de eerste plaats zouden we graag informatie krijgen over brokken zoals die van Heiloo en Alkmaar (vindplaats, dikte brok, gereconstrueerde diameter, touwindrukken, etc.). Ten tweede zouden we ook graag gegevens hebben over de vondsten die ermee geassocieerd worden (misbaksels, weefgewichten, plaggen, etc.). Ten derde willen we graag weten wat de context is (in een stookkuil, in of buiten een huisplattegrond). Ook willen we meer te weten komen over de zogeheten net- of weefgewichten (gewicht, omvang, slijtagesporen, etc.). Gegevens hierover kunt u sturen naar M. Boulonois. Elke melding is welkom!

334 Dorregeest (Schermer 1974), Archsum (Flamman 1993), Flögeln (Zimmermann 1992).

Dankwoord

Met dank aan M. Meffert, J. Flamman en A.A. Abbink voor het kritisch doorlezen van het manuscript en hun waardevolle suggesties. M. Meffert tekent hierbij aan dat zijn "geloof in 'open' vuren nog niet gedooft is". M. Brouwer zijn we erkentelijk voor het in bruikleen geven van de vondsten die destijds door Holwerda in Heiloo zijn verzameld en die thans het eigendom zijn van het RMO te Leiden.

Literatuur van deel A

- Alders, G.P., 1992: Een profiel in de Breedstraat, in: P. Bitter, A.-M. Feldt en T. van der Pal (red.), *Uit de Alkmaarse bodem*, Alkmaar, 46-52.
- Alders, G.P., G.M. van de Pal en T.Y. Van de Walle-van der Woude 1991: Alkmaar: centrum, in: P.J. Woltering en S.W. Jager (red.), *Archeologische Kroniek van Holland over 1990*, I: Noord-Holland, *Holland* 23, 293-328 (312-313).
- Arnold, V., 1990: Der eisenzeitliche Lochplattenofen von Weddinghusen/Dithmarschen: Umfeld, Beschreibung, Nachbauten, Versuche, Deutung. *Experimentelle Archäologie in Deutschland* 4, 345-354.
- Audouze, F., en O. Buchsenschutz, 1989: *Villes, villages et campagnes de l'Europe Celtique*, Hachette, 137-143 en 175-177.
- Baart, J.M., 1988: De materiële stadscultuur, in: E.H.P. Cordfunke, F.W.N. Hugenholtz en K.I. Sierksma (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Zutphen/Muiderberg (Publicatie Stichting Comité oud Muiderberg nr.39), 93-112.
- Bartels, M., J.-W. Oudhof en J. Dijkstra, 1997: Duisburgse waar uit Ottoons Tiel, een keramisch gidsfossiel voor de tiende eeuw?, *Westerheem* 46, 2-15.
- Bastemeijer, A.F.W.E., en M. Groothedde, 1999: De Zutphense burcht van het jaar 1000 tot het eind van de twaalfde eeuw, in: M. Groothedde e.a. (red.), *De Sint Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen, 31-61.
- Berg, H.M. van den, 1970: Plattegrondvormen van middeleeuwse kerken in Groningen en Friesland, *Bulletin K.N.O.B.* 69, 14-26.
- Berg, J. van den, en W. Hendrikse, 1978: IJzertijdbewoning te Arnemuiden, *Westerheem* 27, 127-135.
- Berg, W.J. van den, 1995: De bewoners van de huizen, in: P. Bitter en H. Clevis (red.), *Geworteld in de bodem; archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar*, Alkmaar (Publicaties over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 1), 22-49.
- Besteman, J.C., 1974: Carolingian Medemblik, *Berichten R.O.B.* 24, 43-106.
- Besteman, J.C., 1990: North Holland AD 400-1200: turning tide or tide turned?, in: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht (Studies in Prae- en Protohistorie 4), 91-120.
- Bijsterveld, A.-J. A., P.N. Noomen en B. Thissen, 1999: Der niederländische Fernbesitz der Abtei Echternach im Früh- und Hochmittelalter, in: M.C. Ferrari, J. Schröder en H. Traufflet (red.), *Die Abtei Echternach 698-1998*, Luxemburg, 203-228.
- Bitter, P., 1986: Archeologisch onderzoek op het bouwterrein van C & A Nederland aan de Haarlemmerstraat en Spijkerboorsteeg te Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1985*, 85-152.
- Bitter, P., 1993a: Alkmaar (Boekelermeer, Kraspolder, Ropjeskuil, Voordam, Wageweg), in: P.J. Woltering, J.-K.A. Hagers, *Archeologische kroniek Noord-Holland 1992*, *Holland* 25, 287-328 (305-306).
- Bitter, P., 1993b: Handling pots and pans. Reflections on applied features on late medieval earthenware from the western Netherlands, in: H. Clevis en J. Thijssen (red.), *Assembled Articles I. Symposium on Medieval and Post-medieval Ceramics. Nijmegen 2 and 3 September 1993*, Nijmegen, 97-109.
- Bitter, P., 1995a: Opgravingen Grote Kerk afgerond: enkele voorlopige resultaten, in: Informatierubriek van het bureau monumentenzorg en archeologie, *Oud Alkmaar* 19 nr.3, 22-32 (23-28).

- Bitter, P. (red.), 1995b: *Geworteld in de bodem*, Alkmaar (Publikaties over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie, 1).
- Bitter, P., 1996: Alkmaar: Grote of Sint Laurenskerk, Lombardsteeg, Lindegracht-zuidzijde, Gedeempte Nieuwesloot, Achterdam, in: J.-K.A. Hagers, *Archeologische kroniek Noord-Holland 1995*, *Holland* 28, 295-339 (306-312).
- Bitter, P., 1997: Alkmaar: Verdrunkenoord 102-104, in: M. Meffert, *Archeologische kroniek Noord-Holland 1996*, *Holland* 29, 339-385 (355-357).
- Bitter, P., 1998: Drie opgravingen aan de Laat, en nog meer, *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie gemeente Alkmaar* 1 nr.2, 6.
- Bitter, P. (red.), 1999: *Goed gevonden. Textielvondsten uit archeologische opgravingen in de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr.7).
- Bitter, P., 1999b: Alkmaar: Lindegracht 10-12, in: E. Jacobs (red.), *Archeologische Kroniek Noord-Holland 1998*, *Holland* 31, 336.
- Bitter, P., 2000: Archeologisch onderzoek aan het Canadaplein, fasen 2 en 3, *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie gemeente Alkmaar* 2 nr.3, 3-6.
- Bitter, P., 2001: zie Kila en de Raad 2001.
- Bitter, P., en P.J.M. de Baar, 1992: Enkele gedachten over het ontstaan van Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1990/1991*, 95-102.
- Bitter, P., en W.J. van den Berg, 1998: Historische gegevens over huizen en bedrijven, hun eigenaren en bewoners, in: S. Ostkamp, *Afval van gorters, brouwers en een hospitaal. Archeologisch onderzoek aan het Wortelsteegplein*, (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie, deel 6), Alkmaar, 21-56.
- Bitter, P., M. Boulonois en T. de Ridder 1996: Friese ringvormige aardewerken constructies: pottenbakkersovens?, *Westerheem* 45, 70-95.
- Bitter, P., en J. Dijkstra, 1994: Alkmaar: centrum (Achterdam 16, Fnidsen 81, Langestraat 103, Langestraat 113 en 115/117, Lindegracht), in: J.-K. Hagers, *Archeologische kroniek Noord-Holland 1993*, *Holland* 26, 379-411 (393-397).
- Bitter, P., en J. Dijkstra, 1995: Alkmaar: Grote of St. Laurenskerk; Laat 217-219, Boekelermeer; Oudorp (Lauwershof), in: J.-K. Hagers, *Archeologische kroniek Noord-Holland 1994*, *Holland* 27, 318-363 (337-340).
- Bitter, P., en J. Dijkstra, 1996a: Archeologisch onderzoek Lindegracht-zuidzijde; Een oude Nieuwesloot opgegraven, in: Informatierubriek van het bureau monumentenzorg en archeologie, *Oud Alkmaar* 20 nr.1, 25-28.
- Bitter, P., en J. Dijkstra, 1996b: Een veertiende-eeuws houten huis aan de Achterdam, in: Informatierubriek van het bureau monumentenzorg en archeologie, *Oud Alkmaar* 20 nr.2, 20-28 (23-25).
- Bitter, P., J. Dijkstra, R. Roedema en R.P. van Wilgen, 1997: *Wonen op Niveau; archeologisch, bouw-historisch en historisch onderzoek van twee percelen aan de Langestraat*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie, delen 5 en 5A).
- Bitter, P., en S. Ostkamp, 1998: Alkmaar: Kennemerstraatweg, Laat 125 'De Verfpot', Langestraat 73-77, in: E. Jacobs, *Archeologische kroniek Noord-Holland 1997*, *Holland* 29, 315-351 (332-334).
- Bitter, P. en R. Roedema, 1998b: Opgravingen aan de Laat: het vervolg, *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie gemeente Alkmaar* 1 nr.3, 8-10.
- Bloemers, J.H.F., 1979: *Rijswijk (Z.H.), 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 8).
- Bloemers, J.H.F., en R.S. Hulst, 1983: Mitteleisenzeitliche Keramik von zwei Siedlungen zu Ressen und aus ein Töpferofen zu Bommel, *Berichten R.O.B.* 33, 107-152.
- Blok, D.P., 1971: De plaatsnaam Alkmaar, *Alkmaars Jaarboekje* 1970, Alkmaar, 40-44.
- Blok, D.P., 1974: De Hollandse en Friese kerken van Echternach, *Naamkunde* 6, 167-184.
- Boer, D.E.H. de, 1978: *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse*

- 'Noordholland' tussen circa 1345 en circa 1415, Leiden (dissertatie Rijks Universiteit Leiden).
- Boer, D.E.H. de, en E.H.P. Cordfunke, 1995: *Graven van Holland; portretten in woord en beeld 880-1580*, Zutphen.
- Boer, P. de, 2000: Graven aan de Ooyevaarsteeg (Groot Nieuwland 22 en 24), *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie gemeente Alkmaar* 2 nr.3, 7-8.
- Boersma, J.W., 1976: Ringvormige aardewerken voorwerpen en haardkragen, *Westerheem* 25, 182-188.
- Boomkamp, G., 1747: *Alkmaar en deszelfs geschiedenissen*, Rotterdam.
- Borger, G.J., 1975: *De Veenhoop; een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendeek in een deel van West-Friesland*, Amsterdam.
- Borger, G.J., 1997: De ontwatering van het veen: een hoofdlijn in de historische nederzittingsgeografie van Nederland, *Geografisch Tijdschrift* 11, 377-387.
- Borger, G.J., 1998: Vorming en verandering van het Hollandse landschap, *Holland* 10, 86-100.
- Bos, J.M. 1988, Landinrichting en archeologie; het bodemarchief van Waterland, *Nederlandse Archeologische Rapporten* 6, Amersfoort (dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- Bos, J.M., 1990: The bog area of North Holland after AD 1000: crises and opportunities, in: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht (Studies in Prae- en Protohistorie 4), 121-132.
- Brandt, R.W., 1983: De archeologie van de Zaanstreek, *Westerheem* 32, 120-137.
- Bruinvis, C.W., 1889: *Hoe de Alkmaarse Waagtoren een klokketoren bekomen heeft; tweede druk, vermeerderd en uitgebreid tot eene geschiedenis van de Kaasmarkt, het Waaggebouw en het waagrecht te Alkmaar*, Alkmaar.
- Bruinvis, C.W., 1893-1894: Vicarijen in de parochiekerk te Alkmaar, *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 18, 398-424, 19, 129-139.
- Bruinvis, C.W., 1904: De bouw en versiering der Sint Laurens- of Grote Kerk te Alkmaar, *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, 192-235.
- Bult, E., 1993: Ontstaan en ontwikkeling van Delft, in: E. Bult (red.), *IHE Delft bloeit op een beerput. Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest*, Delft, 5-18.
- Bult, E.J., en D.P. Hallewas, 1990: Archaeological evidence for the early-medieval settlement around the Rhine and Meuse deltas up to ca AD 1000, in: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht (Studies in Prae- and Protohistorie 4), 71-90.
- Bungeneers, J., 1988: De waterput, *Scharnier. Periodiek informatieblad over de opgravingen en de restauratiewerken in de kathedraal van Antwerpen* nr.5, 5-6.
- Burgers, J.W.J., 1997: Allinus, grafelijke kapelaan en Egmonds geschiedschrijver, in: G.N.M. Vis (red.), *In het spoor van Egbert*, Hilversum (Egmondse Studiën 3), 65-149.
- Carmiggelt, A., 1997: Laat- en postmiddeleeuwse bewoningssporen aan de Hoogstraat te Rotterdam, in: A. Carmiggelt, A.J. Guiran en M.C. van Trierum (red.), *Boorbalans 3. Archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemsspoortunnel te Rotterdam*, Rotterdam, 139-278.
- Clevis, H., en T.Constandse-Westermann, 1992: *De doden vertellen. Opgravingen in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88*, Kampen.
- Cock, J.K. de, 1965: *Bijdrage tot de Historische Geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*, Groningen.
- Cock, J.K. de, 1972: Alkmaar van de 9^e tot in de 12^e eeuw. Een historisch-geografische benadering, in: E.H.P. Cordfunke (red.), *Alkmaar, van boerderij tot middeleeuwse stad*, Alkmaar (Alkmaarse Historische Studiën 1), 65-70.
- Cordfunke, E.H.P., 1967: De geschiedenis van het Witte Kerkje te Heiloo, *Alkmaars Jaarboekje* 2 (1966), 51-61.
- Cordfunke, E.H.P., 1972: *Alkmaar, van boerderij tot middeleeuwse stad*, Alkmaar.
- Cordfunke, E.H.P., 1973: 'Oud nieuws' over Alkmaars oudste geschiedenis, *Alkmaars Jaarboekje* 8 (1972), 156-158.

- Cordfunke, E.H.P., 1978: *Alkmaar in prehistorie en middeleeuwen*, Zutphen (Alkmaarse Historische Reeks II).
- Cordfunke, E.H.P., 1982: "Alkmaar in prehistorie en middeleeuwen: nieuwe gegevens", in: E.H.P. Cordfunke (red.), *Alkmaarse silhouetten*, Zutphen (Alkmaarse Historische Reeks V), 9-35.
- Cordfunke, E.H.P., 1984: *Opgravingen in Egmond. De abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief*, Zutphen.
- Cordfunke, E.H.P., 1985: Alkmaar, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Holland over 1984*, I. Noord-Holland, *Holland* 17, 321-347 (p.336).
- Cordfunke, E.H.P., 1986: Alkmaar, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Holland over 1985*, I. Noord-Holland, *Holland* 18, 273-303 (p.291).
- Cordfunke, E.H.P., 1992: Thirty years of archaeological investigation in Alkmaar's town centre, *Berichten R.O.B.* 40, 333-387.
- Cordfunke, E.H.P., 2000: De tombe van graaf Floris V te Alkmaar, *Bulletin K.N.O.B.* 99, 68-73.
- Dam, P.J.E.M. van, 1998: *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530*, Hilversum (Hollandse Studiën 34; proefschrift Rijks Universiteit Leiden 1997).
- Dasselaar, M. van, en H. Sprokholt, 1993: Geologie en vroegste geschiedenis van Gouda tot circa 1400, in: H. Sprokholt, H., et al. (red.), *Het kasteel van Gouda*, Delft/Gouda, 7-29.
- Diederik, F., 1981: Lagedijk, een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd te Schagen, *Westerheem* 30, 220-244.
- Diederik, F., 1989: *Archeo-logica. De archeologie van het noorden van Noord-Holland in historisch en landschappelijk perspectief*, Schoorl.
- Dijkman, W., 1989: Een vindplaats uit de IJzertijd te Maastricht-Randwyck, *Nederlandse Archeologische Rapporten* 8, Amersfoort.
- Dijkstra, J., 1997: Laat-Middeleeuwse keramiek, in: Bitter, Dijkstra, Roedema en Van Wilgen 1997, 69-76.
- Dijkstra, J., 1998: Archeologisch onderzoek in de binnenstad van Tiel juni t/m september 1996. Lokaties Koornmarkt en Tol-zuid, *Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 57, Amersfoort (ROB).
- Drift, A. van der, en J.C. Hooftman, 2001: *Tabula Egmunda. De Kroniek, het Evangelieboek en het Sint Adalbertusboek uit het Cartularium van Egmond over de jaren 863-1464*, typescript Bibliotheek Jan Luten te Egmond a.d. Hoef.
- Elzinga, G., 1962: Ringvormige aardewerken voorwerpen uit Friesland, *Westerheem* 11, 102-107.
- Van Es, W.A., 1968: Paddepoel, excavation of frustrated terps, 200 BC-250 AD, *Palaeohistoria* 14, 187-352.
- Es, W.A. van, H.Sarfati en P.J.Woltering, 1988: *Archeologie van Nederland; de rijkdom van het bodemarchief*, Amsterdam/Amersfoort.
- Van Es, W.A., en M. Miedema, 1970-71: Leeuwarden: small terp under the Oldehove Cemetery, *Berichten R.O.B.* 20-21, 89-117.
- Es, W.A. van, en W.J.H. Verwers, 1994: De huizen van Dorestad: van plattegrond tot boerderij, in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C.-900 n.C.*, Utrecht/Amersfoort, 189-194.
- Fasel, W.A., z.j. *Kroniek: Alkmaar en zijn geschiedenissen, kroniek van 1600-1813*, Alkmaar.
- Fasel, W.A., z.j., *Rechtsbronnen: De Alkmaarse rechtsbronnen*, Alkmaar, 2 dln.
- Fasel, W.A., z.j. *Stadsarchief: Het stadsarchief van Alkmaar 1254-1825*, Alkmaar, 2 dln.
- Fasel, W.A., z.j. *Verzamelinventaris: Het Stadsarchief Alkmaar, Verzamelinventaris*, Alkmaar, 2 dln.
- Fasel, W.A., 1979: *Alkmaar in het drijfzand*, Alkmaar.
- Fasel, W.A., 1980: "Kort overzicht van de ontwikkeling van Alkmaar", in: (zonder redacteur) *Alkmaar, gevels van de binnenstad*, Alkmaar, 11-28.
- Fasel, W.A., 1981a: Tussen Verdronkenoord en Lutik Oudorp. *Periodiek Oud Alkmaar* 5, 382-390.
- Fasel, W.A., 1981b: Benoorden het Lutik Oudorp. *Periodiek Oud Alkmaar* 5, 411-422.
- Fasel, W.A., 1984: *'t Hooge Huijs*, Alkmaar (gelegenheidsboek wegens de overname van Hooge

- Huijs verzekeringen door het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten).
- Flamman, J., 1993: *De reconstructie van een IJzertijd-oven uit MD 15.04; Experimenten in bouw en gebruik*, Leiden (doctoraalscriptie Instituut voor Prehistorie, Rijks Universiteit Leiden) 1993.
- Fruin, R., 1866: *Informatie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant en Vrieslant, om daarna te reguleren de nyeuwe schiltale, gedaen in den jaere MDXIV*, Leiden.
- Fruin, R., 1876: *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest onder de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in den jaere MCCCCXCIII*, Leiden.
- Geus, J.P., 1979: Steenfabricage in westelijk West-Friesland, *Holland* 11, 205-213.
- Giffen, A.E. van, 1926-1928: Mededeling omtrent de systematische onderzoekingen, verricht in de jaren 1926 en 1927, ten behoeve van de Terpenvereniging, in Friesland en Groningen, *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 11/12, 30-48.
- Gijsbers, W., 1999: *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)*, Amsterdam/Hilversum (dissertatie Universiteit van Amsterdam; Posthumus Reeks IX).
- Glasbergen, J.H., en S.C.H. Leenheer, 1975: *Duizend Jaar Rijsburg: een gedenkboek*, Leiden.
- Glazema, P., 1948: Oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoeste Limburgse kerken, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 84, 197-280.
- Glazema, P., 1951: Oudheidkundige onderzoekingen in de provincie Gelderland gedurende de jaren 1946 tot en met 1950, *Gebre* 51, 1-120.
- Gooijer, A. de, en P. van Traa, 1992: Bouwhistorisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex, in: P.H. Broekhuizen, et al. (red.), *Van boerenhof tot bibliotheek; Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen*, Groningen, 87-146.
- Graaf, R.P. de, 1996: *Oorlog om Holland, 1000-1375*, Hilversum (dissertatie Rijksuniversiteit Groningen).
- Groothedde, M., 1999: Van straten, muren en poorten; archeologische waarnemingen bij rioleeringswerkzaamheden en de opgraving aan de Waterstraat in Zutphen anno 1998 en 1999, *Bijdragen en Mededelingen Gebre* XC, 189-221.
- Grotefend, H., 1982: *Taschenbuch zur Zeitrechnung*, Hannover (12de druk).
- Gumbert, J.P., 1997: Egberts geschenken aan Egmond, in: G.N.M. Vis (red.), *In het spoor van Egbert*, Hilversum (Egmondse Studiën 3), 25-43.
- Gumbert-Hepp, M., en J.P. Gumbert, 2001: *Willem Procurator Kroniek*, Hilversum.
- Haarnagel, W., 1979: *Die Grabung Feddersen Wierde*, Wiesbaden.
- Halbertsma, H., 1967: Een onderzoek met de spade in het Witte Kerkje te Heiloo, *Alkmaars Jaarboekje* 2 (1966), 62-67.
- Hallewas, D.P., 1984: The interaction between man and his physical environment in the county of Holland between circa 1000 and 1300 AD: a dynamic relationship, in: H.J.A. Berendsen en H.W. Zagwijn, *Geological changes in the Western Netherlands during the period 1000-1300 AD*, *Geologie en mijnbouw* 63 nr.3, 299-308.
- Hartog, E. den, 1998: Bouwen voor prestige, ziel en vrede, *Bulletin K.N.O.B.* 97, 15-30.
- Heeringen, R.M., 1988: de bewoning van Zeeland in de IJzertijd, *Archief, Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1-43.
- Heeringen, R.M. van, en F. Verhaeghe, 1995: Het aardewerk, in: R.M. van Heeringen, P.A. Henderikx en A. Mars, *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes/Amersfoort, 144-169.
- Heidinga, H.A., 1987: *Medieval settlement and economy North of the Lower Rhine, Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)*, Arnhem/Maastricht (proefschrift Universiteit van Amsterdam 1984).
- Henderikx, P.A., 1997: De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwedegebied in de 11^e en 12^e eeuw, in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving. Aangeboden aan prof.dr. C. Dekker bij zijn afscheid als rijksarchivaris en als hoogleraar*, Hilversum, 99-128.

- Hillewaert, B., A. Eryvynck en L. Huysmans, 1991: Een waterput in de kapel van het H. Kruis, in: De Witte 1991, 194-206.
- Hoek, C., 1973: De Hof te Vlaardingen, *Holland* 5, 57-91.
- Hoek, C., 1975: Schiedam, een historisch-archeologisch stadsonderzoek, *Holland* 7, 89-195 en 513-560.
- Hoekstra, T.J., 1977: Utrecht, Vredenburg, in: Archeologisch Nieuws, *Bulletin K.N.O.B.* 76, 27-57 (39-45).
- Hof, J., 1973: *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, 's-Gravenhage/Haarlem (Hollandse Studiën 5).
- Hollestelle, J., 1961: *de steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Assen.
- Holmqvist, W., 1979: *Swedish Vikings on Helgö and Birka*, Stockholm.
- Holwerda, J.H., en W.C. Braat 1946: De Holdeurn bij Berg en Dal, centrum van pannbakkerij en aardewerkindustrie in den Romeinschen tijd, *Oudheidkundige Mededelingen Leiden* 26 suppl.
- Hoppenbrouwers, P., en J.L. van Zanden (red.), 2001: *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th Century) in light of the Brenner debate*, Turnhout (CORN Publication Series 4).
- Ibelings, B., 2001: Aspects of an uneasy relationship. Gouda and its countryside (15th-16th centuries), in: Hoppenbrouwers en Van Zanden 2001, 256-274.
- Janse, H. en L.J. Hart, 1977: *Torens. Hoogtepunten in de Lage Landen*, Amsterdam.
- Jansen, H.P.H., 1982: Holland, Zeeland en Het Sticht 1100-1433, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2, Bussum, 282-323.
- Jansma, E., 1995: *RemembeRINGS; The development and application of local and regional tree-ring chronologies of oak for the purposes of archaeological and historical research in the Netherlands*, Amsterdam/Amersfoort (proefschrift Universiteit van Amsterdam/Nederlandse Archeologische Rapporten 19).
- Kila, J.D., en H. de Raad, 2001: Nieuwe inzichten in de Alkmaarse geschiedenis. Interview met stadsarcheoloog Peter Bitter, *Oud-Alkmaar* 25 nr.1.
- Kipp, A.F.E., 1992: Grosse mittelalterliche steinerne Wohnhäuser in Utrecht, in: U. Grossmann (red.), *Hausbau in den Niederlanden*, Marburg (Jahrbuch für Hausforschung Bd.39), 257-282.
- Kivikoski, E., 1973: *Die Eisenzeit Finlands*, Helsinki.
- Koch, A.C.F., 1970: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I: tot 1222*, 's-Gravenhage.
- Kok, H.J., 1958: *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Koolen, M., 1986: Resten van een pottenbakkersoven uit de IJzertijd te Gassel, in: *Jaarverslag AWN Nijmegen* 1985, Nijmegen, 16-18.
- Koolwijk, H., 1987: *De Alkmaarse Hout in de schijnwerpers*, Alkmaar (themanummer *Oud Alkmaar* 11).
- Krauer, M., 1994: Archeologie in Amersfoort. Onderzoeksbeleid en resultaten, in: M. Krauer en F. Snieder (red.), *Nering en vermaak*, Amersfoort, 13-25.
- Kruisheer, J.G., 1986-1997: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, II: 1222 tot 1256, III: 1256 tot 1278, IV: 1278 tot 1299*, Assen/Maastricht. Deel II uit 1986, deel III uit 1992, deel IV uit 1997. (vervolg op deel I van Koch)
- Kubach, H.E., en A. Verbeek, 1976: *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*, Berlin (drie delen).
- Kuile, E.H. ter, 1982: *De romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*, Zutphen (tweede gewijzigde druk; eerste druk 1975).
- Kunow, J., 1987: Die Militärgeschichte Niedergermaniens, in: G.H. Horn (red.), *Die Römer in Nordrhein-Westfalen*, Stuttgart, 27-109.
- Leeuw, S.E. van der, A.J. Spruijt en V.A. Shelton-Bunn, 1987: Ceramic production, in: R.W. Brandt e.a. (red.), *Assendelver Polder Papers* 1, Amsterdam (Cingula 10), 225-264.
- Linden, H. van der, 1982: Het platteland in het Noord-Westen met nadruk op de occupatie 1000-1300, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2, Haarlem, 48-82.

- Linssen, C.A.A., 1981: Lotharingen 880-1106, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1, Bussum, 301-352.
- Margue, M., 1999: Libertas Ecclesiae. Das kloster im Spannungsfeld zwischen Adelsheerschaft und Reichsfreiheit (8.-12. Jahrhundert), in: M.C. Ferrari, J. Schröder en H. Traufflet (red.), *Die Abtei Echternach 698-1998*, Luxemburg, 229-245.
- Meilink, P.A., 1939: *De Egmondsche geschiedbronnen*, 's-Gravenhage.
- Meilink, P.A., 1951: *Het archief van de abdij van Egmond*, 's-Gravenhage (3 dln).
- Meischke, R., 1952: Het architectonisch ontwerp in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen en de zestiende eeuw, *Bulletin K.N.O.B.* 51, 161-230.
- Meischke, R., 1993: Het ontstaan van huistypen, in: R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland: Friesland en Noord-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle/Amsterdam, 13-23.
- Mooij, E., 1992: De onderkant van Castricum, in: F. Baars et al (red.), *Op zoek naar Castricum's verleden. Uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Stichting Werkgroep Oud-Castricum*, Castricum.
- Mooijman, S., en C.J. van Roon, 1983: Krommenie 21 – opgraving 1981-1982, *Westerheem* 32, 112-119.
- Noomen, P.N., 1990: Koningsgoed in Groningen. Het domaniale verleden van de stad, in: J.W. Boersma e.a. (red.), *Groningen 1040. Archeologie en geschiedenis van de stad Groningen*, Groningen, 97-144.
- Noomen, P.N., 1999: De goederen van de abdij van Echternach in de Friese landen, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 2, 7-37.
- Noordegraaf, L., 1986: *Spectrum/Sijthoff Atlas van de Nederlandse marktsteden*, Utrecht/Antwerpen/Amsterdam.
- Noordegraaf, L., 1990: De waag: schakel in de pre-industriële economie, in: C.H. Slechte en N. Herweijer (red.), *Het waagstuk. De geschiedenis van waaggebouwen en wegen in Nederland*, Amsterdam, 11-26.
- Noordegraaf, L., 1992: Internal trade and internal conflicts in the Northern Netherlands: auto-nomy, centralism, and state formation in the preindustrial era, in: S. Groendveld en M. Wintle (red.), *State and trade, Britain and the Netherlands* 10, 12-27.
- Numan, A.M., 1998: Het verblijf van de graven van Holland in Haarlem, *Haarlems Bodemonderzoek* 32, 3-41.
- Oost, T., J. Bungeneers, J. Veeckman, A. Eryvynck en F. Sorber, 1993: Underneath the cathedral, in: W. Aerts (red.), *The Cathedral of Our Lady in Antwerp*, Antwerpen, 304-334.
- Oppermann, O., 1933: *Fontes Egmondenses*, Utrecht.
- Ostkamp, S., P. Bitter, R. Roedema en R. van Wilgen 1998: *Afval van gorters, brouwers en een hospitaal; archeologisch onderzoek aan het Wortelsteegplein*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr. 6).
- Ostkamp, S., en R. Roedema, 1999: Alkmaar: Houttil 'Het Waaggebouw', in: E. Jacobs (red.), *Archeologische Kroniek Noord-Holland 1998*, *Holland* 31, 330-333.
- Ostkamp, S., R. Roedema en R. van Wilgen, 2001: *Gebruikt en gebroken. Vijf eeuwen bewoning op drie lokaties in het oostelijk stadsdeel*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr. 10).
- Ozinga, M.D., 1953: *De gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam (Schoonheid van ons land: bouwkunst).
- Pals, J.P., 1988: Milieu, landschap en economie in Noord-Holland 1300 v.Chr.–1300 na Chr., in: J.H.F. Bloemers (red.), *Archeologie en ecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, Assen (Studies in Prae- en Protohistorie 2), 121-132.
- Peteri, W.B., 1913: *Overheidsbemoeiingen met stedenbouw tot aan den Vrede van Münster*. Delft (dissertatie T.H.).
- Plenckers-Keyser, G.I., en C. Streefkerk, 1996: De Librije van Alkmaar, in: J. Drewes e.a. (red.),

- Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens*, Hilversum (Alkmaarse Historische Reeks X), 263-274.
- Post, R.R., 1928: *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIII eeuw*, Utrecht (proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht).
- Reenen, P. van, en V. Jensen, 1995: Jydepotten en hun export naar Nederland, *Westerheem* 44, 1-16.
- Reusselaars, I., 1996: Boerderijen en hun bewoners, in: M. Groothedde (red.), *Leesten en Eme. Archeologisch en historisch onderzoek naar verdwenen buurschappen bij Zutphen*, Kampen, 77-104.
- Ridder, T. de, 1995: Oudste bewoning. Het archeologische verhaal van de vroegste bewoners, in: C. Streefkerk et al (red.), *Heiloo voor en na Willibrord*, Heiloo, 17-29.
- Ridder, T. de, 2001: *Van donk tot stad. Water: vriend en vijand*, Vlaardingen (VLAK-Overdruk 3).
- Roedema, R., 1993: De opgravingen van de SBAB in 1992, *Alkmaars Bodemnieuws* 6, 17-20.
- Roedema, R., 1999: Alkmaar: Laat/Bloemstraat, in: E. Jacobs (red.), *Archeologische Kroniek Noord-Holland 1998*, *Holland* 31, 334-336.
- Roedema, R. en R.P. van Wilgen, 2000: Alkmaar: Bloemstraat/Laat, in: *Archeologische kroniek Noord-Holland 1999*, *Holland* 32, 302-304.
- Rogge, C., 1996: *T Cieraedt van onse stadt. De Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar nader bekeken*, Alkmaar (Periodiek van de Historische Vereniging Alkmaar 20 no.3).
- Ruijsendaal, E., 1998: *Alkmaar binnen de veste. Straatnamen in historisch perspectief*, Amsterdam.
- Sarfati, H., 1994: Het huis Scharlaken te Dordrecht: de oudste Lakenhal van de stad, vervolgens woonhuis en Waag (13de-16de eeuw). *Archeologie en geschiedenis van een opmerkelijk huis*, *Bulletin K.N.O.B.* 93, 41-52.
- Schatorjé, J.M.W.C., 1986: IJzertijdvondsten uit Meterik, in: P.A.M. Geurts e.a. (red.), *Horster Historiën*, Horst, 3-34.
- Schermer, A., 1969: Nog eens 'steunringen' van aardewerk uit het begin van de Jaartelling, *Westerheem* 18, p. 283-286.
- Schermer, A., 1974: Grote vaste voorraadkuipen van de oude Friezen, *Westerheem* 23, p. 335-340.
- Schoorl, H., 1972: De Kwakelsluis en de Brantgen Jan Heinesmolens, *Alkmaars Jaarboekje* 1971, 82-100.
- Schoorl, H., 1999: *De Convexe Kustboog Texel-Vlieland-Terschelling. Bijdragen tot de kennis van het westelijk Waddengebied en de eilanden Texel, Vlieland en Terschelling*, deel I: *Het westelijk waddengebied en het eiland Texel tot circa 1550*, Schoorl (redactie J.T. Bremer en H.Th.M. Lambooi).
- Schuyf, J., 1981: Beyond the castle: moated sites in the Netherlands, in: Hoekstra, T.J. et al. (red.), *Liber castellorum; 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 144-153.
- Serrée, R., 1998: *Amsterdam ommuurd: het raadsel van de middeleeuwse stadsmuur (1481-1601)*, Abcoude.
- Simonis, F.B., 1975: Nogmaals een ringvormig voorwerp van aardewerk, *Westerheem* 24, p. 252-255.
- Slinger, A., H. Janse en G. Berends, 1980: *Natuursteen in Monumenten*, Zeist/Baarn.
- Staring, W.C.H., en R.W. van Wieringen, 1980: *De binnen- en buitenlandsche maten, gewichten en munten van vroeger en tegenwoordig*, Arnhem (vierde herdruk Staring, bewerkt door Van Wieringen).
- Stoepker, H., 1990: Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals, in: J.C. Besteman, J.M. Bos, en H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 199-218.
- Streefkerk, C., 1994a: Van tweespalt tot eendracht, in: D. Aten en N.C. Woestenburg (red.), *... die water keert; 800 jaar regionale dijkzorg in Hollands Noorderkwartier*, Amsterdam/Edam, 38-66.
- Streefkerk, Chr., 1994b: Duizend en een dijkgraven, in: M.L. Pop-Jansen en C. Streefkerk (red.), *Duizend en een dijkgraven. 800 jaar waterbeheer in Alkmaar*, Alkmaar (themanummer *Oud Alkmaar*), 15-34.
- Stuurman, H.W., 1978: Een chaotische inheemse vindplaats uit de Romeinse keizertijd in Assendelft, *Westerheem* 27, 81-107.
- Suurmond-van Leeuwen, H., 1980: Verslag over het jaar 1979, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1979*, 7-34.

- Taayke, E., 1990-1997: Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v.Chr. bis 300 n.Chr., *Berichten R.O.B.* 40, 109-222; 41, 9-102; 42, 9-208.
- Temminck Groll, C.L., 1963: *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese sleden*, 's-Gravenhage.
- Theuws, F., 1989: Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350, in: A.Verhoeven en F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*, Waalre (Bijdragen Brabants Heem 33), 97-216.
- Tielhof, M. van, 1995: *de Hollandse graanhandel 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen*, 's-Gravenhage (dissertatie Rijks Universiteit Leiden).
- Uitterhoeve, A., 1990: *Annales Egmondenses. De Jaarboeken van Egmond. Eerste Nederlandse vertaling*, Alkmaar (Alkmaarse Cahiers deel I).
- Vandemeulebroecke, I., z.j.: *Onderzoeksnota's. textiel en textielvervaardiging in België van Prehistorie tot de Middeleeuwen*, z.p.
- Verdam, J., 1932: *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage (tweede druk, eerste druk 1911).
- Verhoeff, J.M., 1983: *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam (tweede druk).
- Verhoeven, A.A.A., 1990: "Ceramics and economics in the Low Countries AD 1000-1300", in: J.C.Besteman, J.M.Bos en H.A.Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 265-282.
- Verkerk, C.L., 1997a: Sint Bavo in Holland, in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving. Aangeboden aan prof.dr. C. Dekker bij zijn afscheid als rijksarchivaris en als hoogleraar*, Hilversum, 85-98.
- Verkerk, C.L., 1997b: Vlaams-Hollandse connecties in de 10^e eeuw. Relieken van Sint Bavo, Egmond en de Hof van de Hollandse Graaf in Haarlem, *Holland* 29, 1-17.
- Verkerk, C.L., 1997c: Tollen en waterwegen in Holland en Zeeland tot in de vijftiende eeuw, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*, Muiderberg/Hilversum (Publicatie Stichting Comité oud Muiderberg nr.71), 97-114.
- Verwers, W.J.H., 1994: Wijk bij Duurstede-Dorestad, in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C.-900 n.C.*, Utrecht/Amersfoort, 234-238.
- Vis, G.N.M., 1993: De Historia en de Miracula Nova Sancti Adelberti, in: G.N.M. Vis en J.P. Gumbert (red.), *Egmond tussen kerk en wereld*, Hilversum, 67-107.
- Vliet, D.H. van, 1962: Een ringvormig voorwerp van aardewerk uit Krommenie (NH), *Westerheem* 11, 98-101.
- Vries, D.J. de, 1994: *Bouwen in de late Middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Neder- en Oversticht*, Utrecht.
- Vroom, W.H., 1981: *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht*, Maarssen (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Waard, F. van de, 1992: Middeleeuwse stenen huizen in de stad Groningen, in: P.H. Broekhuizen et al. (red.), *Van boerenhof tot bibliotheek; Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen*, Groningen, 147-176.
- Walle, A.L.J. van de, 1968: Het bodemonderzoek in het centrum van de stad Antwerpen, *Rotterdam papers* 1, Rotterdam, 169-175.
- Waterbolk, H.T., 1973: Odoorn im frühen Mittelalter, *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 8, 25-89.
- Waterbolk, H.T., 1980: Hoe oud zijn de Drentse dorpen? Problemen van nederzettingcontinuitet in Drente van de bronstijd tot de middeleeuwen, *Westerheem* 29, 190-212.
- Waterbolk, H.T., en O.H. Harsema, 1979: Medieval farmsteads in Gasselte (Province of Drenthe), *Palaeohistoria* 21, 226-265.
- Westenberg, J., 1974: *Kennemer dijkgeschiedenis*, Amsterdam/Londen (Verhandelingen der Ko-

- ninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Natuurkunde, Eerste Reeks deel 27 no.2)
- Wevers, L., en C. Boels, 2002: *Langestraat 51 te Alkmaar. Bouwhistorisch onderzoek en deelontledingen*, intern rapport gemeente Alkmaar (vervaardigd door fa. Vlaardingerbroek en Wevers, Utrecht).
- Witte, H. de (red.), 1991: *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Brugge.
- Wortel, Th.P.H., 1970: Het schoutambt en een schout van Alkmaar in de 13^e eeuw, *Alkmaars Jaarboekje* 5 (1969), 39-44.
- Wortel, Th.P.H., 1973: De vesting Alkmaar anno 1573, in: E.H.P. Cordfunke (red.), *Alkmaar Ontzet 1573-1973*, Alkmaar (Alkmaarse Historische Studiën nr. 2), 41-60.
- Wortel, Th.P.H., 1974: Het huis aan de sluis: de geschiedenis van het Koning Willemshuis. *Alkmaars jaarboekje* 10, 35-66.
- Woude, C. van der, 1645: *Kronyck van Alckmaar met zyn dorpen*, herdruk 1743 (facsimile Schiedam z.j.; eerste editie 1645)
- Woude, A.M. van der, 1972: *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijke Nederland van de Late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, Wageningen (A.A.G. Bijdragen 16).
- Zagwijn, H.W., 1984: The formation of the Younger Dunes on the West Coast of the Netherlands (AD 1000-1600), in: H.J.A. Berendsen en H.W. Zagwijn, Geological changes in the Western Netherlands during the period 1000-1300 AD, *Geologie en mijnbouw* 63 nr.3, 259-268.
- Zanden, J.L. van, 1988: Op zoek naar de 'missing link'. Hypothesen over de opkomst van Holland in de late Middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14, 359-386.
- Zimmermann, W.H., 1992: Die Siedlungen des 1. bis 6. Jahrhunderts nach Christus von Flögel-Eekhöltjen, Niedersachsen; Die Bauformen und ihre Funktionen, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 19.

Deel B
Begraven onder de zerken

De vloerverwarming bestaat uit een web van warmwaterslangen, opgenomen in een betonvloer die onder de grafzerkenvloer is gestort. Onder deze betonvloer ligt een pakket isolatiemateriaal. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Inleiding

Zoals in zoveel kerken in Hollandse steden en dorpen bestaat ook in de Grote Kerk van Alkmaar de vloer uit aaneengesloten grafzerken, overgebleven uit de tijd dat het kerkinterieur tevens als begraafplaats diende. Dit hoofdstuk gaat nader in op de begravingen, die bij de opgravingen in 1994-1995 onder deze vloer zijn aangetroffen. Er wordt een beeld geschetst van het beheer van de begraafplaats in de kerk, van de begrafenisgebruiken, graven met bijzondere bijgiften en sociale differentiatie aan de hand van zowel archeologische als archiefbronnen. De nadruk ligt op de achttiende en vroege negentiende eeuw, aangezien de archeologische vondsten voornamelijk uit deze periode dateren.

Al in de Middeleeuwen werd niet alleen op kerkhoven begraven, maar ook binnen de kerkgebouwen. In Alkmaar was de Grote Kerk met het kerkhof niet de enige begraafplaats. Tot de Hervorming hadden behalve de Grote Kerk ook sommige kloosters eigen begraafplaatsen.¹ Na de Hervorming werd er in Alkmaar alleen nog begraven binnen en buiten de Grote Kerk alsmede binnen de Kapelkerk aan de Laat.² Vanaf 1746 was er buiten de stad bovendien een Joodse Begraafplaats, maar in die tijd had Alkmaar maar een klein aantal joodse inwoners.³ De Grote Kerk had overigens eigenlijk twee kerkhoven, namelijk ten zuiden van

1 Hiervan is alleen bij het Jonge Hof, naast de kapel bij de hoek Doelenstraat/Gedempte Nieuwesloot, archeologisch iets terug gevonden, namelijk een tweetal graven bij een onderzoek in 1972 (opgravingscode 72GNI, Cordfunke 1972, 77-78). Het Minderbroedersklooster had eveneens een eigen begraafplaats, getuige de vondst van "eenige geraamten van mensen" bij het rooien van bomen aan de Paardenmarkt in 1800 (Fasel z.j. Kroniek). De Middelhof had geen eigen begraafplaats (opgravingscode 00CAN, Canadaplein 2000, nog ongepubliceerde opgraving van onder meer de kapel). Van de andere kloosters (Oude Hof, Witte Hof, Clarissenconvent) heb ik geen gegevens kunnen vinden over een eigen begraafplaats.

2 Dresch 1926, 31-32. Vanwege ruimtegebrek werd in 1575 de Kapelkerk als tweede begraafkerk in gebruik genomen. Het begraven eindigde niet met de grote brand van 1760, want in het Begraafboek van de Kapelkerk (RAA Doop-, Trouw- en Begraafboeken, afgekort DTB, Alkmaar inv.nr.97) worden nog begrafenissen vermeld in de jaren erna (deze loopt tot 1763). De Kapelkerk werd van 1626 tot 1806 beheerd door het Huisarmenhuis, vanaf 1684 gefuseerd met het Burgerweeshuis. Het beheer werd in 1806 overgenomen door de kerkmeesters van de Grote Kerk (Rolle 1970, inleiding). Een aparte lijst voor het jaar 1806 is toegevoegd aan de administratie van de Grote Kerk – in dat jaar vonden er slechts zeven begrafenissen plaats (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 50). In de Begraafboeken van de Grote Kerk komt van 1795 tot 1806 steeds de post "Roevengeld van de Kapelkerk" voor, meestal slechts een klein bedrag en soms met het aantal keren erbij, voor 1806 4x (dus niet alle begrafenissen). Het lijkt erop dat al vanaf 1795 jaarlijks slechts een handvol begrafenissen plaats vond in de Kapelkerk. Zowel in de Grote Kerk-administratie als in de financiële administratie van de Kapelkerk van 1806-1821 (RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 245) komt geen enkele post meer voor betreffende begrafenissen, zodat de zeven begrafenissen van 1806 waarschijnlijk de laatsten waren.

3 In 1772 waren er in Alkmaar 21 joden, in 1809 86 en in 1810 83 (Van der Woude 1972, 136).

de kerk en ten noorden ervan, maar in de administratie van de begrafenissen in de Begraafboeken is hiertussen geen onderscheid gemaakt.

In de achttiende eeuw werd er in toenemende mate bezwaar gemaakt tegen het begraven in de kerk. Men klaagde over de rommel bij het delven van de graven, de stank en andere overlast. Een treffend voorbeeld van een dergelijk protest is de voordracht die in 1792 door J. Krap Azn te Dordrecht werd gehouden voor de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, welke in druk verscheen onder de pakkende titel "Het drukkende, schadelijke en nutloze van het grootste deel der begraafnisplechtigheden en rouwdragten in ons vaderland."⁴

Uiteindelijk kwam op 22 augustus 1827 het Koninklijk Besluit dat de gemeenten het begraven in kerken en steden verbood. Zij werden verplicht om één of meer begraafplaatsen buiten de bebouwde kom aan te leggen vóór 1 januari 1829.⁵ In de loop van 1828 besloten burgemeester en wethouders van Alkmaar om de Algemene Begraafplaats aan de Westerweg aan te leggen naar een ontwerp van Jan David Zocher jr.⁶ Op 13 september 1830 vond in de Grote Kerk de laatste begrafenis plaats, drie dagen later de eerste op de Algemene Begraafplaats.

Het archeologisch onderzoek naar de graven binnen de kerk vond plaats tijdens de restauratie van 1991-1996. Onderdeel van de restauratie was het herstel van de zerkenvloer, waartoe alle ruim 2000 grafzerken gelicht werden. Bij de restauratie werd de kerk tevens voorzien van technische installaties vanwege de nieuwe multifunctionele bestemming. Voor de ondergrondse installatie van vloerverwarming moest vervolgens in de gehele kerk grond afgegraven worden. Vanwege de vele oudheidkundige resten in de bodem is dit grondverzet gecombineerd met opgravingen door het gemeentelijk bureau monumentenzorg en archeologie. De belangrijkste doelstellingen van het archeologisch onderzoek betroffen het grafonderzoek en de (eventuele) resten van een eerder kerkgebouw.

Het besluit tot een bodemonderzoek werd niet lichtvaardig genomen. Archeologisch onderzoek van graven, inclusief de uitwerking door een fysisch-anthropologisch onderzoek, is namelijk uiterst arbeidsintensief. Het merendeel van de graven in de kerk dateert uit de achttiende en vroege negentiende eeuw. Voor deze periode bestaat vanuit archeologische hoek doorgaans niet veel belangstelling, vooral niet als het zo tijdrovend en omvangrijk is als grafonderzoek. Voor een demografisch onderzoek zijn bovendien veel betere bronnen beschikbaar

4 Zie 't Jong 1982, 32-33.

5 Kok 1970, 124. In Amsterdam (Spruit 1986, 82) en in 's-Hertogenbosch (Portegies 1999) bleef men desondanks toch nog binnen de kerk begraven. Het verbod werd in de wet op de lijkbezorging van 10 april 1869 aangescherpt om hieraan een eind te maken.

6 Boots en De Reus 1996. RAA Secretarie Archief Alkmaar 1818-1919 inv.nr. 194-196: vergaderingen b en w op 29 jan., 23 april en 3 juni 1828 (op de laatste datum werd voor dit doel 60.000 gulden gereserveerd); uitsluit van de ingebruikname van de Algemene Begraafplaats werd aan Gedeputeerde Staten van Noord-Holland aangevraagd en verleend per halfjaar gedurende 1829 en 1830 (notulen 29 jan., 30 juni en 21 juli en aug. 1829, 18 mei 1830).

Voor de afvoer van de zerken (en brokstukken ervan) zette de aannemer een shovel in. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

dan archeologische, te weten de talrijke schriftelijke bronnen die door het Regionaal Archief Alkmaar worden beheerd. In Nederland is een grootschalige opgraving binnen een kerkgebouw, waarbij grote aandacht wordt besteed aan de graven, dan ook nog tamelijk zeldzaam. Desondanks is in Alkmaar besloten tot een zorgvuldig archeologisch onderzoek van de graven, waarbij met name vragen voorop stonden ten aanzien van de gezondheidstoestand in het verleden en de wijze van teraardebestelling van de overledenen.

Een belangrijke reden om tot opgraving over te gaan was bovendien de dreigende aantasting van de graven door de voorgenomen werkzaamheden. Voor de vloerverwarming moest ongeveer 1 meter grond uit de kerk worden afgegraven. Hierbij zouden de graven in deze bovenlaag op zijn minst worden beschadigd, maar ook de graven daar direct onder zouden het te verduren krijgen als gevolg van de inzet van shovels en graafmachines voor het grondverzet en voor het transport van zerken en materialen.

De opgravingen begonnen op 25 juli 1994 en eindigden 16 mei 1995. Het werk van de aannemer en het archeologisch onderzoek waren volledig op elkaar afgestemd. De kerk werd in drie vakken verdeeld, grofweg het koor, het dwarschip en het schip. Het grondverzet voor de vloerverwarming werd grotendeels als archeologisch werk uitgevoerd. Per vak werden eerst de grafstenen verwijderd, dan werd archeologisch graafwerk gedaan, vervolgens de verwarming aangelegd en tenslotte kwamen de grafzerken weer terug op hun originele plaats. Door de

Graafwerk in het noordtransept. Met de baak (verticale meetlat) worden hoogtemetingen gedaan. Geheel links Juke Dijkstra. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

driedeling in vakken kon het werk geleidelijk opschuiven. Op die manier is er 10 maanden lang bijna continu opgegraven in de kerk, terwijl het werk aan de verwarming en aan de vloer nauwelijks werd opgehouden.

De dagelijkse veldleiding op de opgraving berustte bij Juke Dijkstra, geassisteerd door Rob Roedema. Aan het gehele karwei is naast de vaste staf deelgenomen door in totaal zo'n 58 vrijwilligers, deels amateur-archeologen uit Alkmaar en omgeving en deels studenten uit Amsterdam, Groningen en Leiden. De dagelijkse bezetting wisselde van drie tot vijftien vrijwilligers. Speciaal voor het bergen van de skeletten werd Frits Laarman ingeschakeld.⁷ Hij zorgde niet alleen voor de zorgvuldige berging van alle stoffelijke resten maar registreerde daarbij meteen ook enkele eerste fysisch-antropologische waarnemingen in het veld.

De Grote Kerk telt een gering aantal grafkelders, namelijk zes. De doden waren vrijwel allen begraven in houten grafkisten in de zandbodem. Het archeologisch graafwerk bestond vooral uit het verwijderen van de bovenste zandlaag (tussen de bovenste grafkisten en de grafzerken bevond zich ongeveer een halve meter zand) en het daarna voorzichtig uit het zand uitgraven van de kisten en de skeletten.

Het skeletonderzoek heeft de werkwijze van de opgraving in hoge mate be-

⁷ Frits Laarman werkte destijds part-time bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort bij de afdeling zoölogie.

paald.⁸ Vrijwilligers legden de graven vrij, waarna Frits Laarman de skeletten borg. Gezien het zeer grote aantal graven, alsmede de tijd en kosten die met dit onderzoek gemoeid zijn, is slechts een deel van het gebouw opgegraven. Ongeveer 35% van het vloeroppervlak is uiteindelijk onderzocht. Het zwaartepunt van het graafwerk lag in de gedeelten waar ook funderingen gezocht werden. Voor het funderingsonderzoek moesten sleuven gegraven worden van ruim 2 meter diep. Ook alle skeletten die uit de sleuven afkomstig waren, zijn zorgvuldig geborgen.

Na de opgraving volgde de uitwerking van alle gegevens, hetgeen zoals gebruikelijk minstens evenveel werk was als het graafwerk. Een deel van de archeologische bevindingen kreeg een bijzondere dimensie doordat 298 van de opgegraven individuen zijn geïdentificeerd: het was mogelijk om de gegevens van de archeologische veldtekeningen en de fysisch-antropologische onderzoeksresultaten te combineren met de grafzerkenplattegrond van de kerk, de (deels gereconstrueerde) grafnummering en de administratieve gegevens in de Begraafboeken. Het archiefonderzoek hiervoor werd gedaan door Jan-Willem Balder en Michael Lucassen, medewerkers van het Regionaal Archief Alkmaar.

Tijdens de opgravingen werden 901 grafkisten onderzocht en 62 knekelkisten, met daarin de stoffelijke resten van circa 1175 individuen. Bij dit onderzoek stond in eerste instantie het fysisch-antropologisch onderzoek voorop. Dit onderzoek werd vrijwel aansluitend op de opgraving uitgevoerd en was in hoofdzaak gericht op de gezondheidstoestand van de Alkmaarders in de achttiende en vroege negentiende eeuw. De resultaten van dit onderzoek zijn inmiddels gepubliceerd door S. Baetsen.⁹ De onverwachte vondst van grote hoeveelheden textielresten mondde uit in een apart textielonderzoek, uitgevoerd door F. Berendse, H. Scharff en P. Bitter, dat inmiddels afzonderlijk is gepubliceerd.¹⁰ De honderden munten, die met de metaaldetector waren gevonden, zijn gedetermineerd door B. van der Veen, medewerker van het Koninklijk Munt- en Penningkabinet. Een uitzonderlijke muntvondst, waarover in deze bundel apart verslag wordt gedaan, is onderzocht door H.W. Jacobi van dit instituut.

In het onderstaande hoofdstuk zal nader worden ingegaan op de begrafenissen. Al snel was duidelijk dat voor een goede interpretatie van de archeologische gegevens de vondsten in een breder kader moesten worden geplaatst. Naar begrafenissen in de achttiende eeuw is in Nederland tot dusverre nog maar weinig archeologisch onderzoek gedaan. Over vergelijkbaar archeologisch onderzoek waren alleen de publicaties beschikbaar van het grafonderzoek in de Sint Pieterskerk van Leiden, de Broerenkerk te Zwolle, de O.L.V. kathedraal van Antwerpen, de N-H kerk van Aalst en de begraafplaats van de Sint Janskerk te Den Bosch.¹¹

8 In Baetsen 2001 is nader ingegaan op de organisatie en op de technische kanten van het veldwerk.

9 Baetsen 2001.

10 Bitter 1999.

11 Mulder 1981; Clevis en Constandse-Westermann 1992; Oost e.a. 1993; Arts 1998; Portegies 1999.

Het bleek al snel dat het weinig zinvol is om de archeologische bronnen te analyseren zonder daarbij ook de vele schriftelijke bronnen te betrekken. Een en ander mondde zodoende uit in een uitgebreid archiefonderzoek naar het gebruik van de Grote Kerk als begraafplaats en naar gebruiken rond begravenissen in Alkmaar. Gaandeweg werd duidelijk dat de begrafenisgebruiken in de onderzochte periode van circa 1750 tot 1830 aan grote veranderingen onderhevig waren. Uiteindelijk is het hoofdstuk uit drie paragrafen opgebouwd, waarbij de schriftelijke en archeologische bronnen steeds in combinatie zijn gebruikt. De eerste paragraaf schetst een algemeen beeld van het beheer van de begraafplaats in de kerk. Vervolgens wordt een reconstructie gemaakt van de diverse begrafenisgebruiken en van de wijze waarop de begrafenissen werden georganiseerd. In de derde paragraaf worden de ontwikkelingen in de begrafenisgebruiken van 1750 tot 1830 geanalyseerd en worden deze in verband gebracht met economische en sociale ontwikkelingen in Alkmaar in de onderzochte periode.

Uitgave
Voor Rekenning van de Grote of Laurens
Kerk binnen Alkmaar, voor den jaer 1762.

Tractement van de Suppoosten.

30 ^{de} Jan:	aan Pieter Visser, Koster	42-50-
	aan Pieter Korker, Doodgraefder	78- - -
	aan Gerrit Brink, Soudstlager	33-9-52
	aan Jan Beek, Soudstlager	33-9-52
	aan Wijnke Pols, Kerkveegster	22-50-
	aan Te Lids als Kerkveegster	9- - -
	aan Jans Ben, Utsupora	9- - -
	aan Antje P. Langena, Utsupora	58- - -
	aan Gertien ten Voor, Utsupora	58- - -
	aan Margje. Horing, Utsupora	58- - -
	aan Grietje Molkenbuis, voor het Veegen van de Leeging	2-50-
		• 284-9-01
31 ^{ste} May	aan dezelfde 1/4 Jaar Tractement	284-9-0
31 ^{ste} July	aan dezelfde 1/4 — Utsupora	284-9-8
30 ^{de} October	aan dezelfde 1/4 — Utsupora	284-9-0
		5337 58 -

Onkosten Gestellen op het begraven
der Lijken, in den Maanden

Pagina uit het Boek der Uitgaven van de Grote Kerk, waarop voor het jaar 1762 de vaste personeelslasten zijn opgesomd onder de kop "Suppoosten". Foto Regionaal Archief Alkmaar.

1 Het beheer van de graven in de kerk

1.1 Kerkmeesters en suppoosten

Het kerkgebouw en het bijbehorende kerkterrein, dat grotendeels in gebruik was als kerkhof, waren het eigendom van de stad. Het beheer hiervan stond vanouds onder leiding van de kerkmeesters, vanaf de Middeleeuwen drie of vier in getal. Zij waren onder meer verantwoordelijk voor de financiën van het beheer en onderhoud alsmede voor het toezicht op de "suppoosten". Met deze term duidde men al het personeel aan dat het dagelijks beheer verzorgde, van de koster en de doodgraver tot de stovenzetsters en veegsters.¹²

De kerkmeesters waren afkomstig uit de stedelijke elite. Vanaf 1732 nam het aantal kerkmeesters toe en wisselde van vijf tot zelfs acht kerkmeesters. In 1742 stelde de vroedschap hun aantal vast op zes. In de achttiende eeuw werden er tot 1795 geen leden van het stadsbestuur als kerkmeester benoemd. De aanstelling was voor het leven of tot eigen opzegging. Er stond aanvankelijk geen vergoeding tegenover,¹³ maar in de administratie komt vanaf 1752 een vaste post voor van 120 gulden voor een oxhoofd wijn ten behoeve van de kerkmeesters. Vanaf 1772 betaalde de kerk tevens de "consumptie Tabacq, Pijpen, Thee en Bier" tijdens de vergaderingen. Aanvankelijk was dit een bescheiden onkostenpost van 30 tot 40 gulden per jaar maar na enige tijd begon dit op te lopen, tot 86 gulden in 1789. In 1790 besloot het stadsbestuur om een vaste consumptievergoeding van 100 gulden uit te keren, zodat men voortaan een toelage van tezamen 220 gulden jaarlijks te verdelen had. Bij de reorganisatie van 1821 werd dit afgeschaft en werden de consumpties weer direct met de leveranciers afgerekend.¹⁴ Een belangrijk aspect van het kerkmeesterschap was dat men een prominente plaats had tijdens de kerkdiensten, in de "kerkmeestersbank". Deze stond binnen de "dooptuin", een omhekte ruimte rond de preekstoel.¹⁵ Sommige kerkmeesters waren jonge

12 De kerkeraad, het hoogste kerkelijke bestuursorgaan binnen Alkmaar, speelde in het beheer geen rol. De kerkeraad, bestaande uit 10 ouderlingen, 12 diakenen en de 4 predikanten, ging vooral over religieuze zaken en over de armenzorg. De aanstelling van predikanten, in Alkmaar vier in getal, vond plaats na een voordracht van kandidaten door de kerkeraad, maar het stadsbestuur had het laatste woord. De taken van de predikanten waren het houden van preken, huisbezoeken en catechisatie (zie De Jong 1980).

13 De kerkmeesters waren bijvoorbeeld ook in 's-Hertogenbosch en in Gouda onbezoldigd (Portegies 1999, 15-16; Van Dolder-De Wit z.j., 155-157). In Gouda werden ze gekozen uit de vroedschap.

14 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 238-239, 246-254. De geldbedragen werden destijds uitgedrukt in guldens, stuivers (20 in een gulden) en penningen (16 in een stuiver), vanaf 1819 in guldens en centen.

15 Zie Rogge 1996a, 163-165; in 1757 wordt het graf ZG 68 beschreven als gelegen achter de kerkmeestersbank (Dekker 1995, 89).

heren die slechts korte tijd aanbleven en voor wie het kerkmeesterschap slechts een "opstap" was naar een bestuurlijke loopbaan.¹⁶ Anderen bleven de rest van hun leven als kerkmeester actief, soms tientallen jaren achtereen. Ook kwam het voor dat iemand op latere leeftijd zijn bestuurlijke loopbaan afsloot met deze functie.¹⁷

Op de kerkmeesters werd nauw toegezien door het stadsbestuur. De financiën werden door de stad gecontroleerd en de kerkmeesters hadden steeds toestemming nodig van het stadsbestuur voor het opstellen van reglementen en het vaststellen van tarieven, het doen van bijzondere uitgaven en voor het innen van de "ophooggelden" van de vloer (waarover dadelijk meer). De administratie is bewaard in het Regionaal Archief Alkmaar, onder meer de Boeken van Ontvangsten en Uitgaven per jaar, de Ontvangsten van het Roevengeld, de Begraafboeken met de jaarlijkse administratie van de begrafenis en de Begraafboeken met de administratie per graf.¹⁸ Samen met andere archiefstukken geven ze een duidelijk beeld van het financiële reilen en zeilen van de kerkmeesters, zoals de uiteenlopende ontvangsten en uitgaven aan onderhoud en aan het personeel.

Volgens een reglement uit 1735 kwamen de kerkmeesters elke veertien dagen bijeen in de Herenkamer van de Sint Laurenskerk. Deze kamer bevindt zich in de hoek tussen het noordtransept en de kooromgang. Eén kerkmeester had bij toerbeurt voor twee maanden de dagelijkse leiding. De boeken waren in deze periode bij deze kerkmeester thuis en werden na afloop van elke periode door de doodgraver naar de volgende "praesiderende" kerkmeester gebracht.¹⁹

Na de Omwenteling van 1795 kwamen er patriotten op de stoelen van de kerkmeesters. Voor een aantal afgetreden kerkmeesters zal hun vertrek allesbehalve vrijwillig zijn geweest. Enkel van de nieuwe kerkmeesters waren tevens lid van het stadsbestuur. Dit kwam ook in later tijd voor.²⁰ In 1801 veranderde de kerke-

16 Zo was mr. Arent Jan van der Steen (1712-1779) kerkmeester van 1742-1750 en begon hij vanaf 1751 als schepen van Alkmaar een politieke loopbaan in diverse besturen. Ook voor notaris mr. Isaac Groen, kerkmeester in 1771, was zijn aanstelling als schepen in 1772 de start van een roemrijke politieke loopbaan. Hetzelfde geldt voor Daniel Carel de Dieu (1748-1801) die als 24-jarige kerkmeester werd, kerkmeester was in 1772-1774 en in 1775 toetrad tot de vroedschap. Mr. Ludovicus Timon de Kempenaar (1752-1812) was de aangetrouwde neef van kerkmeester mr. Adriaan van Daverveldt die hem kennelijk onder zijn hoede nam toen hij op 24-jarige leeftijd als kerkmeester werd benoemd (1776-1779), zijn toetreding tot de vroedschap in 1780 was het begin van een reeks bestuursfuncties. Ook Emanuel Johannes Daeij was eerst kerkmeester in 1785-1786 voor hij in 1787 schepen werd. Bronnen over bestuurders: Stadsarchief 1254-1815 inv.nrs 290 en 305; Arketijn 1993; Aten 1999, 24; Bruinvis z.j. Naanlijst; Bruinvis z.j. Regering; Bruinvis z.j. Vroedschap; Dekker 1988-1991; Fasel z.j. Kroniek.

17 Bijvoorbeeld mr. Adrianus Ouburg, Johannes van Leeuwen en mr. Jacob Cornelis van der Veen (zie voorts bijlage 2).

18 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar.

19 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 2. Het reglement kwam tot stand op uitdrukkelijk verzoek van Willem Pols, de toenmalige doodgraver.

20 Bijvoorbeeld in de Franse tijd de wijnkoper Nicolaas Catenius, apotheker Hendrik Ruijs, edelsmid Cornelis J. van Fokkenberg, lakenkoper Pieter Prins en notaris mr. Michiel Johan de Lange. Ook in later tijd waren leden van het stadsbestuur soms tevens kerkmeester, zoals F.C.W. Druijvestein en mr. Jacob Cornelis van Veen.

lijke organisatie: in plaats van de kerkmeesters werden acht bestuurders van de Hervormde Kerkgemeenschap aangesteld en bleven slechts drie van de voormalige kerkmeesters aan. In 1812 werd het aantal teruggebracht tot zes, maar toen bleven zes leden van het oude bestuur wel in functie en gingen er twee weg. Opmerkelijk genoeg bleven ook de politieke wijzigingen in 1813 voor hen zonder gevolgen. Ook bij de reorganisatie van 1821-1822 bleven de meesten aan – slechts één zetel werd vervangen. In 1821 werd de commissie omgevormd tot het College van Kerkvoogden, waarvan de administratie voortaan werd gecontroleerd door een College van Notabelen.²¹ Men stelde toen onder meer direct een geheel nieuw Reglement voor de begrafenissen op, met daarin fors verhoogde tarieven volgens nieuwe principes, en men begon met het innen van kerkelijke belasting bij de leden van de Hervormde gemeente en met collecteren bij de kerkdiensten ten behoeve van de Kerkvoogdij.

De koster en de doodgraver werden aangesteld door de burgemeesters en de kerkmeesters gezamenlijk.²² Volgens het Reglement voor de koster uit 1782 zal hij “de beveelen van de Heeren Kerkmeesteren, en voornamelijk die van de Heeren Burgemeesteren moeten gehoorzaamen en vlijtiglijk nakomen.”²³ Zijn taken bestonden uit: het openen, sluiten, luchten en schoonhouden van de kerk, beheer van de sleutels, toezien op het werk van stoelen- en stovenzetters, hondenslagers, klokkenluiders, veegsters en andere bedienden, het tegengaan van onbehoorlijk gedrag in de kerk, alsmede het toezien op een verbod op vuur en op een verbod op het roken van tabak (!). Van dit rookverbod werden “alleen Gravenmakers in en bij ontslotene Graven” uitgezonderd, ongetwijfeld met de gedachte dat men zo de gezondheidsrisico's van dit beroep zou beperken (tot in de negentiende eeuw meende men dat ziekten door kwade dampen werden verspreid). Voor de kerkgangers waren reglementen opgesteld, die in fraaie letters waren geafficheerd op de houten “ordonnantieborden”. Deze hangen tegenwoordig aan de westmuur van het zuidtransept. Er is een serie van zes zwarte panelen uit 1672, gemonteerd in drie tweeluiken met geprofileerde omlijsting, waarop in witte en gouden letters 60 artikelen zijn geschreven over begrafenisreglementen en tarieven. Blijkens de aanhef werden deze geheven voor de financiering “vande sware onkosten der hoognodige onderhoudinghe vande groote Kerkck alhier” (waarover straks meer). Daarnaast is er een klein bord, lichtbeige met zwarte letters, met het voorschrift “... dat niemandt onder de predikatie soo inde Kerck als in de Capelle deser stede, noch int uijtgaen van de selve, eenige insolentie ofte baldadicheijt sal bedrijven op pene van gebracht te werden in het huijsgeen onder t oude Orgel ende aldaer een nacht te sitten, of drie gulden te betalen, doch sal de dienaer eer iemant daer in te brengen de ouders daer van ver-

21 Rolle 1970, Inleiding.

22 Zie bijvoorbeeld de aanstellingsakte van Cornelis ten Noor als opvolger van de overleden koster Pieter Visser, 2 mei 1770 (RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 38).

23 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 40.

*De Doodgraaver.
Die sich wat voorlaat staan, Sie deesen Spiegel aan .*

*De doodgraaver, prent van Jan
Luiken uit het boek "Het
Menselyk Bedrijf", 1694.*

*Dit is het End van Klyn en Groot ,
Daar wast geen Kruitie voor de Dood;
Hoe't hecht en kleeft, hier moet het scheiden:
Het is dan best, iaa veer het best,
De Deugd omhelst, voor al de rest,
Die sal ons door de Dood geleiden.*

wittigen. Gepubliceert vanden piije der Raethuijs der stadt alcmaer present den heer abraham de vos officier der selver stadt op den 13 januarius 1645 cornelis vander gheest.”

Vanaf begin achttiende eeuw waren kosten: Hendrik Roos tot 1739, Pieter Visser 1740-1770, Cornelis ten Noor 1771-1779, Cornelis Rijnders 1780-1818, Barend Hendrik Jansen 1820-(na 1830). Met uitzondering van Hendrik Roos en Cornelis ten Noor betrokken zij de kosterswoning, die de stad hen ter beschikking stelde.²⁴ Deze woning stond aan de Koorstraat naast de klokkentoren.²⁵ De

²⁴ Van den Berg 1998. Hendrik Roos was aanvankelijk broodbakker in Langestraat 62 (Kad.A446), maar deed dit bedrijf van de hand toen hij kosten werd. Hij verhuisde toen naar de Oudegracht (Kad.A921). Toen zijn kostersaanstelling eindigde, werd hij broodweger en marktgraaf met een geschat jaarinkomen van 700 gulden (Koolwijk 1974, 67). Cornelis ten Noor woonde aan de Houttil (Kad.A508).

²⁵ De huidige kostenwoning tegen de zuidgevel van de kerk is pas in 1948 gebouwd (Rogge 1996a, 73).

koster ontving gedurende de gehele achttiende eeuw een vast tractement van 170 gulden per jaar. Daarnaast kreeg hij jaarlijks een aparte vergoeding voor een bijzondere klus, namelijk het schuren van de kroonluchters (in 1750 nog 23 gulden maar vanaf 1765 29 à 30 gulden). Overigens had de koster ook nog nevenverdiensten als aanspreker. Het jaarinkomen van koster Pieter Visser werd in 1742 op 600 gulden geschat.²⁶

Het beheer van de graven binnen en buiten de kerk werd in Alkmaar in de achttiende eeuw niet uitgevoerd door de koster maar door de doodgraver.²⁷ Bij hem moest ook worden afgerekend voor de kosten die aan de kerk voor de begrafenissen moesten worden betaald.²⁸

Vanaf begin achttiende eeuw waren doodgraver: Sweer Claasz Koolstruijk tot 1726, Willem Pols 1726-1750, Matthijs Bilderbeecq 1750-1761, Pieter Kooker 1762-1779, Jacob Kooker 1780-1787, Joost van Meel 1787-1808. Doodgravers blijken soms redelijk bemiddeld te zijn geweest.²⁹ Pieter Kooker sloot in 1775 met de kerkmeesters een overeenkomst dat hij ter zijner tijd zou worden opgevolgd in dit ambt door zijn zoon Jacob, onder voorwaarde dat hij een borgsom bij de kerkmeesters zou deponeren van maar liefst duizend gulden.³⁰ Pieter blijkt zich tevens bezig te hebben gehouden met een soort tussenhandel in graven. In de Begraafboeken is herhaaldelijk te zien dat een graf soms gedurende korte tijd op zijn naam was gezet.³¹ Ook zijn zoon Jacob was hiermee bezig.³² Van andere doodgravers zijn in Alkmaar zulke activiteiten niet bekend maar in andere steden was een dergelijke nevenactiviteit van doodgravers niet ongewoon.³³

De doodgraver had een veel hoger tractement dan de koster, namelijk 312 gul-

26 Koolwijk 1974, 87.

27 Dit is in tegenstelling met Den Bosch, waar de koster het beheer van de begraafplaats en de administratie deed (Portegies 1999).

28 Dit blijkt bijvoorbeeld uit boedelinventarissen, waarin de "doodsschulden" zijn gespecificeerd.

29 Willem Pols huwde in 1721 als jongeman uit de Zipe met Marytje Reyndertdr Scheggerman uit Alkmaar en woonde in een eigen huis aan de Lombardstraat (Kad.A261). Hij was bakker voordat hij doodgraver werd en hij verhuisde toen naar Koorstraat 122 (Koolwijk 1974, 64). Hij bezat nog twee andere huizen in de stad die hij verhuurde (Kad.A764 met stal ernaast Kad.A785; Kad.A741; Van den Berg 1998). Matthijs van Bilderbeek was in 1716 lakenkoper op de Mient 16 (Kad.A495). Hij verkocht de winkel in 1742 voor 3400 gulden (Koolwijk 1974, 6). Pieter Kooker was een "tinnekoper" aan het Fnidsen (1746) en tevens de eigenaar van meerdere panden die hij verhuurde (Van den Berg 1998). Joost van Meel was vanaf 1789 eigenaar en bewoner van een redelijk groot huis Langestraat 123-125 vlakbij de kerk (Van den Berg 1998).

30 Akte van aanstelling in het RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 39.

31 Kortstondig in eigendom van Pieter Kooker waren bijvoorbeeld (RAA DTB Alkmaar inv.nrs. 80, 81, 82): NG 254 van 2 januari tot 29 mei 1779; NG 270 op 11 september 1774, dezelfde dag weer doorgegaan naar nieuwe eigenaar; MG 152 en MG 153 en MG 154 en MG 155 werden op 14 april 1770 op zijn naam gezet, waarna er weer begrafenissen worden vermeld op resp. 9 december 1772, 10 april 1773, 8 december 1772 en 26 november 1771; ZKC 12 op 16 maart 1776, dezelfde dag weer overgezet op andere naam; NK 1 van 17 januari tot 10 oktober 1778; NK 14 van 26 juni tot 4 september 1779. In het Boek der Ontvangsten (RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 239) staat in 1771 genoteerd dat Pieter Kooker op 27 januari het graf ZK 27 kocht voor f11:10:-.

32 Kortstondig in eigendom van Jacob Kooker was bijvoorbeeld (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 82): NK 42 van 14 februari tot 28 december 1782.

33 Het was in Amsterdam eveneens een gewone praktijk (Van Dael 1982, 21).

den per jaar. Daarnaast gaf de kerk elk jaar een wisselend bedrag uit aan "Onkosten op het Begraven" – in 1787 blijkt dat dit bedrag aan de doodgraver zelf werd betaald bovenop het vaste tractement. Van 1750 tot 1778 ging het om een wisselend bedrag tussen de 231 en 387 gulden maar daarna liep het op tot bedragen tussen de 400 en 600 gulden, in 1782 zelfs 838 gulden.

Gezien hun sociale en financiële positie lijkt het weinig waarschijnlijk dat de doodgraver het handwerk zelf verrichtte – zij zullen hiervoor steeds wel werklieden ingehuurd hebben. In 1789 werden de onkosten van het begraven (577 gulden) betaald "Aan Joost van Meel en desselvs knegt." Vanaf 1790 werden de onkosten gesplitst: de verdienste van de doodgraver (bovenop het tractement van 312 gulden) was een vast bedrag van 208 gulden voor het begraven plus een honorarium van 50 gulden voor "vlakhouden der kerk en kerkhof" terwijl de verdienste van de doodgraversknecht varieerde (doorgaans tussen de 200 en 300 gulden per jaar, alleen in 1814-1819 tijdelijk gedaald tot 126 à 194 gulden).

Vanaf 1790 was Jan Henskes de knecht van doodgraver Joost van Meel.³⁴ Hij werkte daarnaast als metselaarsknecht of opperman en deed ook geregeld (apart betaalde) klussen voor de kerk, het laatst in 1824. In 1796 werd zijn werk als doodgraversknecht overgenomen door Klaas Duits, maar in 1810 kwam Jan Henskes weer terug in de functie. Hij woonde destijds met zijn gezin in een kleine woning met paardestal en hooischuur aan de Koorstraat, eerst als huurder maar in 1819 kocht hij het voor de somma van slechts 60 gulden.

Na het overlijden van Joost van Meel nam koster Cornelis Rijnders de taak van doodgraver erbij, tegen ontvangst van de beide tractementen. Overigens werden de vergoedingen voor de doodgraverswerkzaamheden toen verlaagd van 570 (312 plus 208 plus 50 gulden) naar 275 gulden. In 1820 stelde men B.H. Jansen aan als nieuwe koster annex doodgraver voor een jaarbedrag van 500 gulden.

De kerkmeesters hadden verder nog ander personeel in dienst, zoals twee "oppassers", een of twee "hondenslagers" voor het weghouden van zwervhonden, vier tot zes stoelenzetsters en stovenzetsters, en een of twee veegsters. Zij kregen ieder een jaarloon van resp. 89, 89 of 72, 72 en 90 gulden. Opmerkelijk genoeg bleven deze lonen gedurende de gehele achttiende eeuw en deels zelfs tot 1813 ongewijzigd.

Er was voorts een zestal klokkenluiders door de kerkmeesters aangesteld. In de administratie komen we ze vreemd genoeg alleen tegen bij de onkosten van begrafenissen (vanaf 1790 gespecificeerd). Zij kregen hiervoor per "poos" dat er

³⁴ Zijn naam wordt ook wel geschreven als Jan Henske of Hingkes. Het huis is in 1830 kadastraal geregistreerd onder Kad.A786. In 1807 worden zijn vrouw Adr. Camphuys en 2 kinderen als medebewoners vermeld, in 1822 "A. Damphuizen" met 5 kinderen en een huishoudster. In 1830 is er een andere eigenaar. Een zekere Jan Henskes, metselaarsknecht, is in 1830 vermeld als eigenaar van een huisje aan de Heul (Kad. A384). Het is niet bekend hoe lang hij doodgraversknecht is gebleven, aangezien men in de administratie vanaf 1822 bij de betreffende post volstaat met de vermelding "aan de doodgraversknecht". Bronnen: RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 238-239, 246-248; Van den Berg 1998.

geluid werd, een gezamenlijke vergoeding van f1:10:–. Het is niet duidelijk of, en zo ja op welke wijze, ze werden betaald voor het luiden bij gewone kerkdiensten. De klokken hingen in een apart klokkenhuis aan de Koorstraat naast de kerk. Met de klokkenluiders waren er soms problemen. Op 18 oktober 1746 werd klokkenluider Coenraat Kleuk (of Klenk) ontslagen wegens het niet opvolgen van orders van de kerkmeesters. Op 8 december 1758 vergaderden de kerkmeesters over de klacht van ds. Stuurman “dat de klokkeluijers verschijden wijzen merkelijke abuijzen in het luyden hadden begaan”. De predikant dreigde ermee naar de burgemeesters te gaan. De kerkmeesters maanden daarop de klokkenluiders “zig in hun pligt na behoren te gedragen.” Overigens waren de kerkmeesters tevens ontstemd over het feit dat de predikant de klacht via de koster aan de Heren Kerkmeesters had laten doorgeven en men gaf hem te kennen dat voortaan alleen een regelrechte klacht in behandeling zou worden genomen.³⁵

De kerkmeesters maakten voor diverse onderhoudswerkzaamheden aan de kerk gebruik van vaste aannemers, zoals een timmerman, een metselaar, een loodgieter, een glazenmaker, een verver (schilder), een smid, een ijzerkoper, een steenkoper en een geelgieter. Aan onderhoud en reparaties werden normaliter jaarlijks bedragen van 1000 tot 2500 gulden besteed. Soms, wanneer men een financiële meevaller had gehad zoals een groot legaat, werd een grotere herstelling gedaan en dan konden de onkosten oplopen tot over de 3500 gulden (in 1760, 1776, 1781, 1783, 1790, 1792, 1809-1810).³⁶

Voor de taak van “timmerman van de kerk” werd Jacob van der Horst in 1750 opgevolgd door Jan Stuijt, die toen al een eigen aannemersbedrijf had.³⁷ Hij werd in 1751 en 1758 onder meer belast met de ophoging en reparatie van de kerkvloer (zie verderop), in 1760 nam hij voor een bedrag van 3600 gulden “het maken van een Nieuw Glas in het Zuiderkruijs” aan en in 1761 kreeg hij 300 gulden betaald “voor ’t aangenomen werk in de kap”.³⁸ In 1764 zorgde hij voor het herstel van pleisterwerk.³⁹ Voorts kreeg hij enige malen betaald voor het “stoffen van de kerk en visiteren van de wapens” (nazien van de rouwborden). Een opdracht tot herstel van twee ramen naast het kleine orgel in het koor werd op 18 augustus 1764 voor een jaar uitgesteld. Of dit ermee te maken had, is niet bekend, maar kort hierop waren er problemen met Jan Stuijt. Op 8 september werd hij door de Kerkmeesters op staande voet ontslagen wegens “onordentelijke be-

35 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 2.

36 De herstelwerkzaamheden waren vooral in 1809 omvangrijk, toen voor een bedrag van maar liefst 8071 gulden aan reparaties werd besteed. De uitgaven zijn in de administratie uitgesplitst per aannemer, waarbij slechts zeer zelden duidelijk is wat er aan werkzaamheden gedaan was. Af en toe komen we posten tegen wegens geleverde leien, het hoogste aantal in 1781 voor 20.000 leien, maar hiermee kan men slechts gedeelten van het dak bedekken.

37 Van den Berg 1998: hij werd in 1744 al vermeld als timmerman, als huurder wonend aan de Nieuwesloot (Kad.A358). Vanaf 1790 ontving zijn weduwe een uitkering uit het Besenmakersfonds.

38 Het nieuwe venster in het Zuidtransept kwam met leveranties en werkzaamheden van nog twee aannemers in totaal op f4301:11:10.

39 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 2 (resoluties kerkmeesters).

handelingen aan Heeren Kerkmeesteren gepleegt" en zijn weigering om aan hen "op een beleefde wijze excuus te vraagen". Een week later werd een extra vergadering door de kerkmeesters gehouden, waarin men besloot dat tot wederopzegging weer "met hem zoude worden geprobeert".⁴⁰ Jan Stuijt zou voor de kerk allerlei werk blijven aannemen tot 1774, toen zijn werk werd overgenomen door Johan Reitsma. Timmerman Jan Stuijt was buiten de kerk onder meer actief in de verhuur van panden, vooral vanaf 1765 bezat hij meerdere huizen. Vaak waren dit kamers die kennelijk in slechte staat verkeerden want verscheidene sloopte hij in later tijd.⁴¹ Hij was ook de aannemer die in 1753-1754 de ruïneuze panden van het Hooge Huijs kocht en afbrak.⁴²

1.2 Het maken van het graf

Binnen de Grote Kerk was het vloeroppervlak op regelmatige wijze verkaveld in grafplaatsen van circa 197 bij 69 cm. Alleen langs de randen van de vloer bleven stroken over. De kerkvloer bestaat uit een aaneengesloten reeks natuurstenen grafzerken, aan de randen aangevuld met verzaagde zerken en ook met oude vierkante kleine stenen. De meeste grafzerken hebben een gebeiteld nummer dat verwijst naar de administratie van de graven. Vele zijn voorzien van decoratie en opschriften.⁴³

Omstreeks 1624/1634 is de thans nog aanwezige vloerindeling gemaakt, waarbij de kerkvloer werd verdeeld in vakken met binnen elk vak een eigen nummering: Koor (K), Middengang (MG= schip met viering), Noorderkruis (NK= noordtransept), Zuiderkruis (ZK= zuidtransept), Noordergang en Zuidergang (NG en ZG= zijbeuken doorlopend in kooromgang). Met daarbij gevoegd nog de Noorder en Zuider Kapellen (Nkap en Zkap), het zuidportaal (9 graven) en de ruimte onder de Librije (20 graven) telde de kerk toen 1755 genummerde grafzerken. Er waren slechts zes grafkelders: onder Zuidergang 5-11 naast het orgel, in de viering, onder de Noorderkapellen B, C en D en midden onder het koor. Ook over de grafkelders en hun toegangen lagen grafzerken. Een deel van deze zerken heeft destijds geen nummer gekregen.⁴⁴ Onder alle overige genum-

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Van den Berg 1998. Het is niet bekend of hij na de afbraak van vervallen panden ook zorgde voor nieuwbouw. In 1753-1754 kocht hij de ruïnes van het Hooge Huijs en sloopte ze in opdracht van de burgemeesters om er een plein te maken bij de Grote Kerk (Fasel z.j. Kroniek).

⁴² Van den Berg 1998; Fasel z.j. Kroniek.

⁴³ Zie over de versieringen voorts Rogge 1996a.

⁴⁴ Zie ook Bloys van Treslong Prins en Belonje 1928, 62-65 en 104-105. ZG 5-11 was bij een vorige restauratie volgestort met geel zand. De ingang van de kelder onder de viering is onder de zerken MG 316-317. Deze kelder was voor 1994 reeds leeggehaald en opgeschoond (wellicht bij de restauratie in de jaren 1920, toen de vieringtoren werd verwijderd en er een immens steigerwerk werd gemaakt in de viering) en dient thans als opslag van een deel van de in 1994-1995 opgegraven skeletresten. De ingang van de kelder onder Noorderkapel B is onder 2 zerken in de Nkap A (vlakbij de Noordergang). De kelder onder Noorderkapel C heeft een ingang onder 2 zerken in de NG. Bij de restauratie werd in 1994 ontdekt dat de graven in beide kelders van B en C nog immer onverstoord op de bodem van de kelder lagen en deze ruimten zijn toen

Graven in het noordtransept. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

merde zerken werden de doden in de grond begraven.⁴⁵ In de opgraving werd ontdekt dat de grafkelder in de viering, die reeds bestond vóór de hernummering van de zerkenvloer in 1624/1634 en toen het eigendom was van de familie Van Egmond van de Nijenburg,⁴⁶ in later tijd was verbouwd. De ingang, die zich

niet betreden. De ingang van de kelder onder Noorderkapel D is onder een zerk in de NG. Hij was deels verstoord – enkele hout- en skeletresten lagen bijeen achterin de hoek en zijn niet beroerd. De rest van de kelder dient thans als opslag van een deel van de in 1994-1995 opgegraven skeletresten. De toegang van de kelder in het koor is onder twee ongenummerde zerken aan de zuidkant. De kelder bleek (in de restauratie van de negentiende eeuw?) overhoop gehaald en houtwerk en skeletdelen in de hoeken geschoven. Hij is tijdens de restauratie van 1994-1995 niet betreden.

⁴⁵ Vergelijk Rogge 1996a, 13: totaal 1755 genummerde graven. Hiervan waren er 50 tot grafkelder bestemd: ZG 5-11 7 stuks, in de viering 2 stuks voor de ingang, in de Nkap B, C en D resp. 13, 12 en 12 stuks plus 4 voor de ingangen. De dubbele zerk voor de ingang van de kelder in het koor was ongenummerd. Van de 1705 lagen er 9 in de zuidportaal en 20 onder de Librije.

⁴⁶ Bloys van Treslong Prins en Belonje 1928, 62.

oorspronkelijk aan de oostkant bevond, werd verplaatst naar de westkant (onder de zerken MG 316 en 317). De kelder was circa 70 cm naar het zuiden verplaatst door het metselen van een nieuwe noordmuur. In de opgraving werden nog de onderste baksteenlaag van de oude noordmuur en de keldervloer vrijgelegd.⁴⁷ Hierboven was een rij graven aanwezig, die zich zodoende onder ongenummerde zerken bevonden. Merkwaardig genoeg is van deze graven in de administratie van de kerk geen enkele vermelding te vinden.

De eigenaars van de graven en de diverse financiële zaken betreffende de begraafplaats werden geadmistreerd in de Begraafboeken. De graven waren in de achttiende eeuw grotendeels in particulier eigendom.⁴⁸ Sommigen bezaten meerdere graven in de kerk. In een aantal gevallen was dit het gevolg van huwelijken en vererving. Slechts incidenteel (een- tot driemaal per jaar) werd een betaling aan de kerk genoteerd voor een begrafenis in een "rustplaats" oftewel een huingraf (12 gulden voor een volwassene, de helft voor een kind).

De opgravingsplattegrond van de houten grafkisten weerspiegelt precies de zerkenvloer. Dit is logisch, want voor een begrafenis werd telkens één grafzerk gelicht. De grafzerken waren hiervoor alle voorzien van een "wolfgat", een kleine rechthoekige holte aan de oostelijke korte zijde van de zerk zodat met een schaarvormig werktuig de zerk kon worden opgelicht en met twee ronde stammen opzij gerold.

De doden werden in "lagen" begraven, dat wil zeggen dat meerdere kisten onder één grafzerk boven op elkaar werden bijgezet. In de opgraving bleek inderdaad dat de grafdelvers voor de eerste/onderste graven zeer diepe grafkuilen hadden gemaakt, tot wel 2,5 meter diep. Nota bene, dat is dus binnen een ruimte van circa 70 bij 195 cm, het gemiddelde formaat van een grafzerk! Bij een paar graven werden bij het archeologisch onderzoek geheel onderin het gele zand de sporen gevonden van in de bodem geslagen planken die moeten hebben gediend voor het stutten van zo'n grafkuil.⁴⁹ Oude funderingen moeten bij dit werk veel hinder hebben gegeven maar deze hebben de grafdelvers toch niet noemenswaardig afgeremd in hun graafwerk. Zoals in deel A van de dissertatie al is beschreven, zijn de funderingsresten van een vroeger kerkgebouw op grote schaal opgeruimd door de grafdelvers. Zelfs de zware bakstenen funderingen middenin het schip moesten het ontgelden – de grafdelvers zijn hier als mijnwerkers aan het hakken geweest.

47 Zie bijlage 1 bij het vorige hoofdstuk: spoor 9G.

48 In Hoorn en Enkhuizen was een flink deel nog eigendom van de kerk, die de grafplaatsen "verhuurde" voor een vast bedrag per begrafenis. In tegenstelling tot Alkmaar werd er bovendien elke 6 jaar zogenaamd "legerstedegeeld" gevorderd voor alle graven. Zie Saaltink 1987.

49 In andere kerken heeft men om deze reden soms kleine bakstenen grafkeldertjes onder de zerken gemaakt (vergelijk bijvoorbeeld de St.Pieterskerk te Leiden: Mulder 1981; of de O.L.V. kathedraal van Antwerpen: Oost e.a. 1993, 326-327), maar dat was in Alkmaar niet het geval. Slechts op één locatie, in de Noordergang bij de viering, werden resten gevonden van een bakstenen grafkeldertje, gemaakt van hergebruikte oude baksteen, ter grootte van één graf (zie bijlage 1 van deel A: spoor 9E). Dit keldertje paste overigens niet binnen de huidige vloerindeling maar doorsneed de tuistenen funderingen – hij zal tussen 1470/1520 en de zeventiende eeuw zijn aangelegd.

In het gele zand van de ondergrond zijn de sporen zichtbaar van ingeslagen "heiplanken" die de doodgraver gebruikte voor het stutten van de kuil. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Na de laatste begrafenis in de kerk in 1830 droegen de kerkmeesters aan de Algemene Begraafplaats onder meer de gereedschappen voor het maken van een graf over, te weten een kruiwagen en vijf schoppen, zestien heiplanken, dertien lange schoeiplanken, negen korte schoeiplanken, twee ijzeren steekijzers, acht draagstokken, zes touwen, twee tilhaken, twee maatstokken, een kam, een laddertje en twee haakstokken.⁵⁰ De heiplanken en de schoeiplanken dienden voor het stutten van de wanden van een diepe grafkuil. Gezien de diepte van sommige kuilen was een laddertje zeker geen overbodige luxe.

In de Begraafboeken zijn de kosten voor het maken van een graf in detail bijgehouden. Deze bestonden uit een vast bedrag voor het "recht van de kerk", onkosten voor het maken van het graf en eventuele extra kosten voor bijzondere handelingen bij de begrafenis. Naar gelang de diepte werd een oplopend tarief

⁵⁰ RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 221.

Onderzoek van een knekelkist. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

betaald voor het maken van het graf: één diep kostte *f* 1:16:–; twee diep *f* 2:6:–; drie diep *f* 3 en vier diep *f* 4. Op de ordonnantieboarden van 1672, die in het zuidtransept hangen, staat vermeld dat het om één, twee, drie of vier “Kisten” diep gaat. Bovendien is daarop voorgeschreven “... dat de doodt-kisten inde gehuijrd Graven te setten soo inde Kerk als het Kerck-hof, voortaan niet hooger als achthien duijmen sullen mogen wesen ende de doodt-kisten soo in gehuijrd als eighen Graven te zetten niet langer als seven voeten gemaect sullen mogen werden, alles te meten met hont voeten buijtens hout.” In de achttiende eeuw waren de kisten ook in de eigen graven waarschijnlijk meestal minder dan 18 duim (45 cm) hoog. Een grafkuil van vier diep zal tot een diepte van ruim 2 meter onder de zerk zijn gegraven: er was dan ruimte voor viermaal circa 45 cm per kist, met boven de bovenste kist nog circa 40-50 cm zand. Bij de opgraving werd inderdaad vastgesteld, dat de onderste graven in het koor, schip en transept niet dieper waren gegraven (maar in de zijbeuken wel dieper).

Wanneer een grafplaats “vol” was en men er nog een begrafenis wilde doen, werd er “geschud” oftewel geruimd. Dit kostte per volwassene *f* 1:10:–, voor een kind de helft. Naar gelang de omstandigheden werd er één grafkist of meerdere grafkisten verwijderd. De resten werden ofwel afgevoerd, ofwel verzameld en herbegraven in een “beenderkist” (prijs *f* 1:10:–). Soms wilde men de bovenste begrafenis handhaven en werd ruimte gemaakt door het verwijderen van alleen de onderste grafkisten. De bovenste “oude lijken” (terminologie uit de graf-

boeken) werden dan gelicht en na het ruimen van de andere grafkisten weer herbegraven. Dit "lichten" kostte per volwassene f 1, een kind de helft. Soms werd onder betaling van een éénmalig geldbedrag aan de kerk geregeld, dat het graf gedurende een aantal jaren niet meer geopend zou worden.

In de opgraving werd vastgesteld, dat de beenderkisten uiterst simpel van uitvoering waren, namelijk kleine rechthoekige houten kisten van ongeveer 40-50 cm breed, 60-70 cm lang en 30-40 cm hoog, zonder handvatten of versierselen. De eenvoud zal samenhangen met het feit dat de kerk de kisten leverde. In de opgraving zijn in totaal 62 beenderkisten gevonden. Ze waren op wisselende diepten begraven, herhaaldelijk geheel onderin het graf (dit impliceert het tot op het zand ruimen van de grafplaats en bijzetting vóórdat er opnieuw begraven wordt) maar soms met andere grafkisten er nog onder (wellicht in verband met het lichten en herbegraven van "oude lijken") of zelfs geheel bovenin (bijzetting ná de laatste begrafenis). Een aantal beenderkisten was niet in een officieel graf bijgezet maar in de "restruimten" langs de zijmuren van de kerk, waar geen plek was voor een echt graf. Hier werden ook diverse kindergraven aangetroffen. Het (minimum)⁵¹ aantal individuen dat in een beenderkist begraven bleek te zijn, liep sterk uiteen. Uit het begraven tot "vier diep" is wel eens afgeleid dat men steeds een maximaal aantal kisten van vier boven elkaar zou hebben begraven. Dit is echter niet juist. Men blijkt steeds een bepaalde graaf-diepte te hebben aangehouden, ongeacht of de kisten in de ondergrond door het vergaan van het hout in elkaar waren gezakt. In de Begraafboeken is bij de kosten voor het maken van het graf regelmatig het schudden van een groter aantal kisten in een graf berekend. Bij de opgraving werd geconstateerd dat er soms wel acht grafkisten op elkaar waren gezet. Per beenderkist kon een gemiddeld aantal individuen worden berekend van (minimaal) 4,4 individuen per beenderkist, maar het aantal varieerde sterk: van één tot vijftien in een beenderkist. Het meest kwamen aantallen tussen de twee en zes individuen voor.⁵²

Beenderen die werden afgevoerd werden verzameld in een "Beenenhok". Helemaal hebben we de lokatie van deze bergruimte niet kunnen achterhalen. Hij wordt namelijk slechts een paar maal in de administratie van de kerk vermeld, wanneer men de doodgraversknecht betaalt voor "opruimen Beenenhok".⁵³

De uitgegraven grond werd door de grafdelver deels weer gebruikt om de grafkuil te dempen en de overgebleven grond werd afgevoerd. Het graf werd waarschijnlijk direct na de begrafenis afgedekt met de zerk. Wanneer na enige tijd het hout van de kist verging kon er een verzakking optreden. Door het grote aantal

51 Het aantal is bepaald aan de hand van de terug gevonden skeletonderdelen. Bij het schudden werden meestal alleen de schedel en de grote botten (armen, benen en bekken) meegenomen.

52 Aantallen beenderkisten met minimum aantal individuen: driemaal 1 individu, zesmaal 2 individuen, vijftienmaal 3, negenmaal 4, zevenmaal 5, zevenmaal 6, tweemaal 7, driemaal 8, eenmaal 14 en eenmaal 15 individuen. In totaal minimaal 240 individuen in 54 beenderkisten. Achtmaal is het aantal niet vastgesteld.

53 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 238: in 1793 (f63:1:-), in 1797 (f7:10:-), in 1806 (f12) en in 1809 (f17:2).

Rekening van Uitgaaft
voor de Groote Kerk
over het Jaer 1806

Fractement der Suppoosten

Aan Cornelis Rijnders	Coster	170.	--
— Joot van Mul	doodgraver	520.	--
— Maarten Boodt	Oppester	89.	6-
— Jacob vanden Burg	id.	89.	6-
— Franc. Joh. de Kort	kerkregter	90.	--
— Verbeke	Stuiterster	36.	--
— Antje Jans	id.	81.	--
— Maria van Ommen	id.	72.	--
— Kestje H. Slager	id.	72.	--
— Jacob Veen	Libanireg.	10.	--
af ingehouden van Fr. Joh. de Kort		1220.	12-
De dagloonen der Sloopmaaktster		10.	--
			1211 12

Begraven der Lijken

Aan Klaas Duijs	doodgraverskn.	180.	12-
—	ledigen beenenhok	12.	--
— Joot van Mul, 1/2 lakkonden van			
kerken en kerkhoven		50.	--
— Lokkuijders		3.	--
			245 12

Reparatien

Aan Jan van Koot en C. Verwer		119.	4-
— Abrab. Koks	Steenkoper	87.	17.6
— Euse Wed. C. v. Hoth	ijzerkoper	36.	8-
— Hendr. Kuisma	Verwer	5.	17-
— C. J. Bostman	Steenhouwer	2.	9.3
— P. Albertsz. de Wied	Smit	45.	40-
— Louw. Brondermeyer	Metselb.	174.	9.12

Rekening van vaste personeelskosten in 1806, in het Boek der Uitgaven van de Grote Kerk, met daaronder onder meer een uitgave van 12 gulden aan de doodgraversknecht wegens ledigen beenenhok. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

Kwitantie voor de ontvangst van 475 gulden, op 26 september 1767 ondertekend door Pieter Kooker en Jan Stuijt onderaan het contract met de kerkmeesters dat ze vijf maanden eerder hadden afgesloten voor het verhogen en herstellen van de zerkenvloer. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

proces daar toe bij parate executie te
kunnen worden genoodsaakt.

Actum en geteekent Binnen Alkmaar
den 25^{en} April 1767.

Pieter Kooker
Jan Stuijt

Wij Ondergeschreeven bekennen uit Landen
van Kerkmeesters ontvangen te hebben
de somme van vierhondert en vijf en twintig
gulden voor het verhogen der Zerken
volgens de bovengescreven contracten van
aansluiting

Actum Alkmaar den 26^{en} September
1767. Pieter Kooker Jan Stuijt

begravenissen had men voortdurend problemen met verzakkingen en met het daardoor breken van grafzerken.

1.3 Het onderhoud van de zerkenvloer

Er was in de achttiende eeuw een vast onderhoudsprogramma voor het ophogen en repareren van de zerkenvloer, omdat deze herhaaldelijk "door het begraven van zoo menige overledene om en omgewroet" werd.⁵⁴ Periodiek werden in de gehele kerk alle grafzerken gelicht voor het aanbrengen van grond en egalisatie, waarna de zerken herplaatst werden. Beschadigde zerken werden vervangen indien ze in meer dan drie stukken waren gebroken. De kosten voor het grondwerk werden verdeeld over alle eigenaren van graven in de kerk, de vervanging van zerken werd aan de eigenaren van de desbetreffende graven in rekening gebracht. De eigenaren werden tot betaling opgeroepen "bij publicq Couranten advertentien" en indien men niet binnen drie maanden betaalde werd het bedrag verdubbeld. Bleef na nog eens drie maanden respijt de betaling alsnog uit, dan verviel het eigendom van het graf aan de kerk, die het vervolgens op een openbare veiling weer verkocht.⁵⁵

⁵⁴ De stukken hierover zijn te vinden in het RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 205.

⁵⁵ Een dergelijke aanpak van de vloerverzakking en verdeling van de kosten onder de eigenaren van de graven kwam ook in andere steden voor, bijvoorbeeld in Gouda (Van Dolder-De Wit z.j., 131).

Voor de kerk

De ondergetr. Pieter
Kooker, Widdgasser van de Grote of Lammer-
kerk binnen de Stad Alkmaar, is klant
mits dezer van de Heeren Kerkmeesters
van deselve kerk aangevoren te hebben
het verhoogen der Gravsteeden indegen-
te kerk, en vervolgen met deselve Hee-
ren Kerkmeesters geconvenieerd te overen-
gekomen te zijn nopens de aanneming
van t arbeidsloon van t verhoogen der
Gravsteeden gelegen inde vorderen kerk
als hierna het Sakken van de gebroo-

Aanhef van het contract dat de kerkmeesters op 8 april 1775 sloten met Pieter Kooker voor het ophogen van de vloer en het hakken van de zerken, voor een bedrag van 500 gulden. Hij was verantwoordelijk voor de zerken vanaf het moment dat de kerkmeesters ze op de "wal van de oude gragt" leverden. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

Diverse krachten

Aan Jan Henskes, 16 dagen a 16 st. -- f.	12. 16-
26 1/2 -- a 20 st. --	26. 5-
hulp Gij't Sloommaken	1. 18-
J. Henskes en J. Kranenburg voor het verhoogen der Middengang	15. 10-
Casper Leijde Krupier --	1810 -- 12-
A. P. de Lange inschrijving Grootboek	29. 19-
Tukt en Soldieren van menbilen	1. 3-
Dijk Regter, gereddenschap --	1809 -- 9. 10-
C. Rymers, restitot Sloommaken	31. 16-
1806, 7, 8, 9 en 1811, laatste	
18 -- ingekouden van de Kerkregster	
Fr. Joh. de Lork voor t Sloommaken	90. --
A. P. de Lange, inschrijving Grootb.	3. 14-
Fr. Gorter C. J., contributie illuminatie	20. --

Bladzijde in het Boek der Uitgaven van de Grote Kerk met de betaling in 1811 aan Jan Henskes en Jacob Kranenburg voor het verhogen van de Middengang. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

Voorbedrukt formulier ten behoeve van de openbare veiling van graven in de Grote Kerk op 29 december 1753. De veiling was succesvol want ze werden alle verkocht. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

PUBLICQUE VERKOOPING
Binnen de Stadt
ALKMAAR,
Van
GRAVEN
Liggende in de
GROOTE KERK.

Kerkmeesteren van de Groote Kerk binnen de Stad Alkmaar, Presenteren in openbare Verkoop de **GRAVEN**, liggende in de voornoemde Kerk.

Middel- Gang.	Van de Lijng.	Noorder- Gang.	Zayder- Gang.	Zayder- Kruys.	Noorder- Kruys.	Zayder- Capellen.	Noorder- Capellen.
No. 207	No. 1	No. 226	No. 307	No.	No.	No.	No.
No. 208	No. 2	No. 227	No. 308	No.	No.	No.	No.
No. 209	No. 3	No. 228	No. 309	No.	No.	No.	No.
No. 210	No. 229	No. 310	No.	No.	No.	No.	No.
No. 211	No. 230	No. 311	No.	No.	No.	No.	No.
No. 212	No. 231	No. 312	No.	No.	No.	No.	No.
No. 213	No. 232	No. 313	No.	No.	No.	No.	No.
No. 214	No. 233	No. 314	No.	No.	No.	No.	No.
No. 215	No. 234	No.	No.	No.	No.	No.	No.

De Verkoop zal gehouden werden op *Sapirtdag*
Den 29 Decemb. 1753 in de *Stad* Doele, by *Jan Berckhout*
's avonds ten *viyf* uren precies; een yder doe zyn
profyt.

Zeg het voort.

T' ALKMAAR Gedrukt by JAN COSTER Hermannus, Ordinaaris Drukker
van 's Lands Klein Zegel, op de West-hoek van de Hoonil-straat, in de Langestraat.

Dergelijke acties zijn bekend uit 1740, 1746 en 1751. In 1751 werd de regeling aangepast tot een vaste onderhoudsbeurt om de 8 jaar. Uit dit jaar zijn diverse archiefstukken hierover bewaard. Uit het verzoek van de kerkmeesters aan de burgemeesters van eind februari 1751 blijkt dat het toen nodig was om de vloer 4 duim te verhogen en 70 gebroken zerken te vervangen. De kosten voor het op-hogen met grond werden begroot op 2000 gulden, te verdelen over 1359 graven binnen de kerk.⁵⁶ Op grond van deze berekening kreeg men op 20 maart van de burgemeesters toestemming om aan de eigenaren voor elk graf een bedrag van f1:8:- in rekening te brengen. Hoewel de som daarmee uitkwam op f1902:12:-, verwachtte men de klus daarmee toch te kunnen klaren. De gebroken zerken werden door de kerk vervangen en daarvoor werd aan de betreffende eigenaar een rekening van f1:12:- gepresenteerd. In het Regionaal Archief Alkmaar is het contract (met afrekeningen) bewaard dat de kerkmeesters op 24 april afsloten met Jan Stuijt, timmerbaas van de kerk, die het werk voor de verhoging en repa-

⁵⁶ Dit aantal graven is berekend door het bedrag van f1902:12:- te delen door f1:8:- (oftewel omgerekend 1902,60 gedeeld door 1,40).

In het zuidprofiel van de opgraving in het koor is de gelaagdheid van verschillende ophogingen goed zichtbaar doordat soms geel zand is gebruikt en soms vuil bruin zand. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

ratie aannam voor een bedrag van 650 gulden. Hij verzorgde daarvoor de levering en het aanbrengen van het zand voor het waterpas maken van de vloer “op de hoogte van ’t fondament van ’t Orgel”, alsmede het transport van de grafzerken vanaf de schuit naar de kerk, het hakken en het leggen van de zerken. Met het fundament onder het orgel bedoelde men de grote witte marmeren tegels die nog steeds achter het hekwerk onder het Grote Orgel tegen de westgevel liggen. De hardstenen grafzerken werden door de kerkmeesters geleverd. In de financiële administratie van de kerk staat als uitgave voor de gehele ophoging en de vervanging van 67 zerken genoteerd de somma van f 1837:15:4, zodat men keurig binnen de begroting uitkwam. Aan ophooggelden werd in 1751 een bedrag ontvangen van 1816 gulden. Uiteindelijk bleven tientallen eigenaren van graven de vereiste betalingen schuldig.⁵⁷ De onteigende graven werden door de kerk publiek geveild in de Oude Doelen: op 25 december 1751 waren dit 25 graven, op 30 december 1752 31 graven, op 29 december 1753 30 graven en eind 1755 33 graven. In totaal leverde dit 1395 gulden op, waarvan overigens de veilingkosten (393 gulden)⁵⁸ nog wel afgetrokken moesten worden. Niet alle graven raakte men bij de veilingen kwijt en er werden jaarlijks telkens een paar graven nog “uit de hand verkocht”: tussen 1751 en 1755 waren dit 28 graven voor een to-

⁵⁷ In het bedrag van f 1816 zijn er ook bij die het dubbele tarief hebben betaald wegens te late betaling.

⁵⁸ RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 238: in 1752 werd f 109:9:- aan veilingkosten betaald, in 1753 f 139:9:- en in 1756 f 144:18:-. De kosten betroffen onder andere 3 gulden “strijkgeld” per verkocht graf, advertentiekosten en huur en consumpties in de Doelen.

Tabel 1: Overzicht van uitgaven en ontvangsten van de kerkmeesters van de Grote Kerk, met daarnaast de ontvangsten van begravenissen in de kerk en op het kerkhof, 1750-1830. De bedragen zijn afgerond op guldens.

Jaar:	TOTALEN:		BEGRAVEN:			Jaar:	TOTALEN:		BEGRAVEN:		
	uitg.	ontv.	totaal	kerk	kerkh.		uitg.	ontv.	totaal	kerk	kerkh.
1790	9991	9103	1254	1113	141	1750	4571	3589	1934	1745	189
1791	5283	6417	1174	1043	131	1751	5130	5910	2311	2079	232
1792	7235	4809	1054	928	126	1752	3863	4130	2091	1896	195
1793	3834	6013	1144	995	149	1753	3407	3310	1301	1155	146
1794	3365	3994	1203	1007	196	1754	3497	3433	1563	1412	151
1795	3383	3304	1512	1202	310	1755	4202	2630	1080	946	134
1796	2354	2508	1468	1208	260	1756	3347	4307	1379	1242	137
1797	2798	2675	1253	1038	215	1757	3773	2840	1544	1404	140
1798	4648	4226	1264	1058	206	1758	3103	3410	1731	1571	160
1799	2873	2593	1235	990	245	1759	3141	3746	1498	1350	148
1800	3372	3735	2163	1715	448	1760	7972	7747	1679	1510	169
1801	6682	8826	1423	1148	275	1761	4443	4613	1911	1707	204
1802	4322	3991	1654	1374	280	1762	3945	3524	1915	1722	193
1803	4634	3859	1400	1160	240	1763	4062	4546	1719	1545	174
1804	3857	3984	1667	1441	226	1764	3334	3045	1285	1117	168
1805	4080	3741	1488	1221	267	1765	3978	3832	1891	1705	186
1806	2790	3216	931	782	149	1766	3336	2789	1237	1079	158
1807	4608	3774	1446	1192	254	1767	4724	6368	1214	1069	145
1808	3520	4029	1763	1416	347	1768	3630	2800	1287	1159	128
1809	10432	11009	1364	1040	324	1769	5260	3925	1239	1107	132
1810	6194	4364	1269	993	276	1770	2853	3900	1548	1392	156
1811	2538	2697	1512	973	539	1771	3455	3972	1652	1509	143
1812	3952	3300	1479	987	492	1772	2992	3392	1630	1474	156
1813	2217	2618	1452	945	507	1773	2826	2867	1028	907	121
1814	4306	5001	1054	677	377	1774	4447	3033	1264	1151	113
1815	2366	2695	1063	768	295	1775	3984	8386	1770	1630	140
1816	3216	3789	993	652	341	1776	5581	3547	1899	1701	198
1817	3706	3216	855	608	247	1777	2768	3985	1751	1579	172
1818	4442	5531	1194	803	391	1778	3920	4144	2008	1877	131
1819	3052	2675	1049	729	320	1779	6121	5296	2795	2625	170
1820	4154	4422	1999	1497	502	1780	3502	4958	3101	2796	305
1821	3942	3532	1376	959	417	1781	10135	6356	3061	2780	281
1822	6254	6912	1629	1175	454	1782	6528	8030	2903	2617	286
1823	10011	9441	1409	950	459	1783	5331	4715	2337	2072	265
1824	8040	8019	1117	802	315	1784	2965	4697	1442	1186	256
1825	8193	8844	1912	1545	367	1785	5172	3810	1580	1419	161
1826	8381	9292	2598	1875	723	1786	10114	8925	1618	1450	168
1827	13831	12530	2154	1399	755	1787	6079	6231	1284	1132	152
1828	8281	8007	1314	1176	138	1788	5758	4456	2179	1865	314
1829	7518	7518	1387	824	563	1789	3487	6631	1732	1624	108
1830	7748	7734	946	566	380						

Tabel 2: Ontvangsten van de kerkmeesters uit de verkoop van graven en uit geïnde ophooggelden, 1750-1830. De bedragen zijn afgerond op guldens.

UIT DE HAND ONTV.				VEILINGEN				UIT DE HAND ONTV.			
Jaar	Aantal verk.	Ontv. bedrag	Verhoog gelden	Jaar	Aantal verk.	Ontv. bedrag		Aantal verk.	Ontv. bedrag	Verhoog gelden	
1790		107		1750				1	18		
1791		44		1751				14	242	1816	
1792		176	1470	1752	25	346		8	131		
1793		15		1753	31	407		3	57		
1794		61		1754	30	263		2	25		
1795		27		1755				1	12		
1796		53		1756		379			0		
1797		35		1757					0		
1798		28		1758				2	21		
1799		47		1759	33	503		8	95		
1800		68		1760	33	702		1	20	1977	
1801		35	1200	1761				3	36		
1802		32		1762				11	154		
1803		51		1763				3	36		
1804		44		1764	20	275		11	154		
1805		73		1765				3	44		
1806		58		1766					0		
1807		85		1767					0	1886	
1808		70		1768					0		
1809		145		1769	33	424		4	90		
1810		67	970	1770				3	34		
1811		44		1771				1	11		
1812		65		1772					0		
1813		27		1773					0		
1814		0		1774					0		
1815		37		1775				7	118	1797	
1816		75		1776				6	106		
1817	4	57	786	1777	28	327		6	99	916	
1818		75		1778				2	45		
1819		126		1779				9	150		
1820		191		1780				14	181		
1821		283		1781					262		
1822		242		1782					54	1760	
1823		187	842	1783					175		
1824		103		1784					81		
1825		233		1785					121		
1826		390		1786					13		
1827		112		1787					162		
1828		82		1788					170		
1829		12		1789					150		
1830		0	595								

taal van 468 gulden.⁵⁹ De veilingen betroffen telkens een deel van de kerk – vermoedelijk correspondeerde dit met de voortgang van het werk.⁶⁰ Op deze wijze moet de gehele actie een flink batig saldo hebben opgeleverd!

Deze regelingen zijn, met een onderhoudsbeurt ongeveer om elke acht jaar, tot 1823 in stand gehouden. Opmerkelijk genoeg bleven de tarieven al die jaren gelijk, ondanks het feit dat ze waren gebaseerd op een berekening uit 1751. De enige wijzigingen waren in 1808 toen men voor een zerk f5 moest gaan betalen, en in 1823 toen een zerk f7 ging kosten. Er zijn stukken bewaard over vloerherstel uit 1759-1760 en 1764, 1767-1768, 1775-1776, 1782, 1790-1791, 1801, 1809-1810, 1816 en 1823.⁶¹ Tijdens de opgraving was een egalisatie van de vloer soms goed zichtbaar in de lagenopbouw.⁶² De aanvulling lijkt vooral in de laatste perioden met keurig geel zand gedaan te zijn. Waarschijnlijk is hiervoor in eerdere tijd toch ook vuile grond gebruikt, gezien het feit dat in en om de kisten ook zeventiende- en achttiende-eeuws stadsafval werd aangetroffen.⁶³

In de jaarrekeningen van de Grote Kerk zijn de vloer-ophogingen en -reparaties duidelijk te zien aan pieken in de uitgaven en inkomsten (zie *tabellen 1 en 2*).⁶⁴

59 Boek van ontvangsten van de Grote Kerk RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nrs. 239 en 246-254. In 1751 14 graven voor f242, in 1752 8 voor f131, in 1753 3 voor f57:10:–, in 1754 2 voor f25, in 1755 één voor f12:10:–.

60 Bewaard is het voorgedrukte formulier voor de "Publicque verkooping binnen de Stadt Alkmaar, van graven leggende in de Groote Kerk" (RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 205). Hierop zijn de datum en tijd, alsmede de te veilen graven met de hand ingevuld. Ingevuld is de veiling op 28 december 1753 van 7 graven in de Middelgang, 13 graven in de Noordergang en 10 graven in de Zuidergang.

61 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nrs. 205, 212 en 213. Een verhoging en reparatie van de vloer, volgens besluit van het stadsbestuur d.d. 30 mei 1790, kon pas in de zomer van 1791 worden uitgevoerd "uit hoofde dat, toen ten tijd, de vereischte zarken niet waren te bekomen." (citaat uit een verzoek van de kerkmeesters aan de burgemeesters tot permissie voor de afhandeling van de betalingen die niet binnen de eerste gestelde termijn waren voldaan, d.d. 24 september 1791).

62 Dit kon alleen in de diepe sleuf in het koor archeologisch onderzocht worden doordat hier een werkput is gemaakt vanaf het oude vloerniveau. Elders in de kerk werden de diepere sleuven pas aangelegd nadat rondom de sleuf de bovenste meter was opgegraven, om hinderlijke zandverzakkingen tijdens het werk te voorkomen.

63 Het betreft niet alleen scherven van serviesgoed van aardewerk en glas, maar ook dierlijk bot met soms slachtsproten erop, 33 musketkogels, deels gebruikt, twee spinloden, fragmenten van 3 hoornen luizenkammen, 2 pijpenkoppen, fragmenten van glazen flessen en van een roemer, enz.

64 Om administratieve redenen waren de uitgaven en inkomsten van het ophogen en vloerherstel doorgaans één of twee jaar erna geboekt; de bedragen zijn afgerond op hele guldens. Toelichting op de tabel Ontvangsten: de cijfers zijn overgenomen uit de jaaradministraties van Uitgaven en de Ontvangsten van de Grote Kerk (RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nrs. 238-239 en 246-254), zij het met enige aanpassingen. Zo had men destijds de gewoonte om een batig saldo op te tellen bij de ontvangsten van het daarop volgende jaar, een negatief saldo bij de uitgaven van het volgend jaar. Dit is in de tabellen gecorrigeerd tot de echte "netto" cijfers. Sommige posten kwamen pas een jaar na dato in de rekeningen, zoals ontvangsten voor begravenissen op het kerkhof door de Diaconie, het Weeshuis, Gasthuis of Tuchthuis, stoelen- en bankengeld of uitgaven aan aannemers (ook voor verhogen van de vloer). Dit is ongewijzigd in de tabellen overgenomen. De totale ontvangsten van de begravenissen bestaan in de tabel uit twee groepen, namelijk "kerk" en "kerkhof". Kerk = ontvangsten voor begraven in de kerk. Kerkhof = ontvangsten voor begraven op het kerkhof, met daarbij opgeteld de ontvangsten voor het begraven door Diaconie, Weeshuis, Gasthuis of Tuchthuis plus het Roevengeld (dit was er tot 1787 steeds bij inbegrepen). "Begraven totaal" = kerk en kerkhof samen (inkomsten uit het verhogen en repareren van de vloer zijn hier dus niet bij inbegrepen).

De uitgaven en opbrengsten voor de vloerophogingen en -reparaties liepen in de loop der tijd geleidelijk aan terug.

Allereerst een blik op de diverse uitgaven. In 1759 kreeg Jan Stuijt wederom de opdracht en hij ontving in 1760 "voor het verhogen der graven en het leggen van de Nieuwe Zarken, met het daartoe benodigde Zand *f*500". Olphert Hoogcarspel ontving "voor geleverde Zarken en het hakken van sleutelgaten en Numeroos *f*625:9:12". Met onkosten "voor het bezorgen van advertentien in de Couranten" kwam de eindafrekening op 1163 gulden. In 1767 werd de ophoging uitgevoerd door Jan Stuijt samen met de doodgraver Pieter Kooker voor *f*475, terwijl aan Olphert Hoogcarspel *f*595:18:8 werd betaald voor levering van de zerken. Met de kosten van "Advertentiën en Quitantien" erbij (41 gulden) kostte de actie toen in totaal 1111 gulden. In 1775 werd aan Pieter Kooker voor het verhogen van de vloer *f*500 betaald en aan Olphert Hoogcarspel voor de nieuwe zerken een bedrag van *f*319:16:–. In 1782 kostte de ophoging en reparatie van de zerkenvloer in totaal 1377 gulden, in 1791 743 en in 1801 977 gulden. De uitgaven van 1810 zijn niet helder geadministreerd, maar er blijkt in elk geval *f*44 te zijn betaald aan Hendr. Leping voor 20 schuiven zand, alsmede een bedrag van *f*423 aan kosten voor een timmerman, een metselaar, zerken en advertenties. In 1811 werd aan Jan Henskes (de doodgraversknecht) en Jb. Kranenburg betaald "voor het verhogen der Middelgang *f*45:10:–"; het jaar daarvoor hadden zij een bedrag van *f*24:5:8 aan "arbeidsloon" ontvangen, vermoedelijk ook voor werk aan de vloer. Het totaal van 1810-1811 bedroeg zodoende minstens 536 gulden. De uitgave aan de vloer beliep in 1817 786 gulden en in 1823 800 gulden.

De inkomsten uit de "ophooggelden" en uit de verkoop van graven leverden steeds een aardig batig saldo op (zie *tabel 2*). De veilingen vonden nog plaats in 1759-1764 (opbrengst 1380 gulden), in 1769 (424 gulden) en in 1777 (327 gulden), later niet meer. Overigens maakte men voor deze veilingen ook onkosten, namelijk 3 gulden "strijkkosten" per graf en nog 20 tot 50 gulden voor huur van de Doelen en voor advertenties. Veel graven werden niet geveild maar "uit de hand verkocht" met pieken in de jaren van de vloer-herstellingen. Vanaf 1782 werden de graven alleen nog maar uit de hand verkocht.

De kerkmeesters hielden derhalve in de loop der tijd een steeds lager batig saldo over. Dit was vooral het gevolg van het feit dat veel eigenaren het graf aan de kerk lieten in plaats van de ophooggelden te betalen, met name vanaf 1782. In 1751 waren nog 1359 graven in particulier eigendom. De ophogingen van 1759 tot 1782 brachten telkens nog ontvangsten binnen van omstreeks 1800 gulden – dit impliceert dat in die jaren nog voor omstreeks 1200 graven zal zijn betaald.⁶⁵

⁶⁵ Stel de betalingen voor grafzerken op circa 100 gulden, dan resteert nog 1700 gulden; dan levert de deling 1700 gulden gedeeld door *f*1:8:– (oftewel één gulden veertig cent in huidige munteenheid) een aantal van 1214 graven op. De berekening wordt echter doorkruist enerzijds door onbekende betalingen voor grafkelders en doordat voor diverse graven het ontvangen bedrag is verdubbeld wegens te late betaling (wellicht enkele tientallen guldens), anderzijds doordat niet betaald is voor diverse graven omdat de eigenaars daarvan voordien tegen een afkoopsom hadden geregeld dat het graf gedurende langere tijd gesloten zou blijven (wellicht enkele tientallen graven).

De overige graven waren toen in bezit van de kerk, of de eigenaars hadden het recht gekocht om een graf langere tijd ongeroerd te laten. De vanaf 1782 sterk dalende ontvangsten aan ophooggelden weerspiegelen het sterk afgenomen aantal graven in particulier bezit.⁶⁶ In 1808 werd voor het verrekenen van de ophooggelden een overzicht van particuliere eigenaren van graven opgesteld. Er waren toen nog maar 457 graven en 2 kelders in particulier eigendom.⁶⁷ In 1823 waren er 584 graven in particulier eigendom, waarbij voor 47 graven niet betaald werd omdat ze bij afkoop gesloten waren tot een datum na 1823.⁶⁸ De ontvangsten (f842) waren toen vrijwel gelijk aan de uitgaven (f800).⁶⁹

In 1830 noteerde men in de administratie nog een ontvangst van f595 aan "ophooggelden", kennelijk voor een laatste vloerophoging. Mogelijk was dit een laatste herstel na de laatste begrafenis.⁷⁰

1.4 Uitgaven en ontvangsten van het begraven in de kerk

De begrafenissen in de kerk waren een belangrijke inkomstenbron voor de kerkmeesters, die hiervan een deel van het onderhoud konden financieren (zie *tabel 1 en 3*). Men bracht bij begrafenissen in de kerk behalve een vast bedrag ("het recht van de kerk") en de kosten voor het maken van een graf ook heffingen in rekening voor allerlei "extra" zoals het luiden van klokken. In totaal was een derde tot de helft van de totale inkomsten van de kerkmeesters afkomstig van begraven binnen de kerk.⁷¹ De kerkmeesters ontvingen geen subsidie van de stad.

66 Om hierin inzicht te krijgen is een steekproef genomen van de graven in de kerk, waarbij de laatste eigenaar (1830) is opgezocht: voor aan de kerk vervallen graven is de eventuele datum van onteigening genoteerd en voor de graven waar dit niet bij stond de datum van de laatste begrafenis. Om op een gelijkmatig verdeelde steekproef voor ongeveer 100 graven uit te komen is dit gegeven opgezocht voor elk zeventiende graf in de Begraafboeken. De uitkomst was, dat in 1830 circa 42% van alle graven als vervallen aan de kerk was geboekt (44 van de 106 uit de steekproef) en dat deze allemaal reeds in of vóór 1810 aan de kerk waren vervallen. Van deze 44 waren er 8 vervallen in 1810, 7 in 1801, 11 in 1792, 6 in 1782, 6 in 1768 en 6 vóór of in 1750.

67 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 205.

68 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 213: Legger van de ophoging der graven van 1823. De ontvangsten bedroegen voor de ophoging f779,80 (f1,40 per graf, maar voor 14 graven was dit f2,80 wegens te late betaling en er werd voor één grafkelder f8,40 gerekend). Daarbij kwamen nog f63,- binnen voor negen "nieuwe Zarken", opmerkelijk genoeg alleen in de Middengang (nrs. 123, 140, 206, 232, 273) en Noordergang (nrs. 13, 88, 106, 108). De namen van 18 wanbetalers is in de lijst doorgehaald. Er is ook een dergelijke lijst voor 1809 (echter zonder de totaaloptellingen) maar deze heb ik verder niet doorgelicht (RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 212).

69 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 161; staat van kosten uit dat jaar, op de rugzijde gemerkt "L5".

70 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 254. Ik vraag me af of dit wel een ontvangst betreft die afkomstig is van eigenaren van graven, of dat het geld wellicht afkomstig was van de stad (er zijn geen verdere stukken van te vinden – in de notulen van b en w uit 1827-1830 ontbreekt enige vermelding; RAA Secretarie Archief Alkmaar 1818-1919 inv.nrs. 193-196).

71 Ter vergelijking: van de St. Janskerk van Den Bosch is berekend dat het beheer van kerk en begraafplaats in 1789-1799 voor 69% werd gefinancierd uit de begrafenisgelden (Portegies 1999, 12). Bestemming van begrafenisgelden voor de kerkfabriek was destijds algemeen, maar de regelingen liepen plaatselijk zeer uiteen en ook de opbrengsten verschilden sterk (voorbeeld bij Van Deursen 1976, 534-536; Den Boer 1976b).

Tabel 3: Gemiddelde jaarontvangsten van de kerkmeesters gedurende enkele perioden, met daarnaast de ontvangsten uit begrafenissen. De bedragen zijn afgerond op guldens.

Jaren	Totale inkomsten	Begraven totaal		Begraven kerk	
1776-1780	4986	2311	46%	2116	42%
1783-1788	5472	1740	32%	1521	28%
1794-1800	3291	1443	44%	1174	36%
1802-1808	3799	1478	39%	1030	27%
1811-1816	3099	1259	41%	801	26%
1819-1821	3162	1474	47%	1062	33%
1824-1830	8849	1632	18%	1169	13%

Het beheer en onderhoud werden geheel betaald uit de inkomsten van begrafenissen en uit andere inkomsten zoals de verhuur van zitplaatsen, doop- en huwelijkeremonies, uitstaande leningen, legaten en uit onroerend goed dat in eigendom was van de kerk.⁷² Belangrijke legaten waren er in 1775 (van Hendrik Houtcamp *f* 3150), 1781-1783 (van de heren Westhoven en R. Abbring en van mevrouw Stoezak ieder *f* 1000), 1786 (van A.A. de Beaufort *f* 5000), 1789 (van C. de Dieu *f* 2000) en 1827 (van Burghardus Strackius *f* 1000 en van Abraham Kok aan obligaties *f* 1910). De kerk ontving voorts ook begrafenisgeld ter hoogte van *f* 7 voor overledenen die niet in Alkmaar werden begraven, zelfs indien dezen vanuit een dorp in de regio via Alkmaar naar elders gingen.⁷³ Het kwam jaarlijks normaliter slechts een paar keer voor en het betrof meestal begrafenissen in de regio zoals in Oudorp, Koedijk, Heiloo, Castricum, Bergen, Egmond of Petten, maar ook wel in verder afgelegen plaatsen als Hoorn, Medemblik of Edam.⁷⁴

De inkomsten uit de begrafenissen konden per jaar sterk verschillen. Toch is duidelijk te merken dat de inkomsten vanaf 1782-1783 geleidelijk afnamen, voornamelijk door een daling van het aantal begrafenissen in de kerk. Vóór die tijd waren circa 100 tot 200 begrafenissen per jaar in de kerk gewoon, maar dit daalde tot 70 tot 90 in de periode van 1789 tot 1803 en tot slechts zo'n 40 tot 50 individuen per jaar omstreeks 1815. Vanaf 1800 ging het financieel steeds slechter met de kerk. In 1813 ging men er zelfs toe over om de lonen van alle medewer-

⁷² Steevast was de verhuur van stoelen en stoven in de Grote Kerk goed voor 900 tot 1000 gulden ontvangsten jaarlijks. Voor het zetten van stoelen en stoven had men in de Grote Kerk vier tot zes dames in dienst, die elk een jaarloon van 72 gulden kregen. Vanaf 1806 kwam bovendien een ongeveer gelijk bedrag binnen uit de verhuur van zitplaatsen in de Kapelkerk. In 1801 ontving men eenmalig een bedrag van *f* 4378:18:- aan "Contributies voor het Kerkgenootschap in 1801". Door het uitlenen van geld waren er hoge "uitgaven" in 1779, 1781, 1785, 1786 en 1787 en grote ontvangsten in 1760, 1791, 1793, 1794, 1798 en 1809. In 1809 ontving men maar liefst 5500 gulden aan uitstaande leningen en was er bovendien *f* 2566 aan "Resituties Kapelkerk".

⁷³ Op 26 juni 1663 besloot de vroedschap tot nadere uitwerking van het artikel in de Ordonnantie op het Begraven over de vergoeding voor het vervoeren van een lijk, dat daar onder "verstaan werd voor de Lijken, uijt of door de Vrijheid en Jurisdictie deser Steede vervoert" (RAA Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 2029).

⁷⁴ Zie de reglementen op het begraven in RAA Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 2029; alsmede de administratie in de Begraafboeken RAA DTB Alkmaar inv.nrs. 47-50.

In de Begraafboeken van de Grote Kerk van Alkmaar wordt per begrafenis de afrekening gespecificeerd, bijvoorbeeld de begrafenis van Carel de Dieu op 3 november 1789 in de grafkelder in het koor. Het ophangen van wapenkus en schild ad 93 gulden met nog eens 40 gulden voor de 8 kwartieren, de kosten van tweemaal boete en het klokkenluiden maken de begrafenis bijzonder prijzig. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

2. Nov	Geestdrift Deurloo	Choor	150	
	+ regt van de kerk		4.00	
	+ maaken van 's graf		1.00	
	by avond Begrave,		1.00	6
3. Nov	Jan de Goede	Choor	50.00	
	+ regt van de kerk		4.00	
	+ maaken van 's graf		1.00	5
3. Nov	De Ridderburgem. Carel de Dieu	Kluis	Choor	
	+ regt van de kerk		8.00	
	opheffen der grafkelder		4.00	
	ophangen van Wapenkus en Schild		93.00	
	8 kwartieren		40.00	
	tweemaal boete		16.00	
	de laar gebragt in klokkenluiden		20.12	189 12
4. Nov	Cornelia van Amels	Kluis	40.00	
	+ regt van de kerk		10.00	
	+ graf van diep gemaakt		4.00	

kers te verlagen tot 5/6 van het oude bedrag. Hierboven zagen we reeds hoe men in 1809 en 1820 de honoraria voor het werk van de koster en doodgraver omlaag bracht bij het vervullen van vacatures. Op 13 december 1812 besloot de "conseil municipal" om, mede vanwege het officieel intrekken van het verbod op begraven in de kerk, nieuwe tarieven vast te stellen voor begrafenissen.⁷⁵ De politieke verwikkelingen van 1813 verhinderden evenwel de invoering ervan. In 1816 kreeg de kerk éénmalig een subsidie van 1600 gulden van de Commissie tot Instandhouding van den Openbare Eredienst.⁷⁶

In 1822 kwam er toch een geheel nieuw tarievenstelsel voor het begraven in de kerk. Het nieuwe systeem was aanvankelijk geen financieel succes want de ontvangsten bereikten in 1824 een dieptepunt van 802 gulden. Een paar jaar later zouden de inkomsten uit het begraven evenwel toch nog stijgen. Medio 1822 introduceerde men het innen van kerkelijke belastingen bij de leden van de Hervormde gemeente, hetgeen in de navolgende jaren tussen de 2100 en 1600 gulden jaarlijks opbracht. Bovendien ging men over tot het innen van collectes na de eredienst ten behoeve van de Kerkvoogdij (naast de collectes voor de diaconie), hetgeen voor de Grote Kerk en Kapelkerk samen goed was voor circa 800-1000 gulden per jaar.⁷⁷

Toen de stad werd verplicht tot de aanleg van een nieuwe Algemene Begraafplaats, verloor de kerk een aardige inkomstenbron. In 1828 besloot het stadsbestuur om met ingang van 1831 jaarlijks aan de kerkmeesters een bedrag van 1200

75 RAA Stadsarchief 1254-1815, inv.nr. 82 (Resoluties van het stadsbestuur).

76 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 239.

77 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 215. Er werd daarnaast al vanaf de 16de eeuw na de kerkdiensten gecollecteerd door de Gereformeerde diaconie en in 1609-1644 op bepaalde feestdagen ook door de Huisarmenmeesters (Vis 1987, 26-46).

gulden uit te keren, als compensatie voor de derving van de inkomsten uit het begraven.⁷⁸

De sterke afname van het aantal graven in particulier eigendom vanaf 1782 kan in verband worden gebracht met economische ontwikkelingen en sociale veranderingen. Bij de bespreking van veranderingen in grafgebruiken wordt straks op deze kwestie terug gekomen. Een andere hoofdoorzaak voor de daling van het aantal graven in particulier eigendom kunnen de dreigende plannen voor nieuwe begraafplaatsen buiten de stad zijn geweest, met een mogelijk verbod op begraven binnen de kerk.

Kort na de Omwenteling van 1795 had het nieuwe stadsbestuur een oproep van het Franse bewind ontvangen om het begraven in kerken te staken en om buiten de stad nieuwe begraafplaatsen aan te leggen. Op 15 december 1795 besloot men om de desbetreffende circulaire, die men al op 16 juni had ontvangen, in handen van een niet bij name genoemde commissie te stellen.⁷⁹ Uiteindelijk liet men de oproep in de doofpot verdwijnen. Ook een nieuw verbod op begraven in kerken uit 1810 werd terzijde gelegd. Dit verbod werd twee jaar later ingetrokken.

Vanaf 1819 steeg jaarlijks het aantal graven dat aan particulieren werd verkocht. Kennelijk herleefde de belangstelling, ondanks het feit dat de discussie over een eventueel verbod op het begraven binnen de bebouwde kom reeds gaande was. Er zijn geen aanwijzingen dat deze mensen toen reeds enige zekerheid hadden dat hun eigendomsrechten op een graf binnen de kerk ook zouden worden overgezet naar rechten op de nieuwe Algemene Begraafplaats. Pas op 8 september 1829, toen men al druk bezig was met de aanleg van de Algemene Begraafplaats, stelden burgemeester en wethouders hiervoor een commissie in. Deze adviseerde een maand later over een regeling voor de eigenaren van graven in de kerk voor "een gelijke grafruimte op het nieuwe Kerkhof ... als zij in de kerk en op het kerkhof dezer stad verliezen zullen".⁸⁰

78 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 216 en 254 e.v. In 1830 werd voor de laatste maanden van dit jaar een bedrag van 350 gulden vergoed aan de kerk. In 1832 werd de vergoeding van f1200 ten dele gedeckt uit de inkomsten over het jaar 1831 van het begraven op de Algemene Begraafplaats (f751,87½).

79 RAA Stadsarchief 1254-1815, inv.nr. 68 (Resoluties van het stadsbestuur) bladzijden 456-457.

80 RAA Secretarie Archief Alkmaar 1818-1919 inv.nr. 195: notulen b en w van 8 september en 13 oktober 1829.

2 Begrafenisgebruiken

2.1 Enkele kanttekeningen vooraf

Begravingen binnen de Grote Kerk hadden het meeste aanzien en kostten ook het meest.⁸¹ Het archeologisch onderzoek van de graven in de Grote Kerk heeft derhalve slechts betrekking op een bepaald gedeelte van de toenmalige bevolking van Alkmaar, namelijk degenen die zich graven op deze plek konden veroorloven.

Bij een onderzoek naar begraaftarieven is door Saaltink voor alle begravingen te Alkmaar in 1804 geïnventariseerd welke graven waren gekozen door bepaalde groepen van de bevolking.⁸² Hij gebruikte daarvoor de gegevens van het zogenaamde Middel op het Begraven, een belasting die in heel Holland van 1695 tot 1805 werd geheven bij begrafenissen van meer welgestelden. De hoogte werd vastgesteld op grond van de inkomsten of het vermogen van de overledene. De belastingplichtigen, ingedeeld in tariefgroepen van 3, 6, 15 en 30 gulden, maakten in 1804 niet meer dan ongeveer een kwart uit van het totaal aantal begravingen in of bij de Grote Kerk: 104 van de 400. De niet-belastingplichtigen waren allen buiten de kerk begraven, alsmede 31 personen van de 3-gulden-categorie. Uiteindelijk werden er toen dus slechts 73 van de 400 binnen de kerk begraven, allen behorend tot de financieel draagkrachtige families.⁸³ Op deze belastinggegevens wordt verderop nog terug gekomen.

Voor het begraven binnen de kerk moest aan de kerkmeesters minimaal het kerkrecht (*f*8 voor een volwassene, *f*4 of *f*5 voor een kind) worden betaald, alsmede kosten voor het maken van het graf (dit kon van *f*1 oplopen tot meer dan *f*15). Ter vergelijking: op het buitenkerkhof werden toen vaste begraaftarieven geheven van 8 tot 32 stuivers (*f*1:12:–).⁸⁴ Daar kwam nog bij dat men in de kerk een graf in eigendom moest hebben c.q. aankopen (voor prijzen van *f*12 tot

81 In de Kapelkerk werden in 1806 7 begrafenissen gedaan (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 50), waarbij voor volwassenen rond de *f*9 werd betaald, hetgeen nog minder is dan de goedkoopste volwassen begrafenissen binnen de Grote Kerk in dat jaar. In de Begraafboeken van de Kapelkerk (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 50 achterin, inv.nrs. 52 en 53, bijvoorbeeld Graf H5 in 1699) wordt voor een huurgraf *f*6 gerekend, oftewel de helft van het bedrag voor een huurgraf in de Grote Kerk.

82 Saaltink 1987.

83 Dit is derhalve 11%, een opmerkelijk laag aantal. In Leiden, Zwolle en 's-Hertogenbosch zijn uit de achttiende eeuw percentages bekend van 21 tot 47 % (Portegies 1999, 23).

84 Op het kerkhof betaalde men 15 of 16 stuivers voor volwassenen (in mindere mate ook wel *f*1:10:– of *f*1:12:–) en 8 of 12 of soms 16 stuivers voor kinderen. Iets lagere tarieven waren er voor militairen, het Weeshuis, het Gasthuis en de Diaconie. Deze post liep bij begrafenissen binnen de Grote Kerk evenwel op naar minimaal *f*8 tot *f*12 voor een volwassene.

f60⁸⁵) of voor één overledene een rustplaats van de kerk kon "huren" ad f12 (een kind de helft).

Bij de uitwerking van de gegevens zijn in totaal van 298 graven de identificaties uitgezocht. Daarbij bleek al snel dat er destijds dermate intensief was begraven in de kerk, dat er weinig graven van vóór 1750 meer aanwezig zijn onder de zerkenvloer. Van de 298 geïdentificeerde graven uit het archeologisch onderzoek zijn er 161 van ná 1800, 114 tussen 1751 en 1800, en 23 tussen 1716 en 1750.⁸⁶ Vanaf 1780 is elk jaar in deze steekproef vertegenwoordigd. In 1795 en in 1810 verbood het Franse bewind het begraven in kerken, over het algemeen evenwel zonder succes – ook in Alkmaar is men ononderbroken de kerk als begraafplaats blijven gebruiken.⁸⁷

De toenemende hoeveelheid gegevens roept ook weer nieuwe vragen op voor verder onderzoek. Het zou interessant kunnen zijn om de sociale positie van de begravenen aan verder onderzoek te onderwerpen. Uit de grafboeken en genoemde boedelinventarissen blijkt wel dat begraven binnen de kerk meer geld kostte dan erbuiten, maar dit betekent niet dat alleen de rijkste elite binnen de kerk ter aarde werd besteld, want we treffen in de achttiende eeuw ook kleinere ondernemers en ambachtslieden aan met hun familieleden. Zijn er over de voornaamste inwoners tal van gegevens beschikbaar, deze grote "midden-groep" is alleen uit de anonimiteit te halen door zeer uitgebreid onderzoek van verschillende bronnen. Het zal duidelijk zijn, dat zulks in dit bestek niet haalbaar was.

Het gaat dan niet alleen om gegevens over de financiële situatie van de betrokkenen. Er waren ook verschillen in de teraardebestelling als gevolg van be-

85 De kerk verkocht graven uit de hand doorgaans voor een prijs rond de f12, in 1775-1777 f16 à f18 (RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nrs. 239 en 246-254). Bij particuliere verkooptransacties worden incidenteel veel hogere bedragen vermeld: op 15 december 1709 werd het graf ZG 234 voor f60 verkocht (Verkoopakte in RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 205). Op 22 december 1711 werd het graf NG 132 voor f30 verkocht (Verkoopakte RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 205). In de boedelinventaris van Dirk Koeman, opgesteld op 5 september 1780, wordt vermeld dat men het hele graf ZK 35 en de helft van graf ZK 36 had verkocht voor f18 (RAA Oud-Notarieel Archief (afgekort ONA) Alkmaar inv.nr. 697 akte 191; notaris mr. Pieter de Lange). Vanaf 1821 blijkt de kerk een hogere prijs te vragen bij de verkoop van graven. Bij een specificatie van in 1821 verkochte graven (een los velletje in het Boek van de Ontvangsten der Grote Kerk, RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr.239) wordt namelijk vijftiemaal een bedrag van f22 gerekend voor een graf in de Noordergang en Zuidergang, en eenmaal f30 voor een graf in het koor. Bij het nieuwe Begrafenisreglement van 1822 (RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 215) bevindt zich een pakje voorbedrukte nota's voor de betaling van begrafeniskosten, waarbij op een voorbeeld voor een gedrukt verkoopdocument voor een graf de aantekening is gezet: "op het Choor f30 de overige f22". In de Begraafboeken wordt bij een begrafenis op 4 november 1828 in de marge genoteerd dat het graf, ZG 216, inderdaad voor f22 werd gekocht (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 49). Bij de erfenis van Pieter Hendrik van der Nolle, overleden op 19 december 1826, wordt een graf in de Grote Kerk getaxeerd op f26 (Van den Berg 1998).

86 De exacte cijfers: de steekproef bevat uit 1716-1730 6 graven, uit 1731-1740 11, uit 1741-1750 6, uit 1751-1760 10, uit 1761-1770 12, uit 1771-1780 21, uit 1781-1790 30, uit 1791-1800 41, uit 1801-1810 45, uit 1811-1820 47 en uit 1821-1830 69 graven. Overigens zijn in de opgraving de kapellen en de zijbeuken van het schip nauwelijks onderzocht en zijn deze gedeelten onder de 298 individuen ondervertegenwoordigd – dit zou eventueel een vertekening kunnen veroorzaken.

87 Ook in de kerken van Hoor en Enkhuizen (Saaltink 1987, 13) of bijvoorbeeld in de Grote Kerk van Breda (Van Boven 1987, 18) is er in de Franse tijd zonder onderbreking begraven.

Kindergraven in de "restruimten" langs de noordmuur van de kooromgang. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

grafenissen door de gilden, door hofjes en andere instellingen, of als gevolg van de uiteenlopende geloofsrichtingen. Hoewel de Hervormde kerk sinds 1573 als enige officieel toegestaan was, liet men diverse andere geloofsrichtingen oogluikend toe en er werden aanvankelijk nog diensten gehouden op zolders of in achterhuizen en schuren.⁸⁸ Vanaf eind zeventiende eeuw werden evenwel verscheidene van deze schuilkerken vervangen door echte kerkgebouwen, doorgaans nog wel afgelegen van de openbare straat maar verder allesbehalve onopvallend.⁸⁹ Deze kerken kregen echter geen toestemming voor eigen begraafplaatsen, met uitzondering van de Joden die in 1746 conform hun geloof een eigen begraafplaats buiten de bebouwde kom aanlegden.⁹⁰ In het Noorderkwartier was in 1809 60% van de bevolking Hervormd en 27% Rooms-katholiek. In Alkmaar was toen slechts 53% Hervormd en 37% Rooms-katholiek, verder was 6% Lutherse en de overige 4% was Doopsgezind, Joods of Remonstrants. In de tweede

⁸⁸ Een overzicht geeft De Jong 1980.

⁸⁹ In de tweede helft van de achttiende en begin negentiende eeuw waren dit: de Doopsgezinde kerk aan de Koningsweg (1617), de R.K. Statie van St. Franciscus aan de Schoutenstraat (1622, verbouwd 1760, thans verdwenen), de R.K. Statie van Sint Dominicus aan de Baangracht (1656-1659, in de achttiende eeuw verbouwd), de Remonstrantse kerk aan het Fnidsen (1658), de Luthersekerk aan de Oudegracht/Baangracht (1692), R.K. Statie van Sint Matthias aan de Sint Jacobstraat (1728-1730, thans verdwenen), de R.K. Statie van Sint Laurentius aan de Diggelaarsteeg (1757, thans verdwenen), de Doopsgezinde kerk aan de Ridderstraat (thans verdwenen) en de Joodse synagoge aan de Hofstraat (1802).

⁹⁰ Kila 1992, 19.

helft van de achttiende eeuw waren er in Alkmaar veel Rooms-katholieken en ook joden geïmmigreerd – de Hervormden waren in eerdere tijd dus sterker in de meerderheid. Al deze geloofsrichtingen zijn vertegenwoordigd onder de onderzochte graven in de kerk.⁹¹

De opgravingen hebben redelijk veel graven van kinderen (onvolwassenen) aan het licht gebracht: 155 personen jonger dan 18 jaar op een totaal van 901 graven, oftewel 17%. Deze graven blijken redelijk gelijkmatig over de kerk verdeeld te zijn. De enige afwijking is het gebruik om kinderen bij te zetten in de “restruimten”, de stroken langs de randen van de zerkenvloer, waar geen plek meer is voor een volwassen grafplaats. In de opgraving kwamen hierdoor iets grotere aantallen kinderen voor in de werkputten van de Noorderkooromgang en het Noordtransept.⁹²

Aan de hand van de administratie in de grafboeken is een goed beeld te krijgen van de aantallen overleden kinderen die binnen de Grote Kerk werden begraven. Het is overigens opmerkelijk dat van het begraven in ongenummerde “rest-ruimten”, zoals bij het archeologisch onderzoek werd vastgesteld, in de Begraafboeken niets is terug te vinden – alle kinderen zijn op echte graven geadministreerd.⁹³ Voor kinderen werd door de kerkmeesters een verlaagd tarief gehanteerd voor het recht tot begraven. Tot 1822 moest voor volwassenen f8 betaald worden, voor kinderen was dit f4 of f5. Het percentage kinderen op het totaal aantal begrafenissen in de kerk tussen 1750 en 1830 kan aan de hand van de Begraafboeken worden becijferd op circa 19%.⁹⁴ Men moet er bij deze berekeningen wel op bedacht zijn dat men voor de categorie “kinderen” in de administratie een lagere leeftijdsgrens had dan 18 jaar, rond 1800 in elk geval onder de 9 jaar en vanaf 1822 onder de 12 jaar.⁹⁵

91 Van der Woude 1972, 121-138 (met name 125, 128-129). Sommige Joden lieten zich niet op de Joodse Begraafplaats buiten de stad begraven maar binnen de Grote Kerk. In de Begraafboeken van de Grote Kerk zijn in de jaren 1824-1830 19 Joodse begrafenissen apart genoteerd (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 50).

92 In het Noordtransept bevonden zich in de opgraving 17 kindergraven in deze strook “restruimte” langs de muren, in de Noorder- en Zuiderkooromgang in het opgegraven gedeelte 6 kindergraven.

93 In Dordrecht bijvoorbeeld waren er in de kooromgang apart aangewezen gedeelten voor kindergraven (Van Dolder-De Wit z.j., 131).

94 Vergelijk de tabellen betreffende inkomsten uit begrafenissen. In de periode 1750-1754 waren er 130 kinderen (minstens onder de 9 jaar) op een totaal van 599 (22%), in 1777-1795 194 op 1143 (17%), in 1796-1799 72 op 285 (25%), in 1800-1803 51 op 369 (14%), 1815-1818 45 op 164 (27%). NB in 1800 (oorlog) waren er 106 volwassenen op 11 kinderen. Totaal steekproef 1750-1818: 495 op 2560 (15%), zonder het jaar 1800: 484 op 2443 (19%). In 1825-1830 waren er 74 kinderen onder 12 jaar op 306 begrafenissen (24%). Voor de schommelingen zijn (o.a. door gebrek aan gegevens over epidemieën) in dit bestek geen verklaringen te geven.

95 In de Begraafboeken staan de leeftijden niet vermeld – dit moet via andere bronnen worden opgezocht. Dit is gedaan voor de 298 geïdentificeerde individuen uit het archeologisch onderzoek. Hieruit blijkt dat de leeftijdsgrens op zijn minst onder de 9 jaar gelegen moet hebben, want voor een kind van 9½ jaar, begraven op 10 februari 1800 moest f8 kerkrecht betaald worden. Vanaf januari 1796 is in de jaarrekeningen van de kerk geen onderscheid gemaakt tussen kinderen en volwassenen maar in “onder en boven de maat”; over het bijbehorende reglement dat van deze kistmaat uitgaat, kon ik helaas niets vinden (ook niet in de Resoluties van het stadsbestuur van 1795). Een deel van de kinderen werd begraven bij avond, hetgeen uitsluitend voor kinderen tot en met 2 jaar werd gedaan (In 1752 werden 2 kinderen boven de 2 jaar maar in tarief groep f4 bij avond begraven tegen een “volwassen” tarief van 60 gulden; dit lijkt nadien niet meer voor

Tabel 4: Begrafenissen van kinderen op het kerkhof en in de Grote Kerk tijdens enkele perioden tussen 1750 en 1830.

Jaar	Kerkhof			Kerk			Jaar	Kerkhof			Kerk		
	vw	k	%k	vw	k	%k		vw	k	%k	vw	k	%k
1750	106	138	57%	109	17	13%	1804	218	82	27%			
1751	154	152	50%	122	30	20%	1805	269	118	30%			
1752	101	131	56%	89	23	21%	1806	175	80	31%			
1753	70	130	65%	70	28	29%	1807	237	95	29%			
1754	85	113	57%	79	32	29%	1808	286	126	31%			
Subt	516	664	56%	469	130	22%	1809	301	81	21%			
							1810	280	90	24%			
1777				89	12	12%	Subt	1766	672	28%			
1778				105	25	19%							
1779				137	15	10%	1811	172	89	34%	47	10	21%
1780				170	27	14%	1812	105	89	46%	46	18	39%
Subt				501	79	14%	1813	172	83	33%	45	9	20%
							1814	86	94	52%	31	11	35%
1789				85	23	21%	1815	75	116	61%	27	16	37%
1790				64	16	20%	1816	77	91	54%	30	7	19%
1791				58	17	23%	1817	80	105	57%	28	13	32%
1792				41	17	29%	1818	113	116	51%	34	9	21%
1793				52	10	16%	Subt	880	783	47%	288	93	24%
Subt				448	105	19%							
							1822	159	182	53%	41	20	33%
1794	139	115	45%	70	21	23%	1823	155	124	44%	28	12	30%
1795	229	127	36%	78	11	12%	1824	103	126	55%	23	14	38%
1796	213	137	39%	75	23	23%	1825	131	113	46%	54	10	16%
1797	146	115	54%	55	21	28%	1826	220	216	50%	69	16	19%
1798	146	127	47%	58	16	22%	1827	236	129	35%	42	22	34%
1799	168	137	43%	55	12	18%	1828	123	131	52%	26	7	21%
1800	370	168	31%	106	11	9%	1829	148	148	50%	25	13	34%
1801	245	130	35%	68	11	14%	Subt	1275	1169	48%	308	114	27%
1802	231	127	35%	77	15	16%							
1803	206	95	32%	67	14	17%	1830	112	71	39%	16	6	27%
Subt	2093	1231	37%	709	155	18%							

vw=volwassenen; k=kinderen; subt=subtotaal

te komen). Bij diverse van deze kinderen is aangetekend dat ze doodgeboren, vroeggeboren of ongedoopt zijn, maar dit geldt zeker niet voor allen (in 1750-1754 zijn er 19 kinderen bij avond op een totaal van 130 kinderen, in 1777-1795 58 op 194, in 1800-1803 33 op 51 en in 1815-1818 44 op 45). Het is ook niet duidelijk hoeveel kinderen onder de 2 jaar overdag werden begraven, of (vanaf 1796) in de nacht kort voor zonsopgang ("vroeg"). Vanaf 1822 onderscheidde men kindertarieven voor kinderen tot 12 jaar, met daarin een onderscheid tussen kisten groter of kleiner dan 95 cm (9 palm 5 duim). Van de 74 kinderen uit 1825-1830 waren er 61 begraven in de kleinere kistenmaat (de leeftijd is te schatten op onder de 5 jaar).

96 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 239. In een aantal jaren zijn de betalingen door

Bij de 298 geïdentificeerde individuen uit het archeologisch onderzoek kwam de leeftijd tussen 9 en 18 jaar overigens slechts zesmaal (2%) voor, zodat dit statistisch waarschijnlijk een geringe afwijking zal betekenen.

Voor een aantal perioden tussen 1750 en 1830 zijn ook de aantallen begrafenissen op het kerkhof geteld (*tabel 4*).⁹⁶ Hieruit blijkt dat het percentage kinderen op het kerkhof steeds het dubbele is van het percentage in de kerk. Dit grote verschil zal vooral zijn ontstaan doordat eigenaren van graven binnen de kerk de kinderen soms toch op het kerkhof begroeven. Het is dus niet juist om het verschil geheel te verklaren uit een lagere kindersterfte in de meer welgestelde gezinnen, hoewel dat wel degelijk een rol zal hebben gespeeld.⁹⁷ Elders is voor deze periode een algemene kindersterfte berekend van minstens 40% van alle sterfgevallen.⁹⁸

In de loop der tijd waren er jaarlijks grote variaties in het totaal aantal begrafenissen en in de percentages begraven kinderen. In 1750-1754, 1811-1818 en 1822-1829 betreft gemiddeld bijna de helft van het totaal aantal begrafenissen de teraardebestelling van overleden kinderen, namelijk resp. 45%, 43% en 45%. Van 1794 tot 1814 was 1/3 van de begrafenissen van kinderen.⁹⁹ Op het eerste gezicht lijkt er dus in deze tussenliggende periode een geringere kindersterfte te zijn geweest, maar dit is niet de volledig juiste interpretatie. Dit wordt duidelijk wanneer we voor de genoemde drie perioden de absolute aantallen nader bekijken voor het totaal aantal begrafenissen op kerk plus kerkhof. In de periode 1750-1754 overleden jaarlijks gemiddeld 179 kinderen per jaar en 197 volwassenen, in 1794-1803 jaarlijks gemiddeld 139 kinderen en 280 volwassenen, in 1811-1818 jaarlijks gemiddeld 109 kinderen en 146 volwassenen en in 1822-1829 jaarlijks gemiddeld 160 kinderen en 198 volwassenen. In 1800 was er een bijzonder piek in de sterfte van volwassenen, welke te maken moet hebben met de oorlogshandelingen van eind 1799. Er zullen in 1800 nog wel mensen zijn overleden na een ziekbed vanwege opgelopen kwetsuren. Bovendien waren talrijke mensen in gebrekkige leefomstandigheden beland door verlies van huis en haard en/of het verlies van middelen van bestaan. Als we het rampjaar 1800 buiten beschouwing laten, is er in 1794-1803 een gemiddelde van 133 kinderen per jaar en 270 volwassenen.

In de statistiek kunnen we derhalve twee tendensen onderscheiden: ten eerste

het Tuchthuis, de Diaconie of het Weeshuis pas een of twee jaar later afgerekend. Dit is in de tabellen gecorrigeerd op het juiste jaar. Overigens was er een half jaar verschil in de administratie van deze "godshuizen" doordat hier een jaar van mei tot mei werd gerekend. In 1801 zijn geen aantallen maar slechts bedragen genoemd (hier is een aantal van circa 43 volwassenen en 9 kinderen gerekend voor f39:6:- van het Weeshuis en 35 volwassenen voor f21:12:- van het Gasthuis).

⁹⁷ In Delft was er in de achttiende eeuw een duidelijk hogere kindersterfte in de klasse met Pro Deo begrafenissen (Wijsenbeek-Olthuis 1987, 43).

⁹⁸ Het aantal overleden kinderen bedroeg in diverse steden in de zeventiende en achttiende eeuw tussen de 40% en 60% van het totaal aantal begrafenissen per jaar (Portegies 1999, 162-166). In de periode 1841-1860 was de gemiddelde kindersterfte in Noord-Holland 39,1 % (Havermans-Dikstaal 1998, 234).

⁹⁹ Totalen berekend aan de hand van tabel 4: 1750-1754: 985 volwassenen en 794 kinderen (45%); 1794-1803: 2806 volwassenen en 1386 kinderen (33%); 1811-1818: 1168 volwassenen en 876 kinderen (43%), 1822-1829: 1583 volwassenen en 1283 kinderen (45%). Overigens zijn de (lage) aantallen van de Kapelkerk en de Joodse Begraafplaats niet meegeteld.

in absolute cijfers een afnemende kindersterfte tussen 1754 en 1822; en ten tweede een opmerkelijke piek voor de sterfte van volwassenen in 1794-1803. Deze fluctuaties houden slechts in beperkte mate verband met schommelingen in het bevolkingsaantal. Dit is immers becijferd op 7865 inwoners in 1772, 8373 inwoners in 1795, 7908 inwoners in 1815 en 9439 inwoners in 1830.¹⁰⁰ De afgenomen kindersterfte kan enerzijds het gevolg zijn van betere overlevingskansen voor pasgeborenen maar anderzijds was er wellicht ook een lager geboortecijfer. In Delft is waargenomen dat de overlevingskansen in het eerste levensjaar in de loop van de achttiende eeuw geleidelijk verbeterden, kennelijk het gevolg van verbeterde verzorging.¹⁰¹ Dit werd vanaf 1796 verder verbeterd door de ontdekking van vaccinatie tegen de pokken door de Engelse arts Edward Jenner. Drie jaar later vonden in Holland de eerste inentingën plaats, in Alkmaar begon men in 1804 actief met vaccinaties.¹⁰² De verklaring voor gedaalde kindersterfte lag mogelijk tevens in een lager aantal geboorten. Deze kan het gevolg zijn van enige mate van gezinsbeperking in de onzekere en weinig voorspoedige tijden. Wellicht waren er in Alkmaar toen ook minder mensen gehuwd of pas op latere leeftijd.¹⁰³ In dit bestek is over deze kwestie geen uitsluitsel te geven – wellicht dat daar nog eens een archiefonderzoek naar kan worden gedaan. Een gemiddeld veel hogere sterfte van volwassenen was er in de jaren rond 1779-1783 in geheel Holland. De aanleiding is waarschijnlijk een combinatie van een afgenomen levensstandaard (slechtere voeding in duurtjaren, verslechterde woonsituatie) en epidemieën zoals de dysenterie in 1778-1779.¹⁰⁴

2.2 In de rouw

In de achttiende eeuw kwamen de meeste mensen te overlijden in hun eigen huis. Degenen die in de Grote Kerk ter aarde zijn besteld, zullen tijdens hun ziekbed vaak een vorm van thuiszorg hebben gehad, door familie en/of huispersoneel. Men zal indien nodig de arts op huisbezoek hebben gehad, die medicijnen zal hebben voorgeschreven die uit één van de Alkmaarse apotheken gehaald konden worden.¹⁰⁵ Een andere mogelijkheid was dat men op hogere leeftijd on-

100 Van den Berg en Van Zanden 1993, 200. Een lichte stijging van het inwonertal is ook in Delft waargenomen tussen 1770 en 1795 en wordt verklaard uit een immigratie-overschot en verbeterde volksgezondheid (Wijsenbeek-Olthuis 1987, 83).

101 Wijsenbeek-Olthuis 1987, 35-38. Rond het midden van de negentiende eeuw nam de kindersterfte evenwel weer sterk toe.

102 Vis 1991, 99.

103 Een daling in het aantal huwelijkssluitingen is bijvoorbeeld geconstateerd in Delft (Wijsenbeek-Olthuis 1987, 33 en 44-45). Van Zanden 1988 legde een verband tussen economische achteruitgang, een gemiddeld hogere leeftijd bij huwelijken en een dalend geboortecijfer, als gedeeltelijke verklaring voor de bevolkingsafname die in de zeventiende eeuw in Holland intrad.

104 Van der Woude 1972, 197-209 (met name 205-206), 787; Wijsenbeek-Olthuis 1987, 35-44.

105 Bij het archeologisch vondstmateriaal uit beerputten komt men wel eens aanwijzingen voor een bedlegerige tegen, bijvoorbeeld een ondersteek. Aardewerken zalfpotjes en glazen medicijnflesjes worden zeer vaak gevonden. Bij vondsten uit de zestiende en zeventiende eeuw komen soms zogenaamde "pisslessen" voor, gemaakt van zeer dun glas ten behoeve van diagnostiek door bestudering van urine door de arts.

derdak zocht in één van de hofjes, provenhuizen en gasthuizen, waarvoor men doorgaans overigens wel enige geldmiddelen en goederen moest inbrengen.

Na het overlijden werd het huis "in de rouw gezet" door het sluiten van vensters, luiken en gordijnen. Soms werden de ramen met zwart papier of doek verduisterd. Buiten werd een gedoofde fakkel opgehangen, een lantaarn zonder kaars of er werden zwarte linten aan de deurgreep gebonden.¹⁰⁶ Bij zeer welgestelden werd boven de deur een met zwarte stof bekleed rouwbord (wapenschild) opgehangen.¹⁰⁷ Binnenshuis werden, bij degenen die zich de kostbare stoffen konden veroorloven of deze konden huren, de meubels, spiegels en schilderijen en soms zelfs de vloer met zwarte stof afgedekt. In Amsterdam schijnt het bedekken van de vloer met zwart laken een specifiek katholiek gebruik te zijn geweest.¹⁰⁸ Men kon voor het in de rouw zetten bij het Burgerweeshuis "rouwbaijen" (vermoedelijk lappen zwarte grof wollen stof) huren en zelfs speciale vloerkleden. Daarbij werd soms ook een timmerman ingeschakeld.¹⁰⁹ In meer bescheiden huishoudens werden spiegels en schilderijen naar de muur gekeerd. De overledene werd enkele dagen in het huis opgebaard. Normaliter was dit drie tot vijf dagen, maar bij voornamelijk personen, waar de begrafenis een flinke organisatie vergde, was dit vaak wel zeven tot negen dagen en soms wel tien dagen.¹¹⁰ In 1716 werd door de stad een boete van 6 gulden geheven bij een begrafenis die een dag te laat was.¹¹¹ Bij katholieken werden tijdens het opbaren rondom de dode kaarsen gebrand en de dode werd een rozenkrans in de hand gelegd. Er werd 's nachts bij de dode gewaakt.¹¹² Bij katholieken kwam de eerste nacht een priester om te bidden. Ook werd er de dag voor de begrafenis in het sterfhuys door een priester nog een begrafenisceremonie gehouden.¹¹³

Het was destijds gebruikelijk om speciale rouwkleiding in de kast te hebben. Men had ook aparte rouwschoenen, -handschoenen en -hoofddeksels, alsmede rouwsieraden van git of zilver. In de achttiende eeuw werden de hoeden van mannen getooid met lamfers, een soort rouwshuiers van zwart crêpe, vrouwen

106 Kok 1970, 183-184. In Breda kon men de rouwlantaarn zelfs huren bij een verhuurbedrijf (Haneveld 1995, 56-58). Een ander gebruik was het plaatsen van een bos stro naast de deur tot de dag van de begrafenis. Dit gebruik was vooral in Zeeland, Noord-Brabant, Limburg en Gelderland in zwang (Kok 1970, 182-183; Van Boven 1987, 11-12; Fahrenfort en Van de Graft 1947 deel 2, 52-54). In 's-Hertogenbosch waren er zelfs keuren die de plek, maten, banden en andere zaken regelden rond de strobos (Portegies 1999, 54-58).

107 Kok 1970, 53.

108 Volgens een ooggetuigeverslag uit 1812, beschreven door De Meere en Noordegraaf 1977, 167.

109 RAA Archief Burgerweeshuis inv.nr. 35. In de administratie van het Burgerweeshuis zijn in dit verband afrekeningen genoteerd voor "kosten van de timmerman". De bewaard gebleven administratie begint in 1775 (kreeg men in dat jaar hiervoor wellicht een privilege?) en eindigt in 1800. De opbrengsten variëren van omstreeks de 50 tot 100 gulden jaarlijks, tussen 1795 en 1799 sterk gedaald tot 15 gulden in 1799 en in 1800 slechts 8 gulden.

110 Vergelijk Bloys van Treslong Prins en Belonje 1928, 25-62. Tien dagen tussen overlijden en begraven was er bijvoorbeeld bij Margaretha van Kinschot (begraven 15-11 1779) en Anna Agatha de Beaufort (begraven 13-3-1786).

111 RAA ONA Alkmaar inv.nr. 476, boedelinventaris nr.253.

112 Grolman 1923, 368; Kok 1970, 172-176.

113 Volgens een ooggetuigeverslag uit 1812, beschreven door De Meer en Noordegraaf 1977, 167.

droegen ook zwarte hullen of falies, lange hoofddekseis. De huwelijkspartner of de ouders van de overledene droegen de rouwkleiding nog een jaar en zes weken na de begrafenis.¹¹⁴

Bij de begrafenis zelf, die overigens uitsluitend door de mannen werd bezocht, werd een lange zwarte rouwmantel gedragen, die veelal werd gehuurd, vooral voor personeel en andere begeleiders van de rouwstoet. De verhuur van rouwmantels zou volgens een resolutie van het stadsbestuur uit 1716 een privilege worden van het Burgerweeshuis, en wel vanaf het overlijden van de twee "bezorgers" die de verhuur toen nog in handen hadden.¹¹⁵ De betreffende ondernemers waren Gerrit Stul en Cornelis van Rossen, die zich ook bezig hielden met de verhuur van andere rouwartikelen zoals rouwbehang en rouwservies.¹¹⁶ Bij het overlijden van Gerrit Stul in 1730 deden diens erfgenamen de waren inderdaad "tegen een ordentelijke prijs" aan het Weeshuis over. Abraham van Rossen wensde nadien echter het bedrijf van zijn overleden vader voort te zetten, hetgeen in 1735 en 1740 de inzet was van een geschil, dat door de burgemeesters in het voordeel van Van Rossen werd beslist.¹¹⁷ Pas na diens dood kwam het toch in handen van het Burgerweeshuis. Van deze verhuur door het Burgerweeshuis is de administratie bewaard van 1754 tot 1800 – mogelijk trad toen pas het privilege volop in werking. De verhuur van rouwmantels en ook die van dood- oftewel baarkleden (het betreft een privilege uit 1671, waarover verderop meer) bezorgden het toch vaak armlastige weeshuis flinke inkomsten.¹¹⁸

Een aantal bewoners van de Koningsweg (van "het sluisje" tot de hoek Lombardsteeg) had begin achttiende eeuw een "mantelfonds" ingesteld, waarbij de leden voor slechts 3 stuivers per stuk de mantel bij het Weeshuis konden huren (op te halen om 12.00 uur, terugbrengen voor 4 uur 's middags). In 1787 werd op aandringen van het Weeshuis door het stadsbestuur aangegeven dat men zich strikt moest houden aan het Reglement van het Mantelfonds, met name dat de mantels uitsluitend mochten worden gedragen door leden. Het fonds telde toen overigens slechts 23 leden.

114 Le Francq van Berkhey 1776, 1861-1874; Havermans-Dikstaal 1998, 243-246.

115 Bruinvis 1906b, 10-11.

116 In de boedelinventarissen uit begin achttiende eeuw van notaris Van Eijk (RAA ONA Alkmaar inv.nrs. 473-482) komen we ook verhuur van rouwbehang, kanten en glazen door Stul of Van Rossen tegen. Gerrit Stul was eigenaar van meerdere huizen en woonachtig in de Maria Magdalenastraat (Kad.A176). Cornelis van Rossen kocht vanaf 1710/1711 meerdere huizen en was eigenaar en bewoner van Langestraat 18 (Kad.A471); in 1744 is er een mantel-winkel gevestigd van Abram van Rossen; in 1827 en 1882 was het nog een winkel in manufacturen (Gegevens Van den Berg 1998). In 2000 verliet modehuis Köster dit pand en kwam een einde aan eeuwen gebruik als kledingwinkel.

117 RAA Archief Burgerweeshuis inv.nr. 16.

118 Tussen 1775 en 1789 brachten de mantels doorgaans tussen de 605 en 1482 gulden jaarlijks op, gemiddeld omstreeks 800 à 900 gulden (RAA Archief Burgerweeshuis inv.nrs. 36). De verhuur van rouwgoederen leverde vanaf 1800 steeds minder op: in 1807 slechts f543:3:–, in 1907 slechts f42,50 (Bruinvis 1906b, 19-20 en 29). In 1769-1772 bedroegen de jaarlijkse inkomsten en uitgaven omstreeks 14.000 gulden, iets lager dan aan het begin van de eeuw. Vanaf circa 1800 had het Burgerweeshuis steeds grotere tekorten die vanaf 1804 door de stad werden aangevuld (Bruinvis 1906b, 10, 15, 18).

Een begrafenis in het koor, negentiende-eeuwse litho naar een prent door L. Doomer, 1692. De kist, met een wapenschild aan het doodkleed, wordt naar het open graf gedragen. De grafzerk is met een stammetje eronder opzij geschoven. De mannen dragen allen lange rouwmantels (lamfers aan hoeden waren toen nog niet in gebruik). Foto Regionaal Archief Alkmaar.

In 1785 kreeg het Burgerweeshuis ook het privilege voor de verhuur van lamfers, dit naar aanleiding van het overlijden van Willem Krijgsman die ze tot dan toe had verhuurd.¹¹⁹ Deze komt in boedelinventarissen tot die tijd ook wel voor als verhuurder van rouwmantels en doodkleden van het Burgerweeshuis.¹²⁰ Dit is ongetwijfeld dezelfde Willem Krijgsman die (in 1764) schoolmeester was van het Burgerweeshuis.¹²¹

Rond de begrafenis werden diverse zaken georganiseerd door de “uitkleders” en door de aansprekers. De “uitkleders” waren niet alleen degenen die het afleggen en het kisten van de dode verrichtten, maar ze regelden bij eenvoudige begrafenissen ook allerlei andere zaken zoals het doen van aangifte bij het stadsbestuur¹²², het aan-

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Rouwmantels geleverd: boedelinventaris van Jonkheer Willem Maurits van Catz, heer van Ter Coulster, Heiloo en Oesdom, op 3 december 1775 overleden (elders begraven), geïnventariseerd door notaris mr. P. de Lange op 21 juli 1780. Doodkleden geleverd: boedelinventaris van Cornelis Nierop, schout van Oudorp en Oterleek, 20 januari 1782 overleden, boedel door dezelfde notaris opgemaakt 7 februari 1783 (RAA ONA Alkmaar inv.nr. 690 akte 166 en inv.nr. 695 akte 24). Doodkleden, rouwmantels en rouwbanden: begrafenis Anna Bregitta de la Croix, op 7 september 1771, stukken in RAA Familiearchief de Dieu-Fontein Verschuier-Van der Feen de Lille inv.nr.72 (Rombach 1992, 178).

¹²¹ Bruinvis 1906b, 13 en 15. Het valt te betwijfelen of dit dezelfde is als de Willem Krijgsman, timmerman, vermeld in 1752 (Dekker 1995, 102), aangezien beide beroepen wel erg veel verschillen.

Twee Amsterdamse aansprekers aan het begin van de negentiende eeuw, litho naar een prent van H. Greven. Hun hoed is getooid met lamfers, in de hand houden ze ieder een cedeel. De linker is een protestantse aanspreker met een tricorne op het hoofd, de rechter is een katholieke aanspreker met een Napoleontische bicorne. Foto Nederlands Openlucht Museum Arnhem.

brenge van rouwvoorzieningen in het huis, bestellen van de doodskest en het begrafenismaal. Ook regelden zij soms wel de uitnodigingen. In eenvoudige kringen werd dit gedaan door de naaste bureu.¹²³ In deftige kringen werd een en ander niet door de bureu geregeld maar door de aansprekers en door huispersoneel.

De aanspreker werd ook wel "bidder" genoemd. Met bidden bedoelde men uitnodigen en het beroep is ook vermeld als "nodiger ter begrafenis". Hij stelde met de nabestaanden "de aansprekerscedeel" op, een lijst van genodigden die hij vervolgens persoonlijk opzocht.¹²⁴ De genodigden werden met een "begrafenis-

122 Het melden van overlijden aan het stadsbestuur was vanaf 1800 verplicht (Spruit 1986, 78-79). Vanaf die tijd vinden we in de Begraafboeken een bedrag van 12 stuivers, later 60 cent, voor "registratie".

123 Op het West-Friese platteland was het gebruikelijk dat dit door de bureu werd gedaan (Havermans-Dikstaal 1998, 235-236).

124 Zo bezit het Regionaal Archief Alkmaar (RAA Familiearchief de Dieu-Fontein Verschuier-Van der Feen de Lille inv.nr.79) de: "Opleescedulle ter Begrafenisse van den Wellede Geboren Heer Carel De Dieu oud Burgemeester dese Stadt Alkmaar. Aldaar overleden op zondag den 25. October 1789 en den 3. November Daar aan volgende Begraven in de Groote Kerk binnen de gemelde Stadt in de Grafkelder gelegen op het Choor, en waarop de wapens van De Dieu en Dela Croix, ider met 8. Quartieren Gegraveert zijn" met daarin een lange namenlijst. Hij bestaat uit langwerpig dubbelgevouwen gebundelde vellen papier, met zwarte zijden rouwlinten aan de rug geknoopt.

briefje" uitgenodigd dat door de aanspreker werd overhandigd of per postbode verstuurd.¹²⁵

Het beroep van aanspreker was een door de stad gereguleerd werk, waarvoor een beperkt aantal vergunningen werd verleend. De functie werd als nevenactiviteit door de koster van de kerk vervuld, maar daarnaast waren er ook nog andere aansprekers die het als hoofdberoep deden of als nevenverdiensite. Het belastingregister van 1807 vermeldt dit beroep in dat jaar maar liefst acht keer (inclusief de koster). Enkele aansprekers waren een bemiddeld middenstander of zelfs welgesteld.¹²⁶ In 1791 behandelde het stadsbestuur een verzoek van de gezamenlijke aansprekers om een meer gelijke verdeling van de inkomsten in te stellen, aangezien sommige aansprekers meer werden gevraagd en bijgevolg ook meer verdienden dan de anderen.¹²⁷ De burgemeesters stelden deze zaak in handen van een kleine gelegenheidscommissie van drie aansprekers, onder wie de koster. De uitkomst van dit beraad is niet bekend.

2.3 De grafkist

Uit de opgravingen blijkt dat de kisten alle van hout waren. Loden kisten zijn niet gevonden. De vervaardiging van de doodskisten en ook van de rouwborden was het werk van de "Huistimmerlieden". In 1749 werden door diverse timmerlieden verzoeken ingediend voor het mogen oprichten van een Timmermansgilde. Op 29 mei 1751 werd door het stadsbestuur een nieuw reglement vastgesteld voor het "Timmerliedencollegie", waarin uiteenlopende houtbewerkers ondergebracht werden.¹²⁸ In 1769 werd het reglement vernieuwd na klachten van de over-

125 Le Francq van Berkhey 1776, 1856-1859 beschrijft het drukken van dit soort briefjes, soms met rijm. Hij vermeldt tevens dat men zowel voor aansprekerslijsten als voor begrafenisbriefjes inmiddels voorbedrukte teksten "by de Boekverkoopers" kon verkrijgen. In de boedelinventaris van Nicolaes Klock, begraven in 1726 (RAA ONA Alkmaar inv.nr. 481 akte 616, transcriptie Jan Klinkert) wordt (niet bij de doodsschulden maar verderop) vermeld: "Gijbert Hazemaker drucker comt wegens het drukken van billetten, rouwbrieven en andere winkelwaren (zonder bedrag)". In de boedelinventaris van Pieter Winckel, overleden op 9 december 1715 en begraven in de Grote Kerk van Alkmaar, komt een post voor: "Betaelt aen brieffporten vanden 11^e tot den 15^e December 1715 ... f4:8:-" (RAA ONA Alkmaar inv.476 akte 287, transcriptie Jan Klinkert). In de boedelinventaris van Katherina Kuij van Mijerop, begraven in 1725, staan posten voor: "porto bij rouwbrieven" (tweemaal: f1:8:- en f5:16:-) en voor "drukken van rouwbrieven etc. f3:3:-" (RAA ONA Alkmaar inv.480 akte 587, transcriptie Jan Klinkert).

126 Van den Berg 1998: het was een bijverdiensite voor bijvoorbeeld meestertimmerman en eigenaar van meerdere huizen Abraham Tromp (omstreeks 1716/1724), voor de deurwaarder van Gemeenschappelijke Landsmiddelen Pieter Prijs (overleden voor 1730), chirurgijn Pieter Modder (in het gilde sinds 1716, overl.1755; Koolwijk 1974, 59-60), broodbakker (tot 1750), makelaar en eigenaar van meerdere huizen Isaac van Truyen (omstreeks 1744/1765; Koolwijk 1974, 82), broodbakker in een voornaam pand Pieter Claasz Nierop (1787-1836), winkelier en eigenaar van meerdere huizen Johannes Silbon (omstreeks 1799-1832; aanspreker tot 1826), commissaris van de veer Hendrik Bergman (omstreeks 1795/1832), winkelier en eigenaar van enkele huizen Hendrik Bernardus Impink (aanspreker vanaf 1826). Van anderen is de financiële staat niet duidelijk. In de negentiende eeuw begonnen aansprekers met het opzetten van fondsen voor een soort begrafenisverzekering (Spruit 1986, 105-108).

127 RAA Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 189 (requesten) fol. 121.

128 Bruinvis 1906a, 55-56; RAA Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 1970: stukken Timmerliedencollegie.

lieden van het collegie over “verscheyde kwade begrippen en practijken, welke gedurig alhier worden opgevat”. Ook in 1777 werden wijzigingen aangebracht. Daarbij werden in dat jaar “om de toegenomen duurte van hout tot de lijk-kisten” de prijzen verhoogd van grenen, dennen en vuren “lijk- of doodkisten met roef en schroeven”. In de nieuwe prijslijst onderscheidde men steeds twee kwaliteiten, namelijk de “beste” en de “gemeene”. De kisten werden verder ingedeeld naar houtsoort en naar de dikte van de wanden (een duim is circa 2,5 cm). Grenen 2 duims kisten gingen 18 resp. 16 gulden kosten, grenen 1½ duims kisten 11 resp. 10 gulden, dennen en vuren 1½ duims kisten 9 en 8 gulden, dennen en vuren 5/4 duims kisten 7 gulden resp. 6 gulden en 10 stuivers. De laatst gemelde kist was de goedkoopste soort en had geen schroeven maar was “met spijkers en onbekleed”. Deze standaard-tarieven gingen uit van een kist van zes voet of meer, voor kortere kisten werd een klein bedrag afgetrokken per halve voet.¹²⁹ In 1777 bleven de prijzen vooralsnog hetzelfde voor de eiken kisten “als-ook die voor de kinderen lijk-kisjes, welke onder den arm worden gedragen”.

Op 27 oktober 1788 keurde het stadsbestuur ook een prijsverhoging goed voor de eiken kisten en de kinderkistjes: voor een eiken 1½ duims kist 22 gulden en dito met 2 duims deksel 26 gulden, voor een 2 duims kist 31 en dito met 2½ duims deksel 37 gulden, voor een 2½ duims kist 42 gulden en dito met 3 duims deksel 50 gulden, voor een geheel 3 duims kist 60 gulden. De kinderkistjes van 2 voet werden 3 gulden.

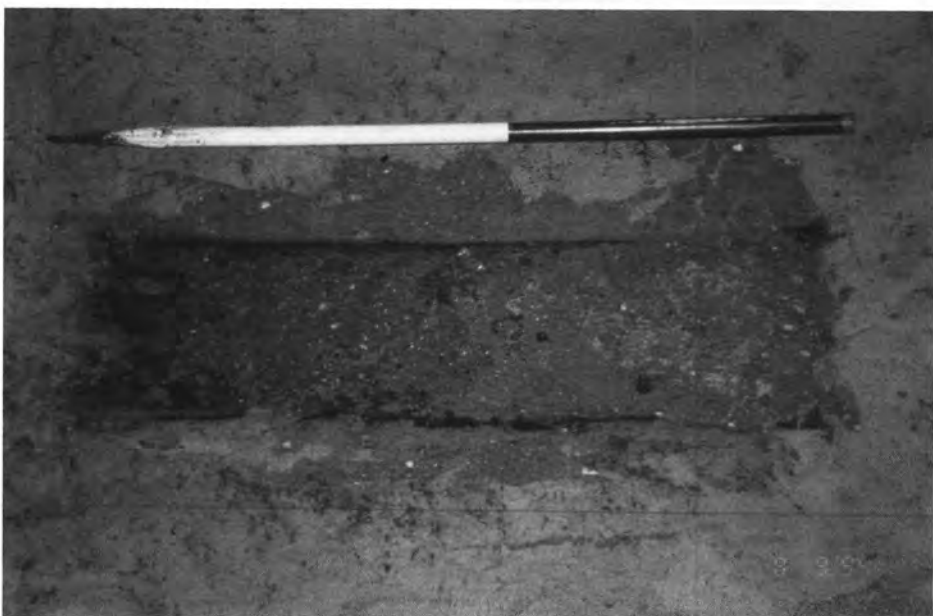
De grafkisten moeten erg zwaar en solide zijn geweest! Er was een opmerkelijke variatie aan uitvoeringen en prijzen, voor een volwassene oplopend van zes en halve gulden tot zestig. Bij deze prijzen zijn de handvatten, die door de smid geleverd werden, niet inbegrepen. De kisten moesten voor de begrafenis worden gekeurd door keurmeesters van het gilde. Dezen letten niet alleen op de juiste maten en tarieven maar de kisten konden ook worden afgekeurd als zij “van geen goed hout zijn gemaakt, ... als die niet genoegzaam gepikt, niet waaterdigt, of aan het oogmerk niet voldoende zijn” Voor het keuren moest (vanaf 1798) een bedrag van 2 tot 15 stuivers betaald worden, naar gelang de prijscategorie.¹³⁰

In 1796 werden de gilden opgeheven en door het stadsbestuur werden in de volgende jaren allerlei regelingen vervangen of opgeheven.¹³¹ Het nieuwe stadsbestuur droeg de overlieden van het Timmermansgilde nog wel op om de “assistentie-kas” voor zieke of gebrekkige werklieden en voor weduwen van werklieden “op den gewone voet te blijven voortgaan”. Deze opdracht kwam voort uit de uiteindelijke afwijzing van een verzoek, ingediend door vier leden, om de kas onder de leden te verdelen. In 1799 schafte men een belangrijk onderdeel van het gildesysteem af, namelijk de meesterproef, die men voorheen met succes diende

¹²⁹ Voor elke gulden die de kist kostte, werd per halve voet een stuiver afgetrokken. Dus bij een kist van 8 gulden voor elke halve voet 8 stuivers.

¹³⁰ RAA Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 2029: nieuw “Reglement op het keuren der lijk-kisten binnen Alkmaar en desselfs jurisdictie” d.d. 27 november 1798.

¹³¹ Bruinvis 1906a, 57-71. Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 1970: stukken Timmerliedencollegie.

De wanden van een grafkist tekenen zich af als bruine strepen houtmoolm. Het graf is tot op het gele zand uitgegraven en de donkere vulling van de grafkuil is goed zichtbaar. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

De bodem van deze grafkist is nog goed herkenbaar. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

te volbrengen alvorens men zich als zelfstandig meester kon vestigen. In 1803 verzochten leden van diverse opgeheven gilden om, naar aanleiding van de verkoop van enkele voormalige gildebezittingen, de eigendommen van het gilde aan hen terug te geven en om maatregelen te nemen tot herstel van de vroegere keuren en ordonnanties. Het stadsbestuur ging na rijp beraad deels op dit verzoek in. Men stelde de bezittingen in handen van een commissie en liet diverse nieuwe reglementen vervaardigen. Zo kwam er in 1804 ook een "Ordonnantie op de Timmermans-, Schrijnwerker-, Witwerkers-, Kleinbontwerkers- en Straatenmakers Nering en Handneering binnen Alkmaar". Hierin stonden o.a. allerlei regels rond de keuring van lijkkasten. De gilden, met hun eigen besturen en hun regelingen die het ambacht moesten beschermen tegen interne en externe concurrenten, waren evenwel definitief afgeschaft.

Tijdens de opgraving bleek dat van de grafkisten in het algemeen weinig meer in de bodem bewaard was. Het hout was grotendeels of geheel vergaan tot een bruine houtmolpasta van nog geen centimeter dik, het ijzer sterk gecorrodeerd. De grafkisten waren tijdens het verval van het hout door de gronddruk in elkaar gezakt, waarbij meestal de lange zijwanden naar binnen waren gedrukt en de deksel daar overheen geplooid was. In andere gevallen was de deksel in de kist geklapt en de kist met zand volgelopen. De kisten hadden alle een houten bodem, van het gebruik van pek om de kist waterdicht te maken was echter niets meer herkenbaar. In een aantal graven kon de vorm van de grafkist nog worden waargenomen aan de vorm van de bodemplaat: de meeste kisten voor volwassenen waren taps van vorm, met een hoofdeinde van ongeveer 50-55 cm breed en een voeteneinde van circa 40 cm breed, de zijwanden recht. Sommige volwassenen waren, net als de baby's en kinderen, in rechthoekige kisten ter aarde besteld. In enkele gevallen was aan de ligging van de spijkers te zien dat de wandplanken vanaf de zijkant aan de bodem gespijkerd waren. Slechts van enkele tientallen van de 901 opgegraven kisten waren overigens de spijkers nog herkenbaar. Voor zover herkenbaar hadden de kisten alle een vlak deksel.¹³² Over de houtsoorten (het meeste was tot pulp vergaan) viel weinig meer te zeggen dan dat de indruk bestaat dat er vooral eikenhout is bewaard.¹³³ In 22 graven werden bijzondere spijkers aangetroffen, namelijk zeer zware spijkers van 12 tot 17 cm lang waarop een hoge vierzijdige smeedijzeren kop was gezet. Ook waren er soms forse smeedijzeren spijkers met aan het uiteinde schroefdraad met een moer. De laatstgenoemde zullen wel de "schroeven" voor het sluiten van de kistdeksel zijn geweest.

¹³² Bij de opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouwe kathedraal van Antwerpen werden naast houten kisten met een vlak deksel ook kisten aangetroffen met een dakvormig deksel (Oost e.a. 1993, 325). Van een dergelijk type grafkist is in Alkmaar evenwel geen spoor gevonden.

¹³³ Van een houtanalyse is afgezien, omdat dit ongetwijfeld een grote vertekening zou opleveren ten opzichte van het eikenhout. Eiken zal niet alleen duurzamer zijn geweest dan naaldhout, maar ook werd het meeste hout gevonden bij de ijzeren handvatten (die de duurste, dus eiken, kisten tooiden).

Een grafkist met handvatten, van origine twee aan elke lange zijde en één aan elke korte zijde. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Slechts een gedeelte van de grafkisten was voorzien van handvatten. Deze waren alle vervaardigd van smeedijzer. Bronzen of koperen exemplaren werden niet aangetroffen, hoewel deze wel als optie werden genoemd in de vernieuwde begraafstarieven van 1822 (waarover straks meer).

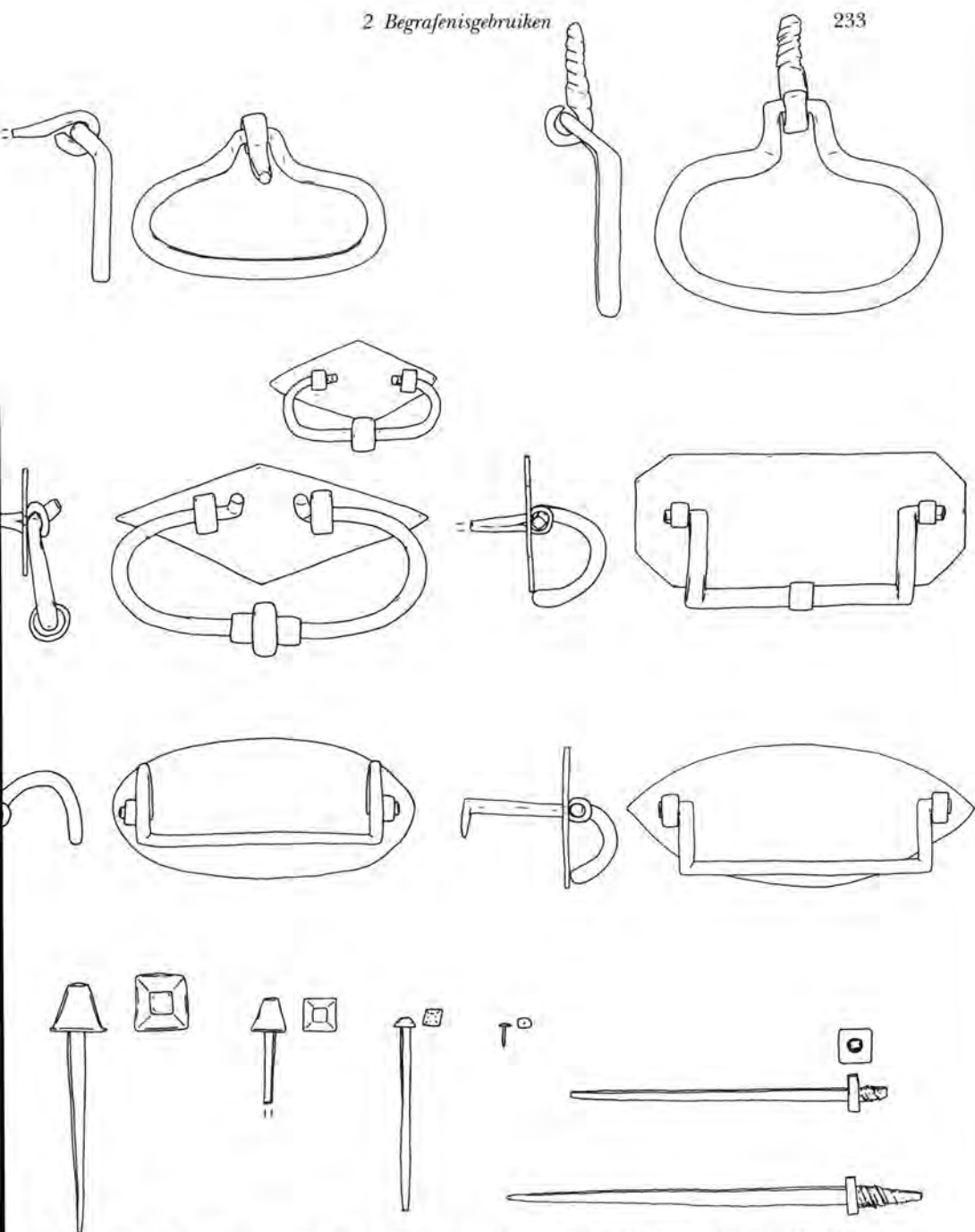
In de handvatten konden vijf typen worden onderscheiden, of eigenlijk drie hoofdvormen want de laatste drie typen zijn nauw verwant.

Handvat type 1 bestaat uit een ovale greep, die aan één lange zijde is uitgebogen en door het oog van de bevestigingspin gaat. Deze bocht is zodanig naar beneden geknikt dat bij het opbeuren van de kist de hand niet beklemd kan raken tussen de greep en de kistwand. De bevestigingspin is P-vormig gesmeed en meestal vrij dik en kort uitgevoerd. Eénmaal kon worden geconstateerd dat de pin was afgewerkt met grof schroefdraad door het torderen van het ijzer.¹³⁴ Vermoedelijk waren de meeste hengersels van dit type met schroefdraad bevestigd, maar door de corrosie was dit niet meer zichtbaar. Tweemaal was de bevestigingspin dunner uitgevoerd en door het hout gestoken, waarna de achterkant was omgeslagen. De greep is meestal ongeveer 15-17 cm breed maar ook kleinere of grotere maten komen voor.¹³⁵

Handvat type 2 heeft een greep in de vorm van een liggende C, waarbij de uit-

¹³⁴ Bevestigingspin met omgeslagen uiteinde: Vnr.194 en Vnr.539. Schroefdraad: Vnr.700.

¹³⁵ Kleinere maten: Vnrs.194, Vnr.575 en Vnr.749. Grotere maten: Vnr.66, Vnr.597.

Handvatten van type 1 (linksboven Vnr.148, rechtsboven Vnr.700), type 2 (Vnr.157, kleine versie Vnr.575), type 3, type 4 en type 5 (resp. Vnr.15, Vnr.349 en Vnr.147). Grote smeedijzeren spijkers met vierkante kop (Vnr.43, Vnr.43, Vnr.61), koperen kopspijker (Vnr.61) en twee vermoedelijke "schroeven" (Vnr.121, Vnr.567). Schaal 1:4. Tekening auteur.

einden door bevestigingsogen zijn gestoken. De uiteinden steken iets uit en zijn dusdanig omgeknikt dat ze de greep op afstand houden van de kistwand wanneer de greep omhoog wordt getrokken. Op deze manier raakten de vingers van de drager niet bekneld tussen de greep en de kistwand. De greep is aan de voorzijde versierd met een dikke ronde knoop met aan weerszijden een kleinere knoop. Een tweede kenmerk is de ruitvormige achterplaat, die meestal even breed is als de greep maar soms smaller.¹³⁶ De ogen zijn als een soort splitpen uitgevoerd, door een gat in de plaat gestoken en als bevestigingspin door het hout gegaan. Meestal (minstens bij tien grafkisten) was de pin aan de binnenzijde van de kist omgeslagen. Bij drie grafkisten is er een wat dikkere bevestigingspin met schroefdraad en een moer.¹³⁷ De greep is meestal 15-17 cm breed, maar soms is hij in miniatuurvorm aangebracht.¹³⁸

Handvatten van typen 3, 4 en 5 hebben een rechte greep, met twee sterk gebogen benen die elk aan een oog zijn gehaakt. De benen zijn sterk naar beneden gebogen zodat de greep van de kistwand afstaat als de greep wordt opgelicht. De greep is 13-15 cm breed. Type 3 heeft nog een knoop midden op de greep als versiering. Het enige onderlinge verschil is verder de vorm van de achterplaat, die bij type 3 rechthoekig is met afgesneden hoeken, bij type 4 ovaal en bij type 5 ovaal met twee spitse einden.

Het handvat van type 1, aangetroffen bij in totaal 42 graven, was dermate eenvoudig dat hij niet aan enige mode onderhevig was. Het model is elders bijvoorbeeld bekend uit een laat-zestiende-eeuwse context.¹³⁹ In de Grote Kerk is type 1 gevonden bij graven die tussen 1769 en 1820 gedateerd konden worden. Handvat type 2, aangetroffen bij 37 graven, heeft weliswaar een specifieke vormgeving maar blijkt toch eveneens langdurig in gebruik geweest te zijn, want het model komt voor in graven tussen 1742 en 1828. Wellicht zijn de handvatten van typen 3, 4 en 5 geïnspireerd door de empire-stijl, want de vijf gevonden exemplaren dateren vanaf 1809.¹⁴⁰

In het algemeen blijken de kisten met handvatten van origine te zijn voorzien van twee of drie handvatten aan elke lange zijde met aan elke korte zijde nog één handvat. Soms waren voor de korte zijden andere typen handvat gebruikt of een kleiner formaat.¹⁴¹ Veel kisten waren incompleet doordat enkele handvatten naderhand waren verdwenen, soms door corrosie (enkele van de bewaarde exemplaren zijn in zeer slechte staat, met name uit de dieper gelegen graven) maar vermoedelijk vooral doordat er later graven náást zijn gedolven. De handvatten zullen bij dit graafwerk, waarbij de zijwanden van de aangrenzende kisten soms vrij kwamen, van de vermolmden kisten zijn afgevallen.

136 Hij is smaller bij Vnr.103 en Vnr.603.

137 Vnr.96, Vnr.138, Vnr.561.

138 Vnr.149, Vnr.536, Vnr.575.

139 Namelijk uit het Behouden Huis op Nova Zembla, gebouwd in 1596 tijdens de ongelukkige reis van Willem Barentsz en Maarten Heemskerk (Braat et al. 1998, 293).

140 Vnr.15, Vnr.70, Vnr.125, Vnr.147, Vnr.349.

141 Vnr.70, Vnr.149, Vnr.157, Vnr.352, Vnr.394, Vnr.540, Vnr.549, Vnr.749.

Tabel 5: *Verspreiding van grafkisten met handvatten en beenderkisten, opgegraven in: Koor, Noordergang bij koor, Zuidergang bij koor, Noorderkruis, Noordergang bij viering, Middengang bij viering, Middengang in schip, Noordergang bij schip en Noorderkapel F.*

Deel kerk	K	NGk	ZGk	NK	NGv	MGv	MGs	NGs	NF	Totaal
Kisten met handvatten	37	5	1	10	18	14	8	4	0	97
Totaal kisten	95	35	33	226	108	107	236	35	9	901
kisten volwassene	82	20	21	179	99	93	204	29	8	746
kisten kind	13	15	12	47	9	14	32	6	1	155
Totaal beenderkisten	13	2	3	20	7	2	15	0	0	62

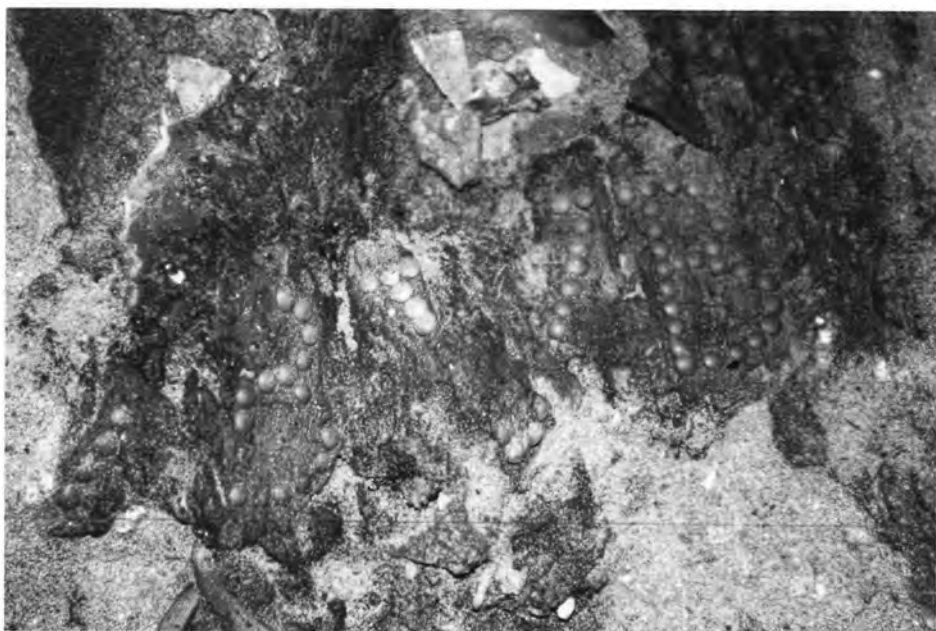
Op een totaal van 901 graven met houten kisten werden slechts 97 kisten met smeedijzeren handvatten gevonden (zie tabel 5). Zelfs als een groot aantal handvatten naderhand verloren is gegaan, zullen de meeste kisten toch zonder handvatten zijn geweest. Vanaf 1822 moest men aan de kerk voor het begraven met kisten met "ijzeren ringen" (=handvatten) f6 extra kerkrecht betalen, als een extra heffing op luxe aspecten van de begrafenis.¹⁴² Opmerkelijk genoeg blijken opgegraven kisten met handvatten uitsluitend in het koor talrijk. Op een totaal van 95 opgegraven grafkisten waren er in het koor 37 voorzien van handvatten, oftewel 39%. In tabel 5 is te zien dat in de andere gedeelten van de kerk het percentage uiteen loopt van 3 tot 17%. Voor de gehele kerk zonder koorgedeelte bedraagt het percentage slechts 9% (60 graven met handvatten op een totaal van 607 kisten). De Viering, de Noordergang bij de viering en de Noordergang bij het koor scoren iets hoger, terwijl het schip opvallend weinig grafkisten met handvatten heeft – het is de vraag of ook aan deze kleine verschillen een betekenis kan worden gegeven. Het is in elk geval duidelijk dat de kisten met handvatten in het algemeen passen bij de duurder graven, die in het koor talrijker zullen zijn dan elders in de kerk.

Bij een aantal grafkisten werd ontdekt, dat de deksel versierd was met lettertekens, gevormd met behulp van kleine koperen kopspijkers, zoals de incomplete opschriften ...CVB, of ...MON. Dit zullen initialen van de overledene zijn geweest, zoals de letters ...BVB op de grafkist van een doodgeboren zoontje van B. van Barneveld, LVW op de grafkist van Leendert van Willigen, GCVV op de kist van G.C. van Vladeracken, of MAS voor Maria Anna Story van Blokland. Eenmaal staan de volledige naam en het sterfjaar erop, namelijk M... DE LANGE 1806 op de kistdeksel van Margaretha Petronella de Lange, begraven op 18 oktober 1806.¹⁴³ Kopspijker-opschriften zijn gevonden op de deksels van grafkisten zowel van volwassenen als van kinderen.¹⁴⁴ Gezien de matige conservering van het hout

¹⁴² RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 215.

¹⁴³ Vnr.169, Vnr.181, Vnr.546, Vnr.573, Vnr.603. Ook in de Pieterskerk te Leiden kwam dit gebruik voor (Mulder 1981).

¹⁴⁴ Volwassenen: Vnr.93, Vnr.541, Vnr.573, Vnr.603, Vnr.640. Kinderen: Vnr.32, Vnr.33, Vnr.169, Vnr.181, Vnr.188, Vnr.536.

Detail van de deksel van de grafkist van het zoontje van B. van Barneveld (Vnr.169) met incomplete kopspijkertekst ..BVB. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Grafkist met op de deksel de kopspijkertekst M ... DE LANGE 1806 (Vnr.603). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

zullen wel veel meer grafkisten op deze wijze zijn afgewerkt maar hiervan is bij de opgraving niets meer terug gevonden.

Slechts éénmaal was de kist voorzien van een gegraveerde koperen naamplaat.¹⁴⁵ Opmerkelijk genoeg werden in de grafkelder van familie De Dieu, in het koor, maar liefst vijf van dergelijke naamplaten gevonden (zie bijlage 1).

Van de binnenafwerking van de kisten is in de opgraving nauwelijks meer iets terug gevonden. Volgens historische bronnen was destijds een stoffering met zwarte textiel gebruikelijk.¹⁴⁶ Dit kan vooral linnen zijn geweest, een stof die in de bodem niet bewaard blijft. Slechts éénmaal was een kist inwendig bekleed met zwart vilt, hetgeen een tamelijk kostbare afwerking zal zijn geweest.¹⁴⁷

2.4 Opbaren

De overledene bleef in de achttiende en negentiende eeuw gewoonlijk de eerste nacht in het sterfbed, met stro onder het lichaam. In de eerste 12 uren bleven twee personen bij het sterfbed waken. Men had weliswaar de dood vastgesteld, meestal met een spiegelkje voor de mond, maar vanwege verhalen over het (bijna) begraven van schijndoden was men beducht voor vergissingen. Daarna werd de overledene in de kist overgebracht en een paar dagen opgebaard totdat de kist werd gesloten voor de begrafenis. Het afleggen en in de kist overbrengen was het werk van de uitkleiders en de kisters, doorgaans burens of personeel, die hiervoor met een vergoeding werden vereerd.

Een achttiende-eeuwse bron beschrijft het "optooien der dooden in de kist" als volgt: "Het waaden by 't nederleggen op stroo geschied ... gewoonlyk eenvoudig met een Hembd en een muts; doch ook somtyds met eenigen verderen toestel. Hier by komt nu vervolgens, als men den doodden in de Kist gelegd heeft, de eigentlycke Waade, met welke men het Lyk overdekt. Deeze Waade of dit Waadkleed bestaat uit een breed overlans geplooid linnen kleed, dat, naar het beloop van de Kist geplooid is, en het gantsche lichaam van den hals af ten einde de voeten bedekt; latende egter de Roomschegezinden de voeten onbedekt. By de Protestanten laat men alleen het hoofd, benevens de armen met de Hemdsmouwen bloot liggen."¹⁴⁸

Bij de opgravingen bleek, dat de doden allen op de rug in de kist waren gevleid

¹⁴⁵ Vnr.567.

¹⁴⁶ Van Dolder-De Wit z.j.

¹⁴⁷ Vnr.15.

¹⁴⁸ Le Francq van Berkhey 1776, 1837, 1846-1848. In 's-Hertogenbosch was het gebruikelijk om de dode bovendien in een linnen doodslaken te spelden (Portegies 1999, 59-61). Dit verklaart waarom in 's-Hertogenbosch ook veel koperen spelden zijn gevonden in graven van militairen. In de Broerenkerk van Zwolle werden eveneens veel kopspelden gevonden (Aten 1992, 26, 29). Dit verschijnsel werd ook geconstateerd bij de opgravingen in de O.L.V.kathedraal van Antwerpen (Oost e.a. 1993, 330). Spelden komen ook in Alkmaar wel voor, maar in kleine aantallen. Ze kunnen ook gebruikt zijn voor vastzetten van kleding of van de lijkwade die in de kist over het lichaam werd gelegd. Ook worden bij vrouwen en kinderen veel spelden bij het hoofd gevonden, soms tussen de haren, die zijn gebruikt voor het vastzetten van een kapje.

Johanna Beekma, 75 jaar oud geworden, werd op 9 november 1811 begraven met een linnen kapje op het hoofd, waarvan de koperen draadversterking van de onderrand nog aanwezig is. Op het bovenlichaam werden resten gevonden van een wollen lijfje. De kist had handvatten van het type 1. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Het bovenlichaam van Anthonie Moot, 69 jaar oud geworden en begraven op 3 augustus 1807, was (vermoedelijk over een linnen hemd) bedekt met een wollen hemdrok. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

en meestal met de handen op de borst of de buik, waarschijnlijk met de handen gevouwen. Slechts in enkele graven lagen de armen langs de zijden.¹⁴⁹ Van een waadkleed over het lichaam is niets gevonden, doordat het linnen in de bodem niet bewaard bleef.

Een paar keer zijn zaagselresten gevonden, éénmaal resten van een biezenmat onderin de kist. In één grafkist werd onder het hoofd gedroogd zeewier gevonden en in een ander graf onder het hoofd kippenveren, beide keren waarschijnlijk afkomstig van kussenvulling (de kussenstof is vergaan). Tweemaal werd onder het hoofd "houtschaafsel" of "houtwol" waargenomen dat voor hetzelfde doel gediend kan hebben. In een aantal graven werd onder het hoofd een turf-blok aangetroffen dat als hoofdsteun diende. Tweemaal waren er houtresten onder het hoofd, kennelijk van een houten hoofdsteun. Dergelijke grafvoorzieningen kunnen heel algemeen zijn geweest. In de Grote Kerk zullen ze bijna alle in de bodem zijn vergaan.¹⁵⁰

Volgens historische gegevens werd de dode opgebaard in een doodshemd. Dit doodshemd, dat wel als huwelijksgegeschenk gegeven werd, was van wit linnen, vaak met zwart zijden boorden en strikken.¹⁵¹ Bij vrouwen was het opgestoken haar met een kapje bedekt. Hiervan zijn in de opgraving vaak nog haarbanden, fragmenten zijde en versterkingen van koperdraad gevonden. Soms had men een speciale "doodmuts" – de aanschaf ervan wordt bijvoorbeeld vermeld in een vroeg-achttiende-eeuwse boedelinventaris.¹⁵²

Bij het onderzoek van de textielresten werd vastgesteld dat velen begraven waren in hun bedkleding; een hemd, eventueel het doodshemd dat met zwarte zijden strikken werd dichtgeknoopt, met over het bovenlichaam nog wat kleding, soms kousen aan de voeten. De opgravingen leverden de restanten op van circa 270 voorwerpen van textiel, waarvan circa 240 stuks werden aangetroffen in 170 van de opgegraven 901 grafkisten. In nog eens circa 35 graven bevonden zich alleen nog maar de knopen, haakjes-en-oogjes en riemen die afkomstig waren van inmiddels geheel vergane kleding (zie ook de bijlagen 1 en 4).¹⁵³ Het aantal grafvondsten met textiel is dermate groot, dat verondersteld kan worden dat in de

¹⁴⁹ In een aantal gevallen was één van de armen opzij gegleden en lag de andere nog op de plaats. Slechts een handvol graven had een ligging met de armen langs de zijden maar dit kan ook het gevolg zijn van naderhand wegglijden van de armen.

¹⁵⁰ Zaagselresten waren er in: Vnr.74, Vnr.215, Vnr.349, Vnr.862. Het zaagsel was in deze vondsten soms bewaard doordat het aan textielresten was gekleefd. Biezen, zeewier en kippenveren bij het hoofd waren er in resp. Vnr.273, Vnr.15 en Vnr.464, houtschaafsel/houtwol onder het hoofd in Vnr.402 en Vnr.430. Onder het hoofd turf is aangetroffen in: Vnr.48, Vnr.201, Vnr.202, Vnr.211, Vnr.217, Vnr.223, Vnr.233, Vnr.242, Vnr.349, Vnr.376, Vnr.768. Een vermoedelijke houten hoofdsteun in Vnr.300, Vnr.314. In 's-Hertogenbosch schijnt een bosje stro onder het hoofd gebruikelijk te zijn geweest (Portegies 1999, 97).

¹⁵¹ Le Francq van Berkhey 1776, 1831-1836; Kok 1970, 172; Havermans-Dikstaal 1998, 239.

¹⁵² In de boedelinventaris van Katherina Kuijk van Mijerop, begraven in 1725 (RAA ONA Alkmaar inv.480 akte 587, transcriptie Jan Klinkert). Voor de muts werden 14 stuivers betaald.

¹⁵³ Het overzicht bij Bitter 1999, hst.6, is verder aangevuld doordat een paar vondstzakjes met daarin wat koperen haakjes en oogjes naderhand werden terug gevonden, n.l. van de Vnrs. 34, 567, 893 en 917.

Op 19 maart 1777 werd Dorothee Catharina Maria Schluters, 44 jaar oud geworden, begraven met op het bovenlichaam vermoedelijk over een linnen hemd: twee wollen lappen op de buik, daarover een fijn wollen rijglijf met zijden randafwerkingen en vetersluiting, daarover om het middel een wollen "gezondheid" met zijden strikken. Over de onderarmen droeg ze gebreide wollen polsmoffen die op de ellebogen waren doorgesleten (Vnr.959). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Albert Valk, 59 jaar oud geworden, werd op 4 juli 1778 begraven met, vermoedelijk over een linnen hemd (thans vergaan), een rode wollen borstlap met daarover een vest van wollen damast met witte bloemen op donkerblauw en daarover een fijn wollen hemdrok. Het vest vertoonde talloze reparaties met "stopwerk" en de hemdrok had doorgesleten ellebogen. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

overige graven, waarin textiel niet bewaard is gebleven, de overledenen doorgaans op dezelfde wijze ter aarde besteld waren. Slechts in 35 graven werden zwarte zijden strikken gevonden die van het doodshemd afkomstig zullen zijn geweest. Bij 27 hiervan waren behalve het doodshemd ook andere kledingstukken aanwezig in het graf. Het lijkt erop dat de doodshemden met hun zwarte strikken lang niet zo algemeen waren als uit de schriftelijke bronnen afgeleid wordt.

In maar liefst 59 vrouwengraven werd kleding op het bovenlichaam gevonden, waarvan met name lijfjes of jakjes herkenbaar zijn. Enkele ervan waren bovenjakjes, soms met zijden voering en/of van dure wollen damast gemaakt, en oorspronkelijk niet bedoeld als onderkleding.¹⁵⁴ Er waren 63 mannengraven met kleding op het bovenlichaam, waarbij in diverse graven vesten en hemdrokken werden gevonden die normaliter als overkleding werden gedragen (waaronder dure wollen damast), echter steeds zonder broek.¹⁵⁵ Deze overkleding was, voor zover dit viel te bepalen, vaak sterk versleten en meermalen gerepareerd. Waarschijnlijk was dit oude kleding die binnenshuis werd afgedragen.

Sieraden waren gewoonlijk afgenomen. In de opgraving zijn slechts een paar sieraden gevonden, die haast per ongeluk meegegeven lijken te zijn.¹⁵⁶ In de kleding waren ook metalen knopen volledig afwezig. Niet alleen goud en zilver maar ook brons en tin waren blijkbaar kostbaar genoeg om als erfstuk doorgegeven te worden. Pruiken zijn alleen gevonden in de graven van twee priesters. In de losse grond werd in het schip nog wel een deel van een staartpruik gevonden maar verder ontbreken ze bij de vondsten.¹⁵⁷ Deze pruiken, die nog tot kort na de Franse tijd in de mode waren, waren meestal van zijde met paardehaar – het ontbreken van pruiken in de graven kan niet worden verklaard uit een grote vergankelijkheid van het materiaal want van de zijden haarkapjes van vrouwen zijn wél veel fragmenten aangetroffen. Kennelijk werden pruiken niet in het graf meegegeven en waren pruiken dus waardevol genoeg om ze te vererven!

Sommigen hadden in het graf wel hun persoonlijke medische hulpmiddelen zoals een kunstgebit of een breukband. Bij de opgravingen werd in twee graven een kunstgebitje gevonden, in één graf een metalen steunband voor een heupafwijking en in maar liefst tien graven een liesbreukband.¹⁵⁸ Uit het fysisch-antropologisch skeletonderzoek kwam overigens naar voren, dat de in de kerk begraven individuen in het algemeen een redelijk gezonde bevolkingsgroep blijken te vertegenwoordigen. De meest voorkomende ziekten en gebreken die er werden aangetroffen, waren vooral ouderdomsverschijnselen. Met een gemiddelde leef-

¹⁵⁴ Zeker in 11 graven.

¹⁵⁵ Zeker in 6 graven.

¹⁵⁶ Aan volwassenen meegegeven sieraden: Vnr.57 gouden vriendschapsring met twee wit geëmailleerde handen erop (in Bitter 1999, 185, abusievelijk aangezien voor ivoor), Vnr.125 gouden oorbel, Vnr.146 twee gouden oorbellen met diamantjes, Vnr.163 een zilveren haarspeld, Vnr.347 een gouden ringetje, Vnr.464 een dun bronzen oorringetje (ontbreekt in overzicht Bitter 1999; zelfde model als Vnr.787), Vnr.787 twee bronzen oorringetjes.

¹⁵⁷ Vnr.70, Vnr.131, Vnr.1035.

¹⁵⁸ Zie Baetsen 2001, bijlage 5.

Een begrafenisstoet begeeft zich door de Langestraat naar de Grote Kerk. Anoniem schilderij, één van de vijf panelen over de kinderopvang door het Weeshuis, 1619. Stedelijk Museum Alkmaar.

tijd bij overlijden van 60 jaar bij mannen en 55 jaar bij vrouwen, waren deze Alkmaarders goed te vergelijken met de welgestelde Londenars die in dezelfde periode werden begraven in de Londense begraafplaats Spitalfields. Het meest opvallend was de slechte toestand van de gebitten, hetgeen evenwel ook een symptoom was van welstand – men kon zich kennelijk ongezonder veel luxe zoetigheden veroorloven!¹⁵⁹

In verscheidene baby- en kindergraven werden resten gevonden die wijzen op aankleding, zoals textielfragmenten, knopen of koperen haken-en-oogjes.¹⁶⁰ Herhaaldelijk was er een zijden strikje, kennelijk voor een doodshemdje.¹⁶¹ Diverse

¹⁵⁹ Baetsen 2001. Hij vergelijkt de resultaten van het fysisch-anthropologisch onderzoek met verscheidene van dergelijke onderzoeken elders. Er is evenwel nog te weinig soortgelijk onderzoek gedaan om uit de gegevens veel algemene uitspraken te kunnen doen over relaties tussen fysieke gesteldheid en sociale verschillen.

¹⁶⁰ Vnr.33, Vnr.36, Vnr.112, Vnr.118, Vnr.188, Vnr.210, Vnr.220, Vnr.243, Vnr.275, Vnr.299, Vnr.326, Vnr.345, Vnr.753, Vnr.765, Vnr.807, Vnr.917.

¹⁶¹ Vnr.35, Vnr.63, Vnr.84, Vnr.97, Vnr.102, Vnr.137, Vnr.210, Vnr.236, Vnr.752.

Twee baren worden nog steeds bewaard in de Grote Kerk. Op de voorgrond de baar van het St. Lucasgilde en erachter die van Gerrit Wildeman. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

kinderen hadden een hoofddekseel op en/of met koperen spelden opgestoken haar, éénmaal had een meisje oorringetjes.¹⁶² In twee van de kindergraven werden kralensnoeren aangetroffen.¹⁶³ In de Zuidergang bij het koor werd een graf gevonden waarin het overleden kind kennelijk was afgedekt met een doek die was versierd met bloemetjes van gehaakt filégaren (een draad omwikkeld met verguld of verzilverd koperdraad). Middenin in elk bloemblad waren glazen kralen opgenaaid.¹⁶⁴

2.5 De lijkstatie

De grafkist werd op de dag van de begrafenis gesloten. Het vervoer van de grafkist naar de begraafplaats was een plechtige optocht, de lijkstatie of rouwstoet, waaraan grote zorg werd besteed. Vooral de elite besteedde veel aandacht aan de begrafenis, die daardoor tevens diende om de sociale status te onderstrepen, niet alleen van de overledene maar ook van de nabestaanden en de genodigden!

Op de dag van begrafenis zorgde de aanspreker voor een ordentelijke opstel-

¹⁶² Hoofdbedekking was er bij Vnr.36, Vnr.45, Vnr.106, Vnr.243, Vnr.244; oorringetjes bij Vnr.189.

¹⁶³ Vnr.106 en Vnr.184.

¹⁶⁴ Vnr.112.

ling van de rouwstoet. De rouwstoet kwam, volgens een vaste opstelling met de naaste verwanten het eerst, achter de kist. Aan de rouwstoet en de begrafenis werd alleen door de mannen deelgenomen. De stoet werd vooraf gegaan door de aanspreker(s). Bij deftige begrafenissen waren er meerdere aansprekers.¹⁶⁵

De baar met de doodskist van een volwassene werd doorgaans gedragen door zes dragers, bij kinderen minder. Het kistje van kinderen onder een jaar had één drager, doorgaans de vader, die de kist onder de arm droeg. Bij zeer deftige begrafenissen van volwassenen kon het aantal oplopen tot 14 of 16 dragers of nog meer, soms nog begeleid door twee "heksluijters".¹⁶⁶ Begin negentiende eeuw had men ook wel "slipdraggers", die naast de baar meeliepen en een punt van het doodkleed vasthielden – waarschijnlijk waren dit meestal vooraanstaande familieleden of kennissen die hiermee een eerbetoon brachten aan de overledene.¹⁶⁷ Op deze manier werd bij een voorname begrafenis de kist begeleid door een heel escorte van mannen. In sommige steden was het dragen een recht dat was voorbehouden aan een bepaald gilde, maar dit was in Alkmaar niet het geval.¹⁶⁸ Het was gebruikelijk dat de burens als drager optraden, maar bij deftige families werd hiervoor ook huispersoneel ingeschakeld of anderen. Bij sommige begrafenissen werden leden van een gilde of van de schutterij gevraagd.¹⁶⁹

Doorgaans werd de kist gedragen op een baar die het eigendom was van de kerk. In 1830 had de kerk hiervoor vijf grote baren en vier kinderbaren ter be-

165 Kok 1970, 193-195. Soms was dit door de overledene reeds bij testament geregeld, bijvoorbeeld door Christoffel Depmar, die in 1743 en 1757 onder meer vast liet leggen dat hij vier aansprekers wenste, met de kanttekening dat men niet Isaac van Truyen mocht inhuren – kennelijk had hij onmin met hem gehad (Dekker 1995, 88-89).

166 Boedelinventarissen uit resp. 1722 (14 dragers en twee heksluijters; zij kregen allen een bedrag van 4 gulden per persoon voor hun diensten; RAA ONA Alkmaar inv.479 akte 522), 1715 (16 dragers; RAA ONA Alkmaar inv.476 akte 287) en 1726 (16 dragers; RAA ONA Alkmaar inv.481 akte 616). Boedelinventarissen van Notaris Van Eijck, transcriptie Jan Klinkert, waarover verderop in de tekst meer.

167 De slipdraggers worden genoemd in het Reglement van 1822 (RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 215).

168 In Nijmegen bijvoorbeeld het bierkruiersgilde (Kok 1970, 212). In Amsterdam en Den Haag bestonden begrafenisgilden waarvan de leden (met een begrafenispennning als teken) elkaars begrafenis verzorgden (Hirsch 1921, 78-80).

169 Kok 1970, 212-214; Le Francq van Berkhey 1776, 1884-1888. In de rekening van de nalatenschap van wijlen de heer Cornelis Nierop, schout van Oudorp en Oterleek, 20 jan 1782 overleden te Alkmaar en begraven in de Grote Kerk (akte op 7 februari 1783 opgemaakt door notaris Pieter de Lange; ONA Alkmaar inv.nr. 695 akte 24), wordt onder meer bij de schulden vermeld "Aan de gezamenlijke Buren van het Zeglis als Draggers betaalt ... f36:--". Bij de uiterst voorname begrafenis van Anna Bregitta de la Croix, de vrouw van Carel de Dieu, op 7 september 1771 bij avond, zijn de 16 flambouwdragers geselecteerd uit huispersoneel, uit leveranciers aan de familie en uit personen namens belangrijke relaties. Voor de dragers zou dit ook kunnen gelden maar dit is niet duidelijk. Van de begrafenis is een uitgebreid dossier bewaard in het RAA (Familiarchief De Dieu-Fontein Verschuur-Van der Feen de Lille inv.nr.72). Een voorbeeld van de rol van schutters is de begrafenis, zoals Christoffel Depmar die per testament voor zichzelf in detail had geregeld en waarbij hij onder andere 150 gulden (testament uit 1757; in een eerder testament uit 1743 was dit 100 gulden) naliet aan de schutters "van 't Vrije Roth van 't Witte Vendel" voor het dragen van de kist naar de kerk. Aan de kaasdraggers legateerde hij "2 halffvaten 8guldens bier en ook tabak en pijpen naa advenant" (formulering uit 1743; in 1757 "best bier") omdat deze de kist in de kerk zouden overnemen en ter grave dragen. Hij was immers behalve lid van de schutterij ook "Sitter" (keurmeester) van de Waag (Dekker 1995, 82-98).

schikking.¹⁷⁰ In de Begraafboeken werd bij volwassenen vrijwel zonder uitzondering voor het brengen van de baar een bedrag van 12 stuivers afgerekend. Dit bedrag werd voor elke baar berekend, ongeacht of het de baar van de kerk was of die van een gilde of hofje.¹⁷¹

De gilden verzorgden tot 1796 de begrafenis van de leden, wellicht ook binnen de kerk. Hetzelfde gold tot 1830 (of wellicht later) ook voor hofjes, de Diaconie, het Weeshuis, het Gasthuis en het Tuchthuis, die hun overledenen op het kerkhof begroeven. In de Grote Kerk worden nog twee achttiende-eeuwse houten baren bewaard. Ze zijn ieder circa 80 cm breed en meer dan 5 meter lang. De ene was van het Sint Lucasgilde en stamt uit circa 1760, met op de zijkanten schilderingen van de diverse aangesloten beroepen. De andere draagt het opschrift "de Heer Gerrit Wildeman Anno 1702" en is versierd met zijn familiewapen. De baar werd behalve door de familie Wildeman ook gebruikt voor overledenen uit het door hem gestichte Wildemanshofje.¹⁷² Ongetwijfeld waren er meerdere groepen met eigen baren.

De kist werd op de baar afgedekt met doodkleden (baarkleden),¹⁷³ die werden gemodelleerd door het plaatsen van een opbouw op de kist, de "roef". De doodkleden werden gewoonlijk gehuurd.¹⁷⁴ De roef werd bij de timmerman aangeschaft samen met de grafkist, vanwege de nauwkeurige maat, behalve bij de goedkoopste kist waarvoor men een roef van de kerk kon huren. Hiervoor beschikte de kerk in 1830 over twee grote roeven, twee middelgrote roeven en een kleine roef.¹⁷⁵ In 1671 werd door het stadsbestuur verordonneerd dat alleen het Weeshuis doodkleden zou mogen verhuren maar het blijkt dat dit vervolgens was uitbesteed aan "bezorgers". Mogelijk werden de doodkleden in het Weeshuis gemaakt. De verhuur werd tegen vergoeding uitbesteed aan deze particuliere verhuurders.¹⁷⁶ Het Weeshuis had hieruit belangrijke inkomsten.¹⁷⁷ De gilden had-

170 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 221.

171 Uitzonderingen, waarbij er bij het begraven van een volwassene geen kosten voor de baar worden verrekend, zijn er in de onderzochte jaren 1777-1780 niet, in 1792-1796 drie keer (tweemaal in 1792 en eenmaal in 1793), in 1800-1803 twee keer (beide in 1802).

172 Rogge 1996a, 200-201.

173 In de literatuur komt men voor het doodkleed herhaaldelijk de term "pel" tegen (van het Latijn pallium) maar ik heb deze term niet in Alkmaarse stukken gebruikt gezien. Ik gebruik de term doodkleed, conform de terminologie in de achttiende-eeuwse geschriften, en niet doodskleed omdat de laatste term verward kan worden met doodsgewaad of doodshemd.

174 In vroeg-achttiende-eeuwse boedelinventarissen (RAA ONA Alkmaar inv.nrs 473 tot 482) staan voor het huren van de doodkleden bedragen tussen de f8 en f11 genoteerd.

175 Zie hierboven ook bij de paragraaf over de grafkisten. De roeven van de kerk staan op een inventarislijstje uit 1830 (RAA Archief Kerkvoogdij N-H gem Alkmaar inv.nr.221). Voor begrafenissen op het kerkhof buiten werden door de kerkmeesters ook roeven verhuurd, voor een bedrag van 4, 8, 12 of 16 stuivers (steeds bij volwassenen). Dit schijnt niet gedaan te zijn voor begrafenissen binnen de kerk (in 1777-1830 slechts éénmaal, op 18 september 1780). Het "Roevegeld" bracht de kerk jaarlijks bedragen op van circa 15 tot 35 gulden, soms iets meer of minder (RAA DTB Alkmaar inv.nrs. 52 en 53).

176 In boedelinventarissen van begin achttiende eeuw komen we Marytje vander Meer als verhuurster tegen, waarschijnlijk dezelfde als de eigenaresse van Langestraat 33-35 (Kad.A603 vanaf 1710, overleden in of voor 1730; Van den Berg 1998). In een boedelinventaris (RAA ONA Alkmaar inv.nr. 476 akte 287) wordt ze

Ik ondergeschreeve bekenne ontfange te
 hebbe tijt handen van de Heer Burge
 meester de Dieu een Somma van tachtig
 gulden, wegens h^{er} lijf van zijn
 Welte. huysvrouw door my van Hyllo
 na alckmaar vervoert
 actum alckmaer den 8^{en} September
 1771
 Pieter Branthoff

Kwitantie ad f 60k:— voor de huur van de lijkoets bij de begrafenis van Anna Bregitta de la Croix, de
 echtgenote van Carel de Dieu, op 7 september 1771. De rouwstoet ging 's avonds begeleid door
 flambouwdragers in koetsen van het sterfhuys in Heiloo, de buitenplaats Langgewenscht, naar de Grote Kerk
 in Alkmaar. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

den niet alleen eigen baren maar ook eigen doodkleden en andere attributen,
 waarvoor eventueel een klein huurbedrag vergoed moest worden.¹⁷⁸ Deze zaken
 waren uitsluitend bestemd voor begrafenis van de gildebroeders, hun vrouw
 en kinderen. In de collectie van het Stedelijk Museum Alkmaar bevinden zich de
 beschilderde koperen "begrafenisschilden" van het Gruttersgilde, van het

betaald voor "nuijloen aen 't rougoet". In boedelinventarissen (RAA ONA Alkmaar inv. 482 akten 656 en
 667) blijkt dat in 1727 en 1728 de doodkleden gehuurd werden bij een zekere Margrietje Winder (niet te
 vinden bij Van den Berg 1998).

177 RAA Archief Burgerweeshuis inv.nrs. 35: de opbrengst van de verhuur van doodkleden was tussen 1775
 en 1789 bijvoorbeeld tussen de 475 en 1353 gulden, gemiddeld rond de 600 à 800 gulden. In die jaren be-
 droegen de totale inkomsten en uitgaven omstreeks de 14 à 15.000 gulden (Bruinvis 1906b; zie ook hierbo-
 ven bij de rouwmantels). Elders werden doodkleden ook wel door de kerk verhuurd, b.v. te Gouda en te
 Dordrecht (Van Dolder-De Wit z.j., 130; 't Jong 1982, 22).

178 Meestal werden door gilden de begrafenis van leden betaald uit de ledenkas en was er een ver-
 schijningsplicht voor gildeleden bij de begrafenis van een broeder (Kok 1970, 190-192 en 210-211; Spruit
 1986, 59-60). Kok geeft een voorbeeld waar de gildeleden ook als dragers optraden. In feite is er over deze
 rol van gilden in Alkmaar weinig bekend. In een boedelinventaris uit 1725 (RAA ONA Alkmaar inv.480 akte
 588; transcriptie Jan Klinkert) wordt bij de begrafenis kosten onder meer opgegeven: "Aen de gildeknegt
 van 't Pelsers Gilde voor de huer van 't kleet f2:10:—; Aen de zelve voor huer van glazen f0:12:—". De huur
 van het baarkleed bedraagt in die tijd gewoonlijk tussen de f8 en f11. De glazen kunnen speciaal drinkge-
 rei met ingegraveerde gilde-teksten zijn geweest.

Scheepmakersgilde en van het Schoenmakers-, leerlooiers- en huidenkopersgilde.¹⁷⁹ Deze borden tooiden het doodkleed over de kist tijdens begrafenissen van gildeleden.¹⁸⁰ De vier schilden van het laatstgenoemde gilde werden in 1779/1780 nog opnieuw beschilderd door J.P. van Horstok.¹⁸¹ Dergelijke schilden moeten destijds bij meerdere gilden in gebruik zijn geweest. Zo bleken ook het Lijnslogersgilde en het Molenaarsgilde in 1796, bij de opheffing van de gilden, nog in het bezit te zijn van eigen doodkleden en begrafenisschilden.¹⁸² In 1751 was er tussen de diverse gilden en de regenten van het Burgerweeshuis enige commotie over de doodkleden van de gilden. De regenten zagen de concurrentie met lede ogen aan en kregen het stadsbestuur zover dat een onderzoek werd gedaan naar de privileges van de gilden om te controleren of deze wel het recht hadden op eigen doodkleden. Deze "Informatie", waarvoor de gilden hun stukken moesten tonen, leverde op dat in dat jaar een dertiental gilden nog gebruik maakte van eigen doodkleden.¹⁸³

Het Weeshuis verhuurde ook ander rouwgoed, waaronder "paardenkleden" voor een bedrag van f 1:5:– of f 2. Uit de administratie blijkt dat deze laatstgenoemde steeds gehuurd werden voor kinderbegrafenissen.¹⁸⁴

In de zeventiende eeuw introduceerde men de lijkkoets voor begrafenissen van vorsten of belangrijke staatslieden en dit kreeg in de achttiende eeuw navolging van de rijkere burgerij. Voor kinderbegrafenissen introduceerde men de lijkslede in plaats van de lijkkoets.¹⁸⁵ Bij zeer voorname begrafenissen werden soms ook de leden van de rouwstoet in koetsen vervoerd, hetgeen voor de chique geklede dames en heren wel zo comfortabel was. Bovendien benadrukte dit het standsverschil met de eventuele andere deelnemers aan de rouwstoet. Een tijdgenoot tekent daarbij aan dat "eerlyke doch geringer Bloedverwanten niet zelden agterwege (worden) gelaaten; en er ontstaan uit die schikkingen wel eens Familietwisten."¹⁸⁶ Eén van de eerste vermeldingen van een lijkkoets in Alkmaar is in 1771, voor de zeer voorname begrafenis van Anna Bregitta de la Croix, de vrouw

179 Koolwijk 2000, 71 (afgebeeld is het inwendige van een gortierij met jaartal 1658) en 42 (één van de zes schilden van het Scheepmakersgilde, met op elk schild een schip in aanbouw afgebeeld).

180 Spruit 1986, 59-60. Dergelijke schilden kwamen ook elders voor (b.v. te Dordrecht, waar nog 44 exemplaren bewaard zijn gebleven; 't Jong 1982, 20-21)

181 Bruinvis 1911, 79.

182 Het waren toen nog de enige resterende bezittingen van deze twee gilden (Bruinvis 1906a, 63).

183 RAA Archief Burgerweeshuis inv.nr. 16. De betreffende gilden waren: het Pelsersgilde, het Kleermakersgilde, het Kuipersgilde, het Kaasdragersgilde, het Schoenmakers/klompenmakersgilde, het Vissersgilde, het Zakkendragersgilde, het Molenaarsgilde, het Vensters & glazemakersgilde (met de toevoeging dat dit kleed ook mocht worden gebruikt door de schilders, steenhouders, "beelt en antycksnijders" en glaszchrijvers), het Schippersgilde, het Gruttersgilde, het Schoenmakers-, huidenkopers- en leerlooiersgilde, alsmede het Lijnslogersgilde.

184 RAA Archief Burgerweeshuis inv.nr. 35.

185 In 's-Hertogenbosch voor het eerst in 1687 (Portegies 999, 125), in Amsterdam in 1739 (Fahrenfort en Van de Graft 1947, deel 2, 60-63)

186 Le Francq van Berkhey 1776, 1955.

*Detail van een prent door S. Fokke, 1758, opgenomen in *Le Franq van Berkhey's Natuurlijke Historie*, van een kinderbegrafenis met slede, vooraf gegaan door twee aansprekers. Foto Regionaal Archief Alkmaar.*

van Carel de Dieu. Voor vervoer van Heiloo naar Alkmaar met de lijkkoeits werd het exorbitante bedrag van 60 gulden afgerekend met de verhuurder! Bij de kerk werd de kist overgezet op de baar, zodat naast de koetsen en de koetsiers ook de dragers, een baar, roef en doodkleden moesten worden georganiseerd.¹⁸⁷

De eerste vermelding van een slede voor kinderbegrafenissen in Alkmaar is in 1774. De kerkmeesters verzochten toen om hogere tarieven te mogen heffen voor "het begraven van kinderen, zonder onderscheid of dezelve twee, vier, ses of meerder jaren oud zijn, ... om derzelver lijken (hoe groot en zwaar ook de kisten zijn) ... in een toesleede, waar uit de portiers dan zelve wegens de langheid der kisten genomen moeten worden, naar de kerk te laten brengen."¹⁸⁸ Het stadsbestuur besloot daarop om, indien de grafkisten van kinderen een lengte van 3 voet en 3 duim overschrijden, hiervoor de tarieven van volwassen begrafenissen te hanteren.¹⁸⁹ Bij de niet uitgevoerde voorstellen voor een tarievenwijziging in 1812 maakte men een onderscheid in vier klassen van begrafenissen, met onder andere vier soorten van lijkkoeitsen: "un corbillard drapée" getrokken of door vier of door twee paarden "au harnais drapées", ofwel door twee paarden zonder kleed, ofwel een rijtuig zonder draperie.¹⁹⁰

Vanaf 1822 moest in een nieuw tarievenstelsel flink worden betaald aan extra kerkrecht voor begrafenissen met lijkkoeitsen. Uit de administratie blijkt echter

187 RAA Familiearchief De Dieu-Fontein Verschuier-Van der Feen de Lille, archief de Dieu inv.nr.72.

188 RAA Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 2029. In de Begraafboeken is in deze jaren van gewijzigde tarieven voor kindergraven overigens niets te merken.

189 Van dit besluit is nog een gedrukte affiche bewaard: "Alteratie en Ampliatie van het 2^e Art: op de Keuren en Ordonnantie op het Begraven van Kinderen Lyken binnen de Stad Alkmaar" (RAA Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 234).

190 RAA Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 82.

Tabel 6: Aantallen begrafenissen per jaar van volwassenen en kinderen met of zonder bijzondere handelingen bij de kerk, gedurende enkele perioden tussen 1750 en 1803.

KERK	1750	1751	1752	1753	1754	1777	1778	1779	1780	1789	1790	1791
Volwassenen:												
Geen extra	98	192	75	63	71	74	91	109	163	76	55	49
Geluid	3	8	5	3	5	4	4	8	4	1	3	5
Geluid en boete	7	9	7	3	3	4	6	12	3	3	0	0
Boete	1	3	2	1	0	7	4	8	0	5	6	4
Totaal extra volw	11	20	14	7	8	15	14	28	7	9	9	9
Volw % extra	10%	16%	16%	10%	10%	17%	13%	20%	4%	11%	14%	16%
Kinderen:												
Geen extra	15	30	17	23	26	11	18	10	19	18	10	12
Bij avond	2	0	6	5	6	1	7	5	8	5	6	5
Totaal volwassenen	109	122	89	70	79	89	105	137	170	85	64	58
Totaal kinderen	17	30	23	28	32	12	25	15	27	23	16	17

KERK	1792	1793	1794	1795	1796	1797	1798	1799	1800	1801	1802	1803
Volwassenen:												
Geen extra	27	44	65	70	63	39	32	26	53	30	38	31
Geluid	1	3	0	1	0	4	1	1	4	2	3	0
Geluid en boete	0	0	1	6	1	0	0	0	0	0	0	0
Boete	3	5	4	1	0	0	2	1	0	1	0	0
Bij avond f 12					1	0	0	1	0	0	0	0
Extra vroeg					8	12	21	26	49	35	36	36
Totaal extra volw	4	8	5	8	10	16	24	29	53	38	39	36
Volw % extra	10%	15%	7%	10%	14%	29%	43%	53%	50%	56%	51%	54%
Kinderen:												
Geen extra	12	7	15	4	13	8	4	4	3	2	3	1
Bij avond	5	3	6	7	10	11	9	8	6	5	9	13
Extra vroeg					0	2	1	0	2	4	2	0
Totaal volwassenen	41	52	70	78	73	55	56	55	106	68	77	67
Totaal kinderen	17	10	21	11	23	21	14	12	11	11	15	14

Tabel 7: Aantallen begrafenissen per jaar van volwassenen en kinderen met of zonder bijzondere handelingen bij de kerk tussen 1811 en 1822.

KERK	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822
Volwassenen:												
Geen extra	9	17	2	5	0	6	3	2	0	2	3	2
Extra f 8	37	29	43	23	16	10	14	16	6	7	7	3
Extra f 12	0	0	0	3	11	14	11	16	22	52	26	7
Geluid en boete	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kinderen:												
Geen extra	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Extra vroeg f 1	10	18	9	11	16	6	13	9	10	8	11	3
Extra f 2	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0
Extra avond f 4	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	3	0
Totaal volwassenen	47	46	45	31	27	30	28	34	28	61	37	12
Totaal kinderen	10	18	9	11	16	7	13	9	12	10	15	3

Tabel 8: Aantallen begrafenissen per jaar van volwassenen en kinderen met verschillende tarieven voor het kerkrecht, naar gelang de "luxe" uitingen bij de begrafenis, 1822-1830.

KERK		1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830
Volwassenen:		deels:								
Kerkrecht	f 8	5	0	7	14	10	7	4	3	4
Kerkrecht	f 10	13	16	10	25	45	24	13	16	10
Kerkrecht	f 12	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Kerkrecht	f 16	7	4	3	6	10	2	4	1	0
Kerkrecht	f 20	0	1	1						
Kerkrecht	f 22	4	6	1	5	4	8	1	5	1
Kerkrecht	> f 26	0	1	0	4	0	1	4	0	1
Kinderen:										
Kleine kist	f 4	14	10	12	10	13	16	6	10	6
Grotere kist	f 6	3	1	2	0	3	6	1	3	0
Kerkrecht	f 12	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Totaal volwassenen		29	28	23	54	69	42	26	25	16
Totaal kinderen		17	12	14	10	16	22	7	13	6

dat dit extra verhoogde bedrag zelden in rekening werd gebracht.

Bij het begraven in of bij de kerk kon men tegen flinke vergoedingen extra handelingen laten verrichten. Het luiden van klokken was destijds op het plateland bij elke begrafenis gebruikelijk, maar een tijdgenoot schetst dat dit in de steden niet het geval was: hier "moet men 't bepaaldlyk verzoeken; en zulks geschied dan, met het zelfde oogmerk, als oudtyds by de Roomschen, naamlyk om geld te verkrygen; dewyl 'er Luigeld aan de Kerk betaald moet worden."¹⁹¹

In Alkmaar rekende men voor het luiden van klokken per "poos" 4 gulden. Men liet de klokken meestal twee tot vier posen luiden. Vermoedelijk was dit alleen maar een tijdsaanduiding en werd er alleen geluid bij aankomst van de stoet bij de kerk, bij het in het graf zakken van de kist en/of bij vertrek van de begrafenisgasten uit de kerk. In de tweede helft van de achttiende eeuw nam dit gebruik geleidelijk af (zie tabel 6). Het luiden van klokken gebeurde rond het midden van de eeuw bij 12% van de begrafenissen van volwassenen maar dit percentage liep gestaag terug vanaf circa 1775. Klokgelui vond vanaf circa 1790 nog slechts plaats bij 5% van de begrafenissen in de kerk en na 1795 zeer incidenteel, het laatst in 1811.¹⁹²

Niet alleen het luiden van klokken was deftig, ook het met opzet te laat aankomen van de rouwstoet in de kerk. De boete van 8 gulden per half uur die hierop stond, werd regelmatig betaald, in het algemeen bij ongeveer een kwart tot een vijfde van de begrafenissen (zie tabel 6). Soms maakte men het (vooral bij zeer chique begrafenissen) zo bont dat de boete verdubbeld of zelfs verdrievoudigd was. Net als het klokgelui verdween ook dit gebruik in de Franse tijd – de boete

191 Le Francq van Berkhey 1776, 1905-1906.

192 Bij de begrafenis van Pieter Voller op 29 januari 1811. Mei 1813 verdween deze rubriek uit de grafboeken om in april 1822 weer terug te komen. Echter, tot 1830 wordt er nimmer iets in deze rubriek meer betaald.

Een rouwstoet komt de Grote Kerk binnen, detail van een schilderij door Pieter Saenredam, 1637. Particuliere collectie.

werd het laatst voldaan in 1801 hoewel de rubriek in de Begraafboeken is gehandhaafd tot 1813.

Voor deftige begrafenissen werd soms een "rouwbord" gemaakt. In de zeventiende eeuw was dit doorgaans een geschilderd wapenschild op een eenvoudig houten bord, meestal ruitvormig, met daarop de naam en sterfdatum van de overledene. In de achttiende eeuw kwamen grote rouwborden in de mode, voorzien van een monumentale omlijsting (de "kas"). Het wapenschild kon daarbij een apart paneeltje zijn, dat bij de begrafenis werd gebruikt en daarna op de kas gemonteerd. Soms werd het vóór de begrafenis boven de voordeur van het huis opgehangen. Het wapenschild werd bij de begrafenis aan de baar gehangen of in de rouwstoet meegenomen door een "schild-drager".¹⁹³ Op een schilderij van Pieter Saenredam uit 1637 van een begrafenisstocht in de Grote Kerk gaat de schild-drager de stoet in de kerk voor. Na de begrafenis werd het rouwbord in de kerk opgehangen aan de muur of aan een zuil dichtbij het graf.

In de loop der tijd kwam de kerk vol rouwborden te hangen, met soms drie of meer boven elkaar. In 1795 werden ze vanwege de Omwenteling alle verwijderd. Er wordt in de stukken van die tijd wel een aantal van ruim 200 gemeld. Een inventarisatie van de administratie in de Begraafboeken leverde tussen 1631 en 1793 een totaal op van 178 begrafenissen met rouwbord (zie ook bijlage 3).¹⁹⁴ Hiervan is er slechts één nog in de Grote Kerk aanwezig, het grote monumentale rouwbord van Carel de Dieu uit 1789 dat enige tijd na 1813 werd terug gehangen door nabestaanden.¹⁹⁵ Een paar kleinere rouwborden zijn bewaard in de collectie van het Stedelijk Museum.¹⁹⁶ Voor het recht om een rouwbord op te hangen

¹⁹³ In het reglement van 1822 (RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 215, Art.7a) wordt de schilddrager vermeld (er moet extra kerkrecht voor aan de kerk worden betaald).

¹⁹⁴ Bruinvis 1903; Bloys van Treslong Prins en Belonje 1928, 25-62.

¹⁹⁵ Zie Rogge 1996a, 206-207; Rogge 1996b, 66; RAA DTB Alkmaar inv.nr. 48, op 3 november 1789: /93 voor het ophangen van het wapenbord en /40 voor de acht kwartieren van het wapen. Deze is van het in die tijd gebruikelijke grote model, namelijk een grote "memorietafel" of een epitaaf die is voorzien van zware ornamentale omlijsting. Vergelijk Van Dael 1982, 34-38, voor voorbeelden uit Amsterdam, en Den Dolder-De Wit z.j. hoofdstuk 14 voor Dordrecht.

¹⁹⁶ Bruinvis 1911, 83 en 84, inv.nr. 83 (ovaal geschilderd wapenbord van de familie Ramp) en 84 (vierkant geschilderd wapenbord van kapitein jonkheer Floris van Jutphaas van Wijnestein, overleden 1644).

moest flink worden betaald. Sinds 1683 moest er extra recht ter hoogte van 90 gulden voor worden betaald, verhoogd met 5 gulden per kwartier (alliantiewapen), plus 3 gulden voor het ophangen door de doodgraver (voor wapens met resp. 4, 8 of 16 kwartieren liep dit dus op tot nog eens 20, 40 of 80 gulden!).¹⁹⁷ Voor het maken van het rouwbord zelf werd in de achttiende eeuw in de voorschriften van het Timmermansgilde wel eens een bedrag genoemd van 60 gulden.¹⁹⁸

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam elders in het land het begraven van volwassenen bij avond in de mode als een deftige ceremonie, begeleid door flambouwen en lantaarns.¹⁹⁹ Normale begrafenissen in de kerk vonden 's middags plaats om 15.00 uur, begrafenissen bij avond om 22.00 uur. In Alkmaar, waar voor deze bijzondere ceremonie door de kerk een extra bedrag van maar liefst 60 gulden werd gerekend, sloeg deze trend niet aan. In de periode 1750-1754 kwam het bijvoorbeeld geen enkele keer voor, in 1777-1780 slechts viermaal, in 1792-1796 tweemaal. Bij avondbegrafenissen werden geen klokken geluid, omdat klokgelui tevens een alarmsignaal was.

Er waren wel talrijke avondbegrafenissen van kinderen onder de twee jaar, voor een extra tarief van 1 gulden, maar dit had niets met deftigheid te doen. In de Begraafboeken staat er herhaaldelijk bij vermeld, dat het gaat om te vroeg geboren, doodgeboren of ongedoopte kinderen.²⁰⁰ Kennelijk werden zij stilletjes begraven.

In januari 1796 kwam een nieuwe rubriek in de Begraafboeken, namelijk "extra vroeg". Dit fenomeen is in de literatuur over begrafenisgebruiken nergens vermeld. Het was in elk geval in Alkmaar binnen enkele jaren zeer gebruikelijk. Het was veel goedkoper dan begraven bij avond, aangezien bij begraven "extra vroeg" voor een volwassene 8 gulden en voor een kind 4 gulden werd berekend. Het gaat dan om begrafenissen kort voor zonsopgang.²⁰¹ In 1822 werd in het nieuwe reglement voor de begrafenissen gespecificeerd op welk tijdstip dit diende te geschieden: in mei tot en met juli om half vier, later in het jaar geleidelijk iets later

¹⁹⁷ Voor een rouwbord zonder kas 60 gulden; dit bedrag komt na 1750 echter niet voor in de Begraafboeken (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 49), ook niet bij de wapenborden zonder kwartieren (12 dec. 1787; 9 nov. 1791, 8 aug. 1793).

¹⁹⁸ Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 1970; stukken Timmercollegie. Het bedrag staat in een ongedateerd stuk getiteld "Ontwerp of Ordonnantie voor het Sint Josephs of Timmerliedengilde".

¹⁹⁹ Fahrenfort en Van de Graft 1947, 64; Van Boven 1987, 13 (Breda, achttiende eeuw); Kok 1970, 237-240 (hij meldt o.a. dat dit in Amsterdam al eind zeventiende eeuw in de mode kwam). In Gouda werden hiervoor vanaf 1733 lantaarns verhuurd door de kerk maar de inkomsten hieruit waren beperkt (Van Dolder-De Wit z.j., 149).

²⁰⁰ In 1792 werd tweemaal een bedrag van f60 gerekend "bij Avondt begraven voor Extra ordinaer dat het kind boven d' twee jaeren oudt is." (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 49: op 19 januari en op 18 december 1792). Dit zijn de enige kinderbegrafenissen tegen dit tarief die ik ben tegengekomen in de periode 1750-1793.

²⁰¹ Vreemd genoeg kon ik over deze nieuwe tariefgroep geen enkel besluit vinden, terwijl toch te verwachten valt dat het stadsbestuur hiervoor toestemming zou hebben moeten geven (doorzocht zijn o.a. RAA Stadsarchief inv.nrs 68, 150 en 189, resp. Resolutieboek 1795, en Registers van Resoluties en van Requesten aan het stadsbestuur; alsmede RAA Oud-Rechterlijk Archief Alkmaar inv.nr. 22, Register van requesten aan schepenen).

tot zeven uur in November en December, en vervolgens weer geleidelijk vroeger.²⁰² Op 21 maart 1796 vond nog een begrafenis bij avond plaats (60 gulden) maar nadien verdween dit gebruik voor volwassenen enige tijd omdat men steeds vaker extra vroeg ging begraven (8 gulden).

In 1796 werd slechts voor een handvol volwassenen de post voor "extra vroeg" in rekening gebracht, maar dit nam gaandeweg toe tot de helft rond 1800 (zie *tabellen 6 en 7*) en tot vrijwel alle volwassen begrafenissen vanaf circa 1810! Nu men voor een dergelijke buitengewone begrafenis met fakkels en lantaarns geen 60 gulden (bij avond) maar 8 gulden (bij ochtendgloren) moest bijbetalen, werd dit zeer populair. Dit zal mede de verklaring zijn voor het in onbruik raken van het klokgelui bij begrafenissen in de kerk.

In 1814 kwam er een nieuwe optie onder de rubriek "extra", voor een somma van 12 gulden.²⁰³ Helaas heb ik niet kunnen achterhalen waar dit bedrag voor stond.²⁰⁴ In 1822 werd een onderscheid gemaakt tussen begraven om middernacht en begraven bij avond of vroeg, tegen respectievelijk tarieven van 8 en 12 gulden. Mogelijk is deze verfijning reeds in 1814 aangebracht.

De nieuwe reglementen van 1822 brachten grote veranderingen doordat de tarieven sterk verhoogd werden. Men hief voortaan nog steeds extra tarieven voor het luiden van klokken, voor het te laat arriveren van de rouwstoet en voor het ophangen van rouwborden (hoewel dit allemaal feitelijk niet meer voorkwam), maar er kwamen bovendien nieuwe tarieven gebaseerd op het aantal aansprekers en andere bedienden die de stoet begeleidde, op het eventuele gebruik van een lijkkots en van kotsen in de rouwstoet, op kisten met of zonder handvatten en op de grootte van een kinderkist. Het gevolg was dat de diverse "extra" kostenposten sedertdien slechts zeer zelden blijken te zijn afgerekend. Wel werd voor vrijwel alle begrafenissen van volwassenen 12 gulden betaald voor begraven bij avond of extra vroeg. In de nieuwe tarieven werd extra geld gerekend voor begrafenissen met een lijkkots (f10), eventueel begeleid door rouwkotsen (verhoogd naar f25), maar dit kwam uiterst zelden voor.²⁰⁵

Vermoedelijk zal de verplaatsing naar de Algemene Begraafplaats buiten de stad in 1830 het aantal begrafenissen met rijtuigen snel hebben doen toenemen.

²⁰² RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 215: "Begrafenissen des morgens".

²⁰³ RAA DTB Alkmaar inv.nr. 49: de eerste vermelding is bij de begrafenis van Pieter Bruinvis op 14 oktober 1814. In dat jaar was er nog een tweede vermelding bij een begrafenis op 12 november. Dit bedrag werd eerder slechts eenmaal genoteerd, te weten op 14 Januari 1799 bij de begrafenis van Nicolaas Boodsman, maar het is de vraag of er voor eenzelfde handeling werd betaald.

²⁰⁴ Ik heb gezocht in de Requesten aan en de Resoluties van het stadsbestuur over 1813 en 1814.

²⁰⁵ De "extra" kosten worden vanaf 1822 niet meer in rubrieken verdeeld maar grotendeels samengevoegd onder één kop "kerkrecht", zodat we alleen uit de cijfers moeten afleiden waarvoor men dan betaald zal hebben. Achterin de Begraafboeken van 1777-1790 is een kladnotitie opgenomen voor de administratie over 1828 (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 48; de afrekeningen staan in DTB Alkmaar inv.nr. 49). Hieruit wordt duidelijk dat de diverse tariefgroepen van 1822 slechts ten dele in de praktijk voorkwamen. Zo zijn bijvoorbeeld alle begrafenissen 's avonds om tien uur. Slechts éénmaal wordt er geld gerekend voor een lijkkots.

Een begrafenis in de Grote Kerk van Alkmaar, schilderij door Pieter Saenredam, 1637. Particuliere collectie.

2.6 De teraardebestelling

Over de gebruiken bij teraardebestelling is in de archiefstukken weinig gedocumenteerd. Opmerkelijk genoeg zijn de lijkstatie en de begrafenis louter een mannen-aangelegenheid geweest. De kist schijnt doorgaans direct naar het graf gedragen te zijn.²⁰⁶ Dit is bijvoorbeeld te zien op het al eerder genoemde schilderij dat Pieter Saenredam in 1637 maakte van het interieur van de Grote Kerk. Hierop is een begrafenisstoet binnengekomen door de zuidingang en deze begeeft zich via de zuiderzijbeuk direct naar de Zuiderkapel D, waar de doodgraver (of diens knecht) met de spade in de hand de groep opwacht. Bij het graf vond

206 In de instructies voor de aansprekers bij de begrafenis van Anna Bregitta de la Croix in 1771 (RAA Familiearchief De Dieu-Fontein Verschuier-Van der Feen de Lille inv.nr. 72) wordt slechts geregeld dat de dragers bij de kerk de kist van de lijkoets overnemen en de kerk indragen, vooraf gegaan door de doodgraver met een lantaarn. Hoewel de instructies voor de diverse deelnemers aan de lijkstatie zeer gedetailleerd zijn, wordt er niets vermeld over eventuele ceremonies in de kerk – indien de kist eerst in de kerk was opgesteld voor een ceremonie voorafgaand aan de teraardebestelling, zouden daar ongetwijfeld instructies voor zijn gegeven.

een eenvoudige ceremonie plaats, gewoonlijk niet meer dan een dankwoord of een korte toespraak.²⁰⁷ In 1776 beschrijft Le Francq van Berkhey: "Het doen van zulke Lyck- en lofredenen is nog heden in gebruik; maar men maakt er tegenwoordig zoo veel werks niet van als voor nog geen halve Eeuw geleden. Toen hoorde men Lykredenen, waar in het pit en 't merg van Vaderlandsche geleerdheid gevonden wierd; dan nu, het zy het aan verflauwing van cierlijke Letterkunde, of aan traagheid, toe te schryven zy, hoort men genoegzaam niets van die natuur."²⁰⁸

De deftige begrafenissen waren grote gebeurtenissen, die veel toeschouwers konden trekken. In 1774 beklagden de kerkmeesters zich over de schade die ontstond doordat "bij gelegenheid van het begraven van verschijde gedistingueerde lijken de kerk meestijds door het gemeene volk zoo vol raakt, de gestoelten, hekken, en banken beklommen, vuil gemaakt en ontramponceert worden." Men verzocht om "in navolging van andere Steden" een boete van 10 stuivers te mogen zetten op dit soort wangedrag. De kerkmeesters vroegen in hetzelfde request ook om de ordonnanties aan te scherpen voor beperking van de toegang van burgers tot de diverse herenbanken.²⁰⁹ Inderdaad gaf het stadsbestuur vervolgens een aparte "Keure tegens het beklimmen der gestoeltens, hekken en banken in de respectieve kerken binnen de stad Alkmaer" uit, waarvan nog een gedrukt affiche in het Regionaal Archief bewaard is.²¹⁰ Bij deze begrafenissen komen we in boedelinventarissen ook betalingen tegen aan "dienaers van Justitie", kennelijk voor een soort politiebegeleiding.²¹¹

Bij de opgraving bleek dat de doden normaliter werden begraven met het hoofd aan de westzijde, met andere woorden "met de blik naar het oosten". Dit is een oud christelijk gebruik dat voortkwam uit de gedachten over de Wederopstanding, met het Laatste Oordeel in het oosten. Dit gebruik is voortgezet binnen de Hervormde kerk. Twaalf personen bleken evenwel begraven te zijn met het hoofd aan de oostzijde. Drie ervan konden worden geïdentificeerd als katholieke pastoors.²¹² De afwijkende oriëntatie van de pastoors hield verband met de katholieke gedachten over de Wederopstanding, waarbij de priesters de gelovigen moesten leiden.²¹³ Ze waren dan ook in hun ambtskleding begraven, met een pruik op en zelfs met schoeisel aan de voeten. Er werden resten gevonden

207 Van Dael 1982, 25-26 (Amsterdam). Dit komt met name voort uit de calvinistische opvatting dat er voor de overledene geen aardse bemiddeling is en dat bemiddeling alleen van Christus is te verwachten. Het staat in groot contrast met de katholieke benadering van de dood waarbij het sterfbed voor en na het overlijden en de begrafenis met tal van rituele handelingen is omgeven. Na de Reformatie werden deze katholieke handelingen met tal van verboden bestreden. Zie o.a. Hirsch 1921, 115-117; Den Boer 1976, 172-174; Binski 1996, 29-55.

208 Le Francq van Berkhey 1776, 1910-1911.

209 RAA Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 205.

210 RAA Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 234.

211 Het is meestal een of een paar gulden, soms echter wel 12 gulden. Hierop wordt verderop terug gekomen.

212 Vnr.70, Vnr.131 en Vnr.138.

213 Grolman 1923, 390.

Op de deksel van de grafkist van jonkheer G.C. van Vladeracken, begraven op 14 april 1821, werd aan het voeteneinde een glazen vaas gevonden (Vnr.546). De kistdeksel was versierd met de kopspijkertekst GCVV. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

van de kazuifel, stola, tunica en bonnet.²¹⁴ Op het eerste gezicht wekt de begrafenis van de R.K. pastoors in een Hervormde kerk wellicht bevreemding, maar hierbij moet men bedenken dat het kerkgebouw niet het eigendom was van de Hervormde gemeente maar van de stad. Van de andere graven is niet duidelijk of er een bijzondere reden is geweest voor deze afwijkende oriëntatie: drie ervan waren mannen en vijf vrouwen (van één individu is het geslacht niet bekend).²¹⁵ Het is ook mogelijk dat men een kist heeft gelicht bij een latere begrafenis en deze niet correct heeft terug geplaatst.

214 In de O.L.V. kathedraal van Antwerpen werden eveneens graven gevonden van priesters in ambtsgevaad, met schoeisel aan de voeten en het hoofd aan de oostzijde. Uit één van die graven kwamen een achttiende-eeuwse kazuifel en een manipel die zeer sterk overeen komen met dergelijke attributen uit Alkmaar (Oost e.a. 1993, 330-333).

215 Mannen: Vnr.371, Vnr.621 en Vnr.642. Vrouwen: Vnr.149, Vnr.304, Vnr.967, Vnr.980, Vnr.994. Geslacht onbekend: Vnr.445.

Deze glazen vaas werd aangetroffen op de kist van jonkheer G.C. van Vladeracken. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Op de deksel van de grafkist van Hendrik de Graaff, begraven op 11 maart 1745, werd een bord gevonden van eenvoudig Nederrijns rood aardewerk (Vnr.226). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Van het grafceremonieel is opmerkelijk weinig bekend. We weten bijvoorbeeld niet of men destijds ook bloemen meegaf. Slechts één graf leverde onmiskenbaar bewijs op voor het gebruik van bloemen: aan het voeteneinde van een graf werden op het kistdeksel de scherven gevonden van een glazen vaasje.²¹⁶ Kennelijk heeft men hier bloemen in het graf opgesteld bovenop het deksel en deze samen begraven. Op het deksel van een ander graf werd, op kniehoogte, een rood aardewerken bord gevonden, door de gronddruk gebroken.²¹⁷ Het bordje is van een makelij die destijds tot de goedkoopste soort behoorde, Nederrijns rood aardewerk, en bovendien was het bordje oud en versleten en kan dus op zichzelf

²¹⁶ Vnr.546.

²¹⁷ Vergelijk voor dergelijke borden: Mars 1991, hoofdstuk 6 en 109-121; Bartels 1999, deel 2 cat.nrs. 418-429, type r-bor-7. Vnr.226, NK 73 niveau 1, Hendrik de Graaff, leeftijd onbekend (40-80 jaar), begraven 11-3-1745. In de Begraafboeken (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 47) staat behalve de gewone kosten (grafrecht f8, één diep f1:16:-, baar f-:12:-) ook f12 "Voor geluijt drie poosen".

De grafkist van Jelderich Hanke, begraven op 5 december 1828, bleek gevuld te zijn met oesterschelpen (Vnr. 252). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

niet bepaald als een bijzondere bijgift worden bestempeld. Vermoedelijk was het bord slechts de drager van een bloemstuk, fruit of iets dergelijks, zodat het bord zelf tijdens de begrafenis aan het zicht onttrokken was.

In twee kindergraven werd op borsthoogte een handvol plantenzaden aangetroffen. De zaden zijn gedetermineerd als afkomstig van viool, melde en agrimonia.²¹⁸ Viooltjes gelden wel als symbolisch voor de heilige Maria of Christus maar voor de andere twee bloemsoorten is geen betekenis bekend.²¹⁹ We veronderstellen dat deze afkomstig zijn van bloemen, die in het graf waren neergelegd. De eerste twee soorten zijn immers aarbloemen. Indien de viooltjes zijn gebruikt als bloemtakken met meerdere bloemen eraan, is het goed denkbaar dat onderaan de tak de eerste uitgekomen bloemen al zaaddoosjes hadden gevormd. De bloemenbos kan nog andere bloemen hebben bevat, maar daarvan was niets bewaard.

In het Noordtransept werd een graf ontdekt met een merkwaardige inhoud: de kist was volgestort met oesterschelpen. De beenderen van de dode waren niet meer gearticuleerd, met andere woorden het skelet was dooreen geschud. De opgravers opperden in eerste instantie dat het wellicht een vissersgraf was, maar dit bleek niet het geval. De begravenen is geïdentificeerd als Jelderich Hanke, een broodbakker aan het Verdronkenoord Noordzijde bij de St.Jacobstraat, waar hij

²¹⁸ Determinatie M. Oud en S. Waterlander.

²¹⁹ Kwinkelenberg 1979.

woonde met vrouw, kinderen, een dienstbode en een bakkersknecht.²²⁰ De oesters (*ostrea edulis*) waren uitsluitend jonge exemplaren van 5 tot 8 cm groot (in tegenstelling tot de volwassen exemplaren van 8 tot 10 cm voor de consumptie).²²¹ Mogelijk heeft de ongewone wijze van begraven te maken met een langer verstrekken tijd tussen het overlijden en de begrafenis als gevolg van een transport over enige afstand, bijvoorbeeld na een overlijden tijdens een reis, en dienden de schelpen als middel tegen stankoverlast.²²²

Verdere bijgiften blijken in de graven uiterst zelden te zijn meegegeven. Hierboven is reeds gewezen op de eenvoudige aankleding van de overledenen bij het opbaren in de kist, zoals onder meer uit de textielvondsten kon worden afgeleid. Opmerkelijk is het volledig ontbreken van katholieke bijgiften, terwijl toch een flink aantal van de overledenen tot deze geloofsrichting moet hebben behoord. Dit is elders in achttiende-, vroeg-negentiende-eeuwse graven wel aangetroffen maar in Alkmaar zijn in geen enkel graf resten gevonden van een kruisje, een medaillon of van een rozenkrans.²²³ Een bijzonder type bijgiften waren munten en penningen. Deze werden soms niet alleen als bijgift in de kist meegegeven, maar kunnen ook wel tijdens de begrafenis in de grafkuil geworpen zijn.

2.7 Munten in de kerk

In het zand rondom de grafkisten, de "losse grond" die destijds meermalen is omgespit bij het delven van grafkuilen, zijn tijdens de opgraving talrijke munten en penningen gevonden (zie bijlage 1).²²⁴ De penning was tot omstreeks 1600 een muntsoort. De aanduiding wordt ook gebruikt voor andere munt-vormige objecten zoals rekenpenningen en speelpenningen die niet als geld gemaakt zijn. Hoewel munten en penningen in de opgraving stelselmatig zijn verzameld

²²⁰ Hanken (ook wel Henken, Haneken of Hancken), geboren rond 1770, nam in 1800 de bakkerij (Kad.B475) met aangrenzend pakhuizen en "zaaglisschuur" (kad.B475 en Kad.B476) over. De bakkerij was al vanaf de eerste helft achttiende eeuw hier in bedrijf en zou tot kort voor 1882 worden voortgezet. Hanken verkocht het bedrijf in mei 1828, ruim een half jaar voor zijn overlijden. Gegevens uit Van den Berg 1998.

²²¹ Determinatie M. Oud en S. Waterlander.

²²² Vnr. 252, begraven 5-12 1828. In de Begraafboeken (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 48 laatste blad en DTB Alkmaar inv.nr. 49) is niets bijzonders te zien aan de afrekeningen van de begrafenis-kosten: Grafrecht f 16 (twee aansprekers, kist met ijzeren ringen); Buitengewoon f 12 (begraven bij avond om 10 uur); Eén diep f 1,80; Baar f 0,60; Register f 0,60; Totaalbedrag f 31,-.

²²³ Vergelijk de diverse kruisjes en rozenkransen, gevonden bij de Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch bij Portegies 1999, 98-100. In de O.L.V. kathedraal te Antwerpen werd in de graven (merendeels zestiende-achttiende eeuw) o.a. gevonden: een houten kruisbeeldje, glazen of bronzen hangers die als houder voor een reliek of een aflaatbriefje fungeerden, medaillons en zijden scapulieren (op de borst gedragen doek) met religieuze voorstellingen (Oost e.a. 1993, 333). Uit de kerk van Aalst (N-Br), met vrijwel uitsluitend katholieke graven, kwamen talrijke kruisjes, rozenkransen, bedevaarts- en scapuliermedailles. De opgravers merken evenwel op dat de vondsten alle van na circa 1850 dateren terwijl een flink deel van de graven toch ouder is. Men veronderstelt dat het bijgiftengebruik in de graven wellicht pas vanaf die tijd algemeen ingang vond (Arts 1998).

²²⁴ Voor deze tekst is gebruik gemaakt van de munteninventarisatie door B. van der Veen van het Koninklijk Penning Kabinet te Leiden. Zie voor een inleiding in de muntgeschiedenis: Van Gelder 1980; Van Beek, Jacobi en Scharloo 1984; Van Beek 1987.

met de metaaldetector, zullen nog veel munten zijn gemist als gevolg van de omvang van het grondverzet.²²⁵ Behalve 346 munten kwamen uit het losse zand een muntgewicht, drie rekenpenningen en negen speelpenningen.²²⁶ Daarnaast zijn er in of bij grafkisten nog 21 munten gevonden die onmiskenbaar als bijgiften zijn te duiden. De muntvondsten blijken voornamelijk te bestaan uit het laagste kleingeld.

Een spectaculaire vondst was een muntschat van 52 zilveren munten, die door vuil en corrosie waren samengeklonterd. Deze vondst is volgens Jacobi vermoedelijk samen met ophogingsgrond van buiten de kerk aangevoerd.²²⁷

Tot 1573 had men een enorme verscheidenheid aan muntsoorten van goud en zilver, vervaardigd in talrijke afzonderlijke munthuizen. Er was een voortdurende inflatie, doordat de munthuizen bij het slaan van nieuwe munten opbrengsten haalden uit een iets verlaagd muntgewicht of uit een lager gehalte edelmetaal. Vooral de kleine munteenheden bestonden uiteindelijk uit legeringen met een laag gehalte aan zilver. Doordat bovendien de toevoer van zilver en goud fluctueerde door uitputting van mijnen in het ene gebied of de ontdekking van nieuwe bronnen elders, was de onderlinge waarde van goud- en zilvergeld alles behalve constant. De grootste munteenheden, zoals de florijn, de schild en de nobel, waren van goud waarvan het gehalte steeds hoog bleef.

In de veertiende eeuw waren de kleinste munteenheden de mijt (een halve penning), de penning en de duit ter waarde van twee penningen. Een populaire munt was de groot, destijds ter waarde van 12 penningen. Dit geld werd van origine in zilver geslagen maar in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw daalde het zilveragehalte sterk, waardoor de waarde ten opzichte van gouden munten sterk afnam. De dubbele groot die in 1433 werd geïntroduceerd bij een munt hervorming in Vlaanderen, Brabant, Henegouwen en Holland, kreeg de bijnaam stuiver. In 1466 deed hier ook de dubbele stuiver zijn intrede. Hun waarde kwam uiteindelijk overeen met 16 resp. 32 penningen.

In de zestiende eeuw waren de penning en de duit kleingeld geworden, evenals de oord (=halve stuiver oftewel 4 penningen). Als middelwaarden dienden de groot, de stuiver, de dubbele stuiver en de schelling, een zilveren munt ter waarde van 6 stuivers. Voor grote waarden had men uiteenlopende munten zoals de diverse typen gouden schilden, nobels en guldens met gewichten van 3 tot 5

225 Bij de tijdelijke grondopslag aan de Olympiaweg te Alkmaar is door "schatzoekers" met de metaaldetector een onbekend aantal munten nog verzameld, waarvan een aantal bijzondere munten door hen is aangemeld bij het Koninklijk Penning Kabinet te Leiden. De grond is in 1996 hergebruikt als ophoging bij de uitbreiding van de Algemene Begraafplaats aan de Westerweg. Toen daarbij alsnog met de metaaldetector werd gezocht werd er nog maar weinig gevonden (of men heeft het meeste er al "uitgepiept", hetgeen mij weinig waarschijnlijk lijkt, ofwel er zijn veel metaalvondsten inmiddels in de open lucht in de grond gecorodeerd).

226 Rekenpenningen werden bij berekeningen gebruikt op tafel op een wijze die vergelijkbaar is met een telraam.

227 Zie voorts over de muntschat Jacobi 2002.

gram of de verschillende zilveren daalders van 26 tot 30 gram. Deze hadden een koers tussen de 20 en 35 stuivers.

Mede als gevolg van zilvertekorten introduceerde men in het begin van de Opstand in de Republiek penningen, duiten en oorden van koper. Door de inflatie verdween de penning al spoedig als munt maar hij werd nog wel gehanteerd als rekeneenheid (te vergelijken met de laat-twintigste-eeuwse Nederlandse cent). Het werd gebruikelijk om bedragen te administreren in guldens (ook wel pond Artesisch genoemd =20 stuivers), stuivers (=16 penningen) en penningen. Bij het afhandelen van betalingen werden in de praktijk evenwel nog uiteenlopende munten gebruikt tegen verschillende koersen, met name voor de grote waarden. Een dergelijke contante betaling vergde soms veel rekenwerk!

Met een nieuwe muntwet poogden de Staten-Generaal in 1606 de munt in de Noordelijke Nederlanden te beheersen, met gedeeltelijk succes. Zo bleven ondanks verboden bijvoorbeeld de zilveren patagons en ducats uit de zuidelijke Nederlanden (aangemaakt vanaf resp. 1612 en 1618, met een gewicht van bijna 28 gram en ruim 32 gram) nog een tijdlang populair. De grootste munt van de Noordelijke Nederlanden was de gouden rijder van bijna 10 gram, genoemd naar de erop afgebeelde ruiter, die in 1606 een waarde had van 202 stuivers. Daarna waren er de gouden dukaat (1606: 76 st) en goudgulden (1620: 60 st), de zilveren Nederlandse rijksdaalder (1606: 47 st) en leeuwendaalder (1606: 38 st). Van de allergrootste munten schommelden de koersen, maar een aantal grote zilveren munten zou tot eind achttiende eeuw koersvast blijven: de gulden (20 st), florijn (28 st), zilveren daalder (30 st), zilveren dukaat (50 st), drie-gulden-munt (60 st) en de zilveren rijder (63 st). Als middelwaarde was de schelling (6 st) populair.

Het muntstelsel zou tot het begin van de negentiende eeuw weinig wijzigingen ondergaan. De oord bleef tot 1671 in productie. Van de duiten kwam er in de loop van de zeventiende eeuw een ruime sortering in omloop, deels van slechte kwaliteit en lichter dan de gewenste circa 2 gram. In 1702 werd de duit hergevalueerd naar een gewicht van 4,24 gram.

Onder koning Willem I vond in 1819 een ingrijpende munthervorming plaats die het Nederlandse geldstelsel zou bepalen tot de komst van de euro in 2002. Het decimale stelsel werd toen doorgevoerd met gouden 10- en 5-guldenstukken, zilveren 3- en 1- en $\frac{1}{2}$ -guldenstukken, zilveren munten van 25 en 5 cent en koperen 1- en $\frac{1}{2}$ -centstukken. Het oude muntgeld werd daarna echter slechts geleidelijk vervangen door de nieuwe munten. Na omvangrijke muntinnames van oud zilvergeld in 1846-1848 werd in 1877 het kopergeld vervangen door bronzen munten van $2\frac{1}{2}$, 1 en $\frac{1}{2}$ cent.

Van de munten die zijn opgegraven uit de losse grond dateert slechts een 7-tal vóór 1470. Uit de veertiende eeuw dateren een dubbele groot, twee groten en een mijt, uit de vijftiende eeuw twee kwart groten, een halve groot, een achtste groot en een penning.

Enkele munten uit de losse grond in de Grote Kerk: duiten uit Holland 1723, West-Friesland 1723, Stad Utrecht 1723 en Zeeland 1724, stuiver uit West-Friesland 1738, duit uit Gelderland 1739 en stuiver uit Holland 1739. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Er zijn 13 munten gevonden uit de periode 1832-1942: negen centen, twee $\frac{1}{2}$ centen en 2 Belgische centimes.

Uit de periode 1470-1830 dateren 325 munten, waarvan 309 uit de Nederlanden. Hierbij bevindt zich slechts één munt van grotere geldwaarde, namelijk een zilveren gulden uit West-Friesland van 1765. De vondsten worden verder volledig overheerst door het kleingeld uit de periode 1470-1830: er zijn uit deze periode 4 dubbele stuivers, 13 stuivers, één halve stuiver, twee halve groten, één kwart groot, 14 oorden, niet minder dan 252 duiten, 5 penningen, 14 centen en drie $\frac{1}{2}$ centen. Een 16-tal uitheemse munten van vergelijkbaar formaat zal destijds als kleingeld hebben gecirculeerd en als duiten of oorden zijn gebruikt: een Zweedse $\frac{1}{6}$ öre, drie Franse double Tournois, en uit de Duitse gebieden drie $\frac{1}{4}$ stuber, twee 4-heller, 5 heller, 1 pfennig en een onbepaalde achttiende-eeuwse Duitse munt.

Het kleingeld komt uit alle gewesten van de Nederlanden en ook enkele stedelijke munthuizen zijn vertegenwoordigd. De duiten zijn hoofdzakelijk afkomstig van Holland (70 stuks), Stad Utrecht (34), West-Friesland (32), Friesland (26), Zeeland (22), Overijssel (16), Gelderland (14) en Groningen (10). Verder zijn er duiten aanwezig uit stedelijke munthuizen zoals Stad Utrecht (34), Reckheim (5), Kleef, Zutphen en andere. Het materiaal weerspiegelt het doorsnee kleingeld dat in deze periode in Holland circuleerde, afkomstig uit diverse delen van de Nederlanden maar vooral uit Holland.²²⁸

Van de munten uit de Nederlanden dateert ongeveer een gelijk aantal uit de zeventiende eeuw als uit de achttiende eeuw. Bij de zeventiende-eeuwse munten zijn er behalve 100 duiten en 11 oorden ook nog 1 halve stuiver, 7 stuivers en 4

²²⁸ Mondelinge mededeling B. van der Veen, Koninklijk Penning Kabinet Leiden.

dubbele stuivers. De achttiende-eeuwse Nederlandse munten bestaan uit 138 duiten, 1 oord, 5 stuivers en 1 gulden. Het zilvergeld is derhalve in de achttiende eeuw nog iets minder vertegenwoordigd dan in de zeventiende eeuw.

De nadruk op de kleinste muntsoorten in de kerk is opmerkelijk. De duiten, oorden, penningen, halve en kwart groten, centen en $\frac{1}{2}$ centen vormen maar liefst 94% van de aangetroffen Nederlandse munten uit de periode 1470-1830! In andere vondstomstandigheden worden elders doorgaans ook vooral de kleinere muntsoorten gevonden, maar daarbij komen tevens in kleine aantallen de middelwaarden en hoge waarden nog voor. Ter vergelijking: onder de talrijke muntvondsten uit ongeveer dezelfde periode uit Bourtange, hoofdzakelijk aangetroffen in de grachtvulling tijdens de restauratie van het fort, bevinden zich naast 253 duiten en 47 oorden nog 9 stuivers, 16 dubbele stuivers, 10 schellingen, 1 vlieger (van 5 stuivers), 2 flabben (van 4 stuivers) en 7 grotere munten.²²⁹ Duiten en oorden vormen hier 87% van de muntvondsten.

In andere kerken worden ook regelmatig munten gevonden en ook daar betreft het bij de zeventiende- en achttiende-eeuwse vondsten vrijwel uitsluitend kopergeld.²³⁰

Voor de verklaring van het grote aantal munten in Alkmaar zijn er drie mogelijkheden, die elkaar niet uitsluiten.

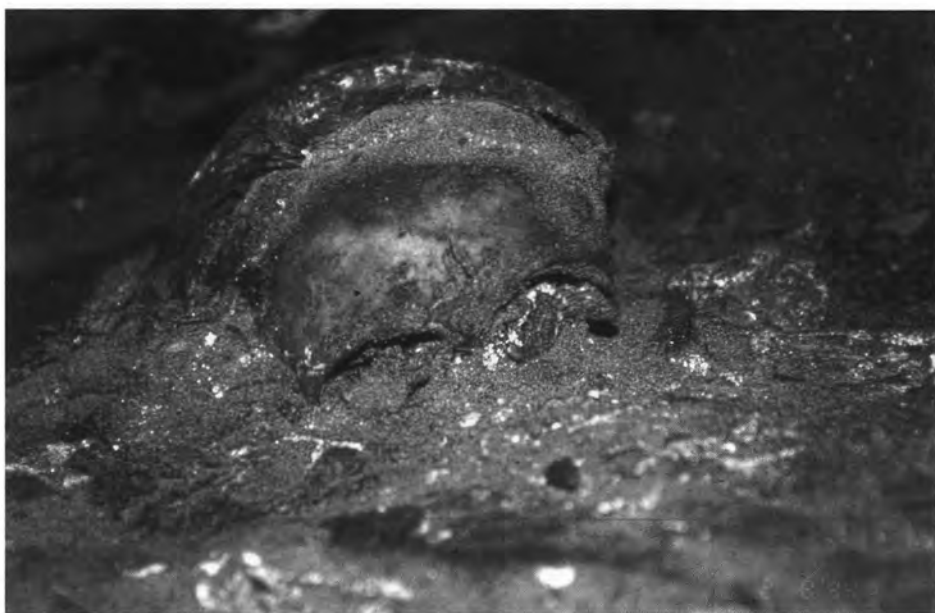
In de eerste plaats kunnen munten in de kerk verloren zijn door bezoekers, tussen de naden van de grafzerken beland en uiteindelijk in de grond daaronder geraakt.²³¹ We veronderstellen dat dit slechts voor kleine aantallen munten zal gelden, aangezien de naden tussen de grafzerken wel erg smal zijn. Uit de periode na 1830 zijn ook erg weinig munten aanwezig bij de vondsten, slechts 13 stuks.

Ten tweede kan een deel van de munten en penningen in de bodem onder de kerk zijn gekomen samen met aangevoerde grond bij het verhelpen van grondverzakkingen. Hiervoor werd immers niet alleen schoon geel zand gebruikt maar ook wel vuile grond met afval erin. De munten kunnen met het afval in de bodem zijn geraakt. Dit wordt door Jacobi ook als meest aannemelijke verklaring

229 Pol 1993.

230 Vergelijk de N-H kerk van Ee met uit de zeventiende eeuw 9 duiten, 11 oorden, 1 stuiver en 1 dubbele stuiver, uit de achttiende eeuw alleen 30 duiten (Boekhorst 1996); de N-H kerk van Suwâld (Friesland) met 1 stuiver, 10 duiten, 1 oord, 2 centen en $\frac{3}{2}$ centen (Henstra 2000). Rond 1990 werd te Rhenen bij Kerkplein 16 een verzameling munten gevonden, waarvan uit de zestiende-achttiende stammen: 1 gulden, 1 stuiver, 1 groot, 2 kwart-groten, 1 achtste-groot, 1 wit, 1 liard, 1 oord, 2 braemse, 28 duiten, 2 penningen en 1 Zweedse öre (inventarisatie KPK). Een AWN-opgraving bij het Baarhuisje op het kerkhof te Diemen leverde uit de late vijftiende-achttiende eeuw op: 2 stuivers, 2 groten, 1 kwartgroot, 1 dubbele milt, 1 liard, 1 oord 27 duiten, 8 penningen, 1 Deense hvid, 1 Deense 2skilling en 1 kwart Stuber (inventarisatie KPK). Een opgraving door de Archeologische Dienst Amersfoort in 1986 op het Lieve-Vrouwe-Kerkhof leverde uit de periode ca 1400-1784 op: 3 halve witten, 2 kwart groten, 4 achtste groten, 5 oorden, 25 duiten en 1 double Tournais (inventarisatie KPK). In de Sint Pieterskerk te Leiden werden evenwel uit de zeventiende en achttiende eeuw 12 zilveren en 20 koperen munten gevonden (Mulder 1981). Met dank aan B. van der Veen voor het ter beschikking stellen van de gegevens uit het KPK en het opzoeken van relevante literatuur. Ook van de 102 munten die werden opgegraven in de O.L.V. kathedraal van Antwerpen waren de meeste van lage waarde en zeer versleten (Oost e.a. 1993, 334).

231 Bijvoorbeeld Boekhorst 1996; Henstra 2000.

Ongeïdentificeerde jonge vrouw, begraven met achttiende-eeuwse duilen op de ogen (Vnr.36). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Ongeïdentificeerde oude vrouw, begraven met op elk oog een Nederlandse cent (Vnr.537). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

beschouwd voor de vondst van een muntschat tijdens de opgraving.²³²

We veronderstellen evenwel dat het merendeel van de aangetroffen munten gebruikt is bij het grafritueel en later bij het ruimen van graven in de "losse grond" is beland. In een 15-tal grafkisten werden munten gevonden als bijgift in de kist. In het graf van pastoor Vinkestijn, die in 1819 werd begraven, werd een munt bij de handen gevonden.²³³ Een 67-jarige vrouw, Guurtje Bruijneman, was in 1814 begraven met een achttiende-eeuwse duit in de mond.²³⁴ Bij twee volwassen vrouwen, Aafje Paardekoper en Willemijntje van der Hoeven begraven in 1782 en 1780, werd een achttiende-eeuwse duit bij het hoofd gevonden.²³⁵ Tweemaal werd een bijzonder ritueel aangetroffen, namelijk een begrafenis met munten op de gesloten ogen gelegd. Helaas konden beiden niet met zekerheid worden geïdentificeerd. Het ene graf betrof een meisje tussen de 10 en 20 jaar met achttiende-eeuwse duiten op de ogen, het andere was een oude vrouw met centen op de ogen. Deze centen (Willem I, in omloop vanaf 1819) waren nog erg gaaf en waarschijnlijk nieuw.²³⁶ In zes gevallen bevond er zich een munt in de kist omstreeks het bovenlichaam, waarvan tweemaal in een kindergraf.²³⁷ In drie andere kisten was de plek ten opzichte van het lichaam niet duidelijk (tweemaal een babygraf, eenmaal in een beenderkist).²³⁸ Tweemaal werden munten gevonden direct op het hout, eenmaal onder en eenmaal op de kist, zodat het erop lijkt dat deze voor of na de begrafenis in de grafkuil zijn geworpen.²³⁹ Een dergelijk gebruik valt voor de meeste muntvondsten archeologisch niet te bewijzen, omdat ze in de grond worden gevonden.

De samenstelling van de muntvondsten uit graven komt in sterke mate overeen met de munten uit de losse grond: in totaal zijn 15 duiten, een penning, een stuiver, een heller en een ongeïdentificeerde Italiaanse munt in deze graven als bijgift gevonden.

Een onderzoek naar "dodenmunten" in Vlaanderen door Dezutter maakt duidelijk dat dit een wijdverbreid fenomeen was.²⁴⁰ Het gebruik van dodenmunten (feitelijk zijn er zowel munten als penningen) werd in de Lage Landen geïntroduceerd door de Romeinen, die ze zowel in inhumatiegraven als in (niet-christelijke) crematiegraven meegaven. Vanaf de vierde eeuw werden munten ook aangetroffen in christelijke graven op de ogen, in de mond of in de hand. Dit gebruik werd in de vroege Middeleeuwen voortgezet. De munten op de ogen of in de mond zijn door onderzoekers wel in verband gebracht met het belemmeren van de terug-

²³² Jacobi 2002.

²³³ Vnr.131.

²³⁴ Vnr.300.

²³⁵ Vnr.62 en Vnr.606.

²³⁶ Vnr.36 en Vnr.537.

²³⁷ Vnr.72, Vnr.98, Vnr.617, Vnr.754 (kind), Vnr.897 (twee munten) en Vnr.917 (kind).

²³⁸ Vnr.97, Vnr.194, Vnr.333 (beenderkist van een volwassen man).

²³⁹ Vnr.104 en Vnr.135.

²⁴⁰ Dezutter 1975. Met dank aan Johan Veeckman, Afd. Opgravingen van Antwerpen, die mij op dit artikel wees en een fotokopie bezorgde.

keer van de dolende ziel. Munten werden echter ook wel eens op de ogen gelegd louter om te zorgen dat ze goed sloten en hadden dan eigenlijk niet direct een religieuze betekenis.²⁴¹ Tot begin twintigste eeuw waren dodenmunten in Frankrijk en Duitsland nog wijdverbreid en in midden-Duitsland, oost-Europa en mediterrane gebieden worden ze tegenwoordig nog steeds in graven meegegeven. In de Onze-Lieve-Vrouwe kathedraal van Antwerpen werden bij de opgravingen in 1987-1990 in 27 graven muntbijgaven aangetroffen, meestal munten van een lage waarde.²⁴² Bij archeologisch onderzoek op het kerkhof van Breda werd ontdekt dat munten hier nog in de achttiende eeuw in graven werden meegegeven.²⁴³ De muntbijgave blijkt in Vlaanderen nog tot eind negentiende eeuw te hebben bestaan. Zo beschrijft Dezutter een begrafenis te Stavele in 1893 waarbij de familieleden geldstukken in de grafkuil wierpen. Merk op, dat de dodenmunten dus niet alleen in de kist werden nagelaten maar ook onder of bovenop de grafkist.

De verklaring voor deze bijgift gaat terug op het zogenaamde "veergeld". Bij de Oude Grieken werd in het graf een munt gelegd die diende als veergeld voor Charon die de schimmen der doden per veerboot over de Styx naar het dodenrijk bracht. Dit gebruik werd voortgezet in een christelijke interpretatie als muntgeld voor Petrus die de Hemelpoort opent. In Duitsland werd de muntbijgift wel aangeduid als Reisegeld, Brückengeld of Peterspfennig en er zijn munten gevonden waar "tributum Petri" is ingekrast. Andere voor Petrus bestemde bijgaven waren in de late Middeleeuwen wel een stenen of loden absolutiekruis met inscriptie of zelfs een aan Petrus gerichte absolutiebrief.²⁴⁴

Een tweede verklaring voor muntbijgaven is het verschijnsel van de gewijde stervenskaars, waarvan de vlam het Licht van Christus symboliseert en die naar katholiek gebruik de stervende in de handen wordt gegeven.²⁴⁵ In veertiende- en vijftiende-eeuws Vlaanderen werd in het dikste deel van de stervenskaars soms een munt of penning gedrukt. Dergelijke offermunten en -penningen in de kaars zijn ook bekend bij huwelijk- en doopceremonies. Hij diende als amulet want de munt- of penningsoort was niet van belang zolang er maar een kruisteken op stond. Het is niet bekend hoe lang en in welke gebieden dit gebruik heeft bestaan.²⁴⁶ Bij de Alkmaarse muntvondsten uit de periode 1573-1830 gaat deze verklaring in elk geval niet op omdat er geen kruistekens op de munten staan.

Gezien het bovenstaande kan men zich afvragen of muntbijgaven een specifiek

241 Dezutter 1975, 198, vermeldt dat men in Berlare (Oost-Vlaanderen) nog in 1910 bij het afleggen van het lijk op de ogen een vijffrankstuk legde opdat ze goed zouden sluiten en dat deze vervolgens naderhand werden verwijderd.

242 Oost e.a. 1993, 334.

243 Van Boven 1987, 22-23.

244 Dezutter citeert een absolutiebrief uit 's-Hertogenbosch uit 1456.

245 Deze kaarsen werden in voorraad gehouden en waren speciaal hiertoe gewijd tijdens het feest van Maria-Lichtmis (2 februari).

246 Dezuttere noemt ook een Duits boek uit 1710, de Blumler Amuletorium Historiam, waarin het verschijnsel wordt vermeld.

katholiek gebruik zijn geweest. Van zes van de personen met een muntbijgift in de Grote Kerk is de geloofsrichting achterhaald. De verwachting dat dit wellicht een specifiek katholiek gebruik zou zijn, werd tot onze verrassing niet bewaarheid. Van de zes personen waren er twee Rooms-katholiek: pastoor Vinckenstijn bij wie een munt bij de hand werd gevonden en een Rooms-katholieke vrouw met een munt links van het hoofd.²⁴⁷ De andere vier blijken evenwel Hervormd te zijn geweest: een vrouw met de munt in de mond, een vrouw met een munt bij het hoofd en twee kinderen met een munt in de kist.²⁴⁸

Het gebruik was kennelijk ook bij de Hervormden blijven voortbestaan zonder dat men zich de specifiek katholieke bijbetekenis van het "Petrusgeld" bewust was, net zoals de oriëntatie van de graven niet meer direct geassocieerd werd met de katholieke ideeën over de Wederopstanding en de Dag des Oordeels.

De hiervoor gebruikte munt had vooral een symbolische betekenis – er werd doorgaans het kleinste muntgeld voor gebruikt en dan meestal slechts één muntje. Dit grafgebruik was mogelijk in Alkmaar in de zeventiende en achttiende eeuw sterk ingeburgerd en dit kan de voornaamste verklaring zijn voor het grote aantal munten van de kleinste denominaties uit de losse grond van de Grote Kerk.

2.8 Na de begrafenis

Het graf werd na de begrafenis weer afgedekt door een grafzerk. Ruim de helft van de grafzerken in de kerk is thans nog voorzien van opschriften of versieringen. Van deze grafzerken dateert bijna driekwart van vóór 1700 (waarvan slechts een handvol van voor 1650). Uit de periode 1700-1749 dateert 1/6 deel en uit 1750-1799 1/12 deel. Slechts 1/30 deel van de dateerbare grafzerken is uit 1800-1830. De jongste zerken bevinden zich vooral in het koor van de kerk.²⁴⁹ Hieruit blijkt dat men in de loop der tijd steeds minder vaak graven voorzag van een nieuwe zerk met inscriptie of versiering.

Na de begrafenis werden de genodigden onthaald op een begrafenismaal, doorgaans in het huis van de overledene. In boedelinventarissen zijn de uitgaven hieraan soms in detail genoteerd.²⁵⁰ Vooral geraspt brood, beschuit, koekjes en

²⁴⁷ Vnr.131 en Vnr.62.

²⁴⁸ Vnr.194, Vnr.300, Vnr.606, Vnr.917.

²⁴⁹ De dateringen zijn overgenomen uit de toelichting op de opschriften en versieringen door Bloys van Treslong Prins en Belonje 1928. Gebruikt is de door hen veronderstelde datum van eerste vervaardiging van de betreffende steen (later erbij geplaaste namen en dergelijke zijn niet in de telling betrokken). De percentages zijn berekend op grond van een steekproef van 20% van de zerken met opschrift of versiering. Uit de publicatie is van elk vijfde inventarisnummer het jaar van vervaardiging van de zerk (voor zover door hen achterhaald) genoteerd. Van de zo geïnventariseerde 195 grafzerken was van 45 exemplaren de datum van vervaardiging niet bekend. Een eventuele concentratie van jongere of oudere zerken in gedeelten van de kerk zou een kleine procentuele vertekening kunnen betekenen in de uitkomst van de steekproef.

²⁵⁰ Geraadpleegd zijn boedelinventarissen van notaris Van Eijk, opgesteld tussen 1708 en 1725 (RAA ONA Alkmaar inv.nrs 473-482; toegankelijk dankzij een transcriptie door Jan Klinkert; met hartelijke dank voor de beschikbaarstelling van de gegevens). De ingehuurd kok treffen we bijvoorbeeld aan in de boedelinventaris van Boetia Neuhusius, begraven in 1711 (inv.nr. 472 akte 61).

volgende Quijt antie aan Hen.
 Wijk Gramfer wegens ge-
 leveerde Rode wijn Agt.
 tien Gulden Negenhous fluis
 vero. duu - - - - -
 Betael aan Claas Nierop
 O. wegens 120 Geleeverde
 Geraspte Broodjes de Leu-
 ma Van Lee Gulden Legge
 dus Quijt antie - - - - -
 Volgende Quijt antie wegens
 geleverde tabak en pijpen
 betael aan Fredrik Luth
 Drie Gulden Agt in ftergers
 dus - - - - -
 O. wegens geleverde van J. Prae-
 dus - - - - -

In de boedelinventaris, opgemaakt
 wegens de erfenis van Claas Nierop,
 overleden 20 januari 1782, worden
 bij de "doodsschulden" onder meer
 betalingen vermeld voor geleverde
 rode wijn, 120 geraspte broodjes,
 tabak en pijpen. Foto Regionaal
 Archief Alkmaar.

krakelingen waren populair. Bij het begrafenismaal na voorname begrafenissen werd behalve brood en kaas ook vlees geserveerd, zoals ham, kalfsrib, koetongen of hoenders. Voor het braden van het vlees werd soms een kok ingehuurd. De hoogste uitgavenpost van het begrafenismaal was vaak de geleverde wijn, vooral Rijnlandse wijn maar soms ook Franse, oplopend van twintig tot vele tientallen guldens. Behalve wijn en bier werd (begin achttiende eeuw) ook koffie en thee wel vermeld.

In de negentiende eeuw waren zwarte rouwserviezen in de mode voor het schenken van koffie en thee.²⁵¹ Bij archeologisch onderzoek is vastgesteld dat vanaf het midden van de achttiende eeuw in de meer welgestelde huishoudens zwart serviesgoed van Engelse of Nederlandse makelij regelmatig voorkwam.²⁵²

251 Havermans-Dikstaal 1998, 239-240.

252 Bartels 1999 deel 1, 252-254 en 141-142. Zie voor vondsten uit Alkmaar bijvoorbeeld Ostkamp 1998, 67; Bitter, Dijkstra, Roedema en Van Wilgen 1997, 107 en cat.88. Diverse andere vondsten zijn nog niet gepubliceerd.

Zwart rouwservies, Engelse importen uit eind achttiende en begin negentiende eeuw. Drie roomkannetjes en een theepot met deksel van "blackware" en een kom van "basaltware". Afkomstig uit Alkmaarse beerput-opgravingen (v.l.n.r.: 92WOR3BP1C, 99BLO12AO, 97LAN7BP5ADX, 97LAN7BP5 en 90BRE71BP3ACZ). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

Aan het begin van de achttiende eeuw huurde men soms serviesgoed bij gespecialiseerde rouw-winkels, waar men ook rouwstoffen en andere rouwartikelen verhuurde.²⁵³ In 1785 bleek de verhuur van rouwserviesgoed en andere benodigdheden een privilege te zijn voor de weduwen van aansprekers om als alleenstaande vrouw in de kost te kunnen voorzien. In dat jaar was er een geschil tussen de aansprekers en een weduwe die inmiddels was hertrouwd over het feit dat zij ondanks haar nieuwe huwelijk toch doorging met de verhuur van "beffen, handgassen, kelken, glaazen, bierkannen, quispedooren, zantbakken, comptoiren, benodigd tot de uitvoering van begravenissen." Het stadsbestuur besloot de aansprekers gelijk te geven en bekrachtigde het bestaan van deze regeling.²⁵⁴

Bij het begrafenismaal werd soms het testament voorgelezen of er werden treurgedichten voorgedragen.²⁵⁵ Een specifiek Noord-Hollands gebruik was het laten maken van rouwpenningen. Deze werden aan de rouwvisite mee naar huis gegeven. Het Stedelijk Museum Alkmaar bezit nog drie zilveren exemplaren die in Alkmaar zijn gemaakt.²⁵⁶

²⁵³ In de boedelinventarissen uit begin achttiende eeuw van notaris Van Eijk komen we ook verhuur van rouwbehang, kannen en glazen door Stul en/of Van Rossen tegen (zie hierboven).

²⁵⁴ RAA Stadsarchief 1254-1815 inv.nr. 189 blad 54.

²⁵⁵ Fahrenfort en Van de Graft 1947, deel 2, 66; Havermans-Dikstaal 1998, 240. In de boedelinventaris van Pieter Winckel, overleden in 1715 (inv.nr. 476 akte 287), werd voor maar liefst 27 gulden besteed aan treurgedichten: "Betaelt aen Jan Mol voort drucken vande lijkdigten / 12:10:--. Aen Claes Mol ut supera / 16:10:--" (Transcriptie Jan Klinkert)..

²⁵⁶ Koning 1993, 84-88; Havermans-Dikstaal 1998, 240, beschrijft dat dit in de Zaanstreek tot het begin van de negentiende eeuw gebruikelijk was.

Het begrafenismaal werd begin negentiende eeuw, mogelijk al eerder, ook wel in een herberg gehouden. Toen de Grote Kerk zelf stopte met de verhuur van roeven, werden deze overgenomen door drie herbergiers. Ze werden op 14 september 1830, een dag na de laatste begrafenis, in ontvangst genomen door Reinier Colom, Jan van der Hagen en Johan Michiel Willkom.²⁵⁷ Colom was eigenaar en herbergier van de Rode Leeuw (Koorstraat 59). Herbergier Van der Hagen was eigenaar van De Beurs van Amsterdam (Waagplein 1) en van Logement De Toelast (Koorstraat 1). De vorige eigenaar van De Toelast was tevens verhuurder van rijtuigen. Van der Hagen was in 1876 nog steeds eigenaar en hij stond toen in het adresboek vermeld als "logementhouder, verhuurder van paarden, rijtuigen en rouwkoetsen, winkelier in tabak en sigaren, grossier in wijnen, likeuren, etc." Net als Colom en Willkom bezat hij diverse weilanden en paarden.²⁵⁸ Waarschijnlijk kon men door deze drie heren een deel van de begrafenis laten verzorgen, van de huur van de rouwkoetsen tot en met het begrafenismaal.

257 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 221.

258 Van den Berg 1998. Willkom woonde in het huis Laat 53 met bijbehorende stal (Kad.A904 en Kad.A905). In 1882 was hier de rijtuigenverhuur van G.L. Schuurman gevestigd.

3 Sociale verschillen: welstand en elite

3.1 De kosten van een begrafenis

Bij de begrafenissen in de Grote Kerk waren er destijds grote onderlinge verschillen. Het waren immers gelegenheden waarbij de elite de standsverschillen benadrukte door het organiseren van bijvoorbeeld een uitgebreide rouwstoet en diverse "buitengewone" uitgaven bij de begrafenis. Hierbij kan men bijvoorbeeld ook denken aan het gebruik van rouwborden. Archeologisch was dit uiterlijk vertoon bij begrafenissen niet of nauwelijks herkenbaar, maar hiervan is uit de archiefstukken wel veel te achterhalen.

De verschillen in welstand kan men onder meer herkennen aan een belasting op begrafenissen, het Middel op Begraven, die tussen 1695 en 1805 door de Staten van Holland werd geheven bij begrafenissen van vermogende personen of met hogere ambtelijke inkomens. Deze waren in klassen verdeeld die werden aangeslagen voor 30, 15, 6 of 3 gulden, respectievelijk bij een geschat vermogen boven de 12.000 gulden, tussen de 12.000 en 6.000 gulden, tussen 6.000 en 2.000 gulden, of daaronder. Er was ook een vijfde groep *Pro Deo* die niet hoefde te betalen. De ondergrens met deze groep kon plaatselijk overigens verschillen, want in Amsterdam was dit 600 gulden maar in Delft 300. Van Alkmaar is de grens niet bekend. Ongeacht het vermogen, werd de aanslag van 30, 15 of 6 gulden ook geheven op ambtelijke inkomens respectievelijk boven de 800 gulden jaarlijks, tussen 800 en 400 gulden, of tussen 400 en 200 gulden. Voor ongehuwden moest een dubbel tarief betaald worden. Het geld moest aan de secretarie van de stad worden betaald.²⁵⁹ In die tijd werd overigens het vermogen vooral geschat op grond van uiterlijke zaken die meer te maken hebben met bestedingen zoals het bezit van een buitenplaats, van rijtuigen en het aantal huispersoneel.²⁶⁰

In tabel 9 zijn voor een aantal perioden de aantallen begrafenissen en hun M.O.B.-klassificatie geïnventariseerd. Er is van afgezien om uit te zoeken welke personen in de Grote Kerk, op het kerkhof, in de Kapelkerk of op de Joodse Begraafplaats zijn begraven, aangezien het vergelijken van de namenlijsten in de diverse administraties uiterst tijdrovend is. Uit de tabel blijkt, dat het percentage dat werd aangeslagen voor deze belasting, in de loop der tijd licht was afgeno-

²⁵⁹ Zie voorts Hart 1976, 184; Wijsenbeek-Olthuis 1987, 104-115. De administratie bevindt zich in het Regionaal Archief Alkmaar: RAA Oud Rechterlijk Archief Alkmaar inv.nrs 613-617, 640-643, 652-654 en 658-659.

²⁶⁰ Zie Bossaers 1989, 55; Van den Berg en Van Zanden 1993.

Tabel 9: Aantallen begrafenissen, uitgesplitst naar tariefgroep van het Middel op Begraven, voor enkele perioden tussen 1750 en 1805, met percentages van het totaal aantal begrafenissen van elke periode. Het gaat om alle begrafenissen, zowel in de Grote Kerk en op het kerkhof als in de Kapelkerk en op de Joodse Begraafplaats.

Jaar:	f 3	f 6	f 12	f 15	f 30	f 60	Totaal M.O.B.	Totaal begraven
1750	107	35	0	8	14	1	165	444
1751	119	33	2	6	15	3	178	510
1752	93	26	1	14	12	1	147	418
1753	72	23	1	13	2	1	112	333
1754	82	33	0	8	8	1	132	343
Subtot	473 23%	150 7%	4 0%	49 2%	51 2%	7 1%	734 36%	2048 100%
1777	107	19	1	6	15	0	148	372
1778	79	29	3	9	17	2	139	317
1779	100	36	3	11	29	5	184	436
1780	141	46	5	18	14	3	227	585
Subtot	427 25%	130 8%	12 1%	44 3%	75 4%	10 1%	698 41%	1710 100%
1789	91	30	0	8	21	0	150	463
1790	59	15	4	5	14	2	99	313
1791	47	13	1	7	11	4	83	249
1792	51	18	0	8	16	0	93	265
1793	43	15	0	2	18	3	81	273
Subtot	291 19%	91 6%	5 0%	30 2%	80 5%	9 1%	506 32%	1563 100%
1801	73	19	2	8	11	1	114	452
% 1801	16%	4%	0%	2%	2%	0%	25%	100%
1802	74	22	1	5	16	5	123	
1803	64	16	1	3	21	1	106	
1804	73	20	1	7	14	0	115	400
% 1804	18%	5%	0%	2%	4%	0%	29%	100%
1805	80	25	0	7	9	0	121	
Subtot	371	102	5	30	71	7	586	

men: van 36% in 1750-1754 en 41% in 1777-1780 liep het aantal M.O.B.-plichtige begrafenissen terug tot 32% in 1789-1793 en nog iets minder in de jaren erna (25% in 1801 en 29% in 1804). Op het eerste gezicht lijkt de daling het sterkst bij de 3-gulden-categorie. Deze categorie maakt evenwel in de gehele periode vrijwel eenzelfde aandeel uit van het totaal aantal M.O.B.-plichtigen, omstreeks twee-derde deel, en de daling is dus niet specifiek aan deze lagere groep toe te schrijven.

Een tweede ingang voor het onderzoek zijn de kosten die aan de kerk moesten worden betaald. Deze worden hier bestudeerd aan de hand van de Begraafboeken voor de periode van 1750 tot 1830. De betreffende kostenposten waren verdeeld in kerkrecht, het maken van het graf en "extra". Zoals eerder beschreven, bleven de tarieven in het grootste deel van de achttiende eeuw onveranderd.

Voor doorsnee begrafenissen binnen de kerk werd alleen het vaste bedrag voor het kerkrecht betaald (volwassenen *f*8, kinderen *f*4 of *f*5 plus eventueel *f*1 voor begraven bij avond) alsmede het maken van het graf. Voor het merendeel van de begrafenissen resulteerde dit in een rekening tussen de 10 en 15 gulden, maar soms vielen de kosten voor het maken van het graf tegen en liep het bedrag nog op tot maximaal 25 gulden.

Bij de meer voorname begrafenissen werd "extra" betaald: er werden klokken geluid (kosten: 4 gulden per "poos") en/of boetes betaald voor te laat komen van de begrafenisstoet (8 gulden per half uur). De kosten kwamen dan meestal uit op een bedrag tussen de 25 en 60 gulden, naar gelang de extra handelingen die men met de doodgraver had afgesproken. In deze categorie treft men de namen aan van het grootste deel van de rijke kooplui, ondernemers en andere leden van de stedelijke elite, om enkele willekeurige namen te noemen: Daniel Ras, mr. Simon Schagen, Christiaan Adamsz Stuurman, Pieter van der Steur, Christoffel Depmar, Reinier Post, Jacobus van den Toorn, Cornelis Ruymgaart, Jan Ferdinand van Gaart, of mr. Daniel Ras.²⁶¹

Voor het begraven van een volwassene bij avond werd tot 1796 een bedrag van 60 gulden gerekend. Dit resulteerde in een heel wat hogere rekening. Deze begrafenissen kwamen al snel uit op een bedrag tussen de 70 en 90 gulden (er werden 's avonds geen klokken geluid, maar er werd soms wel boete betaald voor te laat). Hierboven is reeds beschreven dat dit soort begrafenissen in Alkmaar in de achttiende eeuw vanwege het hoge tarief erg weinig voorkwam.

Een heel aparte categorie waren begrafenissen waarbij ook een rouwbord werd opgehangen. Behalve aan deze handeling (93 gulden, plus 5 gulden per kwartier van het wapen) werd er veelal flink besteed aan klokgeluid en aan boetes: vaak werd wel vijf of zes posen geluid en een dubbele boete betaald. De begrafenissen in deze categorie leverden de kerk doorgaans bedragen op tussen de 140 en 200 gulden, soms iets minder of meer. Dergelijke begrafenissen waren overi-

²⁶¹ Daniel Ras (begraven 3 augustus 1731, graf K 49, 2x boete en 4x luiden, totale kosten voor de kerk *f*47:2:-) en mr. Daniel Ras (begr. 2 maart 1785, MG 158; 2x boete 5x luiden, *f*50:10:-) waren zeepzieders waarvan enkelen ook in het stadsbestuur zaten (Van den Berg 1995). Ondernemer J.F. van Gaart (18 mei 1784, MG 98, 2x boete, *f*28:18:-). Enkele van deze personen hadden als buitengewoon rijke ondernemers onder meer een hoofdrol in de Alkmaarse walvisvaart (Dekker 1995): mr. Simon Schagen (11 juli 1743, ZG 81, 2x boete, 6x luiden; *f*59:8:-), Christiaan Adamsz Stuurman (15 mei 1759, NK 97, 2x boete 5x luiden; *f*46:8:-), Pieter van der Steur (1 december 1759, MG 86, 1x boete 3x luiden; *f*33:18:-), Christoffel Depmar (5 december 1761, ZG 68, 1x boete 5x luiden; *f*38:18:-), Reinier Post (9 november 1773, NK 97, 1x boete 4x luiden; *f*34:8:-; eindrekening begrafeniskosten *f*785:3:-), Jacobus van den Toorn (19 december 1777, NG 228, 1x boete; *f*23:18:-; aanslag M.O.B. *f*30), Cornelis Ruymgaart (23 december 1777, MG 349, 2x geluid; *f*26:2:-).

gens zeldzaam, slechts eens in de paar jaar: van 1750 tot 1793 in totaal 27 keer (zie bijlage 3). Dit gebruik werd in 1795 afgeschaft. In 1822 werd het ophangen van rouwborden weer in het reglement opgenomen, maar er is sinds 1795 geen rouwbord meer geplaatst.

De opkomst van het extra vroeg begraven vanaf januari 1796 (vergelijk *tabel 7*) had tot gevolg dat de gemiddelde kosten voor ongeveer de helft van de begrafenis van volwassenen 8 gulden stegen, maar tegelijkertijd verdwenen de uitgaven voor klokgelui en boetes vrijwel geheel. Vanaf circa 1800 werd dan ook voor het merendeel van alle volwassen begrafenis slechts een bedrag tussen de 15 en 25 gulden afgerekend. Tot deze categorie horen zelfs de begrafenis van vooraanstaande personen als Wouter Aartsen, Daniel Carel de Dieu, Johan Hendrik Ruijs, Maria van Foreest du Tour, Christiaan Stuurman Bucerus of Abraham Kok.²⁶² Zeer zelden (één- of tweemaal per jaar) liep het bedrag hoger op door boetes voor te laat of klokgelui.²⁶³ Een kleine tarievenwijziging in 1815 zorgde ervoor dat de normale uitgave voor de meeste volwassenen opliep naar ongeveer 20 tot 30 gulden per begrafenis. Hogere uitgaven ontbreken in 1815-1822 volledig.

De nieuwe tarieven vanaf 1 april 1822 kwamen op papier uit op een forse verhoging, met name van het kerkrecht.²⁶⁴ Bij het maken van een graf veranderde er weinig, maar de buitengewone tarieven werden deels verlaagd en deels verhoogd. Men handhaafde de diverse opties voor buitengewoon: boete voor te laat (verlaagd tot 4 gulden per half uur), klokgelui (de prijs varieerde afhankelijk van het aantal aansprekers in de rouwstoet maar werd in elk geval veel hoger dan voorheen), begraven bij avond of 's morgens (12 gulden) of om middernacht (8 gulden), het ophangen van een wapen (verlaagd tot 25 gulden zonder en 40 gulden met kas, plus 5 gulden per kwartier). Zoals hierboven reeds geschetst, bleek men in de praktijk allang niet meer aan dergelijke buitengewone zaken te doen, maar wel vonden inmiddels vrijwel alle begrafenis bij avond of vroeg plaats. De grootste verandering was het gevolg van een nieuwe opzet voor het kerkrecht. In plaats van een vast bedrag aan kerkrecht voor een volwassene of een kind (voorheen 8 resp. 4-5 gulden), kwam er een systeem waarbij de hoogte afhing van de mate van uiterlijk vertoon. Voor het kerkrecht werd om te beginnen een oplopend tarief gehanteerd naar rato van het aantal aansprekers bij de stoet (8,

262 Wouter Aartsen (begraven 4 april 1798, zonder extra, totale kosten *f*10:8:–), Daniel Carel de Dieu (begraven 1801, kelder koor, *f*8 voor begraven “extra vroeg of bij avond”, totale kosten voor de kerk *f*20:12:–), Johan Hendrik Ruijs (begraven 15 april 1803, K 47, *f*8 voor begraven “extra vroeg of bij avond”, totale kosten *f*18:18:–), Maria van Foreest du Tour (begraven 25 november 1803, MG 176, *f*8 voor begraven “extra vroeg of bij avond”, totale kosten *f*18:18:–), Christiaan Stuurman Bucerus (overleden 6 maart 1804, begraven NG 278, *f*8 voor “te laat”, totale kosten voor de kerk *f*18:18:–), Abraham Kok (begraven 8 juni 1813, K 61, *f*8 voor begraven “extra vroeg of bij avond”, totale kosten *f*18:18:–), G.C. van Vladeracken (begraven 14 april 1821, MG 334-Vnr.546; *f*12 voor “extra”, totale kosten *f*22,12).

263 Bijvoorbeeld Margaretha Ouburgh (begraven 1 dec 1804, NG 206, 1x boete 4x luiden, totale kosten *f*35:18:–), Jan Kloek (begraven 11 dec. 1804, 2x boete 5x luiden, totale kosten *f*48:12:–), C.J. van Fokkenberg (begraven 19 november 1811, MG 261, 4x luiden, *f*8 voor “extra vroeg of bij avond”, totale kosten *f*26).

264 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 215.

10, 16, 24, 34 of 50 gulden bij resp. één, twee, drie, vier, vijf, of meer aansprekers). Bij dit aantal werden ook bijgeteld de "knechts in rouw of liverey, rouwdraggers bij de bekendmaking of schild-dragers bij de lijkstatie" terwijl er een extra verhoging van het tarief was "wanneer bij de lijkstatie het kleed aan de eindens door slipdraggers is gehouden". Voor gebruik van een lijkkoets werd het kerkrecht verhoogd met 10 gulden, indien deze werd gevolgd door meer koetsen met 25 gulden. Een andere verhoging was er "wanneer de lijkstaf met ijzere ringen voorzien is, met zes guldens, kopere ringen twaalf guldens" (ringen= handvatten). Het kerkrecht voor kindergraven (onder de twaalf jaar) werd afhankelijk van de grootte van de kist (minder of meer dan 95 cm) 4 of 6 gulden.

In de Begraafboeken blijkt dat vanaf 1822 in de kolom "buitengewoon" bij volwassenen steevast 12 gulden werd ingevuld als betaling (=begraven bij avond of vroeg), terwijl de kolom kerkrecht vooral bedragen heeft van 10 gulden, in mindere mate 8 of 16 en soms 22 gulden. Zelden werd er meer betaald (zie *tabel 8*). De enkele keer dat f12 werd betaald ging het om een bijzondere begrafenis, namelijk een Kapitein van de Infanterie. De bedragen van 8 en 10 gulden betreffen een "basis-bedrag" voor een of twee aansprekers. Een bedrag van 16 gulden zal deels betrekking hebben op begrafenis met drie aansprekers, deels met twee aansprekers plus een kist met handvatten (10 plus 6 gulden). Betaling van 22 gulden moet betrekking hebben op drie aansprekers plus een kist met handvatten.²⁶⁵ Het blijkt derhalve dat de tarieven dermate hoog waren geworden dat de meeste begrafenis vrij sober waren. De betalingen aan de kerk bij begrafenis van volwassenen betroffen vanaf 1822 doorgaans bedragen tussen de 25 en 35 gulden. Slechts zeer incidenteel (hooguit een paar maal per jaar) liep het bedrag door het extra verhoogde kerkrecht op tot tussen de 40 en 50 gulden, bijvoorbeeld bij de begrafenis van voornamen bestuurders als mr. Isaac Groen en mr. Pieter Prins (het kerkrecht was bij hen resp. f22 en f30).²⁶⁶ Zodoende was uiteindelijk ook de beoogde toename van de inkomsten voor de kerk slechts minimaal.

Voor de wat rijkere begrafenis beschikken we over een bijzondere schriftelijke bron, namelijk de boedelinventarissen die doorgaans werden opgemaakt voor de afhandeling van de erfenissen. Het gaat dan hoofdzakelijk om de erfenissen waar belangrijke zaken te verdelen zijn, anders gezegd die van de rijkere erflieders. Bij de bezittingen aan onroerende en roerende goederen wordt vaak ook

²⁶⁵ In de normale administratie van de Begraafboeken staat in die jaren slechts een verzamelbedrag onder de post "extra" waaruit slechts moeizaam iets valt af te leiden. Achterin een Begraafboek komt een kladnotitie voor over de begrafenis van 1828, waarin de extra posten exact zijn vermeld (RAA DTB Alkmaar inv.nr. 49). De berekeningen konden hieraan worden gecontroleerd. Er werd dat jaar slechts éénmaal bij zonder besteed wegens het gebruik van een lijkkoets, de anderen waren begraven met de baar.

²⁶⁶ Isaac Groen (begraven 6 mei 1827, K 149, f22 kerkrecht, totale kosten voor de kerk f38,20), Pieter Prins (begraven 19 dec. 1828, f30 kerkrecht, totale kosten f46,10). Beide waren kerkmeester (nadere gegevens zie hierboven bij de kerkmeesters).

8.

Werk voor het maken van het
Goedkeet Een Gulden Vier
stügent Zegge dus gijntant 1: 4:—
Van Jan Rurmer Atk. Om.
merman, betaalt volgendig.
tan, die weefens Een Twee
Duyms Eke Lykkest niet en
Twee en Een Halv Duyms Dek.
ged de Lomina van Twee en
Dertig Gulden, den 32: —

In de boedelinventaris, opgemaakt wegens de erfenis van Claas Nierop, overleden 20 januari 1782, wordt bij de "doodsschulden" onder meer een betaling van 32 gulden vermeld voor een eiken 2 duims kist met 2 ½ duims deksel. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

het eigendom van een graf in de Grote Kerk vermeld, soms meerdere graven. De inventarislijsten zijn uiterst gedetailleerd en vermelden niet alleen onroerend goed en geldzaken (contant geld, soms honderden guldens in huis, obligaties, rentebrieven, uitstaande leningen, een opsomming van crediteurs en debiteurs) maar geven ook een opsomming van elk los voorwerp in het woonhuis, vaak per kamer. In de inventarislijsten worden de begrafeniskosten geregeld meegenomen en soms zijn deze in detail opgegeven met alle afzonderlijke betalingen. Deze gespecificeerde "doodsschulden" komen vooral in boedelinventarissen van vóór circa 1750 herhaaldelijk voor. Na die tijd worden ze soms alleen pro memorie vermeld en vaak zelfs in het geheel niet meer.²⁶⁷

Boedelinventarissen zijn in het Regionaal Archief Alkmaar (nog) niet ontsloten. Als eerste verkenning is gebruik gemaakt van de transcriptie door Jan Klunkert van 28 boedelinventarissen van notaris Van Eijk, opgesteld tussen 1708 en

²⁶⁷ Ik heb vruchteloos ruim 30 inventarissen doorzocht van notaris mr. Pieter de Lange uit de periode 1780-1784 (RAA ONA Alkmaar inv.nrs. 689-695, 697). Slechts één boedelinventaris leverde ook iets over de doodsschulden op, namelijk die van de boedel van Cornelis Nierop, opgesteld 7 februari 1783 (ONA Alkmaar inv.nr. 695 akte 24).

Tabel 10: Overzicht van doodsschulden in enkele boedelinventarissen van notaris Van Eijk, ingedeeld naar soorten uitgaven.

Inv.nr./akte nr.	473- 43	476- 287	481- 649	481- 616	480- 587	480- 571	473- 61	479- 522	482- 656	476- 274	480- 588	482- 667	475- 226	480- 549
Jaar begrafenis	1706	1715	1727	1726	1725	1725	1711	1722	1727	1715	1725	1728	1715	1724
MOB	61	34	32	31	31	17	15	15	15	6	6	6	3	3
Kosten kerk	42	32	12	39	40		8	29	23	10	11	11	9	0
Uitkleders	40	20		31	25	12	12	14	15	16	10	10	4	9
Div. vóór begr.	10	13		3	17	30		21		6		4		
Aansprekers	54	36	17	51	35	21	18	29	14	14	13	15	5	6
Dragers	300	80		117	101	40	48	64	49	56	21	29		
Dienders	12	8	1	6		2	1		1	3	1	1	1	
Div. begrafenis		54			22			2						
Kist	30	31	24	0	25	28	29	16	22	25	24	10	8	0
Huur doodkleden	10	10	9	10	10		8		10	8	3	11	8	8
Huur rouwmantels	24	45	6	32		12	13		14	13	6	9	1	8
Rouwkleding/huis	100	365	44	307	79	63				46		30	20	
Brood, koek e.d.			8					1			8			2
Vlees	30			11										
Wijn	75	57	17	44	31		38	16	20	48	49	49		20
Bier		14	3		26	3						6	16	3
Koffie, thee			6									8		
Rookgerei		4					1			2		4		2
Div. begraf.maal	91	26		35	1	8	29	8		21		31	9	
Totaal uitgaven	879	829	179	717	443	236	220	213	183	274	154	234	84	61

1728.²⁶⁸ Weliswaar zullen diverse details afwijken van begrafenissen een eeuw later (bijvoorbeeld het nog ontbreken van lijkkoetsen) maar de stukken geven wel een indruk van de uitgaven en van de grote onderlinge verschillen (zie *tabel 10*, de bedragen zijn steeds afgerond tot guldens). Het eindbedrag loopt uiteen van 61 tot 879 gulden! Ter vergelijking: in die tijd kon men voor een bedrag van 50 tot 100 gulden een kleine éénkamerwoning kopen en voor pakweg 1000 gulden een doorsnee woonhuis in de stad.

De doodsschulden worden in 16 van de onderzochte boedelinventarissen gespecificeerd, in de andere gevallen staan ze alleen als "memorie" genoteerd.²⁶⁹

²⁶⁸ RAA ONA Alkmaar inv.nrs 473 tot 482. Met dank aan Jan Klinkert voor het beschikbaar stellen van zijn onderzoeksgegevens. De geldbedragen werden uitgedrukt in guldens, stuivers en penningen (16 penningen maakt een stuiver, 20 stuivers maakt een gulden). Soms worden andere muntsoorten vermeld maar deze zijn doorgaans door de notaris omgerekend.

²⁶⁹ RAA ONA Alkmaar, doodsschulden staan vermeld in de akten: inv.nr. 473 akten 43 en 61; inv.nr. 475 akten 192 en 226; inv.nr. 476 akten 253, 287 en 293; inv.nr. 479 akte 522; inv.nr. 480 akten 549, 571, 587 en 588; inv.nr. 481 akten 616 en 649; inv.nr. 482 akten 656 en 667. In de akten 192 en 293 is slechts vermeld dat de doodsschulden respectievelijk f80 en f74:8:- bedroegen. Vermelding van doodsschulden pro memorie in boedelinventarissen kan een verwijzing zijn naar de uiteindelijke boedelscheiding als het moment om de rekening van de doodsschulden op te maken.

De specificaties bestaan doorgaans uit een lange reeks afzonderlijke posten, die op het eerste gezicht tamelijk chaotisch en sterk wisselend zijn. Bij de doodschulden staan vaak ook posten voor de huisvisites van de arts en voor medicamenten. Deze laten we hier verder buiten beschouwing.

We kunnen de belastinggroepen van het Middel op het Begraven (M.O.B.) ook in de vroeg-achttiende-eeuwse begrafeniskosten herkennen. In de steekproef wordt tweemaal een bedrag betaald van iets meer dan 3 gulden, driemaal ruim 6 gulden, driemaal ruim 15 en éénmaal 17 gulden en viermaal een bedrag van resp. 31, 31, 32 en 34 gulden en eenmaal ruim 61 gulden.

Eerst bekijken we de gemaakte kosten voor de begrafenis (zie *tabel 10*). Deze lopen naar rato van de M.O.B.-belasting geleidelijk op. Voor de kosten van de kerk wordt bij de begrafenissen met een lage M.O.B.-aanslag steeds alleen het kerkrecht en maken van het graf betaald (8 tot 11 gulden). Bij de begrafenissen van de M.O.B.-categorieën vanaf 15 gulden werden aan de kerk veelal bedragen betaald van 23 tot 42 gulden, kennelijk vanwege extra kosten voor klokgelui en boetes voor te laat. Let wel, er is dus in de steekproef geen begrafenis bij met een rouwbord of bij avond.

De prijs van de grafkisten is meestal tussen de 22 en 30 gulden voor graven vanaf de 15-gulden-groep. Soms staat hierbij vermeld dat het een eiken doodskist betreft maar dit moet wel voor alle kisten in deze categorie gelden. De lager geprijsde doodskisten staan genoteerd bij begrafenissen in de M.O.B.-groepen van 3, 6 en 15 gulden. De kisten waren vrijwel alle nog van eikenhout, een enkele kist (bijvoorbeeld van 8 of 10 gulden) was waarschijnlijk van grenen maar de goedkope kisten van dennen en vuren vond men kennelijk te min.

De meeste kosten werden gemaakt voor het belonen van aansprekers, uitkleeders en dragers. Aan aansprekers werd normaliter een honorarium tussen de 5 en 29 gulden besteed, maar bij de vier meest voornamelijk begrafenissen was dit een bedrag tussen de 35 en 54 gulden. Steevast werd geld besteed aan de "uijtkleeders" (soms staat erbij dat ze ook "kisters" zijn), ook in de 3-gulden-groep van de M.O.B., met bedragen van 4 tot 40 gulden. Opvallend is voorts dat erg veel werd uitgegeven aan de dragers, minstens 21 gulden maar voor de meeste begrafenissen was dit al een kostenpost tussen de 40 en 117 gulden. Soms kregen de dragers daar bovenop ook "biërgeld".²⁷⁰ De nabestaanden van Leonard Ras vereerden de dragers zelfs met een bedrag van "twintigh goude ducats", omgerekend maar liefst 300 gulden!

Een opmerkelijke kostenpost was die voor rouwgoed voor familie en personeel. Het gaat dan niet alleen om gehuurde mantels of lamfers, maar ook om nieuwe kleding op maat. Deze kleding was slechts ten dele bestemd voor de dag van de begrafenis, want het was gebruikelijk dat de partner en inwonende kinderen, of de ouders, deze nog droegen gedurende een rouwperiode van een jaar

²⁷⁰ Bijvoorbeeld bij de begrafenis van Nicolaes Klock in 1726 (inv.nr. 481 akte 616): "Aen sestien dragers van het lijk gegeven, ijder twee a 63 st f 100:16:-; nog aen ijder een gl. tot drinkgeld f 16:-:-".

en zes weken na de begrafenis. De aanschaf werd opgeteld bij de doodsschulden. Er werd in de onderzochte begrafenis doorgaans een bedrag besteed dat kon oplopen tot tientallen guldens. Er worden behalve aparte rekeningen voor stoffen, kleermakers en naaisters van kleding ook vermeld: rouwschoenen en rouwmuilen, eenmaal "rouwgespen", kousen, handschoenen, hoofddeksels (rouwkapers, "hoetje met swart gevoert") en lamfers.²⁷¹ Aangezien dit uit de afrekening van stoffen vaak niet valt op te maken, staan hierbij vermoedelijk soms ook stofferingskosten voor het "in de rouw" zetten van het huis. Soms is "roubehangsel" wel gespecificeerd.²⁷²

Bij de meest voorname begrafenis zijn voor kleding soms zeer hoge kosten genoteerd, van 63 gulden tot zelfs 365 gulden! Het laatstgenoemde bedrag werd genoteerd bij de doodsschulden van "Mr. Pieter Winkel, in zijn leven schepen ende raed der stadt Alkmaer" op 9 december 1715, aangeslagen voor ruim 34 gulden M.O.B.²⁷³ Ook het personeel werd wel bedeed met nieuwe rouwkleding, kennelijk omdat men hen gedurende de rouwperiode na de begrafenis en wellicht ook al op de dag van de begrafenis van een gepaste uitmonstering wenste te voorzien.

Niet alleen de begrafenisceremonie maar ook het begrafenismaal kon een aanzienlijke kostenpost vormen. Dit maal werd normaliter in het huis van de overledene gehouden. Bij de doodsschulden vermeldt men wisselende bedragen voor de etenswaren en drank, variërend van 10 tot 70 gulden in de meeste gevallen, maar incidenteel oplopend tot wel 196 gulden (Leonard Ras). Overigens werden bij de doodsschulden steeds tamelijk willekeurige onderdelen van de werkelijke maaltijdkosten vermeld en werd een deel veelal in het geheel niet genoteerd – mogelijk declareerde men vooral als er extra bestellingen waren van drank en voedsel en gebruikte men voorts de reeds aanwezige huisvoorraad. Bij deze uitgaven vallen vooral de hoge posten voor wijn op, herhaaldelijk enkele tientallen guldens. Tot 1750 was dit vooral witte "rinse" wijn, die soms per vat duurder was dan rode Franse. In de nasleep van een conflict over invoerheffingen, waarbij in 1750 een hoge impost werd gelegd op de Franse wijn, zouden de goedkope soorten Franse wijn van de markt verdwijnen. Uiteindelijk beheersten vanaf circa 1755 de duurdere soorten Franse wijn de markt (de armere consumenten gingen op andere soorten drank over).²⁷⁴

Uit de vroeg-achttiende-eeuwse boedelinventarissen blijkt derhalve dat voor-

²⁷¹ Bij de begrafenis van Pieter Winkel in 1715 (inv.nr. 476 akte 287): "twee paer rouwgespen voor de kinderen f--:9:--" vermoedelijk schoengespen, het hoedje was voor zijn dochter Petronella Winkel.

²⁷² Bij de extreem omvangrijke begrafenis van Leonard Ras (inv.nr. 473 akte 43) in 1706 kostte het rouwbehangsel f31:11:8. Bij de begrafenis van Pieter Winkel in 1715 (inv.nr. 476 akte 287) staat vermeld "huer van roumantels, behangsels, etc. f45:--".

²⁷³ RAA ONA Alkmaar: inv.nr. 476 akte 287. Onder meer "rougoet voor de dienstboden".

²⁷⁴ Wegener Sleeswijk 1999. Ook in de boedelinventarissen is dit incidenteel traceerbaar (bij het begrafenismaal voor Claas Nierop, schout van Oudorp en Oterleek, overleden 20 januari 1782, werd f19:19:-- aan witte en rode wijn van de ene levenancier genoteerd en nog eens f18:19:-- aan rode wijn bij een andere; RAA ONA Alkmaar inv.nr. 695 akte 24).

Verschillende manieren van begraven in Noord-Holland, op een prent door S. Fokke, 1758, opgenomen in Le Franq van Berkhey's Natuurlijke Historie: een begrafenis met koetsen, een begrafenis te voet alsmede links een kinderbegrafenis met het kistje "onder de arm", een kinderbegrafenis met slede gevolgd door boerenwagens, begrafenis van een kraamvrouw gevolgd door o.a. zwangere vrouwen. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

name begrafenissen door de hoge uitgaven aan allerlei uiterlijk vertoon flink in de papieren konden lopen. Uit de incidentele gegevens later uit de achttiende eeuw blijkt dat dit beeld in elk geval tot circa 1780 nog weinig veranderde. Bij een opmerkelijke begrafenis in 1771, van Anna Bregitta de la Croix, de vrouw van Carel de Dieu, werd zelfs meer dan 863 gulden besteed.²⁷⁵ In eerste instantie trekken de belastingaanslag van het M.O.B. en de kosten van de kerk de aandacht, maar bij het onderzoek van de boedelinventarissen blijkt dat dit slechts een beperkt deel was van de werkelijke uitgaven. Een veelvoud van de bedragen voor M.O.B. en voor de kerk werd soms besteed aan het inhuren van aansprekers en het belonen van dragers, aanschaf van rouwgoed voor het personeel en familie, en aan een groots begrafenismaal!

²⁷⁵ Voor de begrafenis van Jacobus van den Toorn (M.O.B. 30 gulden; Dekker 1995, 95-107) werd aan de kerk ruim 23 gulden betaald (aan "extra" werd slechts "Eens boete verbeurt"). In de Rekening van de nalatenschap van Claas Nierop, schout van Oudorp en Oterleek, overleden 20 januari 1782, werd in totaal meer dan 198 gulden besteed, waaronder f16:11:12 voor M.O.B., f18:8:– aan Jacob Kooker voor de kerk, f32 voor een eiken 2 duims kist met 2½ duims deksel, f36 voor de dragers, f16 voor aansprekers en bijna 39 gulden aan witte en rode wijn (RAA notaris mr.P. de Lange, ONA Alkmaar inv.nr. 695 akte 24). Voor de begrafenis van de steenrijke ondernemer Reinier Post op 9 november 1773 (kosten voor de kerk ruim 34 gulden; RAA DTB Alkmaar inv.nr. 48) werd besteed aan "De onkosten soo wegens de Rouw als de Begraefnisse 785 gulden 3 stuivers" (Dekker 1995, 46).

Tabel 11: Verdeling van begrafenissen per jaar over kerkhof en kerk, daarnaast binnen de kerk resp. met of zonder extra uitgaven voor bijzondere handelingen bij de begrafenis, 1750-1818.

Jaar	Totaal	Kerkhof			Kerk		Kerk met extra	
1750	215	106	49%		109	51%	11	5%
1751	276	154	56%		122	44%	20	7%
1752	190	101	53%		89	47%	14	7%
1753	140	70	50%		70	30%	7	5%
1754	164	85	52%		79	48%	8	5%
Totaal	985	516	52%		469	48%	60	6%
1794	209	139	67%		70	33%	5	2%
1795	307	229	75%		78	25%	8	3%
1796	288	213	74%		73	25%	10	3%
1797	201	146	73%		55	27%	16	8%
1798	204	146	72%		56	27%	24	12%
1799	223	168	75%		55	25%	29	13%
Totaal	1432	1041	73%		391	27%	92	6%
1800	476	370	78%		106	22%	53	11%
1801	313	245	78%		68	22%	38	12%
1802	308	231	75%		77	25%	39	13%
1803	273	206	75%		67	25%	36	13%
Totaal	1370	1052	77%		318	23%	166	12%
1815	102	75	74%		27	26%	27	26%
1816	107	77	72%		30	28%	24	22%
1817	108	80	74%		28	26%	25	23%
1818	147	113	77%		34	23%	32	22%
Totaal	464	345	74%		119	26%	108	23%

Tabel 12: Aantallen en percentages begrafenissen in de kerk met extra uitgaven voor bijzondere handelingen, gedurende enkele perioden tussen 1750 en 1818.

KERK	1750-1754	1777-1780	1789-1795	1800-1803	1815-1818
Volw met extra	60	64	52	166	108
Volw % extra	13%	13%	11%	52%	91%
Totaal volwassenen	469	501	448	318	119
Totaal kinderen	130	79	105	51	45

3.2 Veranderingen van begrafenisgebruiken in 1750-1830

Wanneer we een overzicht maken van alle begrafenissen in de kerk en op het kerkhof, dan valt op dat rond het midden van de achttiende eeuw bijna de helft van alle overleden volwassenen binnen de kerk werd begraven (zie tabel 11). Dit is

Tegen een steunbeer bevindt zich aan de zuidmuur van de kerk een gedenksteen voor een begrafenis op het kerkhof, waarop globaal de locatie van het graf wordt aangeduid: "Acht stappen voor dezen steen". Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie.

opmerkelijk veel, want hieruit blijkt wel dat het begraven in de kerk toen niet een privilege was van uitsluitend de toplaag. Dit betekent dat het begraven binnen de kerk rond 1750 nog niet zozeer een kwestie van status zal zijn geweest. Men zal eerder het begraven op het kerkhof als een teken van beschamende armoede hebben beschouwd. Het merendeel van de begrafenis op het kerkhof moet destijds "van de armen" zijn geweest, dat wil zeggen zeer goedkope begrafenis zonder enig aanzien zoals met name werd gedaan door gasthuizen, het Burgerweeshuis of door de Diaconie (armenzorg). In deze situatie zal men er veel aan gelegen zijn geweest om het eigendom van het graf in de kerk te behouden. Waarschijnlijk waren de graven op het kerkhof zelfs niet gemarkeerd, getuige de gedenksteen die nog steeds buiten aan de zuidkant van de kerk is bevestigd: "Acht voetstappen voor dezen steen rust het lyk van Anna Maria Elisabeth Fleischer, echtgenoot van Francois Joseph Bailly, overleden den 3 augustus 1811..."

Hierboven zagen we al, dat het aantal graven in de kerk in particulier eigendom vanaf 1782 sterk daalde. In 1751 waren dit 1359 graven (N.B. er waren destijds circa 1800 à 2000 huishoudens in Alkmaar!) en tot 1782 nog omstreeks 1200, maar in de periode van 1782 tot 1809 daalde dit aantal nog verder tot rond de 600 graven in particulier bezit. In deze periode was er dan ook een afname van het aantal begrafenis in de kerk ten opzichte van het kerkhof. Rond het midden van de achttiende eeuw werd nog bijna de helft van alle overleden volwassenen begraven in de kerk (48% in 1750-1754), maar aan het einde van de eeuw was dit gedaald tot een kwart.²⁷⁶ Pas in deze periode moeten de begrafenis-

sen in de kerk als zodanig een echt elitaire zaak zijn geworden.

Het aantal begrafenissen binnen de kerk met uitgaven aan "extra" vertoonde fluctuaties (zie *tabel 12*). In de achttiende eeuw was er bij de eigenaren van graven in de kerk nog een grote middengroep die bij begrafenissen geen bijzonder vertoon had. Daarnaast was er een kleine groep die extra besteedde aan klokge-lui, boetes en dergelijke. Onder de begrafenissen binnen de kerk was dit in het derde kwart van de achttiende eeuw slechts 13%. Rond 1790 daalde dit zelfs tot 11%. Vanaf 1800 werd er vooral extra besteed aan begraven bij avond of extra vroeg, rond 1800 nog bij ongeveer de helft maar vanaf circa 1815 bij vrijwel alle volwassenen die in de kerk werden begraven. Tegelijkertijd was het begraven bin-nen de kerk sterk beperkt geworden tot alleen een bovenlaag van de bevolking. Dit betekent dat we deze getallen alleen kunnen interpreteren door ook de gra-ven op het kerkhof erbij te betrekken.

Ten opzichte van alle begrafenissen (kerk en kerkhof samen) daalde in deze periode niet alleen het aantal begrafenissen binnen de kerk, maar bovendien na-men ook de elitaire begrafenissen met bijzondere handelingen sterk af. Het aan-deel van buitengewone begrafenissen ten opzichte van alle begrafenissen (kerk en kerkhof samen) daalde namelijk van ca 6 % rond 1750 naar 3% of minder rond 1795. Boetes en klokge-lui betroffen in 1800-1803 zelfs minder dan 1% van alle begrafenissen van volwassenen. Door de opkomst van het begraven extra vroeg steeg dit percentage wel weer tot circa 12% van alle begrafenissen van vol-wassenen rond 1800 en tot circa 23% in 1815-1818, maar de extreme uitgaven (aan de kerk) van vóór die tijd zijn dan vrijwel verdwenen. Vanaf 1822 was er een ander tarievensysteem, waarin begrafenissen met bijzondere status vooral her-kenbaar zijn aan de hogere betalingen aan kerkrecht: in 1825-1830 wordt voor 15% van de begrafenissen binnen de kerk een kerkrecht van *f*22 of meer be-taald, voor slechts 4% *f*26 of meer.²⁷⁷

Samenvattend: bij de begrafenissen binnen de kerk verdwenen tussen 1750/1782 en 1800/1830 zowel het merendeel van de "midden-groep" met een-voudige begrafenissen als een deel van de elitaire toplaag met buitengewone be-grafenissen. Er bleef voornamelijk een bovenlaag over, voor wie het begraven in de kerk, doorgaans bij avond maar uiterst zelden met verder spektakel, in ge-bruik bleef tot 1830. Voor de verklaring van deze veranderingen kan er met name gezocht worden in twee richtingen: een veranderde mentaliteit en/of ge-wijzigde sociaal-economische omstandigheden.

²⁷⁶ Saaltink 1987 meende ten onrechte dat het opvallend grote aantal begrafenissen op het kerkhof van overledenen in de 3-gulden-categorie M.O.B., zou samenhangen met het feit dat de kerk geen huurgraven meer ter beschikking had. Het lijkt er eerder op dat men zelfs in deze categorie geen geld over had voor be-graven binnen de kerk. In Leiden werd in de achttiende eeuw slechts 17-26% van de overledenen in de kerk begraven (Den Boer 1976a, 177-178), in 's-Hertogenbosch slechts 22% in de Sint-Janskathedraal (Portegies 1999, 23). In enkele Franse steden betrof een belangrijk deel van de begrafenissen binnen kerken in de ze-ventiende en achttiende eeuw de middenstand (Ariès 1987, 91-99).

²⁷⁷ Vergelijk tabel 8: tussen 1825 en 1830 zijn er 24 van de 232 volwassenen begraven tegen een kerkrecht van *f*22 en 10 voor *f*26 of meer (10 plus 24 gedeeld door 232 maakt ca 15%, 10 op 232 is 4%).

In Frankrijk kwam vóór het midden van de achttiende eeuw een beweging op gang om het begraven in kerken en in steden te beëindigen en om nieuwe begraafplaatsen buiten de steden aan te leggen. Zoals is beschreven door de Franse historicus Ariès, liep Parijs in deze ontwikkelingen voorop.²⁷⁸ Al in 1737 liet het parlement van Parijs een eerste onderzoek instellen naar de gezondheidsrisico's van de kerkhoven in de stad. In deze periode kwam hier een filosofische beweging op gang, de "Verlichting", die traditionele gezichtspunten, welke door de gevestigde autoriteiten werden ingenomen, verwierp als vooroordelen of bijgeloof en die het eigen onderzoek en de rede voorop stelde. Het onderzoek van 1737 was de eerste van een reeks, waarbij opviel dat de artsen poogden een wetenschappelijk verband te leggen tussen onfrisse taferelen bij begrafenissen en het voorkomen van ziekten. Men meende dat veel ziekten zich via de lucht verspreidden en vooral de stank bij het delven, openen of ruimen van graven zag men als een grote boosdoener. In 1763 leidde dit zelfs tot een besluit van het parlement van Parijs om alle kerkhoven in de stad te sluiten en acht nieuwe begraafplaatsen buiten de stad aan te leggen. Een verbod op het begraven in kerken, uitgeroepen door de aartsbisschop van Toulouse in 1775, werd een jaar later door koning Lodewijk XVI zelfs in een Koninklijk Besluit overgenomen. Hoewel geen van deze drie besluiten daadwerkelijk ten uitvoer werd gebracht, was er wel degelijk een verschuiving in de mentaliteit. Zo stelden verlichte wetenschappers, die inmiddels bij de elite een toenemende populariteit genoten, de relatie tussen begraafplaatsen en kerkgebouwen ter discussie, evenals de rol van geestelijken bij begrafenissen. In de laatste decennia van de achttiende eeuw werden inderdaad verscheidene begraafplaatsen gesticht buiten de bebouwde kom, terwijl vanaf 1780 in Parijs verscheidene begraafplaatsen werden gesloten en geruimd. Bij de buitenbegraafplaatsen kwam er zelfs een nieuwe stijl van begraven, waarbij men wel een rouwstoet en ceremonies hield bij het brengen van de overledene van het sterfhuis naar de kerk, maar waarbij de tocht naar het kerkhof met de feitelijke teraardebestelling weinig aandacht meer kreeg. Omstreeks 1800 werd erover geklaagd dat dit laatste in Parijs zelfs het werk van gewone sjouwers was geworden die de begrafenissen in massagraven met weinig piëteit afhandelden.

Het algehele verbod op begraven in kerken, dat in Frankrijk in 1795 werd uitgeroepen, had toen nog weinig effect, evenals een decreet uit 1801. Het decreet van 1804 zou echter in Frankrijk wel veel effect sorteren. Het begraven in kerken en steden werd toen verboden en men diende nieuwe begraafplaatsen aan te leggen op 35 tot 40 meter van de stadsgrenzen. In plaats van massagraven kwamen er individuele grafplaatsen in deze begraafplaatsen die als tuinen werden aangelegd. Het gebruik om grafstenen te plaatsen werd daar al snel zeer algemeen. Ariès schetst hoe het kerkhof zich ontwikkelde tot een plaats om te bezoeken en om te gedenken en hij hanteert daarbij de term *dodencultus*.

In de Nederlanden was in de mentaliteit wel een geleidelijke verandering te

278 Zie voor een uitgebreide toelichting Ariès 1987, 499-517.

zien maar dit ging niet zo ver als in Frankrijk. Terwijl in Frankrijk de voorstanders van de rede niet schroomden om allerlei religieuze uitingen als bijgeloof te bestempelen, kregen deze ideeën in Nederland weinig voet aan de grond. In een onderzoek naar rouwcorrespondentie stelde Sturkenboom vast dat in de rouw bij nabestaanden de berusting in het werk van God en de troost van het Hierna-maals de boventoon bleven voeren.²⁷⁹ Men werd in de correspondentie dan ook opgeroepen om zich in de rouw emotioneel in te houden en er werden hierom-trent zelfs wel vermanende woorden gebruikt. Pas bij de opkomst van de Ro-mantiek aan het begin van de negentiende eeuw veranderde het rouwgedrag en kwam er meer ruimte voor het gevoel van verdriet. Het graf behield in de begra-fenisrituelen een belangrijke plaats en men hield in de achttiende eeuw in het al-gemeen vast aan de relatie met de plaatselijke kerk. De aanleg van buitenbe-graafplaatsen kwam in Nederland slechts moeizaam van de grond. Wel was er een pennensrijd tussen voor- en tegenstanders van begraven in kerken. Slechts op een handvol plaatsen kwam het nog in de achttiende eeuw inderdaad tot de aanleg van buitenbegraafplaatsen, onder meer in Scheveningen (1777), Zwolle (1779), Arnhem (1783), Tiel (1786) en Diemen (1791). Vanwege de kosten was het aantal begrafenissen er evenwel lange tijd nog gering.²⁸⁰

De aanleg van buitenbegraafplaatsen kwam in Nederland pas werkelijk op gang door de landelijke wetgeving die hierover in 1827 werd uitgevaardigd. Er werden toen massaal begraafplaatsen buiten de steden aangelegd, veelal in Engelse land-schapsstijl. Veel zijn er ontworpen door J.D. Zocher (1791-1870), die ook de Al-gemene Begraafplaats aan de Westerweg in Alkmaar vorm heeft gegeven.²⁸¹

Belangrijke oorzaken voor de hierboven beschreven veranderingen in begrafe-nisgebruiken in Alkmaar zullen de financiële perikelen van een groot deel van de bevolking vanaf 1780 zijn geweest alsmede de grote wijzigingen in de sociale verhoudingen gedurende deze periode. De handel en nijverheid van Holland was, na een imposante ontplooiing in de Gouden Eeuw, vanaf eind zeventiende eeuw in het slop geraakt, onder andere door een afname van de export van Hol-landse producten.²⁸² Het platteland, dat vrijwel volledig was georiënteerd op vee-teelt voor de productie van vlees en kaas, kwam bovendien in grote moeilijke-heden door de veepest-epidemieën van 1713-1720, 1744-1765 en 1768-1786.²⁸³ Deze

279 Sturkenboom 1990, 90-97.

280 Spruit 1986, 63, 73, 80-81; Den Boer 1976a, 180-181.

281 Zie voor de Algemene Begraafplaats van Alkmaar voorts Boots en de Reus 1996.

282 De dalende werkgelegenheid in de kleinere steden leidde tot een afname van het bevolkingsaantal als gevolg van een trek naar grote steden, met name naar Amsterdam, Den Haag en Rotterdam, en door een emigratiestroom via de V.O.C. naar de Oost (Jansen 1979; Van der Woude 1980, 153-155; Lesger 1986). In Alkmaar was er gedurende de late zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw een daling van ruim 12.000 inwoners tot onder de 8.000, daarna stabiliseerde het inwonertal zich min of meer (Van den Berg en Van Zanden 1993, 200).

283 Over de veepest zie Gijsbers 1999, 83-95. Ter illustratie van de gevolgen: de inkomsten van het Bur-gerweeshuis uit de landhuren werden door de epidemie van 1745 gehalveerd en men verkocht grote hoe-

algemene economische achteruitgang ging vooral ten koste van de kleinere ondernemers, handelaren en renteniers, zodat historici wel spreken van een deklassering van de middenklasse en het verbreden van de kloof tussen rijk en arm.²⁸⁴ De rijke stedelijke elite bestond in de achttiende eeuw uit leden van adellijke families en uit welgestelde renteniers en ondernemers. In het algemeen waren zij door huwelijksrelaties met elkaar verbonden en scheidden zij zich daardoor af van de middenklasse. Men eigende zich bovendien een hoofdrol toe in het stadsbestuur. Ook in Alkmaar was het systeem van coöptatie gangbaar voor nieuwe leden van de vroedschap. Uit de vroedschap, die doorgaans 24 leden had, werden jaarlijks de vier burgemeesters, zeven schepenen en een thesaurier aangesteld. Dit gebeurde op voordracht door de vroedschap en voor een aanstellingsduur van maximaal twee jaar.²⁸⁵ Voor de toetreding tot de vroedschap werd een hoge drempel gelegd. In 1695 voerde men namelijk een regeling in, volgens welke men voor toetreding een bedrag van f100 aan de stad moest betalen. Deze drempel werd aanmerkelijk verhoogd toen men dit bedrag in 1732 tot f300 optrok en in 1747 zelfs tot f700.²⁸⁶ Sommige leden verzamelden in de loop der tijd een lange lijst aan bestuurlijke functies.²⁸⁷ Een fervent patriot schreef rond 1784/1785 dat Alkmaar toen de prooi was "van eene cabaal, die haar na willekeur regeerde, de Stads Finantie genoegzaam geruineerd, terwijl die weinige Regenten importante voordeelen trokken; de Burgerij, die uit vreeze voor sommigen hunner Regenten nergens hulp durfde zoeken, met hardheid behandeld; alles onderworpen aan het despotismus van eenige weinige Aristocratische Regenten."²⁸⁸

De oorlog met Engeland van 1780-1784 had dramatische gevolgen voor het internationale handelsverkeer. De Verenigde Oostindische Compagnie, een geweldige inkomstenbron voor Holland en een belangrijke werkgever, verloor sterk in aanzien. De Frans-Engelse Oorlog, die in 1789 uitbrak, maakte de situatie nog moeilijker. De Franse annexatie van de Nederlanden van 1795 betekende een roemloze ondergang voor de V.O.C., die uiteindelijk in 1798-1799 door het Franse bewind werd genationaliseerd. Tegelijk met deze economische malai-

veelheden land om het geld vervolgens in obligaties te beleggen (Bruinvis 1906b, 13). De grondverkoop door de kerkmeesters van de Grote Kerk in 1790 (opbrengst f2800) zal ook wel hiermee verband houden.

²⁸⁴ Noordegraaf 1980; Noordegraaf 1981.

²⁸⁵ De schout werd door de landsheer benoemd. Sinds 1518 vond benoeming van burgemeesteren, schepenen en thesauriers plaats door de vorst of zijn stadhouder uit voordracht van "dubbeltallen" door de vroedschap. De aangestelden mochten geen familie zijn in de derde graad of nader. In de perioden 1650-1672 en 1747-1786 werden geen dubbeltallen voorgedragen en regelde men de benoemingen zelf. In 1759-1766 en 1783-1786 werden de benoemingen door de Staten van Holland gedaan. De functie van schepenen was niet erg gewild en sinds 1769 werd dit ambt automatisch bekleed door de jongste leden van de vroedschap, met een diensttijd van maximaal 6 jaar (Bruinvis z.j. Regering, 10-11 en 21-22).

²⁸⁶ Bruinvis z.j. Vroedschap, 26.

²⁸⁷ Dit was destijds een algemene ontwikkeling (Faber 1980; Duijvendak en De Jong 1993, hoofdstuk 4). Een impressie van Alkmaarse regenten: Bruinvis z.j. Vroedschap; Bruinvis z.j. Regering; Bloys van Treslong Prins en Belonje 1928, 25-62; Bijl 1980.

²⁸⁸ Van der Bijl 1980, 22.

Het omhakken van de Vrijheidsboom bij het stadhuis, symbool van de Franse revolutie, tijdens de binnenkomst van de Engelse troepen op 3 oktober 1799. Aquarel door A. Stro, 1804. Foto Regionaal Archief Alkmaar.

se kwam er vanaf circa 1780 een politieke beweging op, de Patriotten die zich te weer stelden tegen de heersende Prinsgezinde regentenklasse, ook in Alkmaar.²⁸⁹ In 1795, kort nadat de Fransen het zuiden van het land hadden onderworpen, vond in talloze plaatsen een Omwenteling plaats. De arriverende Franse troepen werden vervolgens in Alkmaar, net als in tal van andere plaatsen, ontvangen door vertegenwoordigers van een nieuw tijdelijk bestuur van patriotten.

De Franse bezetting legde een zware druk op de bevolking. Vanaf 1795 werden bijvoorbeeld in Alkmaar maar liefst 1200 man troepen ingekwartierd, in het eerste jaar voornamelijk bij de mensen thuis en zonder financiële vergoeding (op een bevolking van 8373 burgers een zware opgave!), later in geconfisqueerde openbare gebouwen. Bovendien leed de middenstand in 1795 flinke verliezen door de "assignaten" (papieren betaalbewijzen) van de Fransen.²⁹⁰ Kort na de Omwenteling volgde de oorlogsverklaring met Engeland. De Hollandse zeevaart werd door de Engelsen vervolgens vrijwel geheel lamgelegd. De meeste Nederlandse koloniale bezittingen werden door de Engelsen veroverd. Het noorden van Holland werd vervolgens zwaar getroffen door de mislukte Engels-Russische invasie van 1799: enorme vernielingen op het platteland in de regio en verdere inkwartieringen van troepen eisten een zware tol. In Alkmaar waren in oktober 1799 maar liefst 4924 manschappen en 443 officieren van de Frans-Bataafse troepen ingekwartierd!²⁹¹ In deze periode had ook het kerkgebouw te lijden van het oorlogsgeweld. Van november 1799 tot maart 1800 werd aan de Grote Kerk ruim 1375 gulden besteed "tot herstel van het beschadigde in die Kerk nadat dezelfde was gerequireerd en gebruikt geworden tot berging der artillerie en treinpaarden van de fransche en bataafsche armee, en inkuartiering der Engelsche en Russische krijgsgevangenen."²⁹² Een groot deel van de bevolking kwam op de rand van armoede, terwijl de oude regentenfamilies hun aanzien deels verloren. De uitgedunde toplaag werd aangevuld met nieuwelingen uit de middenstand die in deze situatie de beste koers wisten te varen.

Na de val van Napoleon en de Restauratie van het Nederlandse koningshuis in 1813 zou de Hollandse economie maar moeizaam herstellen.²⁹³ Grote investeringen in de infrastructuur zoals de aanleg van het Noordhollands Kanaal, hadden niet de resultaten die men zich tevoren had voorgesteld. Pas in het laatste kwart

289 Bruinvis z.j. Vroedschap, 21-22; Bruinvis 1886. Door de afscheiding van de regentenklasse was in de achttiende eeuw direct daaronder een gemêleerde groep welgestelden ontstaan die grotendeels van de macht buitengesloten bleef. Daarbij bevonden zich ook diverse niet-Hervormden, die om geloofstreden van het bestuur buitengesloten waren. Bossaers 1989 constateerde in haar onderzoek naar de Personele Quotisatie dat in Alkmaar diverse rijke inwoners niet deelnamen aan het stadsbestuur: 10 van de 32 personen uit de hoogste categorie jaarinkomens behoorden niet tot het patriciaat (= regenten en familieleden). Hiervan waren er twee katholieken en één remonstrant. Dit kwam in andere steden in het Noorderkwartier minder voor.

290 Arkestijn 1993, 58.

291 Van der Hoeven, Boven en Aerts-Van Buren 1999, 21-22; Aten 1999.

292 RAA Archief Kerkvoogdij Herv. gem. Alkmaar inv.nr. 160. Er moest schade worden hersteld aan onder andere het Grote Orgel, de banken, deuren, de waterpomp, etc.

293 Zie b.v. Lesger 1986, 55-56.

van de negentiende eeuw trok in de regio rond Alkmaar de economie weer aan. Alkmaar kreeg toen na drie eeuwen voor het eerst weer stadsvergrotingen.²⁹⁴ Het patroon dat bestuursfuncties vooral in handen waren van een welgestelde klasse, bleef ook na 1813 in grote lijnen bestaan. Zoals ook elders, kwamen na de Franse tijd in Alkmaar naast nieuwelingen ook enkele van de oude regentenfamilies weer terug in het bestuur.²⁹⁵

Hierboven zagen we dat de meest ingrijpende verandering in de begrafenisgebruiken in Alkmaar vanaf circa 1780 intrad toen velen afzagen van hun eigendomsrechten op graven in de kerk. De grote veranderingen in de mentaliteit ten aanzien van de dood en het begraven die in deze tijd in Parijs op gang kwamen, hebben waarschijnlijk toen nog weinig of geen invloed gehad op de begrafenisgebruiken in de Hollandse steden. Veel van de waargenomen veranderingen in de begrafenis in de Grote Kerk van Alkmaar tussen 1750 en 1830 zullen vooral een sociaal-economische achtergrond hebben gehad. Toch valt met name vanaf 1795 enige invloed (of nawerking) van de Franse Verlichting niet geheel uit te sluiten, bijvoorbeeld in het beperkt gebruik van koetsen of de voorkeur voor begrafenis bij avond of 's nachts zonder klokgelui. Naar deze mentaliteitsveranderingen in Nederlandse steden is echter nog nauwelijks onderzoek gedaan.

294 Pathuis 1990.

295 Duijvendak en De Jong 1993, hoofdstuk 5. Zie Van der Laarse 2001, 19-24, voor Alkmaar.

4 Samenvatting en conclusie

Het archeologisch onderzoek in de Grote Kerk, uitgevoerd in 10 maanden tijd in 1994-1995, was de aanleiding tot uiteenlopend vervolgonderzoek. Het fysisch-anthropologisch onderzoek van de opgegraven individuen, de conservering, beschrijving en analyse van het gevonden textiel, van de muntvondsten en van ander bijzonder vondstmateriaal zoals kunstgebitten en de breukbanden, alsmede de analyse van archeologische waarnemingen aan de graven, dit alles heeft na de opgraving nog een grote inspanning gevraagd. De archeologische grafvondsten, afkomstig uit 901 grafkisten en 62 beenderkisten, waren de aanleiding tot een uitgebreid archiefonderzoek naar het beheer van de Grote Kerk en de gebruiken rond begravenissen in de periode van omstreeks 1750 tot 1830.

Het beheer van de graven in de kerk en op het kerkhof vormt het hoofdonderwerp van het eerste deel van het hoofdstuk. Aan de hand van een keur aan archiefbronnen is een beeld gegeven van de verantwoordelijken voor het beheer: de kerkmeesters, de koster, de doodgraver en de doodgraversknecht, en de aannemers die erbij werden ingeschakeld. De archiefgegevens over het maken van het graf, waarvoor in de bewaard gebleven administratie de diverse kosten zijn gespecificeerd, zijn vergeleken met de archeologische informatie. De opgravingen verduidelijken diverse zaken betreffende de aanleg van de grafkuil, het begraven in "lagen" of niveaus, het ruimen van graven en gebruik van beenderkisten. Sommige zaken blijken vreemd genoeg niet vermeld te zijn in de administratie, zoals het gebruik van "restruimten" langs de randen van de vloer voor kindergraven en beenderkisten, of van ongenummerde graven aan de noordkant van de grafkelder in de viering. Van het periodieke "groot onderhoud" van de grafzerkenvloer werden in de opgraving de ophogingslagen aangetroffen. Hiervoor bleek niet alleen schoon geel zand te zijn gebruikt, maar ook wel vuile grond, zelfs met omgespit huisafval erin.

Een analyse van de financiële administratie toont aan dat het begraven voor de kerkmeesters een onmisbare bron van inkomsten was. Hieruit kon met name het jaarlijks onderhoud van de kerk worden gefinancierd. Vanaf het midden van de achttiende eeuw waren slechts incidenteel grotere reparaties aan het gebouw mogelijk indien er financiële meevallers waren zoals grote legaten. Een gestage afname van de inkomsten uit het begraven vanaf 1782 kan worden verklaard doordat vanaf die tijd steeds meer graven van particulier eigendom teruggingen naar de kerk. De eigenaars hiervan konden blijkbaar de kosten voor het begraven en voor het periodiek onderhoud van de zerkenvloer niet meer opbrengen. De bestuurders waren dan ook genooddaakt tot bezuinigingen zoals verlaging

van de loonkosten voor medewerkers en er werden oplossingen gezocht in wijzigingen van de tarieven op het begraven. Deze ontwikkelingen zouden van invloed zijn op de diverse begrafenisgebruiken.

In het tweede deel van het hoofdstuk is aan de hand van de schriftelijke bronnen een gedetailleerd beeld gegeven van de begrafenisgebruiken in Alkmaar tussen circa 1750 en 1830. Sommige details kunnen worden getoetst aan de archeologische informatie. Het blijkt ook dat de opgravingen informatie hebben opgeleverd die in de achttiende-eeuwse schriftelijke bronnen niet te vinden is. Het archief- en archeologisch onderzoek geeft een meer genuanceerd beeld van de begrafenisgebruiken dan de algemene beschrijvingen die in de literatuur worden gegeven. De diverse onderzoekers laten zich sterk leiden door volkskundige beschrijvingen zoals die van Le Francq van Berkhey uit 1776, vaak aangevuld met een greep uit diverse bronnen die deels niet uit Holland zelf afkomstig zijn.

Het archiefonderzoek werpt licht op de organisatie van de begrafenis. De aansprekers, de burenen van het sterfhuys en/of huispersoneel regelden het in de rouw zetten van het huys, de uitnodigingen, het samenstellen van de rouwstoet en de inzet van dragers en het gevolg in de stoet. Bij de begrafenis van ambachtslieden en hun naasten werd hierin overigens een belangrijke rol gespeeld door de gilden. Opvallend is dat bij deftige begrafenis vooraf aansprekers en personeel diverse taken vervulden die men normaliter gedaan zag door de naasten burenen.

Over de grafkisten zijn diverse schriftelijke bronnen bewaard waaruit blijkt dat er een grote verscheidenheid was. Doordat het hout grotendeels was vermolmd kon dit bij de opgravingen niet worden onderzocht. Wel bleek een gedeelte van de kisten te zijn voorzien van handvatten, een onderdeel van de kisten waarover nauwelijks iets in de schriftelijke bronnen terug was te vinden doordat deze na de keuring van de kist werden toegevoegd. In de opgraving werden handvatten vooral aangetroffen in het koor, namelijk bij 39% van de hier aangetroffen kisten. In de rest van de kerk had slechts 9% van de kisten handvatten, zodat dit onmiskenbaar een luxe toevoeging was. Bovendien blijkt hieruit duidelijk dat het koor de meest exclusieve graven bevatte.

De archeologische vondsten werpen een ander licht op het opbaren van de overledene in de grafkist. Uit de (vooral volkskundig getinte) literatuur was het beeld ontstaan van het opbaren van de dode in een doodshemd. Dit moet door de archeologische bevindingen worden genuanceerd, aangezien uit de kledingvondsten blijkt dat men de dode vooral in slaapkleding hulde en zelden in de doodshemden met zwarte zijden strikken.

Een groot deel van de begrafenisgebruiken onttrekt zich aan archeologische waarnemingen en is alleen uit historische bronnen achterhaald, met name de rouwstoet, buitengewone handelingen bij de kerk zoals klokgelui, en het begrafenismaal. Voor de begrafenis werden allerlei zaken gehuurd. De verhuur van rouwmantels, lamfers en rouwbanden, doodkleden, speciale vloerkleden en

rouwstoffen was in de tweede helft van de achttiende eeuw een privilege van het Burgerweeshuis. De verhuur van allerlei serviesgoed en andere artikelen was voorbehouden aan de weduwen van aansprekers om te voorzien in hun levensonderhoud.

In de algemene literatuur over begrafenisgebruiken in deze periode wordt vaak gewezen op het luiden van klokken, de opkomst van het begraven bij avond en het gebruik van koetsen. Deze gebruiken blijken in Alkmaar veel minder frequent voor te zijn gekomen dan men zou verwachten – het waren typische elementen voor zeer deftige begrafenissen. In Alkmaar was er nog een andere “buitengewone” handeling bij dit soort begrafenissen, namelijk het opzettelijk te laat in de kerk arriveren van de rouwstoet. Een gebruik dat in de algemene literatuur geheel onvermeld blijft, is het begraven kort voor zonsopgang. Dit werd in 1796 geïntroduceerd en was na een aantal jaren gebruikelijk bij vrijwel alle begrafenis binnen de kerk.

De archeologische vondsten leverden nog meer gegevens op die niet van schriftelijke bronnen bekend waren. Zo bleken de meesten te zijn begraven in hun gewone bedkleding en dit bleek ten dele zelfs te bestaan uit afgedragen en versleten chique kleding. Grafbijgiffen waren uiterst zeldzaam. Zelfs metalen knopen ontbreken en de paar keer dat er sieraden zijn gevonden lijkt er haast een vergissing in het spel te zijn geweest. In enkele graven zijn wel kunstgebitten, een heupband en breukbanden meegegeven. Opmerkelijk genoeg was er in de opgraving geen enkel onderscheid herkenbaar tussen begrafenissen van verschillende geloofsrichtingen. Hoewel een derde van alle begraven personen van Rooms-katholieke gezinde zal zijn geweest, was hiervan niets te merken. De enige uitzonderingen zijn een paar katholieke priesters die zijn bijgezet in volledig ambtstenuue en met het hoofd aan de oostzijde. Katholieke bijgiffen zoals rozenkransen, kruisen of katholieke penningen ontbreken volledig. In enkele graven zijn munten meegegeven, een gebruik dat lijkt te wortelen in Rooms-katholieke tradities van “Petrusgeld”, maar het blijkt in Alkmaar ook voor te komen bij Hervormden. Waarschijnlijk is het merendeel van de munten, vooral bestaand uit kleingeld in de kleinste denominaties, aangetroffen in de losse grond tussen de grafkisten, ook op deze wijze in de bodem van de kerk terecht gekomen. Niet alleen de dodenmunten maar ook de oriëntatie van de graven met het hoofd aan de westzijde was een gebruik dat van oorsprong gerelateerd was aan katholieke ideeën over de Wederopstanding, maar uiteindelijk een algemene praktijk was geworden.

Het derde deel van het hoofdstuk gaat nader in op de sociale verschillen zoals deze bij begrafenissen tot uitdrukking kwamen. Hiervoor zijn uiteenlopende schriftelijke bronnen gebruikt, met name de administratie van het Middel Op Begraven, van de Begraafboeken en enkele boedelinventarissen. Uit boedelinventarissen blijkt dat in de achttiende eeuw de kosten vooral bij voorname begrafenis enorm konden oplopen doordat niet alleen aan de kerk veel werd

betaald maar ook grote bedragen werden besteed aan een indrukwekkend escorte van de rouwstoet en aan een groots begrafenismaal naderhand. Een dergelijke begrafenis werd een publieke attractie, benadrukt door klogelui en het met opzet te laat in de kerk arriveren van de rouwstoet. Er moest zelfs worden betaald voor extra politiebegeleiding. Vanaf 1780 werden de begrafenissen evenwel veel soberder.

In de periode 1750-1830 traden er wijzigingen op in de begrafenisgebruiken. Uit een analyse van de administratie in de Begraafboeken blijkt dat rond 1750 het begraven in de kerk niet zo elitair was als men uit de literatuur over andere plaatsen zou verwachten: niet alleen de elite maar ook een grote middengroep van de bevolking werd er begraven. Het kerkhof was toen vooral bestemd voor de onvermogenen.²⁹⁶ Door de economische crises vanaf 1780 moesten velen evenwel hun eigendomsrechten op graven in de kerk opgeven en alleen de elite bleef de kerk als begraafplaats gebruiken. Ook bij deze begrafenissen was er nog een sterke versobering. Behalve financiële oorzaken zou hier ook een veranderde mentaliteit ten aanzien van begrafenissen een rol kunnen spelen. Naar dit aspect van begrafenissen in Nederlandse steden in deze periode is echter nog geen gericht onderzoek gedaan, zoals het bijvoorbeeld door Ariès wel voor Frankrijk en met name Parijs is verricht.

Tenslotte: voor onderzoek van begrafenisgebruiken blijkt het aanbevelenswaard om zoveel mogelijk uiteenlopende gegevens te combineren, uit zowel archeologische als archiefbronnen. Niet alleen worden door onderlinge vergelijking hypothesen geverifieerd of gefalsificeerd, maar ook bieden de diverse bronnen aanvullingen op lacunes in het beeld. Zonder archiefbronnen zou dit hoofdstuk een geheel andere strekking hebben gekregen, maar hetzelfde geldt indien de archeologische gegevens hadden ontbroken.

²⁹⁶ Er is weinig bekend van de verbreiding van het gebruik om in kerken te begraven. Ariès beschrijft dat begrafenissen van leken binnen kerken al vanaf de vroege Middeleeuwen plaats vonden ondanks herhaalde verboden via kerkelijke decreten (Ariès 1987, 55-61). Binski wijst erop dat (vooraanstaande) leken vanaf de zevende eeuw voornamelijk werden begraven in de portaal of in het atrium (voorhof) van een kerk en nog niet erbinnen. Pas in de twaalfde, dertiende eeuw werden behalve priesters ook koningen en adel binnen de kerk begraven, waarbij grafmonumenten werden geplaatst (Binski 1996, 57-77). Waarschijnlijk werd in de loop van de dertiende tot de vijftiende eeuw ook steeds vaker rijkere burgerij in de kerken begraven maar over deze verbreding van de begrafenisrechten is weinig bekend. Een hindernis bij dit onderzoek is dat we doorgaans (tot de eerste overgeleverde grafboeken) uit schriftelijke en andere bronnen vooral informatie gewaar zullen worden over de rijkste begrafenissen.

Bijlage 1 Archeologische vondsten

Deze bijlage bestaat uit vier onderdelen:

1A een overzicht van de nader onderzochte graven,

1B een index op de namen van onderzochte begrafenissen,

1C een lijst van enkele naamplaten van grafkisten die zijn gevonden in de grafkelder in het koor,

1D een lijst van munten en penningen gevonden in de losse grond.

1A Overzicht van de nader onderzochte graven

Met nader onderzochte graven worden alle geïdentificeerde graven bedoeld alsmede alle graven met grafvondsten. Ongeïdentificeerde individuen zonder verdere bijvondsten en losse vondsten zijn dus niet opgenomen in de lijst. Onderstaand is op volgorde van vondstnummer achtereenvolgens genoteerd: vondstnummer, grafplaats en niveau, datum van begraven, naam en leeftijd. Vervolgens zijn vermeld enkele eventuele bijzondere gegevens uit het fysisch-anthropologisch onderzoek, details van het graf, bijzondere bijgiften, textiel en dergelijke.

Een meer uitgebreide toelichting op de fysisch-anthropologische gegevens en op medische attributen is te vinden in Baetsen 2001. Van de ongeïdentificeerde individuen zijn de fysisch-anthropologische onderzoeksgegevens opgenomen van de veld-determinatie van F. Laarman. De informatie betreft voornamelijk pathologische aandoeningen. Lichaamslengte is alleen vermeld bij opvallend kleinere of langere personen (de lengte is "in situ" d.w.z. in het graf opgemeten door Laarman en is "berekend" bij het onderzoek door Baetsen). Voor een uitgebreidere beschrijving van de textielvondsten en dergelijke, zoals knopen en gespen, zij verwezen naar de publicatie Bitter 1999. Sommige textielvondsten hebben een eigen inventarisnummer gekregen en dit is er tussen haakjes bij gezet. De munten en penningen zijn gedetermineerd door B.J. van der Veen van het Koninklijk Penning Kabinet te Leiden.

- Vnr.1, Noordergang 296 niveau 1, ongeïdentificeerd kind 6-8 jaar (gegevens in Begraafboek kloppen niet).
- Vnr.2, Noordergang 288 niveau 1, 1-12-1809, Henrica Bouwina de Haan, 22 jaar (torsie trauma proximaal rechter radius). Textiel: fragment van zijden strikje (waarschijnlijk van doodshemd).
- Vnr.3, Noordergang 313 niveau 1, 23-11-1808, Abram Duits, 21 jaar (kruisschedel, email hypoplasie aan gebit).
- Vnr.4, Noordergang 287 niveau 1, 7-5-1798, Neeltje van der Stadt, 54 jaar. Detail graf: 1x handvat type 2. Textiel: (94GRK4A:) ongevoerd wollen mouwloos rijglijf, (94GRK4B:) biesjes, mogelijk van een vergaan linnen hemd.
- Vnr.5, Noordergang 321 niveau 1, 10-1-1811, Jan Herweg, 48 jaar (kruisschedel, pijprokersslijtage aan gebit). Textiel: zijden bandje, mogelijk van doodshemd.
- Vnr.6, Noordergang 338 niveau 1, 9-11-1813, Jan Hendrik Gram, 62 jaar (sacralisatie wervel L5; lichaamslengte in situ 155 cm en berekend 162,2 cm). Textiel en dergelijke: 2 benen knoopjes.
- Vnr.7, Noordergang 305 niveau 1, 26-12-1793, Aaltje Kist, 75 jaar (pathologie, arthrose in linker heupgewricht; vertebrale osteofytose).
- Vnr.8, Noordergang 304 niveau 1, 16-4-1799, Gijsberta van der Soest, 79 jaar (arthrose in rechter heupgewricht). Detail graf: 8x handvat type 1. Textiel: rand van gouddraad met zijde, aange troffen bij de hals (rand van kledingstuk ?).

- Vnr.9, Noordergang 329 niveau 1, 16-8-1803, Sara Antonia Vermels, 25 jaar (veel tandsteen aan gebit). Detail graf: 4x handvat type 1.
- Vnr.10, Noordergang 320 niveau 1, 12-5-1812, Barend Herreweg, 18 jaar (kruisschedel; gebit, sterke email hypoplasie aan gebit). Detail graf: 1x handvat type 2. Textiel: klein stukje van zijden bandje, zijden strik (waarschijnlijk van doodshemd).
- Vnr.11, Noordergang 295 niveau 1, 26-3-1776, Steven Gerrits, 77 jaar (vertebrale osteoarthrose; calcanei vertonen lichte osteofytose; rechter fibula heeft distaal osteofytose wschl. van fractuur, tibia is echter ongeschonden).
- Vnr.13, Noordergang bij koor niveau 1, beenderkist van minstens 4 personen. Textiel en dergelijke: wollen lint.
- Vnr.15, Koor 22 niveau 1, 5-10-1818, Aaron Johan du Tour, 72 jaar (DISH, ankylose van sacrum met pelvis, sternum en ribben, wervels; aangetast zijn ook clavicula, scapula, ellebogen, femur, tibia, fibula, calcanei, entesopatieën; scoliose van rug). Details graf: 5x handvat type 3. Er is bij het hoofd vermoedelijke kussenvulling aangetroffen bestaande uit gedroogd zeewier. In de kist bevond zich een vilten bekleding. Textiel en dergelijke: een benen knoopje.
- Vnr.18, Noordergang 312 niveau 1, 3-2-1810, Trijntje van Hoorn, 62 jaar (lichaamslengte in situ 142 cm en berekend 153,6 cm).
- Vnr.19, Noordergang 328 niveau 1, 7-2-1827, doodgeboren dochter van C.G. van Genderen.
- Vnr.22, Noordergang 337 niveau 1, 17-10-1807, Dirk Houtkoper, 2 jaar.
- Vnr.23, Koor 54 niveau 1, 26-7-1814, Jan Kroone Kleeff, 65 jaar (vertebrale osteofytose, verbening kraakbeen tussen sternum en ribben; pijprokersslijtage aan gebit; lichaamslengte in situ 166 cm en berekend 172,4 cm). Textiel en dergelijke: kleine fragmenten wollen weefsel, 4 benen knopen.
- Vnr.30, Koor 47 niveau 1, 20-7-1825, Cornelia Lieveloo, 71 jaar (sterke osteofytvorming in ellebogen en knieën, ankylose van enkele polsgewrichtjes, periostitis aan linker fibula). Detail graf: 1x handvat (type niet te bepalen).
- Vnr.32, Noordergang bij koor niveau 1, niet geïdentificeerde baby. Detail graf: kopspijkertekst op kistdeksel C of G (meerdere letters ?), van koperen spijkertjes met bolle kop diam. 8 mm.
- Vnr.33, Noordergang bij koor niveau 1, ongeïdentificeerde baby. Detail graf: kopspijkertekst op kistdeksel niet leesbaar; gemaakt van koperen spijkertjes met bolle kop diam. 8 mm. Textiel: fragment van zijde.
- Vnr.34, Noordergang bij koor niveau 1, ongeïdentificeerde volwassene. Textiel en dergelijke: twee koperen haakjes.
- Vnr.35, Noordergang bij koor niveau 1, ongeïdentificeerde baby. Textiel: zijden strikje.
- Vnr.36, Noordergang 375 niveau 1, 31-1-1740, Christina Pagenstegger, kind. Detail graf: munten op de ogen, namelijk twee achttiende-eeuwse duiten uit de Nederlanden (niet te determineren). In de corrosie bevinden zich nog oogharen. Textiel en dergelijke: twee wollen haarlinten, een bronzen knoop en twee bronzen/koperen haakjes.
- Vnr.37, Koor 80 niveau 1, 12-5-1742, Pieter Schagen, leeftijd onbekend (ouder dan 62; kruisschedel; vertebrale osteofytose). Detail graf: 2x handvat type 2.
- Vnr.38, Koor 46 niveau 1, 23-5-1828, Maria van Heusden, 62 jaar (ankylose van borstwervels; scoliose).
- Vnr.39, Koor niveau 2, ongeïdentificeerde jongvolwassen vrouw. Detail graf: 1x handvat type 1.
- Vnr.40, Koor 56 niveau 1, 7-7-1812, Klaas Brugge, leeftijd onbekend (wschl. ouder dan 70; lichte osteofytose aan apex dentis; verbening kraakbeen tussen sternum en ribben; vertebrale osteofytose; aangeboren fusie van 1^e en 2^e linkerrib; email hypoplasie en pijprokersslijtage aan gebit). Textiel en dergelijke: bronzen knoopje ter hoogte van nek.
- Vnr.41, Koor niveau 1, ongeïdentificeerde volwassene vrouw. Detail graf: 4x handvat type 2, een grote "spijker" met moer.
- Vnr.43, Koor 26 niveau 1, 17-12-1828, Hendrik Adriaan Daey, 32 jaar. Detail graf: 6x handvat type 2. Textiel: enkele kleine fragmenten zijde.

- Vnr.45, Koor 44 niveau 1, 24-12-1806, Jan Jacob Helling, 3 jaar. Textiel: fragmenten van zijden kapje, spelden.
- Vnr.46, Koor 77 niveau 1, 30-1-1823, Dirk Dappelius, 88 jaar. Medisch attriboot: complete breukband voor rechter liesbreuk. Textiel en dergelijke: een benen knoopje.
- Vnr.47, Koor 90 niveau 1, 16-8-1825, Gerrit Smit, 74 jaar (kruisschedel). Detail graf: 7x handvat type 2.
- Vnr.48, Noordergang 347 niveau 1, 25-11-1825, Jan van den Toorn, 87 jaar (vertebrale osteoartrrose; alle gebitselementen voor de dood verloren; lichaamslengte in situ 175 cm en berekend 175,6 cm). Detail graf: turf onder het hoofd. Textiel en dergelijke: tien fragmenten grof wollen weefsel van diverse afmetingen, fragmenten van wollen breiwerk (mogelijk kousen), een knoopje.
- Vnr.50, Noordergang 382 niveau 1, 15-3-1785, Adrianus Blom, 45 jaar (lichte vertebrale osteofytose; pijprokersslijtage aan gebit). Medisch attriboot: breukband (gebroken).
- Vnr.54, Noordergang 348 niveau 1, 3-5-1737, Pieter Comans, circa 45 jaar (vertebrale osteofytose; pijprokersslijtage aan gebit; lichaamslengte in situ 173 cm en berekend 172,2 cm).
- Vnr.55, Koor 27 niveau 1, 12-1-1829, Pieter Boersen, 70 jaar (vertebrale osteofytose; zware humeri waarvan de rechter met extra sterk ontwikkelde spieraanhechtingen; ankylose van rechter dijbeenkop en heupgewricht maar linkerzijde onaangetast; email hypoplasie en pijprokersslijtage aan gebit).
- Vnr.56, Noordergang 381 niveau 1, 9-12-1820, Maria Fiene, 29 jaar (email hypoplasie aan gebit). Textiel: zijden haarlint, twee zijden linten in kruisvorm, zijden strikje (vermoedelijk van doodshemd).
- Vnr.57, Koor 45 niveau 1, 23-7-1777, Alida Christina Schoenmaker, 58 jaar (lichte vertebrale osteofytose; klein bekken met ernstige arthrose van heupgewrichten, slijtage opmerkelijk). Detail graf: 1x handvat type 1. Textiel en dergelijke: 5 fragmenten zijde, koperen speld in haar, gouden vriendschaps- of trouwring met twee handjes die elkaar vastgrijpen (de handjes wit geëmailleerd. De binnenmaat is 15,5 mm.).
- Vnr.58, Koor niveau 1, ongeïdentificeerde oude vrouw (skelet incompleet). Textiel en dergelijke: zijden strikje (waarschijnlijk voor doodshemd), twee fragmentjes wollen weefsel beide met een haakje, twee knopen, diverse spelden.
- Vnr.59, Noordergang 362 niveau 1, ongeïdentificeerd kind van ca. 10 jaar (gegevens in Begraafboek kloppen niet) (email hypoplasie aan gebit).
- Vnr.61, Koor 92 niveau 1, 26-5-1828, Johan Ferdinand van Geel, 56 jaar (lichaamslengte berekend 176,6 cm). Detail graf: 5x handvat type 2.
- Vnr.62, Koor niveau 1, 12-11-1782, Aafje Paardekoper, vrouw van Pieter Klaverweij (volgens doopregisters R.K. gedoopt). Detail graf: 1 munt links van het hoofd, een vermoedelijke achttiende-eeuwse duit (niet te determineren).
- Vnr.63, Noordergang 361 niveau 1, kind (met Vnr.64 twee kindergraven: 1-2-1808, Gerrit Colom, 1 jaar; en 9-7-1808, Maartje Colom, 9 maanden). Textiel: zijden strikje, waarschijnlijk voor doodshemd.
- Vnr.64, Noordergang 361 niveau 1, kind (met Vnr.63 twee kindergraven: 1-2-1808, Gerrit Colom, 1 jaar; en 9-7-1808, Maartje Colom, 9 maanden).
- Vnr.65, Koor niveau 1, ongeïdentificeerde volwassen vrouw (skelet incompleet). Detail graf: 2x handvat type 1. Textiel: zijden haarlint.
- Vnr.66, Koor niveau 1, ongeïdentificeerde volwassen vrouw. Detail graf: 1x handvat type 1.
- Vnr.67, Koor 116 niveau 1, 26-5-1790, Wilhelmina Hoefman, 71 jaar (vertebrale osteofytose; osteoartrrose aan kniegewrichten; lichaamslengte in situ 170 cm en berekend 169,5 cm). Detail graf: 5x handvat type 1. Textiel: klein fragment van zijden haarlint.
- Vnr.68, Noordergang 380 niveau 1, 6-5-1767, Cornelia Winkel, 59 jaar (ankylose borstwervels, scoliose, vervorming wervellichamen, zware osteofytvorming aan facetten; email hypoplasie aan gebit; skeletlengte in situ 144 cm).

- Vnr.69, Noordergang 379 niveau 1, 7-3-1826, Barendje van de Schild, 64 jaar.
- Vnr.70, Koor 114 niveau 1, 13-4-1822, pastoor Joannis Kok, 62 jaar. Detail graf: begraven met het hoofd naar het oosten gekleed in ambtstenue; 1x handvat type 1, 5x handvat type 5. Textiel en dergelijke: (94GRK70A) met bloemmotieven beschilderde zijden kazuifel met opgenaaide brokaatbanden, (94GRK70B) zijden stola van dezelfde stof, (94GRK70C en 70D) schoenen met (vergaan) bovenblad van textiel circa maat 39-40, (94GRK70E) gebreide wollen kousen, (94GRK70F) pruik van paardenhaar op zijde met korte bruine krullen.
- Vnr.71, Noordergang 378 niveau 1, 9-8-1817, Frederik Muller, 37 jaar (email hypoplasie aan gebit).
- Vnr.72, Noordergang 373 niveau 1, 1-12-1801, Isaac van der Steen, 69 jaar. Detail graf: in de grafkist een zestiende-eeuwse Hollandse penning (Bourgondische Nederlanden, niet nader determineerbaar). Medisch attriboot: breukband (gebroken). Textiel en dergelijke: paar minuscule fragmenten wollen weefsel, gekleefd aan haken en oogjes, zijden strikje, diverse kleine stukjes zijde (van strikje?), (fragmenten van) minimaal 24 haken en oogjes, 9 benen knopen, spoelvormig zwart houten object (een zware knoop?).
- Vnr.73, Koor 136 niveau 1, 13-2-1830, Jeannette Agnes van Deelen, 68 jaar (genezen fractuur aan rechter sleutelbeen).
- Vnr.74, Koor 59 niveau 1, 26-2-1827, Helena van der Schild, 70 jaar (scoliose, ankylose van de rugwervels met brug linksvoor tussen wervellichamen, alle facetten osteofytvorming; entesopatie aan patella, crista iliaca, calcaneus en linker aspera, mogelijk DISH maar niet zeker; periostitis aan rechter scheenbeen). Detail graf: 6x handvat type 2. Op de bodem van de grafkist lag zaagsel (dit zit deels nog op kleding gekleefd). Textiel en dergelijke: (94GRK74A:) wollen lakens jak/lifje met rijgvetersluiting en mouwen, vermoedelijk niet gevoerd, (94GRK74B:) fragmenten van wollen voering van onbekend kledingstuk, (94GRK74C:) fragmenten van wollen damast, (94GRK74D:) fragmenten van wollen damast, (94GRK74E:) zijden strikje, (94GRK74F:) zijden haarband. Haardracht: haar opgestoken in een knot.
- Vnr.75, Koor 113 niveau 1, 12-8-1809, Jan Baptist Peeters, 43 jaar (lichaamslengte in situ 165 cm en berekend 173 cm).
- Vnr.76, Noordergang 372 niveau 1, 11-10-1787, Maartje van Gelderen, 70 jaar (vertebrale osteoartrorse; slijtage in kniegewrichten). Textiel: fragment van zijden haarlint.
- Vnr.78, Koor 60 niveau 1, 14-12-1828, Lucas Boerhave, 30 jaar (email hypoplasie aan gebit). Textiel: fragment van wollen kous.
- Vnr.79, Koor 95 niveau 1, 17-10-1789, Trijntje Kuiper, 68 jaar (verbening strottehoofd; Fossa van Allen caput femur links en rechts; cortical defect proximaal linker femur; spondylolysis degeneratief (eburnatie en osteofytvorming) in verscheidene ruggenwervels; ankylose in ruggenwervels; email hypoplasie aan gebit).
- Vnr.80, Koor 96 niveau 1, 10-1-1805, Willem Bruinvis, 4 dagen.
- Vnr.81, Koor 28 niveau 1, 4-2-1800, Johanna Verburg, 60 jaar (foramen sternale). Medisch attriboot: breukband (gebroken). Textiel en dergelijke: een benen knoopje.
- Vnr.82, Koor 43 niveau 1, 5-12-1795, Anna Maria Rogge, 4 en een half jaar.
- Vnr.83, Koor 112 niveau 1, 25-11-1820, Maria Dorothea Bergknegt, 78 jaar. Textiel en dergelijke: haarband van glanzende zijde, bij de haarband een bronzen speld, fragmenten wollen weefsel, fragmenten wollen breiwerk (trui?).
- Vnr.84, Koor niveau 1, ongeïdentificeerd kind van circa 6 maanden. Textiel: fragment van zijden strikje.
- Vnr.86, Koor 72 niveau 1, 29-7-1825, Anna Maria Petronella Ausems, 12 jaar.
- Vnr.88, Koor 62 niveau 1, 10-5-1824, Trijntje Kuiper, 40 jaar (os acromiale zowel linker als rechter scapula; vertebrale osteofytose; lichaamslengte in situ 172 en berekend 172,7 cm).
- Vnr.91, Koor 110 niveau 1, 10-5-1830, Hendrika Weyns, 62 jaar (heupslijtage rechts, links niet te beoordelen). Textiel en dergelijke: stukjes wollen rand met metalen beugeltje (kapje?).
- Vnr.92, Koor 109 niveau 1, 8-10-1789, Otto van Westreenen, 72 jaar (verbening strottehoofd; ver-

tebrale osteofytose; ankylose in sacrum linkerbekkenhelft; verbening kraakbeen tussen sternum en ribben; sterke slijtage van voortanden maar achter minder, hij heeft wellicht alleen met voortanden gegeten vanwege pijnlijke ontstekingen achter).

Vnr.93, Koor 32 niveau 1, 14-12-1827, Witse Sybrand Stooker, 80 jaar (DISH, kyfose, ankylose en botbrug rechtsvoor langs wervellichamen, vertebrale osteofytose, entesofytvorming langs crista iliaca, calcaneus, linea pulpitae tibia en patella; spina bifida door onvolledige sluiting van wervelbogen in heiligbeen). Detail graf: 1 koperen spijkertje met bolle kop diam. 8 mm.

Vnr.94, Koor 29 niveau 1, 7-9-1759, Geertruij Schut, leeftijd onbekend. Textiel: twee fragmenten van wollen kledingstuk.

Vnr.96, Koor 42 niveau 1, 29-9-1801, Arie Wit, 70 jaar. Detail graf: 5x handvat type 2. Textiel: fragment van wollen weefsel.

Vnr.97, Zuidergang bij koor niveau 1, ongeïdentificeerde baby. Detail graf: in de kist een Bezemstuiver uit Friesland (1619-1664; Verkade 1834 130.5/6). Textiel en dergelijke: twee fragmenten van zijden lint met twee spelden.

Vnr.98, Zuidergang 383 niveau 1, 19-5-1802, Jannetje Rentmeester, 62 jaar (periostitis aan beide tibia, metatarsalia, patella's, distale deel humeri en proximale deel van ulna). Detail graf: in de kist een duit uit Gelderland (1739-1757; Verkade 1834 19.5/6). Textiel en dergelijke: kleine textielfragmentjes en twee spelden.

Vnr.100, Koor 97 niveau 1, 6-7-1798, Jannetje Snoek, 20 weken.

Vnr.102, Koor 98 niveau 1, ongeïdentificeerde baby (gegevens in Begraafboek kloppen niet). Textiel en dergelijke: twee fragmenten zijden lint met een speld.

Vnr.103, Koor niveau 1, ongeïdentificeerde volwassen man. Detail graf: 2x handvat type 2.

Vnr.104, Zuidergang bij koor niveau 1, ongeïdentificeerde baby. Detail graf: onder het babykistje twee munten, namelijk achttiende-eeuwse duiten uit de Nederlanden (niet te determineren).

Vnr.105, Zuidergang 379 niveau 1, 30-1-1794, Jan Harmensz. Veenkamp, 36 jaar (vertebrale osteofytose; pijprokersslijtage aan gebit; lichaamslengte in situ 162 cm en berekend 174,7 cm).

Vnr.106, Zuidergang bij koor niveau 1, ongeïdentificeerde baby. Textiel en dergelijke: diverse zeer kleine textielfragmenten op het hoofd met 28 spelden, deel van kralensnoer met ronde glazen kraaltjes met als sluiting een S-vormig glazen haakje.

Vnr.110, Zuidergang 376 niveau 1, 14-11-1737, Johanna Grootlant, circa 25 jaar.

Vnr.111, Zuidergang 377 niveau 1, 17-3-1806, Zacharias de Medius, 82 jaar.

Vnr.112, Zuidergang bij koor niveau 1, ongeïdentificeerde baby/kind. Detail graf: in de kist resten textiel met versiering van bloempjes van filégaren met glazen kralen in het midden van elk bloemblad. Textiel en dergelijke: 5 beschadigde schijfvormige knooppkernen (hout of been), koperen speld, kleine koperen nestel.

Vnr.113, Zuidergang 380 niveau 1, 9-9-1826, Aafje Verhoeve, 22 jaar (email hypoplasie aan gebit).

Vnr.114, Zuidergang 366 niveau 1, 27-2-1810, Jeremias de Molijn, 73 jaar.

Vnr.115, Zuidergang 349 niveau 1, 10-5-1800, dochter van T. Bradé, 8 dagen.

Vnr.116, Koor 38 niveau 1, 22-12-1820, Hendrik Vlasbloem, 81 jaar (vertebrale osteofytose). Detail graf: 7x handvat type 2. Textiel en dergelijke: (94GRK116A:) wollen damast hemdrok met dubbele knoopsluiting, (94GRK116B:) met wol gevoerde fijne wollen "gezondheid" met dubbele knoopsluiting, (94GRK116C:) onbekend wollen kledingstuk met knoopsgaten, (94GRK116D:) onbekend wollen kledingstuk met fijne wollen voering, (94GRK116E:) fijn wollen weefselfragment (voering?), (94GRK116F:) wollen keper-weefsel, (94GRK116G:) zijden band met twee knoopsgaten (van kledingstuk), (94GRK116H:) grote rechthoekige wollen lap (gezondheid?), (94GRK116I:) onbekend kledingstuk van grof wollen weefsel, (94GRK116K:) gebreide wollen kousen, (94GRK116L en 116M:) twee zijden strikjes, voorts een reeks textielknopen op de rugzijde van 94GRK116A en een benen knoopje.

Vnr.118, Zuidergang bij koor niveau 1, beenderkist minimaal 3 baby's. Textiel en dergelijke: textielfragmentje, fragment wollen draadjes van mengweefsel, 8 koperen spelden.

Vnr.121, Koor niveau 2, ongeïdentificeerde man van 30-50 jaar. Detail graf: 5x handvat type 2, een

- grote "spijker" met een moer. Textiel en dergelijke: veel kleine fragmenten textiel, 4 benen knopen.
- Vnr.125, Koor 47 niveau 2, Johanna Cornelis van der Nolle, 23-2 1820, 29 jaar. Detail graf: 8x handvat type 4. Textiel en dergelijke: fragment zijde, fragment wollen weefsel, een gouden oorbel bestaande uit een ovalen beugel met een simpele gouden halve bol als ornament.
- Vnr.127, Koor niveau 2, ongeïdentificeerde vrouw van 40-60 jaar. Textiel en dergelijke: haar met de koperen beugel van een 'pol' (bruin haar, in vlechten opgestoken onder de pol).
- Vnr.130, Zuidergang 350 niveau 1, 17-1-1815, Anna Margaretha Elscher, 84 jaar. (vertebrale osteofytose; alle elementen gebit voor de dood verloren). Textiel en dergelijke: op het hoofd fragment van kapje en haarband van zijde.
- Vnr.131, Koor 114 niveau 2, 4-9-1819, pastoor Engelbertus Vinkestijn, 53 jaar. Detail graf: begraven met het hoofd naar het oosten gekleed in ambstenuue. Bijgift bij de hand een duit uit Gelderland uit 1703 (Verkade 1834 19.3). Textiel en dergelijke: (94GRK131A:) zijden damasten kazuifel met brokaatbanden versierd, (94GRK131A:) zijden stola van dezelfde stof, (94GRK131C:) fijne wollen tunica, (94GRK131D:) wollen bonnet met zijden voering, (94GRK131E:) pruik van paardenhaar op zijde met korte bruine krullen, (94GRK131F:) linten van goudbrokaat, (94GRK131G en 131H:) gebreide wollen kousen, (94GRK131I en 131K:) schoenen (alleen de leren zolen met lage hak zijn bewaard, bovenbekleding van textiel vergaan, circa maat 38-41).
- Vnr.132, Koor 39 niveau 1, vrouw van circa 48 jaar (gegevens in Begraafboek kloppen niet). Detail graf: 7x handvat type 2.
- Vnr.133, Zuidergang 344 niveau 1, 3-9-1825, Johanna Lieveloo vrouw van L.J. Lefebre. Textiel: fragment wollen weefsel, 4 kleine fragmenten wol (waarschijnlijk voering).
- Vnr.135, Koor niveau 2, ongeïdentificeerde oude man. Detail graf: 10x handvat type 1. Bovenop de deksel lag (Vnr.134) een duit uit Holland van 1702 (Verkade 1834 57.6). Textiel en dergelijke: een benen knoop gevonden op bovenlichaam.
- Vnr.137, Zuidergang bij koor niveau 1, ongeïdentificeerde baby. Textiel: zijden strikje.
- Vnr.138, koor 41 niveau 2, 19-9-1811, R.K. pastoor Johannes van Beek, 73 jaar. (skeletlengte in situ 178 cm.). Detail graf: begraven met het hoofd naar het oosten gekleed in ambstenuue; 7x handvat type 2. Textiel en dergelijke: zijden bandje, fragment van zijden band met leer, fragment zijden band, fragment van zijden band met leer, schoenen (alleen de leren zolen met lage hak zijn bewaard, bovenbekleding wschl. textiel, circa maat 42), zes benen knooppjes.
- Vnr.142, Koor 46 niveau 3 (volwassen man; volgens de grafboeken ligt op niveau 3 Cornelia Valk, met daaronder op niveau 4:), 4-7-1778, Albert Valk, 59 jaar. Textiel en dergelijke: (94GRK142A:) wollen borstlap, (94GRK142B:) vest van wollen damast, gesloten met "stofknopen", (94GRK142C:) ongevoerd wollen hemdrok met dubbele knoopsluiting met benen knopen.
- Vnr.143, koor niveau 3, ongeïdentificeerde man van 40-80 jaar. Textiel en dergelijke: koperen kledinghaakje.
- Vnr.145, koor niveau 3, uit knekelkist. Textiel: fragment grof wollen weefsel.
- Vnr.146, Koor 31 niveau 1, 26-11-1770, Johanna de Craan, leeftijd onbekend (berekend circa 44 jaar; lichte vertebrale osteoartrrose). Detail graf: 4x handvat type 1. Textiel en dergelijke: twee gouden oorbellen met diamantjes in zilveren zetting.
- Vnr.147, Koor 30 niveau 2, 10-6-1809, Dirk Roleeuw l'Epie, circa 80 jaar (hij staat in 1751 ingeschreven aan de Leidse Universiteit). Detail graf: 7x handvat type 5. Textiel en dergelijke: diverse kleine textielfragmenten, twee benen knooppjes.
- Vnr.148, koor niveau 1, ongeïdentificeerde man van 40-60 jaar. Detail graf: 2x handvat type 1. Textiel: fragmenten van wollen damast.
- Vnr.149, Koor 26 niveau 2, 28-12-1805, Adriana Maria Toulon, 62 jaar. Detail graf: begraven met het hoofd naar het oosten; 5x handvat type 2. Textiel en dergelijke: fragment van zijden band en bronsresten op het hoofd (draadversterking van een kapje ?), groot aantal kleine fragmen-

- ten van wollen jak/lijffe, een paar losse koperen haken en oogjes van ander kledingstuk, fragment van wollen breiwerk (waarschijnlijk kous).
- Vnr.150, koor niveau 2, ongeïdentificeerde vrouw van 40-80 jaar. Textiel: fragmenten van wollen kledingstuk (deel van gezondheid?), fragment van breiwerk.
- Vnr.152, koor niveau 2, ongeïdentificeerde volwassen man. Detail graf: 1x handvat type 1.
- Vnr.153, koor 25 niveau 1, ongeïdentificeerde vrouw van 40-60 jaar (gegevens in Begraafboek kloppen niet). Detail graf: 8x handvat type 1. Textiel en dergelijke: fragmenten wollen damast (jak?), stukje breiwerk, leren riem met fijn ruitjes-motief met een geelkoperen gesp.
- Vnr.154, koor niveau 2, ongeïdentificeerde oude man. Detail graf: 6x handvat type 2.
- Vnr.156, Zuidergang bij koor niveau 2, ongeïdentificeerde man van 30-50 jaar. Textiel: kleine fragmenten textiel.
- Vnr.157, koor 40 niveau 1, 17-2-1820, Gerard de Wijs, 33 jaar. Detail graf: 5x handvat type 2 en 2x type 1. Textiel: diverse fragmenten grof breiwerk.
- Vnr.158, koor 41 niveau 3, 18-2-1769, Pieter Bouman, leeftijd onbekend (30-50 jaar). Detail graf: 1x handvat type 1. Medisch attribuut: breukband (gebroken).
- Vnr.159, koor niveau 3, ongeïdentificeerde man van 25-30 jaar. Detail graf: 2x handvat type 1. Textiel en dergelijke: twee fragmenten zijden lint, twee benen knooppjes.
- Vnr.160, koor niveau 3, ongeïdentificeerde volwassen vrouw. Detail graf: 3x handvat type 1.
- Vnr.163, koor niveau 5, ongeïdentificeerde volwassen vrouw. Textiel en dergelijke: zilveren haar-speld.
- Vnr.164, koor 45 niveau 2, 1-2-1772, Gerrit van Manen Stuurman, 47 jaar. Detail graf: 3x handvat type 1. Textiel en dergelijke: een benen knoop.
- Vnr.165, Zuidergang 324 niveau 1, 7-11-1785, Albert Bakker, 70 jaar (verbening thyroïd en hyoid; vertebrale osteofytose; pijprokersslijtage gebit). Textiel: een paar kleine fragmenten wollen weefsel.
- Vnr.166, Zuidergang 325 niveau 1, 27-2-1827, Gerrit van de Pol, 86 jaar (verbening van thyroïd, xiphoides en kraakbeen tussen ribben en sternum; vertebrale osteofytose; gebit alle elementen voor de dood verloren).
- Vnr.167, Zuidergang 335 niveau 1, 6-11-1822, Klaasje de Geus, 27 jaar (lichaamslengte in situ 145 cm en berekend 148,1 cm).
- Vnr.168, koor niveau 5, ongeïdentificeerde volwassen man. Detail graf: 3x handvat type 1.
- Vnr.169, Zuidergang 309 niveau 1, doodgeboren zoontje van B van Barneveld. Detail graf: kop-spijkertekst op kistdeksel BVB. Textiel en dergelijke: een benen knooppje.
- Vnr.172, Zuidergang 326 niveau 1, 25-10-1792, Wilhelmina Klimmer, 82 jaar (slijtage van knieën bij distale femur gewrichten; osteofytose langs rand van de condylus lateralis rechts; cortical defect onder de rand van de caput femur). Textiel en dergelijke: (94GRK172A:) gebreide wollen mitaines, (94GRK172B:) gevoerd gestreept wollen jak met mouwen dat werd gesloten met haakjes en oogjes.
- Vnr.173, Zuidergang 333 niveau 1, 29-12-1804, Jan Schinge, 54 jaar (lichte periostitis aan linker tibia en zware aan linker fibula; osteoarthrose aan voeten; sterke knik in sacrum ter hoogte van 3^e sacrale lichaam; spina bifida vanaf 2^e sacrale lichaam; spondylolysis van wervel L5; vertebrale osteofytose; lichte email hypoplasie en pijprokersslijtage aan gebit).
- Vnr.176, Zuidergang 307 niveau 1, 21-2-1805, Melchior Puffius, 51 jaar (cortical defect aan rand linker caput femur; pijprokersslijtage gebit).
- Vnr.177, Zuidergang 298 niveau 1, 16-9-1814, Cornelia Bongaard, 54 jaar.
- Vnr.180, Zuidergang 315 niveau 1, 13-9-1757 een kind van Symon Voorhout.
- Vnr.181, Zuidergang 315 niveau 1, 9-6-1747, een kind van Leendert van Willigen. Detail graf: kop-spijkertekst op kistdeksel LVW, van koperen spijkertjes met bolle kop diam. 6 mm.
- Vnr.184, Zuidergang 316 niveau 1, 10-11-1805, Johanna Claverweide, anderhalve maand. Bijgift: 16 biconische kralen van bruingrijze gebakken klei, met een ijzerdraadje in de kern, grootte varieert van 12 tot 18 mm.

- Vnr.188, Zuidergang bij koor niveau 2, ongeïdentificeerde kind. Detail graf: op grafkist kopspijker-opschrift CVB (eerste letter niet compleet), van koperen spijkertjes met bolle kop diam. 8 mm. Textiel en dergelijke: 2 benen knooppjes.
- Vnr.189, Koor 44 niveau 3, 17-4-1800, Anna Pilger, 8 jaar. Textiel en dergelijke: twee kleine oorringetjes van brons.
- Vnr.191, Zuidergang 308v, 27-5-1800, Gerrit Roodhof, 51 jaar (verbening thyroid en xiphoidus; vertebrale osteofytose; pijprokersslijtage in gebit).
- Vnr.193, Koor 40 niveau 2, 25-2-1800, Gillis Schuit de Wijs, 30 jaar. Detail graf: 2x handvat type 1. Textiel en dergelijke: een handvol kleine fragmenten van fijn wollen weefsel (voering ?), 4 benen knopen.
- Vnr.194, Zuidergang 299 niveau 1, 9-8-1783, zoontje van Nicolaas Honkoop, 9 dagen, N.-H. gedoopt 3-8-1782. Detail graf: 4x handvat type 1. In de kist een duit van Holland uit 1702 (Verkade 1834 57.6).
- Vnr.201, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde man? van 30-60 jaar. Detail graf: turf onder het hoofd. Textiel en dergelijke: een ivoren knoop, een gegoten bronzen knoop, een metalen knoop (zilver ?), drie benen knopen.
- Vnr.202, Noorderkruis 100 niveau 1, 13-12-1764, Susanna van der Gronden, circa 75 jaar. Detail graf: turf onder het hoofd.
- Vnr.203, Noorderkruis 80 niveau 1, 17-6-1763, Trijntje van Bergen, circa 58 jaar (kruisschedel; osteoarthrose linkerheup, beide enkels en voeten; osteofytworming en osteoporose in enkele wervels; periostitis aan rechter fibula, enkelbeenderen, talus en licht op distale einde van tibia).
- Vnr.205, Noorderkruis 59 niveau 1, 6-7-1747, Geertruij Bindels, circa 55 jaar (kruisschedel).
- Vnr.206, Noorderkruis 79 niveau 1, 13-9-1822, Evert Willem Honkoop, 1 jaar.
- Vnr.208, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde volwassen vrouw. Textiel en dergelijke: textielfragmentje, 2 haakjes en 1 oogje.
- Vnr.210, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde kind. Textiel en dergelijke: fragment van zijden strikje, 4 fragmenten wollen weefsel, 5 haakjes en 2 oogjes.
- Vnr.211, Noorderkruis 57 niveau 1, 15-11-1826, Gerrit Moeriaans, 17 jaar. Detail graf: turf onder het hoofd.
- Vnr.212, Noorderkruis 58 niveau 1, 24-12-1750, Agnies Toscanen, circa 35 jaar (cortical defect onder rand van linker caput femur). Textiel en dergelijke: koperresten en textiel bij hoofd.
- Vnr.214, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde volwassen vrouw. Textiel: een fragment wollen haarlint, een fragment van wol op het hoofd.
- Vnr.215, Noorderkruis 95 niveau 1, 29-1-1774, Dirk Vester, 33 jaar. Detail graf: op de bodem van de grafkist lag zaagsel (er zit nog wat aan kleding gekleefd). Textiel: (94GRK215A:) wollen hemdrok met dubbele knoopsluiting met benen knopen, gevoerd, (94GRK215B:) gebreide wollen trui.
- Vnr.216, Noorderkruis niveau, ongeïdentificeerde baby. Bijgift: kleine knikker van steengoed.
- Vnr.217, Noorderkruis 75 niveau 1, 12-10-1808, Josefus Jacobus de Sonnaville, 9 jaar. Detail graf: turf onder het hoofd.
- Vnr.218, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde oude man. Detail graf: handvat (type onbekend). Textiel en dergelijke: klein fragment gestreept wollen weefsel, 1 benen knoop.
- Vnr.220, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerd kind. Detail graf: op buikhoogte werd een concentratie plantenaaadjes gevonden. Textiel en dergelijke: een benen knoopje.
- Vnr.221, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde oude vrouw (?). Detail graf: 3x handvat type 1. Textiel: 3 wollen linten, zeer fragmentarisch kledingstuk van wollen damast (patroon niet herkenbaar) met fijn wollen voering, drie stukken zijden haarlint.
- Vnr.222, Noorderkruis 35 niveau 1, 23-12-1808, Antje Krakeling, 54 jaar (verbening xiphoidus; foramen sternale; email hypoplasie aan gebit). Textiel: (94GRK222A:) fragment van wollen kledingstuk (jak ?) met knoopsluiting, (94GRK222B:) fijn wollen halsdoek, (94GRK222C:) ge-

- breide wollen kniekous, (94GRK222D:) fragmenten wollen kledingstuk, (94GRK222F:) fragment zijden weefsel.
- Vnr.223, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde man van 30-60 jaar. Detail graf: turf onder het hoofd. Bijgift: knikker van steengoed gevonden naast hoofd (wellicht naderhand met loopzand in de kist geraakt).
- Vnr.225, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerd (twee skeletten vermengd in graf). Textiel en dergelijke: zijden strikje, zijden lint, haar met veel spelden (vastzetten kapje?).
- Vnr.226, Noorderkruis 73 niveau 1, 11-3-1745, Hendrik de Graaff, leeftijd onbekend (40-80 jaar). Detail graf: op het voeteneind op de kistdeksel een rood aardewerken Nederrijns bord.
- Vnr.227, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde vrouw van 40-80 jaar. Detail graf: handvatten (type onbekend). Textiel en dergelijke: kleine fragmenten wollen weefsel.
- Vnr.228, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde volwassen man. Detail graf: 3x handvat type 2.
- Vnr.233, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde volwassen vrouw. Detail graf: turf onder het hoofd.
- Vnr.234, Noorderkruis 32 niveau 1, 6-10-1825, Burghardus Strackius, 84 jaar (genezen lichte periostitis aan linker fibula; vertebrale osteoarthrose; osteofytvorming langs de rand van incisura radialis ulnae beide zijden). Detail graf: 5x handvat type 2. Textiel en dergelijke: 4 benen knopen.
- Vnr.236, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde kind. Textiel: fragmenten van smalle zijden bandjes.
- Vnr.239, Noorderkruis 30 niveau 1, 8-5-1819, Anna Banning, 54 jaar.
- Vnr.242, Noorderkruis 89 niveau 1, 16-2-1822, Cornelis van Oostveen, 68 jaar. Detail graf: 7x handvat type 2, turf onder het hoofd.
- Vnr.243, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde peuter. Textiel en dergelijke: textielfragmenten, o.a. stuk van bandje, in het haar met sporen van koperen spelden, wol en zijde (van een kapje?), een knoopje.
- Vnr.244, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde baby. Textiel en dergelijke: fragmentje zijde in haar, met sporen van koperen spelden.
- Vnr.252, Noorderkruis 9 niveau 1, 5-12-1828, Jelderich Hanke, 59 jaar (osteofytvorming op apex dentis, vertebrale osteofytose; verbening xiphoidus; lichaamslengte berekend 173,8 cm). Detail graf: oesterschelpen in de kist, ongearticuleerd skelet; 4x handvat type 2.
- Vnr.255, Noorderkruis 8, 26-8-1816, Adriana de Vreede, 58 jaar.
- Vnr.257, Noorderkruis 11 niveau 1, 17-3-1801, Guurtje de Wit, 47 jaar. Detail graf: handvatten (type onbekend). Textiel: (94GRK257:) ongevoerd wollen jak/rijglijf met mouwen.
- Vnr.263, Noorderkruis 85 niveau 1, 31-8-1784, Christina van Rossum, 63 jaar (ernstige scoliose en ankylose, met veel osteofytose en porositeit; periostitis op beide fibula's).
- Vnr.264, Noorderkruis 25 niveau 1, 9-1-1801, Anna Nelisze, 87 jaar. Textiel en dergelijke: fragment van zijden kapje, een koperen haarspeld.
- Vnr.265, Noorderkruis 6 niveau 1, 19-4-1809, Barend Ibink, 55 jaar (periostitis aan beide fibulae en aan mediale zijde linker tibia; vertebrale osteofytose; verbening kraakbeen tussen sternum en ribben; email hypoplasie en pijprokersslijtage aan gebit). Textiel: zijden strikje, fragment van zijden strikje.
- Vnr.268, Noorderkruis 45, 14-4-1819, Anna Aquila, 65 jaar (ankylose borstwervels, vertebrale osteofytose; verbening kraakbeen ribben en sternum). Textiel en dergelijke: 15 fragmenten van een wollen kledingstuk, fragment van een zijden haarlint met een koperen speldje erin, 2 haakjes en een oogje, koperen gesp.
- Vnr.269, Noorderkruis 44 niveau 1, 20-9-1827, Johanna van het Land, 81 jaar (slijtage heupgewrichten; alle elementen gebit voor de dood verloren).
- Vnr.270, Noorderkruis 84 niveau 1, 4-5-1795, Cornelia Maria van Hoorn, 51 jaar (foramen olecrani; vertebrale osteoarthrose).

- Vnr.271, Noorderkruis 42 niveau 1, 19-1-1828, Klaas Nierop, 71 jaar (verbening thyroïd; lichte vertebrale osteofytose; alle elementen gebit voor de dood verloren). Textiel en dergelijke: drie benen knopen.
- Vnr.272, Noorderkruis 7 niveau 1, 16-4-1799, Jacoba Johanna Bergman, 89 jaar (lichte porositeit in olecranon; vertebrale osteofytose en ankylose aan wervels; fractuur rechter femur; alle elementen gebit voor de dood verloren; lichaamslengte in situ 144 cm).
- Vnr.273, Noorderkruis niveau 2, ongeïdentificeerde vrouw van 30-50 jaar. Detail graf: onder het hoofd biezen van biezenmat. Textiel en dergelijke: diverse kleine stukjes en een groot fragment kledingstuk, fragmenten van zijden lint, losse draadjes wol van een mengweefsel, een haakje.
- Vnr.275, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde kind. Textiel en dergelijke: een benen knoopje.
- Vnr.276, Noorderkruis 83 niveau 1, 14-6-1781, Jacobus Haringa, 38 jaar (periostitis beide tibia's en fibula's; vertebrale osteofytose; cribra orbitalia; pijprokersslijtage aan gebit).
- Vnr.281, Noorderkruis niveau 2, 3-8-1807, Anthonie Moot, 69 jaar. Textiel en dergelijke: koperen of bronzen ringetje (mogelijk een knooppkern), deel van onbekend wollen kledingstuk.
- Vnr.283, Noorderkruis 43 niveau 1, 31-12-1764, Margaretha Poelwij, 68 jaar (vertebrale osteoarthrose; aanzet tot partiële sacralisatie rechts).
- Vnr.284, Noorderkruis 46 niveau 1, 12-1-1790, Agatha Lucia Marchand, 26 jaar (kon niet lopen door aangeboren heupdislocatie; lichaamslengte in situ 145 cm). Bijgift: metalen heupband vanwege de heupafwijking. Textiel: fragmenten van een wollen kledingstuk met sluiting van haken en ogen.
- Vnr.285, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde baby/kind. Textiel en dergelijke: kleine koperen nestel. Bijgiften: 14 minuscule koperen/bronzen ringetjes diam. 2,5 mm (!) van onbekende functie, brokje gecorrodeerd koper/brons.
- Vnr.286, Noorderkruis niveau 1, knekelkist. Haardracht: haarvlecht met kleine koperen kopspeelden.
- Vnr.287, Noorderkruis 82, 14-5-1796, Dirk van Meijerik, 60 jaar (vertebrale osteofytose; pijprokersslijtage aan gebit).
- Vnr.289, Noorderkruis 81 niveau 1, 5-11-1789, Maria Klimmer, 74 jaar (vertebrale osteoarthrose). Detail graf: kist met handvat aan hoofdeinde (type onbekend; andere handvatten niet bekend).
- Vnr.290, Noorderkruis 5 niveau 1, 12-12-1809, Sara Groenhoff, 69 jaar (lichaamslengte in situ 142 cm en berekend 147,9 cm). Textiel: fragment wollen breiwerk, aangetroffen op het hoofd.
- Vnr.294, Noorderkapel F niveau 1, ongeïdentificeerde jong volwassen vrouw (skelet incompleet). Textiel en dergelijke: haar opgestoken, met vage afdruk van koper (pol ?), met daaraan vastgespeld met koperen kopspeelden fragmenten van zijden haarband.
- Vnr.298, Noorderkapel F niveau 1, ongeïdentificeerde volwassene. Textiel: een paar kleine wollen weefselfragmenten. Haardracht: haar met vlecht.
- Vnr.299, Noorderkapel F niveau 1, ongeïdentificeerde peuter. Textiel en dergelijke: zijden lint, een haakje en een oogje.
- Vnr.300, Noorderkruis 4 niveau 1, 11-3-1814, Guurtje Bruijneman, 67 jaar, als dochter van Pieter Bruijneman en Jannetje Keetman N.-H. gedoopt 2-11-1747 (skeletlengte in situ 146 cm). Detail graf: restanten van houtwerk onder het hoofd, waarschijnlijk van hoofdsteun. In de mondopening een achttiende-eeuwse duit uit de Nederlanden (niet te determineren).
- Vnr.303, Noorderkruis 62 niveau 1, 21-11-1779, Clasina Porcinus, 68 jaar (cortical defect rechter caput femur; vertebrale osteoarthrose; supra condyloid processus linker humerus congenitaal; lichaamslengte in situ 144 cm en berekend 151,2 cm). Textiel en dergelijke: fragmenten van de voorpanden van een gevoerd zijden kledingstuk, een fragment van een kledingstuk van een fijn wollen weefsel met voering, fragmenten van een leren riem versierd met ruitvormig stikwerk met een koperen of bronzen gesp.

- Vnr.304, Noorderkruis 3 niveau 1, 28-8-1800, Catharina van Daalhof, 16 jaar (foramen olecrani).
Detail graf: begraven met het hoofd naar het oosten.
- Vnr.305, Noordergang 157 niveau 1, 15-12-1826, Johanna Bootsman, 84 jaar. Textiel en dergelijke: een zijden haarlint, fragment van rossig lint, fragmenten van gebreide wollen trui, klein fragment wollen weefsel, een koperen haakje en oogje.
- Vnr.306, Noordergang 168 niveau 1, 7-12-1827, Anna Christina Wagenaar, 55 jaar.
- Vnr.307, Noordergang 153 niveau 1 24-12-1818, Johannes Goutier, 70 jaar.
- Vnr.308, Noorderkapel F niveau 1, ongeïdentificeerde vrouw van 30-50 jaar. Textiel: fragmenten van een wollen bandje, zijden strikje.
- Vnr.310, Noorderkapel F niveau 1, ongeïdentificeerde oude vrouw. Textiel: zijden strikje.
- Vnr.311, Noordergang 155 niveau 1, 13-8-1799, Johanna Maria Muller, 3 jaar.
- Vnr.312, Noordergang 155 niveau 1, 14-8-1805, Hendrik Muller, 2 weken.
- Vnr.313, Noorderkruis 56 niveau 1, 21-8-1792, Johanna Dunnebie, 19 jaar (email hypoplasie aan gebit).
- Vnr.314, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerd kind van 10-20 jaar. Detail graf: houtresten onder het hoofd, van hoofdsteen.
- Vnr.315, Noordergang 158 niveau 1, 1-2-1804, Maria Hessing, 54 jaar. Detail graf: 4x handvat type 2. Textiel en dergelijke: ovalen beugeltje van brons/koperdraad van een "pol", fragmenten van wollen kledingstuk.
- Vnr.316, Noordergang 154 niveau 1, 17-10-1814, Hendrik Hoogland, 81 jaar.
- Vnr.318, Noordergang 174 niveau 1, 25-10-1825, Margaretha Rosina Grabowski, 81 jaar.
- Vnr.319, Noordergang 172 niveau 1, 27-1-1823, Pieter Tamez Kuijper, 78 jaar.
- Vnr.320, Noordergang 162 niveau 1, 12-1-1820, Elisabeth Carlier, 65 jaar. Textiel en dergelijke: kleine fragmenten textiel, restanten van knopen.
- Vnr.322, Noordergang 160 niveau 1, 28-12-1775, Neeltje Sonnis, 49 jaar.
- Vnr.323, Noordergang 150 niveau 1, 4-3-1723, Jan van de Nollen, circa 55 jaar.
- Vnr.324, Noordergang 151 niveau 1, 10-2-1800, Hendrik Chistoffelsz., 9 en een half jaar.
- Vnr.326, Noordergang 192 niveau 1, ongeïdentificeerde baby. Textiel: fragment van wollen breiwerk.
- Vnr.327, Noorderkruis 61 niveau 1, 9-1-1794, Allotta Volders, 79 jaar (verbening kraakbeen tussen sternum en ribben; vertebrale osteofytose met lichte scoliose naar links; osteoarthrose aan heupen en knieën; alle elementen gebit voor de dood verloren). Textiel: fragmenten van wollen rijglijfje met vetersluiting.
- Vnr.333, Noordtransept niveau 1, in een beenderkist voor 1 volwassen man. Detail graf: een Heller (Judenpfennig) uit Frankfurt van 1821.
- Vnr.334, Noordergang 182 niveau 1, 9-7-1812, Willem Veen Verhoeve, 41 jaar.
- Vnr.335, Noordergang 181 niveau 1, 21-2-1820, Hendrica van Ommen, 23 jaar.
- Vnr.336, Noordergang 180 niveau 1, 12-2-1827, Johanna Christina Kornleijn, circa 48 jaar.
- Vnr.337, Noordergang 178 niveau 1, 2-6-1768, Guurtje Tromp, 60 jaar.
- Vnr.338, Noorderkruis 34 niveau 1, 5-1-1790, Jacob Midi, 53 jaar (verbening thyroid en hyoid; osteofytvorming op enkele wervels; pijprokersslijtage aan gebit).
- Vnr.339, Noorderkruis niveau 2, ongeïdentificeerde oude man (?). Textiel: zijden haarband.
- Vnr.344, Noordergang 228 niveau 1, 16-4-1822, Alida Koning, 92 jaar. Detail graf: 4x handvat type 2. Textiel en dergelijke: fragmenten van wollen rijglijf met vetergaatjes, op de stof groene roestvlekjes van haken en ogen van ander kledingstuk.
- Vnr.345, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde peuter. Textiel: fragmenten wollen weefsel, fragment zijden lint met daarop metaaldraad versierselen.
- Vnr.346, Noordergang 204 niveau 1, 4-2-1772, Hendrik de Jongh, 62 jaar.
- Vnr.347, Noordergang bij viering 194 niveau 1, 4-9-1784, Debora Tieleman, 83 jaar. Detail graf: 4x handvat type 1. Textiel en dergelijke: (94GRK347A:) ongevoerd wollen jak/rijglijf, (94GRK347B:) zijden haarband, (94GRK347C:) gouden filigrain ring met binnenmaat 15,5 mm.

- Vnr.348, Middengang 272 niveau 1, 2-1-1828, Klaas Klaver, 70 jaar (zware linker heup arthrose; vertebrale osteofytose; entesopatie aan crista iliaca, linea aspera, kleine en grote trochanter).
Textiel: klein fragmentje wollen weefsel.
- Vnr.349, Middengang (middengang) niveau 1, ongeïdentificeerde volwassene (zeer slecht geconserveerd). Detail graf: turf onder het hoofd, ook veel zaagsel bij het hoofd, 5x handvat type 4. Textiel: fragmenten van zwart zijden haarband.
- Vnr.350, Middengang 268 niveau 1, 2-6-1826, Gijsbert Rensen, 91 jaar (osteoarthrose aan beide schouders, knieën, enkels en voeten; wervels merendeel niet te beoordelen; lichaamslengte in situ 173 cm en berekend 174,3 cm).
- Vnr.351, Noordergang bij viering 190 niveau 1, 5-8-1815, Johannes Jozephus Fernink, 45 jaar. Textiel: fragmenten van rood wollen vest/hemdrok met knoopsgaten.
- Vnr.352, Noordergang 214 niveau 1, 10-7-1818, Jacomina Smit, 40 jaar. Detail graf: 1x handvat type 1 en 3x type 2. Textiel en dergelijke: fragmenten van wollen kledingstuk (jak/lijfe?), vier losse haakjes.
- Vnr.353, Noordergang bij koor 223 niveau 1, 2-6-1803, Cornelis Graafland, 67 jaar. Detail graf: handvatten (type niet te bepalen). Medisch attriboot: breukband (fragmentarisch). Textiel: deel van strik van wollen lint, wellicht van het onderhemd, met een kledinghaakje (van een ander kledingstuk) eraan gekleefd.
- Vnr.354, Noordergang bij viering 221 niveau 1, 10-10-1828, Nanning van Foreest, 72 jaar. Detail graf: 3x handvat type 2. Textiel en dergelijke: vier benen knopen.
- Vnr.356, Noordergang 203 niveau 1, 11-9-1795, Benjamin Lulius, 37 jaar. Detail graf: handvatten (type niet te bepalen).
- Vnr.357, Noordergang 149 niveau 1, 23-12-1740, Barentje Schoute (v.), circa 50 jaar. Textiel en dergelijke: op het hoofd fragmenten van zijden bandje met koper-resten (kapje?) en spelden.
- Vnr.358, Noordergang 189 niveau 1, 3-1-1812, Jacob Oijevaar, 57 jaar.
- Vnr.359, Noordergang 175 niveau 1, 27-4-1827, Willem Alexius Tuijn, 28 jaar.
- Vnr.360, Noordergang 185 niveau 1, 6-1-1808, Caatje Roelofs, 54 jaar.
- Vnr.361, Noordergang 222 niveau 1, 17-11-1763, Jan Peereboom, circa 75 jaar.
- Vnr.362, Noordergang 211 niveau 1, 15-12-1796, Geertruij Adolph, 71 jaar.
- Vnr.365, Noorderkruis 33 niveau 1, 3-5-1782, Trijntje Koning, 48 jaar (vertebrale osteoarthrose; email hypoplasie aan gebit).
- Vnr.368, Noordergang 201 niveau 1, 19-10-1815, Maria Brouwer, 23 jaar.
- Vnr.369, Noordergang 200 niveau 1, 5-12-1810, Douwe Ecoma, 33 jaar.
- Vnr.370, Noordergang bij viering 198 niveau 1, 1-11-1819, Dirk Jacobsz Krom, 96 jaar. Textiel: 2 fragmenten van zijden strikje(s).
- Vnr.371, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde man van 30-60 jaar. Detail graf: begraven met hoofd naar het oosten. Textiel en dergelijke: drie benen knopen.
- Vnr.373, Noorderkruis niveau 3, ongeïdentificeerde oude man. Textiel en dergelijke: twee benen knopen.
- Vnr.376, Noordergang 186 niveau 1, 20-5-1818, Helena Winkelhaak, 36 jaar. Detail graf: turfblok onder het hoofd.
- Vnr.380, Noorderkruis niveau 1, 14-10-1826, Jacob Koker, 66 jaar. Textiel en dergelijke: wollen veter van "gepunnikt" rond koord (sluiting van hemd?).
- Vnr.383, Noorderkruis niveau 2, ongeïdentificeerde oude vrouw. Textiel en dergelijke: fragmenten van zijden haarband en kopspelden in het haar.
- Vnr.387, Noordergang 196 niveau 1, 29-6-1828, Magteltje van Reijen, 64 jaar.
- Vnr.390, Noordergang 208 niveau 1, 13-12-1808, Wilhelmina Frederica Manot, 28 jaar. Textiel: wollen draadjes en enkele draadjes brokaat (met groene koperoxide), gevonden op middel.
- Vnr.391, Noordergang 210 niveau 1, 2-1-1823, Cornelis Stoel, 67 jaar. Textiel en dergelijke: een kopspeld.
- Vnr.394, Noorderkruis 29 niveau 1, 26-4-1788, Johannes Jacobus Janssen, 68 jaar (waarschijnlijk

- DISH, ankylose Th4 en Th5, botbrugvorming aan wervels, entesopatieën aan/op crista iliaca, grote en kleine trochanten, tuber ischiadicum, linea aspera, fossa trochanter en olecranon; porositeit en osteofyose aan extremis acromialis en sternalis van clavicula; email hypoplasie en pijprokersslijtage aan gebit). Detail graf: 1x handvat type 2 en 11x handvat type 1.
- Vnr.395, Noorderkruis 47 niveau 1, 17-11-1826, Jacoba Schroor, 46 jaar (verbening thyroid; vertebrale osteofyose). Textiel en dergelijke: fragmenten van wollen breiwerk, twee haakjes en twee oogjes.
- Vnr.397, Noordergang 197 niveau 1, 31-12-1799, Jan Best, 8 maanden.
- Vnr.398, Noordergang 209 niveau 1, 18-3-1815, Maria Jacoba Telvooren, 31 jaar. Textiel: fragment van zijden haarband.
- Vnr.399, Noordergang 195 niveau 1, 16-10-1826, Johanna Catherina Rittbergen, 76 jaar.
- Vnr.402, Noordergang 220 niveau 1, 26-3-1792, Francina Jacoba Burmanus, 56 jaar. Detail graf: volgens veldnotities "houtwol onder het hoofd" (of wellicht kussenvulling van gedroogd zeewier?). Textiel en dergelijke: zijden bandje met zijden strikken, zijden strikje, vele kleine fragmenten wollen weefsel, 5 haakjes en 2 oogjes.
- Vnr.403, Noorderkruis niveau 1, ongeïdentificeerde man van 20-40 jaar. Textiel en dergelijke: een benen knoop.
- Vnr.407, Noorderkruis niveau 3, ongeïdentificeerde man van 30-60 jaar. Textiel en dergelijke: twee benen knopen.
- Vnr.410, Noorderkruis 33 niveau 2, volwassen vrouw. Medisch attriboot: breukband (fragmentarisch).
- Vnr.412, Noordergang 218 niveau 1, 3-3-1791, Lijsbet Koelemans, 66 jaar.
- Vnr.413, Noordergang 207 niveau 1, 12-11-1792, Jan Coster, 70 jaar.
- Vnr.414, Noorderkruis niveau 3, ongeïdentificeerde man van 40-80 jaar. Textiel en dergelijke: drie benen knopen.
- Vnr.416, Noorderkruis 24 niveau 2, 2-11-1785, Jannetje Post (leeftijd onbekend, weduwe). Textiel en dergelijke: vier benen knopen.
- Vnr.417, Noordergang 199 niveau 1, 10-6-1790, Elisabeth Schagen, 67 jaar.
- Vnr.422, Middengang 269 niveau 1, 30-10-1810, Alida Hazelkamp, 69 jaar (sterke knie arthrose; vertebrale osteoarthrose).
- Vnr.430, Noorderkruis niveau 2, ongeïdentificeerde volwassene. Detail graf: "schaafsel matje" onder het hoofd (kussenvulling? Van gedroogd zeewier?).
- Vnr.433, Noorderkruis niveau 2, ongeïdentificeerde volwassene man. Textiel: zijden bandje op het haar.
- Vnr.434, Noorderkruis 31 niveau 1, 11-1-1827, Jan de Visser, 62 jaar (verbening kraakbeen tussen sternum en ribben en van thyroid; entesopatie aan trochanter major, linea palitea, tuber ischiaticum, crista iliaca; lichte pitting onderzijde acromion; ankylose en vertebrale osteoarthrose; pijprokersslijtage aan gebit). Textiel en dergelijke: 1 fragment textiel niet determineerbaar, vier benen knopen.
- Vnr.445, Noorderkruis niveau 3, ongeïdentificeerde volwassene van 20-40 jaar. Detail graf: begraven met het hoofd naar het oosten.
- Vnr.447, Noorderkruis niveau 4, ongeïdentificeerde man van 30-60 jaar. Textiel en dergelijke: drie benen knopen.
- Vnr.451, Noorderkruis 41 niveau 1, ongeïdentificeerd kind van circa 7 jaar (gegevens in Begraafboek kloppen niet) (zeer slecht melkgebit met ernstige cariës in alle 8 molaren en abces rond 1^e molar). Detail graf: op buikhoogte werd een concentratie plantenzaadjes gevonden. Textiel en dergelijke: zijden lint, 4 spelden. Haardracht: stuk van een haarvlecht.
- Vnr.464, Noorderkruis 25 niveau 3, 14-2-1758, Jan Barnebos, 78 jaar. Detail graf: onder het hoofd kippenveren, waarschijnlijk kussenvulling.
- Vnr.482, Noorderkruis niveau 4, ongeïdentificeerde oude vrouw. Textiel: fragmenten van een fijn wollen lint, paar kleine fragmenten van zijden lint op de borst gevonden (voor doodshemd),

- een hoeveelheid wollen draden lag in de lengterichting van de kist (restant van mengweefsel).
- Vnr.489, Noorderkruis niveau 2, ongeïdentificeerde volwassen vrouw. Textiel en dergelijke: fragmenten van zijden haarlinten (effenbinding, gaas) van 22 mm breed, met kospelden, fragmenten van wollen gebreide kousen, diverse kleine fragmenten fijn wollen weefsel, enkele fragmenten van haken en oogjes.
- Vnr.506, Noordergang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde volwassene. Detail graf: 5x handvat type 2.
- Vnr.510, Middengang 348 niveau 1, 30-10-1826, Wilhelmina Plagmans, 71 jaar (porositeit en osteofytvorming aan wervels).
- Vnr.511, Middengang 354 niveau 1, 12-10-1756, Geertruij Molhelm, circa 52 jaar.
- Vnr.512, Zuidergang 204 niveau 1, 29-11-1825, Gerardus van Bommel, 16 jaar.
- Vnr.513, Middengang 329 niveau 1, ongeïdentificeerd kind (Vnr.513, Vnr.532 en Vnr.533 drie kindergraven, waarvan geregistreerd staat op 18-8-1818, Anna Margaretha van Dalen, 3 weken).
- Vnr.515, Middengang 319 niveau 1, 24-4-1806, Jan van Leeuwen, 69 jaar.
- Vnr.517, Middengang 355 niveau 1, onbekend kind (niet opgezocht).
- Vnr.530, Middengang 341 niveau 1, 1-10-1819, Margaretha Wilhelmina Hamer, 2 jaar.
- Vnr.531, Middengang 340 niveau 1, 6-12-1804, Hendrik Goosen, 70 jaar (angulaire kyfose iets naar rechts door ingezakte wervels L1 en Th12, als gevolg van tuberculose; osteofyten en porositeit aan wervels; alle elementen gebit voor de dood verloren).
- Vnr.534, Middengang 339 niveau 1, 7-1-1783, Johanna Margaretha Winder, 38 jaar (slijtage kniegewrichten opmerkelijk voor leeftijd; email hypoplasie aan gebit).
- Vnr.536, Middengang 338 niveau 1, ongeïdentificeerd kind (met Vnr.535 twee kindergraven, één ervan is 27-7-1820, zoontje van F.C.W. Druivestuin, leeftijd onbekend). Detail graf: spijkertekst op deksel ..MON (eerste letter niet leesbaar, mogelijk I) van koperen spijkertjes met bolle kop diam. 6 mm, 2x klein handvat type 2. Textiel: zijden strikje.
- Vnr.537, Middengang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde oude vrouw. Detail graf: munten op de ogen, namelijk op elk oog 1 Cent van Nederland (1819-1877).
- Vnr.539, Noordergang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde volwassene. Detail graf: 3x handvat type 1, een grote "spijker" met een moer.
- Vnr.540, Noordergang 202 niveau 1, 13-11-1777, Godefrida Machteld Boor, 88 jaar. Detail graf: 1x handvat type 1 en 1x type 2.
- Vnr.541, Middengang 344 niveau 1, 24-4-1806, Meindert Boekhoud Brouwer, 33 jaar (ankylose door ingezakte wervels L3 en L2, verder wervels in goede staat; email hypoplasie aan gebit).
- Vnr.543, Noordergang bij viering niveau 4, ongeïdentificeerde volwassen man. Textiel: (94GRK543A:) wollen hemdrok (?), (94GRK543B:) onbekend wollen kledingstuk.
- Vnr.545, Noorderkruis niveau 5, ongeïdentificeerde volwassen man. Textiel: op het hoofd fragment van band, 4 fragmenten wollen weefsel.
- Vnr.546, Middengang 334 niveau 1, 12-4 1821, Jonkheer G.C. van Vladeracken, 58 jaar. Detail graf: spijkertekst op kistdeksel GCVV (GC staat boven de VV), glazen vaasje op voeteneinde op deksel.
- Vnr.549, Noorderkruis niveau 4, ongeïdentificeerde man van 30-50 jaar. Detail graf: 1x handvat type 1 en 2x type 2.
- Vnr.551, Middengang bij viering niveau 3, ongeïdentificeerde man van 30-50 jaar. Textiel en dergelijke: fragment van kledingstuk van grof wollen weefsel, een ronde koperen ring (functie onduidelijk), 5 ivoeren knopen, een benen knoop.
- Vnr.552, Noordergang bij viering 187 niveau 1, 4-4-1804, Antje Harp, 40 jaar. Detail graf: 3x handvat type 1. Textiel en dergelijke: fragmenten van twee zijden haarbandjes, diverse kleine wollen weefselfragmenten op het hoofd.
- Vnr.554, Middengang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde man van 20-40 jaar. Textiel en dergelijke: 3 kleine fragmenten textiel niet determineerbaar, klein fragmentje wollen weefsel met

- opgehaaid knoopje van paarlemoer, 11 paarlemoeren knopen met op een ervan nog herkenbaar een ingegraveerd stervormig motief, vier benen knopen.
- Vnr.555, Middengang 330 niveau 1, 2-3-1827, Gerard Vermeere Kloek, 61 jaar. Detail graf: 6x handvat type 2. Textiel en dergelijke: vele kleine fragmenten zeer fijn wollen weefsel, wellicht van een hemdrok, een benen knoop.
- Vnr.556, Middengang 333 niveau 1, 15-5-1829, Adolph Holland, 65 jaar.
- Vnr.559, Middengang 331 niveau 1, ongeïdentificeerde man van circa 69 jaar (gegevens in Begraafboek kloppen niet).
- Vnr.560, Middengang 332 niveau 1, 22-2-1732, Antje Bruijninks, 43 jaar.
- Vnr.561, Middengang 345 niveau 1, 9-2-1813, Matthijs Kuiper, 48 jaar. Detail graf: 5x handvat type 2. Textiel: diverse kleine fragmenten wollen weefsel.
- Vnr.562, Middengang 346 niveau 1, 16-3-1814, Servaas Colom, circa 48 jaar (osteofytvorming aan rechterkant wervels Th12-Th8; verbening thyroid). Medisch attriboot: ivoren kunstgebitje (brug tussen drie snijtanden middenvoor in onderkaak). Textiel en dergelijke: een fragment textiel niet determineerbaar, vier benen knopen.
- Vnr.563, Noordergang bij viering niveau 2, 31-8-1772, Andries Bootsman, 41 jaar. Textiel en dergelijke: twee benen knopen.
- Vnr.564, Noordergang bij viering niveau 3, ongeïdentificeerde man van 30-50 jaar. Detail graf: 2x handvat type 1.
- Vnr.566, Noordergang 212 niveau 1, 9-11-1791, Sophia baronesse van Deelen, 32 jaar. Detail graf: 6x handvat type 1.
- Vnr.567, Middengang 336 niveau 1, 5-10-1810, Egberdina Wilhelmina Stierling, 25 jaar. Detail graf: op de kist gespijkerde koperen naamplaat, ovaal model met vier koperen schroeven bevestigd met fraai cursief opschrift: Egberdina / Wilhelmina van Vladeracken / Gebn Stierling / Obiit 2 October / Ao 1810, bij de kist drie grote "spijkers" met moeren. Textiel en dergelijke: haken en oogjes.
- Vnr.568, Middengang 347 niveau 1, 16-12-1782, Jan Heerkamp, 77 jaar.
- Vnr.569, Middengang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde vrouw van 20-50 jaar. Textiel: enkele kleine fragmenten fijn wollen weefsel.
- Vnr.570, Middengang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde vrouw van 30-40 jaar. Textiel: fragmenten van zijden haarlint met kopspelden.
- Vnr.572, Middengang 318 niveau 1, ongeïdentificeerde vrouw van 40-80 jaar.
- Vnr.573, Middengang 337 niveau 1, ongeïdentificeerde vrouw van circa 33 jaar (laatst begraven in 1815 en in 1820 een kind) (email hypoplasie aan gebit). Detail graf: handvatten (type niet bekend) en spijkertekst op kistdeksel: MAS, daaronder staan een 18 en een 21 met ertussen een streep met boven de streep 5M en onder de streep 5D. NB Als voorlaast begraven is in Middengang 336 (van dezelfde eigenaar als 337) genoteerd: "8 Mei 1821 Maria Anna Story van Blokland, W. v. GP v. Vladeracken; het kind uit Nr.380 MGang van GP v. Vladeracken Den 6 Mei 1821 begraven alhier overgebracht".
- Vnr.575, Middengang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerd babygraf. Detail graf: aan het hoofdeinde 1x klein handvat type 2.
- Vnr.576, Middengang 343 niveau 1, 2-2-1807, Mathijs Volkers, 51 jaar.
- Vnr.587, Noordergang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde vrouw van 30-60 jaar. Detail graf: 1x handvat type 1. Textiel: fragmenten wollen weefsel.
- Vnr.590, Middengang bij viering (middengang) 338 niveau 2, 3-7-1765, Adriaan Bijl, 50 jaar. Detail graf: handvatten (type niet bekend). Textiel: fragmenten van gebreide wollen trui.
- Vnr.597, Noordergang 213 niveau 3, 4-4-1735, Jacob van Oudensteijn, circa 75 jaar. Detail graf: 6x handvat type 1.
- Vnr.599, Noordergang bij viering niveau 5, ongeïdentificeerde volwassene. Detail graf: handvatten (type niet bekend).
- Vnr.603, Middengang 334 niveau 2, 18-10-1806, Margaretha Petronella de Lange. Detail graf: met

- spijkers opgebrachte tekst op kistdeksel: M ... de LANGE (met eronder:) 1806: 1x handvat type 1, 8x handvat type 2. Textiel en dergelijke: kleine fragmenten textiel, kleine koperen kopspeelden in het haar.
- Vnr.606, Middengang bij viering niveau 2, 7-11-1780, Willemijntje van der Hoeven (gehuwd met Jan Otter, hun zoon Willem N.-H. gedoopt op 29-10-1737). Detail graf: bij het hoofd een duit van Holland uit 1702 (Verkade 1834 57.6).
- Vnr.609, Middengang bij viering niveau 3, ongeïdentificeerde man van 30-50 jaar. Textiel en dergelijke: diverse kleine fragmenten van vrij grof wollen weefsel, diverse kleine fragmenten van fijn wollen weefsel, kleine fragmenten van wollen lint, een zwart zijden strik, een benen knoop.
- Vnr.612, Middengang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde vrouw van 30-60 jaar. Textiel: fragmenten zijde.
- Vnr.615, Noordergang bij viering niveau 3, ongeïdentificeerde volwassene. Detail graf: 5x handvat type 1.
- Vnr.617, Noordergang bij viering niveau 5, ongeïdentificeerde man van 20-40 jaar. Detail graf: in de kist een achttiende-eeuwse munt (mogelijk Italiaans, niet te determineren).
- Vnr.621, Noordergang bij viering niveau 4, ongeïdentificeerde oude man. Detail graf: begraven met hoofd naar het oosten.
- Vnr.624, Noordergang bij viering niveau 4, ongeïdentificeerde oude man. Detail graf: handvatten (type niet bekend).
- Vnr.627, Middengang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde man van 30-60 jaar. Textiel: vele minuscule fragmenten van een kledingstuk van een zeer fijn mengweefsel met zijde (!), waarvan alleen de zijden draden nog over zijn, met twee benen knopen er nog aan vast.
- Vnr.632, Middengang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde oude vrouw. Textiel: (95GRK632A:) ongevoerd wollen jak/rijglijf, (95GRK632B:) fragment wollen weefsel, (95GRK632C:) fragment van zijden lintje.
- Vnr.640, Middengang bij viering 338 niveau 3, (volgens Begraafboek Theodorus Saskerus circa 70 jaar. 29-7 1762; niveau 4:) 2-6-1736, Levina van der Lijn, circa 59 jaar. Detail graf: handvatten (type niet bekend), spijkertekst op kistdeksel (fragmentarisch, niet leesbaar). Medisch attriboot: breukband (fragmentarisch).
- Vnr.642, Noordergang bij viering, niveau 5, ongeïdentificeerde man van 20-40 jaar. Detail graf: begraven met het hoofd naar het oosten, handvatten (type niet bekend).
- Vnr.648, Noordergang bij viering niveau 5, ongeïdentificeerde oude man. Textiel en dergelijke: fragmenten fijn geweven wollen band, koperen spelden, knopen.
- Vnr.650, Middengang bij viering niveau 3, 12-5-1780, Jacob Brouwer, 49 jaar. Textiel en dergelijke: een klein fragment wollen weefsel, twee benen knopen.
- Vnr.655, Middengang bij viering niveau "3" (niveau 3: kind begraven; maar in niveau 4:), 12-12-1795, Maria Elisabeth Kloek (wed Hendrik van Vladeracken), circa 60 jaar. Textiel en dergelijke: fragmenten breiwerk met aangekleefd (van ander kledingstuk) twee haakjes en twee knopen (koperen ringetje met maaswerk), haakjes en ogen.
- Vnr.668, Middengang bij viering niveau 3, ongeïdentificeerde vrouw van 30-40 jaar. Textiel en dergelijke: fragment van een wollen kledingstuk, met daarop roestplekken van kledinghaakjes, drie haakjes, een grote knoop.
- Vnr.683, Middengang bij viering niveau 4, 25-1-1774, Wilhelmina Berru, 77 jaar. Detail graf: 3x handvat type 1. Textiel en dergelijke: klein fragment zijden haarband, een paar kleine fragmenten van onbekend kledingstuk van wollen damast met een voering van rood grof wollen weefsel, een benen knoop, leren riemfragmenten met een bronzen gesp, achter op de riem kleine fragmenten van zeer fijn wollen weefsel. Haardracht: haar opgestoken in een knot; bij het haar fragmenten van een benen haarspeld.
- Vnr.684, Middengang bij viering niveau 4, ongeïdentificeerd. Textiel en dergelijke: fragment van leren riem.
- Vnr.688, Noordergang bij viering niveau 2, 29-7-1780, Maria Gla, 56 jaar. Detail graf: 3x handvat

- type 1. Textiel: (95GRK688A:) ongevoerd wollen mouwloos rijglijf, (95GRK688B:) fragmenten van onbekend wollen voorwerp, (95GRK688C:) fragment zijde (haarband of kapje).
- Vnr.689, Noordergang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde man van 30-40 jaar. Textiel: onherkenbare kleine fragmenten textiel.
- Vnr.698, Middengang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde oude vrouw. Detail graf: 2x handvat type 1.
- Vnr.699, Noordergang, kneelkist. Textiel en dergelijke: diverse brede riemfragmenten, waaronder een riemtong met gaten voor een gespsluiting en stukken met ingestempeld fijn ruitjesmotief.
- Vnr.700, Noordergang bij viering niveau 5, ongeïdentificeerde man van 30-60 jaar. Detail graf: 6x handvat type 1. Textiel en dergelijke: koperen/bronzen "dubbelknoop" (voor hemdsluiting of manchet?).
- Vnr.701, Noordergang bij viering niveau 3, ongeïdentificeerde man van 30-50 jaar. Textiel en dergelijke: een benen knoop.
- Vnr.713, Middengang bij viering niveau 5, ongeïdentificeerde man van 30-60 jaar. Detail graf: 2x handvat type 1. Textiel en dergelijke: een benen knoop.
- Vnr.714, Middengang bij viering niveau 2, ongeïdentificeerde volwassene. Detail graf: 2x handvat type 2.
- Vnr.716, Middengang bij viering niveau 3, ongeïdentificeerde volwassen vrouw. Detail graf: 3x handvat type 2. Textiel en dergelijke: fragmenten van gebreide kousen, op het hoofd drie zijden bandjes, spelden.
- Vnr.718, Noordergang 166 niveau 1, ongeïdentificeerde volwassen persoon. Textiel: diverse kleine fragmenten van een kledingstuk van wollen damast met een grof wollen voering, een paar kleine fragmenten van wollen breiwerk.
- Vnr.720, Noordergang 163 niveau 1, 20-7-1793, Marijtje Tin, 41 jaar. Textiel en dergelijke: grote koperen kopspeld op lichaam gevonden.
- Vnr.721, Noordergang 164, 7-7-1783, Gesina van Lank, 58 jaar.
- Vnr.728, NB niveau 3, ongeïdentificeerde oude man. Textiel en dergelijke: twee kleine fragmenten wollen weefsel elk met een koperen kledinggoogje eraan, kleine fragmenten van erg fijn wollen weefsel, zijden lint, fragmenten zijde, klein fragment leer, een speld.
- Vnr.730, NB niveau 4, ongeïdentificeerde man van 30-50 jaar. Textiel en dergelijke: diverse kleine fragmenten van fijn wollen weefsel, een benen knoop.
- Vnr.732, Noordergang (noorderzijbeuk) niveau 3, ongeïdentificeerde vrouw van 30-50 jaar. Detail graf: 1x handvat type 1.
- Vnr.743, Middengang 276 niveau 1, 6-4-1825, Jacobus Havik, 69 jaar (sterke osteofytvorming, pitting en porositeit van de wervels; pijprokersslijtage aan gebit).
- Vnr.744, Middengang 259 niveau 1 (met Vnr.742 en Vnr.745, drie kindergraven, één ervan is 7-8-1827, Bernardus Gerardus Kroon, 1 jr). Textiel en dergelijke: fragment van zijden lint, fragment van zijde, een grote speld.
- Vnr.746, Middengang 278, 31-10-1800, Wilhelmina Geertruida Daeij, 9 en half jaar. Detail graf: handvatten (type niet bekend).
- Vnr.747, Middengang 230 niveau 1, 16-5-1782, Antje Gerrits, 35 jaar (kruisschedel).
- Vnr.748, Middengang 245 niveau 1, 1-12-1826, Christoffel Harmeyjer, 93 jaar (vertebrale osteofytose; osteoartrrose aan knieën; verbening kraakbeen tussen ribben en sternum).
- Vnr.749, Middengang 279 niveau 1, ongeïdentificeerd kind van circa 5 jaar (gegevens in Begraafboek kloppen niet) (email hypoplasie). Detail graf: 1x handvat type 1 normaal formaat en 1x klein formaat.
- Vnr.752, Middengang 263 niveau 1 (met Vnr.751 twee kindergraven, één ervan is, 20-5-1800, Henricus Kikkert, 12 dagen). Textiel: zijden lintjes.
- Vnr.753, Middengang 243 niveau 1, ongeïdentificeerd kindergraf. Textiel: enkele wollen draadjes.

- Vnr.754, Middengang 243 niveau 1, ongeïdentificeerd kindergraf. Detail graf: in de kist een duit uit Holland van 1704.
- Vnr.756, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde man van 30-40 jaar. Textiel en dergelijke: zijden kousen, twee benen knopen, fragment zijden lint.
- Vnr.757, Middengang 281 niveau 1, 3-2-1751, Dirk Lommert, circa 58 jaar (osteoarthrose rechter schouder en beide heupen; lichte vertebrale osteofytose).
- Vnr.761, Middengang 266 niveau 1, 24-2-1817, Catharina Stil, circa 53 jaar (rachitis aan linker en rechter tibia en fibula).
- Vnr.762, Middengang 249 niveau 1, 17-5-1803, Maria Elisabeth Guldenaar, 9 weken.
- Vnr.765, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde kind. Textiel: enkele wollen draadjes.
- Vnr.766, Middengang 251 niveau 1, 7-3-1812, Willem Keijzer, 57 jaar (vertebrale osteofytose; pijprokersslijtage aan gebit).
- Vnr.767, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde oude vrouw. Textiel: fragmenten fijn wollen weefsel, fragmenten zeer fijn wollen breiwerk (kousen ?), een paar kleine fragmenten bruin-geel gestreept fijn wollen weefsel.
- Vnr.768, Middengang 247 niveau 1, 30-12-1779, Cornelis Klooster, 55 jaar (vertebrale osteofytose; pijprokersslijtage aan gebit). Detail graf: turf onder het hoofd.
- Vnr.769, Middengang 283 niveau 1, 10-4-1829, Dirk Zaadnoordijk, 11 maanden.
- Vnr.770, Middengang niveau 2, ongeïdentificeerde oude vrouw. Detail graf: handvatten (type niet bekend). Textiel en dergelijke: fragmenten wollen jak/lijfe (?) met vetergaten, fragmenten van wollen gebreide kousen, haakjes en ogen, deel van leren riem gevonden bij het hoofd.
- Vnr.771, Middengang 264 niveau 1, 30-4-1793, Dirk van de Groenekamp, 65 jaar (verbening thyroïd, xiphoidus en van kraakbeen tussen sternum en ribben; gedeeltelijke spina bifida sacrum; osteoarthrose in de voeten; porositeit en vertebrale osteofytose; alle elementen gebit voor de dood verloren).
- Vnr.773, Middengang 233 niveau 1, 4-3-1785, Grietje de Groot, 53 jaar (osteofytose langs rand rechter caput femur, links niet; osteofytose aan enkele wervels; lichte periostitis tibia en fibula links; aanzet tot partiële sacralisatie L5).
- Vnr.774, Middengang 235, 25-4-1795, Trijntje Wilkens, 58 jaar.
- Vnr.775, Middengang (middengang) niveau 1, ongeïdentificeerde vrouw van 30-40 jaar. Detail graf: handvatten (type niet bekend). Textiel en dergelijke: koperen kledinghaakje en fragmenten van haken en ogen, in het haar gestoken kam van hoorn.
- Vnr.782, Middengang niveau 2, 23-7-1789, Ariaantje Rijken, 65 jaar. Textiel en dergelijke: fragment zwart zijden kapje op het hoofd, spelden.
- Vnr.786, Middengang 100 niveau 1, 24-3-1785, Willem Krijgsman, 73 jaar (porositeit en osteofytvorming aan enkele wervels).
- Vnr.787, Middengang niveau 1, 8-12-1788, Clara Levert, 40 jaar. Textiel en dergelijke: op het hoofd dichtgeknoot zijden bandje met sporen koperdraad van kapje en met spelden, leren riem met bronzen/koperen gesp op middel aangetroffen, leren riemfragmenten op middel aangetroffen, kleine fragmenten wollen kleding aan riem vastgekleefd, vier haakjes, fragmenten van veterpjes van wollen lint met een koperen nestel, zijden strik met dubbele lussen met speld, één bronzen oorringetje (de andere is niet gevonden).
- Vnr.789, Middengang 104, 24-6-1816, Cornelis Steeman, 48 jaar (kruisschedel; vertebrale osteofytose; pijprokersslijtage aan gebit). Textiel en dergelijke: fragmenten van zijden strikje, fragment wollen weefsel met speld.
- Vnr.790, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde oude man. Textiel: brede wollen band om het hoofd, fragmenten van zijden linten.
- Vnr.791, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde volwassen vrouw. Textiel en dergelijke: zijden veterpje, koperen oogje.
- Vnr.794, Middengang 73 niveau 1, 14-5-1812, Jansje van der Laan, onbekende leeftijd (berekend circa 40 jaar; email hypoplasie aan gebit). Textiel: groot aantal fragmenten van zeer fijn meng-

- weefsel, alleen de wollen draden zijn bewaard, met een opgenaaid kledinghaakje er nog aan, zwart zijden strikje.
- Vnr.795, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde man van 40-80 jaar. Textiel: zijden strikje bij de hals.
- Vnr.796, Middengang 94 niveau 1, 22-3-1824, Hendrik de Vries, 59 jaar (beide kanten zware heuparthrose, mobiliteit rechts beperkt; vertebrale osteofytose en osteoarthrose; pijprokersslijtage aan gebit).
- Vnr.797, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde oud persoon (vrouw?). Textiel: bij de hals draadje garen.
- Vnr.798, Middengang niveau 1, 22-11-1818, Diewertje Wijdenes, 67 jaar. Detail graf: handvatten (type niet bekend). Textiel: fragment breiwerk, kleine fragmenten van wollen rijglijfje met rijgvetersluiting, zijden strikje.
- Vnr.799, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde man van 30-60 jaar. Textiel en dergelijke: fragmenten van wollen kousen, twee fragmenten van grof wollen weefsel, groot aantal fragmenten van zeer dun (linnen?) weefsel, 10 benen knopen.
- Vnr.801, Middengang 106 niveau 1, 11-12-1779, Barta Hardeveldt, 58 jaar.
- Vnr.802, Middengang 109, 21-2-1823, Anna Geertruij Bokma, anderhalf jaar.
- Vnr.803, Middengang 90 niveau 1, 13-4-1821, Elisabeth Bakkersloots, 4 maanden.
- Vnr.807, Middengang 138 niveau 1, ongeïdentificeerde baby (gegevens van Begraafboek kloppen niet). Textiel en dergelijke: fragmenten van mengweefsel met wollen draad, 13 bronzen knopen en twee koperen spelden.
- Vnr.808, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde oud persoon (vrouw?). Textiel en dergelijke: fragmenten wollen breiwerk, op het hoofd groene afdruk koperdraad van kapje.
- Vnr.812, Middengang 116 niveau 1, 12-2-1794, Willem Smit, 60 jaar (spondylolysis van wervel L4; osteofyten aan enkele wervels; pijprokersslijtage aan gebit). Textiel: zijden strikje bij de hals van stevig dik weefsel (van kledingstuk?).
- Vnr.814, Middengang 133 niveau 1, ongeïdentificeerde vrouw van 40-80 jaar (gegevens in Begraafboek kloppen niet) (lichte vertebrale osteofytose; alle elementen gebit voor de dood verloren).
- Vnr.819, Middengang 126 niveau 1, ongeïdentificeerde vrouw (niet opgezocht; berekende leeftijd circa 49 jr; lichaamslengte in situ 142 cm en berekend 151,2 cm).
- Vnr.820, Middengang 135, 7-7-1791, Jan Schuurman, 74 jaar (verbening strottehoofd en xiphoidus; periostitis aan rechter femur en aan linker tibia en fibula; osteoarthrose aan ellebogen, heupen, knieën en enkels; porositeit en osteofytvorming aan enkele wervels; mogelijke pijprokersslijtage aan gebit).
- Vnr.821, Middengang 120 niveau 1, 18-12-1805, Geertruij van Erkelens, 74 jaar (porositeit en lichte osteofytvorming aan enkele wervels; alle elementen gebit voor de dood verloren). Textiel: op het hoofd zijden linten en fragmenten van mengweefsel (alleen zijden draden bewaard), fragmenten van een niet gevoerd wollen rijglijf met rijgvetersluiting, fragmenten van onbekend wollen kledingstuk (gezondheid?) met sluiting van haken en ogen, fragmenten van zijden kapje.
- Vnr.822, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde man van 30-50 jaar. Textiel en dergelijke: bronzen gesp.
- Vnr.823, Middengang 141 niveau 1, 29-12-1732, Cornelis Schoen, leeftijd onbekend (berekend 40-64 jr).
- Vnr.824, Middengang niveau 3, ongeïdentificeerde vrouw van 20-40 jaar. Textiel: op het hoofd twee wollen bandjes.
- Vnr.833, Middengang (middengang) 284 niveau 2, 21-1-1754, Immetje Bergen (huisvrouw van Jan Hemel), 20 jaar. Textiel en dergelijke: ijzeren ring (gesp?).
- Vnr.840, Middengang 237 niveau 1, 17-7-1730, Catharina van Woudenberg, circa 45 jaar. (berekende leeftijd 71 jaar, identificatie juist?; geheelde fractuur linker humerus schacht; vertebrale osteofytose).

- Vnr.849, Middengang 285 niveau 1, 6-10-1757, George Hendrik Hitsel, circa 25 jaar (kruisschedel; email hypoplasie en lichte pijprokerslijtage aan gebit).
- Vnr.859, Zuidergang 40 niveau 1, kindergraf (drie kindergraven met Vnr.860 en Vnr.861: 28-5-1825, Josephus Petrus Kuijpers, 2 weken; 7-3-1827, Petronella Catherina Kuijpers, 1 jaar; 6-7-1829, Pieter Johannes, 1 jaar).
- Vnr.860, Zuidergang 40 niveau 1, kindergraf (drie kindergraven met Vnr.859 en Vnr.861: 28-5-1825, Josephus Petrus Kuijpers, m, 2 weken; 7-3-1827, Petronella Catherina Kuijpers, v, 1 jr; 6-7-1829, Pieter Johannes, m, 1 jr). Textiel en dergelijke: koperen kopspeldje 18 mm lang
- Vnr.861, Zuidergang 40 niveau 1, kindergraf (drie kindergraven met Vnr.859 en Vnr.861: 28-5-1825, Josephus Petrus Kuijpers, m, 2 weken; 7-3-1827, Petronella Catherina Kuijpers, v, 1 jr; 6-7-1829, Pieter Johannes, m, 1 jr). Textiel: zijden bandje, losse zijden draadjes.
- Vnr.862, Zuidergang 42 niveau 1, 10-8-1822, Anna Beerling, 55 jaar. Detail graf: op de textiel kleven nog zaagselresten. Medisch attriboot: breukband (gebroken). Textiel en dergelijke: kleine fragmenten van kledingstuk van wollen damast met een voering van grof gebreid (!) wollen weefsel, kleine fragmenten van een kledingstuk met aan één zijde een fijn mengweefsel (alleen de wollen draden bewaard) en aan de andere zijde een fijn wollen weefsel, kleine fragmenten van een rood fijn wollen weefsel met haken crop, vier oogjes.
- Vnr.880, Middengang bij schip niveau 2, ongeïdentificeerde volwassene. Detail graf: handvatten (type niet bekend).
- Vnr.882, Middengang 118 niveau 1, 18-12-1724, Johan Lycochton, circa 75 jaar (lichte knie arthrose; osteofytvorming in enkele wervels; alle elementen gebit voor de dood verloren).
- Vnr.886, Zuidergang 43 niveau 1, 27-3-1822, Thomas Donné, 62 jaar. Textiel: gebreide wollen kousen.
- Vnr.893, Middengang niveau 2, ongeïdentificeerde man van 30-50 jaar. Textiel en dergelijke: linten in kruisvorm, haken en oogjes.
- Vnr.896, Middengang 123 niveau 2, 30-4-1801, Gerrit Wouter Brunius, 32 jaar. Textiel: fijn gebreide wollen kousen.
- Vnr.897, Middengang 125 niveau 3, 4-5-1805, Resina Catharina Elizabeth Beerman, 48 jaar. Detail graf: in de kist een duit van de Stad Utrecht uit 1788 en een duit van Zeeland uit 1790. Textiel en dergelijke: koperen kopspeld
- Vnr.898, Middengang 124 niveau 1, 6-1-1755, Trijntje Dirks Bel, circa 20 jaar. Detail graf: handvatten (type niet bekend).
- Vnr.899, Zuidergang 41 niveau 1, 15-5-1824, Anna Maria Kuijt, 50 jaar.
- Vnr.912, Middengang 232 niveau 1, 9-11-1811, Johanna Beekma, 75 jaar (vertebrale osteoarthrose; porositeit in linker en rechter condylus medialis van de femur). Detail graf: handvatten van type 1. Textiel: op het hoofd resten van koperen draadversterking voor kapje, gebreide wollen kousen (grootste fragment 47 cm, liep tot over de knie), zijden lint.
- Vnr.914, Middengang niveau 3, ongeïdentificeerde vrouw van 20-40 jaar (aangeboren heupafwijking). Textiel: enkele fragmenten van fijn gebreide wollen kousen.
- Vnr.917, Middengang 122 niveau 1, 20-2-1777, Juriaan van der Horst, 1 jaar en 3 maanden (= mogelijk Jurriaantje van der Horst, zoon van Benjamin van der Horst en Catharina Leuring, N.-H. gedoopt 15 oktober (!) 1775, moeder overleden). Detail graf: in de kist een duit uit Friesland van 1618. Textiel en dergelijke: kledinghaakjes en spelden.
- Vnr.940, Middengang 71 niveau 1, 16-10-1818, Johannes Bernardus Looimeijer, 40 jaar (vertebrale osteofytose; pijprokerslijtage aan gebit).
- Vnr.941, Middengang 66 niveau 1, 24-7-1778, Johanna Bierom, 65 jaar (osteomyelitis aan de rechter fibula; cortical defect aan rechter caput femur; porositeit en eburnatie aan enkele wervels; rib met vals gewricht na fractuur; alle elementen gebit voor de dood verloren).
- Vnr.942, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde oude vrouw. Textiel: fragmenten van fijn wollen weefsel.
- Vnr.943, Middengang 69 niveau 1, 21-12-1808, Francina Christopha Frése, 30 jaar. Textiel: vele

- kleine fragmenten van wollen rijglijf met rijgvetersluiting met een zijden veter met een koperen nestel, zijden haarband, fragmenten grof wollen kledingstuk met vetergaatjes en koordje.
- Vnr.944, Middengang 75 niveau 1, 14-4-1812, Pieter Al, 61 jaar (cribra orbitalia; pijprokersslijtage aan gebit). Textiel: (95GRK944:) wollen damasten hemdrok met enkele knoopsluiting, met wollen voering.
- Vnr.945, Middengang 84 niveau 1, 29-9-1827, Pieter Roskam, 71 jaar.
- Vnr.947, Middengang niveau 2, ongeïdentificeerde man van 20-40 jaar. Textiel en dergelijke: twee benen knopen, brokje brons (functie onbekend, sterk gecorrodeerd).
- Vnr.954, Middengang niveau 1, ongeïdentificeerde oude vrouw. Textiel en dergelijke: fragmenten van een wollen damast jak met rijgvetersluiting (zeer veel reparaties met stopwerk) met stevige wollen voering, op de buitenkant (!) afdruk van de voorpanden en haken en ogen van volgende kledingstuk, fragmenten van een mouwloos "halsje" of een borstrok met sluiting van 7 haken en oogjes, een klein fragment van onbekend wollen damast kledingstuk met sluiting van haken en ogen met restje voering van onbekende stof, drie benen knopen en twee fragmenten van koperen kledinghaakjes.
- Vnr.955, Middengang 85 niveau 1, 13-3-1780, Michiel Breda, 79 jaar. Medisch attriboot: breukband (fragmentarisch). Textiel en dergelijke: wollen gestreept kledingstuk met grof wollen voering op de borst gevonden (vermoedelijk een hemdrok), benen knopen.
- Vnr.958, Middengang 150 niveau 1, 25-8-1814, Elisabeth Hoogland, 60 jaar (dunne femurs, beken fragmentarisch bewaard maar linker acetabulum lijkt onregelmatig door mogelijke heupafwijking; lichaamslengte in situ 142 cm). Textiel en dergelijke: (95GRK958:) op de borst een fragment van een gevoerd kledingstuk van wollen damast met knoopsgaten, twee benen knopen.
- Vnr.959, Middengang 69 niveau 3, 19-3-1777, Dorothee Catharina Maria Schluters, 44 jaar. Textiel en dergelijke: (95GRK959A:) ongevoerd wollen jak/rijglijf met mouwen, (95GRK959B en 959C:) twee wollen lappen, (95GRK959D:) wollen gezondheid, (95GRK959E en 959F:) twee gebreide wollen polsmoffen, (95GRK959G:) zijden haarband en fragmenten van zijden kapje.
- Vnr.964, Middengang 148 niveau 1, 21-9-1792, Dorothea Bleesers, 66 jaar (osteomyelitis aan linker fibula en tibia; vertebrale osteofytose; osteoarthrose in de polsen zowel links als rechts; verbening kraakbeen tussen ribben en sternum).
- Vnr.965, Middengang 165, 17-1-1792, Jan Jansz. Schuffel, 57 jaar (spondylolysis van wervel L5; cortical defect linker caput femur; osteofytvorming aan enkele wervels; pijprokersslijtage aan gebit).
- Vnr.967, Middengang niveau 2, ongeïdentificeerde vrouw van 20-50 jaar. Detail graf: begraven met het hoofd naar het oosten.
- Vnr.972, Middengang niveau 2, ongeïdentificeerde vrouw van 20-50 jaar. Textiel en dergelijke: twee benen knopen.
- Vnr.980, Middengang niveau 2, ongeïdentificeerde vrouw van 40-80 jaar. Detail graf: begraven met het hoofd naar het oosten.
- Vnr.985, Middengang 181 niveau 1, ongeïdentificeerde man van circa 43 jaar (gegevens Begraafboek kloppen niet) (vertebrale osteofytose; lichaamslengte in situ 166 cm, berekend 175,1 cm).
- Vnr.986, Middengang 166 niveau 2, 18-4-1786, Geertruij de Jager, 77 jaar. Textiel: vele fragmenten van een onbekend kledingstuk met grote knoopsgaten, van wollen damast met fijne wollen voering.
- Vnr.988, Middengang 86 niveau 1, 1-12-1759, Pieter van der Stuer, circa 50 jaar (DISH; arthrose in de rechter pols en aan de grote tenen en in mindere mate in beide heupen; pijprokersslijtage aan gebit). Detail graf: 3x handvat type 1. Textiel en dergelijke: twee benen knoopjes.
- Vnr.994, Middengang niveau 3, ongeïdentificeerde oude vrouw. Detail graf: hoofd naar het oosten.
- Vnr.996, Middengang 72 niveau 3, ongeïdentificeerde oude vrouw. Medisch attriboot: benen kunstgebitje voor de onderste snijtanden met aan de linkerzijde een bevestigingsdraadje.

- Vnr.1009, Noordergang 43 niveau 1, 1-7-1824, Nicolaas Pommerzee van Dordt, 39 jaar. Textiel: zijden kousen.
- Vnr.1010, Noordergang 47 niveau 1, 7-10-1822, Sara Bol, 87 jaar. Textiel en dergelijke: fragmenten van twee koperen kledinghaakjes.
- Vnr.1011, Noordergang 44 niveau 1, 5-6-1716, Jacob Ouburgh, circa 60 jaar.
- Vnr.1016, Middengang niveau 3, ongeïdentificeerde man van 40-80 jaar. Textiel en dergelijke: vier benen knopen gevonden bij de handen (manchet).

1B Index op de namen van onderzochte begrafenissen

- Vnr.362, 15-12-1796, Geertruij Adolph
- Vnr.944, 14-4-1812, Pieter Al
- Vnr.268, 14-4-1819, Anna Aquila
- Vnr.86, 29-7-1825, Anna Maria Petronella Ausems
- Vnr.165, 7-11-1785, Albert Bakker
- Vnr.803, 13-4-1821, Elisabeth Bakkersloots
- Vnr.239, 8-5-1819, Anna Banning
- Vnr.464, 14-2-1758, Jan Barnebos
- Vnr.169, doodgeboren zoontje van B van Barneveld
- Vnr.138, 19-9-1811, pastoor Johannes van Beek
- Vnr.912, 9-11-1811, Johanna Beekma
- Vnr.862, 10-8-1822, Anna Beerling
- Vnr.897, 4-5-1805, Resina Catharina Elizabeth Beerman
- Vnr.898, 6-1-1755, Trijntje Dirks Bel
- Vnr.512, 29-11-1825, Gerardus van Bommel
- Vnr.833, 21-1-1754, Immetje Bergen (huisvrouw van Jan Hemel)
- Vnr.203, 17-6-1763, Trijntje van Bergen
- Vnr.83, 25-11-1820, Maria Dorothea Bergknecht
- Vnr.272, 16-4-1799, Jacoba Johanna Bergman
- Vnr.683, 25-1-1774, Wilhelmina Berru
- Vnr.397, 31-12-1799, Jan Best
- Vnr.941, 24-7-1778, Johanna Bierom
- Vnr.590, 3-7-1765, Adriaan Bijl
- Vnr.205, 6-7-1747, Geertruij Bindels
- Vnr.964, 21-9-1792, Dorothea Bleesers
- Vnr.78, 14-12-1828, Lucas Boerhave
- Vnr.55, 12-1-1829, Pieter Boersen
- Vnr.50, 15-3-1785, Adrianus Blom
- Vnr.802, 21-2-1823, Anna Geertruij Bokma
- Vnr.1010, 7-10-1822, Sara Bol
- Vnr.177, 16-9-1814, Cornelia Bongaard
- Vnr.540, 13-11-1777, Godefrida Machteld Boor
- Vnr.563, 31-8-1772, Andries Bootsman
- Vnr.305, 15-12-1826, Johanna Bootsman
- Vnr.158, 18-2-1769, Pieter Bouman
- Vnr.115, 10-5-1800, dochter van T. Bradé
- Vnr.955, 13-3-1780, Michiel Breda
- Vnr.541, 24-4-1806, Meindert Boekhoud Brouwer
- Vnr.650, 12-5-1780, Jacob Brouwer
- Vnr.40, 7-7-1812, Klaas Brugge
- Vnr.300, 11-3-1814, Guurtje Bruijneman

- Vnr.560, 22-2-1732, Antje Bruijninks
Vnr.80, 10-1-1805, Willem Bruinvis
Vnr.896, 30-4-1801, Gerrit Wouter Brunius
Vnr.402, 26-3-1792, Francina Jacoba Burmanus
Vnr.368, 19-10-1815, Maria Brouwer
Vnr.320, 12-1-1820, Elisabeth Carlier
Vnr.324, 10-2-1800, Hendrik Chistoffelsz
Vnr.184, 10-11-1805, Johanna Claverweide
Vnr.562, 16-3-1814, Servaas Colom
Vnr.54, 3-5-1737, Pieter Comans
Vnr.413, 12-11-1792, Jan Coster
Vnr.146, 26-11-1770, Johanna de Craan
Vnr.304, 28-8-1800, Catharina van Daalhof
Vnr.43, 17-12-1828, Hendrik Adriaan Daey
Vnr.746, 31-10-1800, Wilhelmina Geertruida Daeij
Vnr.46, 30-1-1823, Dirk Dappelius
Vnr.73, 13-2-1830, Jeannette Agnes van Deelen
Vnr.566, 9-11-1791, Sophia baronesse van Deelen
Vnr.886, 27-3-1822, Thomas Donné
Vnr.313, 21-8-1792, Johanna Dunnebier
Vnr.3, 23-11-1808, Abram Duits
Vnr.369, 5-12-1810, Douwe Ecoma
Vnr.130, 17-1-1815, Anna Margaretha Elscher
Vnr.147, 10-6-1809, Dirk Roleeuw l'Epie
Vnr.56, 9-12-1820, Maria Fiene
Vnr.821, 18-12-1805, Geertruij van Erkelens
Vnr.351, 5-8-1815, Johannes Jozephus Fernink
Vnr.354, 10-10-1828, Nanning van Foreest
Vnr.943, 21-12-1808, Francina Christopha Frése
Vnr.61, 26-5-1828, Johan Ferdinand van Geel
Vnr.76, 11-10-1787, Maartje van Gelderen
Vnr.19, 7-2-1827, doodgeboren dochter van C.G. van Genderen
Vnr.747, 16-5-1782, Antje Gerrits
Vnr.11, 26-3-1776, Steven Gerrits
Vnr.167, 6-11-1822, Klaasje de Geus
Vnr.688, 29-7-1780, Maria Gla
Vnr.531, 6-12-1804, Hendrik Goosen
Vnr.307, 24-12-1818, Johannes Goutier
Vnr.226, 11-3-1745, Hendrik de Graaff
Vnr.353, 2-6-1803, Cornelis Graafland
Vnr.318, 25-10-1825, Margaretha Rosina Grabowski
Vnr.6, 9-11-1813, Jan Hendrik Gram
Vnr.771, 30-4-1793, Dirk van de Groenekamp
Vnr.290, 12-12-1809, Sara Groenhoff
Vnr.202, 13-12-1764, Susanna van der Gronden
Vnr.773, 4-3-1785, Grietje de Groot
Vnr.110, 14-11-1737, Johanna Grootlant
Vnr.762, 17-5-1803, Maria Elisabeth Guldenaar
Vnr.2, 1-12-1809, Henrica Bouwina de Haan
Vnr.530, 1-10-1819, Margaretha Wilhelmina Hamer
Vnr.252, 5-12-1828, Jelderich Hanke

Vnr.801, 11-12-1779, Barta Hardeveldt
Vnr.276, 14-6-1781, Jacobus Haringa
Vnr.748, 1-12-1826, Christoffel Harmeljer
Vnr.552, 4-4-1804, Antje Harp
Vnr.743, 6-4-1825, Jacobus Havik
Vnr.422, 30-10-1810, Alida Hazelkamp
Vnr.568, 16-12-1782, Jan Heerkamp
Vnr.45, 24-12-1806, Jan Jacob Helling
Vnr.833, 21-1-1754, Immetje Bergen (huisvrouw van Jan Hemel)
Vnr.10, 12-5-1812, Barend Herreweg
Vnr.5, 10-1-1811, Jan Herweg
Vnr.315, 1-2-1804, Maria Hessing
Vnr.38, 23-5-1828, Maria van Heusden
Vnr.849, 6-10-1757, George Hendrik Hitsel
Vnr.67, 26-5-1790, Wilhelmina Hoefman
Vnr.606, 7-11-1780, Willemijntje van der Hoeven
Vnr.958, 25-8-1814, Elisabeth Hoogland
Vnr.556, 15-5-1829, Adolph Holland
Vnr.206, 13-9-1822, Evert Willem Honkoop
Vnr.194, 9-8-1783, zoontje van Nicolaas Honkoop
Vnr.316, 17-10-1814, Hendrik Hoogland
Vnr.270, 4-5-1795, Cornelia Maria van Hoorn
Vnr.18, 3-2-1810, Trijntje van Hoorn
Vnr.917, 20-2-1777, Juriaan van der Horst
Vnr.22, 17-10-1807, Dirk Houtkoper
Vnr.265, 19-4-1809, Barend Ibink
Vnr.986, 18-4-1786, Geertruij de Jager
Vnr.394, 26-4-1788, Johannes Jacobus Janssen
Vnr.346, 4-2-1772, Hendrik de Jongh
Vnr.766, 7-3-1812, Willem Keijzer
Vnr.7, 26-12-1793, Aaltje Kist
Vnr.348, 2-1-1828, Klaas Klaver
Vnr.23, 26-7-1814, Jan Kroone Kleeff
Vnr.289, 5-11-1789, Maria Klimmer
Vnr.172, 25-10-1792, Wilhelmina Klimmer
Vnr.555, 2-3-1827, Gerard Vermeere Kloek
Vnr.655, 12-12-1795, Maria Elisabeth Kloek (wed Hendrik van Vladeracken)
Vnr.768, 30-12-1779, Cornelis Klooster
Vnr.412, 3-3-1791, Lijsbet Koelemans
Vnr.70, 13-4-1822, pastoor Joannis Kok
Vnr.344, 16-4-1822, Alida Koning
Vnr.365, 3-5-1782, Trijntje Koning
Vnr.380, 14-10-1826, Jacob Koker
Vnr.336, 12-2-1827, Johanna Christina Kornleijn
Vnr.222, 23-12-1808, Antje Krakeling
Vnr.370, 1-11-1819, Dirk Jacobsz Krom
Vnr.786, 24-3-1785, Willem Krijgsman
Vnr.319, 27-1-1823, Pieter Tamez Kuijper
Vnr.561, 9-2-1813, Matthijs Kuiper
Vnr.79, 17-10-1789, Trijntje Kuiper
Vnr.88, 10-5-1824, Trijntje Kuiper

- Vnr.899, 15-5-1824, Anna Maria Kuijt
Vnr.794, 14-5-1812, Jansje van der Laan
Vnr.269, 20-9-1827, Johanna van het Land
Vnr.603, 18-10-1806, Margaretha Petronella de Lange.
Vnr.721, 7-7-1783, Gesina van Lank
Vnr.515, 24-4-1806, Jan van Leeuwen
Vnr.787, 8-12-1788, Clara Levert
Vnr.30, 20-7-1825, Cornelia Lieveloo
Vnr.133, 3-9-1825, Johanna Lieveloo
Vnr.640, 2-6-1736, Levina van der Lijn
Vnr.757, 3-2-1751, Dirk Lommert
Vnr.940, 16-10-1818, Johannes Bernardus Loommeijer
Vnr.356, 11-9-1795, Benjamin Lulius
Vnr.882, 18-12-1724, Johan Lycochton
Vnr.390, 13-12-1808, Wilhelmina Frederica Manot
Vnr.284, 12-1-1790, Agatha Lucia Marchand
Vnr.111, 17-3-1806, Zacharias de Medius
Vnr.287, 14-5-1796, Dirk van Meijerik
Vnr.338, 5-1-1790, Jacob Midi
Vnr.211, 15-11-1826, Gerrit Moeriaans
Vnr.511, 12-10-1756, Geertruij Molhelm
Vnr.114, 27-2-1810, Jeremias de Molijn
Vnr.281, 3-8-1807, Anthonie Moot
Vnr.71, 9-8-1817, Frederik Muller
Vnr.312, 14-8-1805, Hendrik Muller
Vnr.311, 13-8-1799, Johanna Maria Muller
Vnr.264, 9-1-1801, Anna Nelisze
Vnr.271, 19-1-1828, Klaas Nierop
Vnr.125, 23-2-1820, Johanna Cornelis van der Nolle
Vnr.323, 4-3-1723, Jan van de Nollen
Vnr.335, 21-2-1820, Hendrica van Ommen
Vnr.358, 3-1-1812, Jacob Oijevaar
Vnr.242, 16-2-1822, Cornelis van Oostveen
Vnr.1011, 5-6-1716, Jacob Ouburgh
Vnr.597, 4-4-1735, Jacob van Oudensteijn
Vnr.62, 12-11-1872, Aafje Paardekoper
Vnr.36, 31-1-1740, Christina Pagenstegger
Vnr.361, 17-11-1763, Jan Peereboom
Vnr.75, 12-8-1809, Jan Baptist Peeters
Vnr.189, 17-4-1800, Anna Pilger
Vnr.510, 30-10-1826, Wilhelmina Plagmans
Vnr.283, 31-12-1764, Margaretha Poelwij
Vnr.166, 27-2-1827, Gerrit van de Pol
Vnr.1009, 1-7-1824, Nicolaas Pommerzee van Dordt
Vnr.303, 21-11-1779, Clasina Porcinus
Vnr.416, 2-11-1785, Jannetje Post
Vnr.176, 21-2-1805, Melchior Puffius
Vnr.350, 2-6-1826, Gijsbert Rensen
Vnr.98, 19-5-1802, Jannetje Rentmeester
Vnr.387, 29-6-1828, Magteltje van Reijen
Vnr.782, 23-7-1789, Ariaantje Rijken

- Vnr.399, 16-10-1826, Johanna Catherina Rittbergen
Vnr.360, 6-1-1808, Caatje Roelofs
Vnr.82, 5-12-1795, Anna Maria Rogge
Vnr.191, 27-5-1800, Gerrit Roodhof
Vnr.945, 29-9-1827, Pieter Roskam
Vnr.263, 31-8-1784, Christina van Rossum
Vnr.417, 10-6-1790, Elisabeth Schagen
Vnr.37, 12-5-1742, Pieter Schagen
Vnr.69, 7-3-1826, Barendje van de Schild
Vnr.74, 26-2-1827, Helena van der Schild
Vnr.173, 29-12-1804, Jan Schinge
Vnr.959, 19-3-1777, Dorothee Catharina Maria Schluters
Vnr.823, 29-12-1732, Cornelis Schoen
Vnr.57, 23-7-1777, Alida Christina Schoenmaker
Vnr.357, 23-12-1740, Barentje Schoute (v.)
Vnr.395, 17-11-1826, Jacoba Schroor
Vnr.965, 17-1-1792, Jan Jansz. Schuffel
Vnr.193, 25-2-1800, Gillis Schuit de Wijs
Vnr.94, 7-9-1759, Geertruij Schut
Vnr.820, 7-7-1791, Jan Schuurman
Vnr.812, 12-2-1794, Willem Smit
Vnr.47, 16-8-1825, Gerrit Smit
Vnr.352, 10-7-1818, Jacomina Smit
Vnr.100, 6-7-1798, Jannetje Snoek
Vnr.8, 16-4-1799, Gijsberta van der Soest
Vnr.217, 12-10-1808, Josefus Jacobus de Sonnaville
Vnr.322, 28-12-1775, Neeltje Sonnis
Vnr.4, 7-5-1798, Neeltje van der Stadt
Vnr.789, 24-6-1816, Cornelis Steeman
Vnr.72, 1-12-1801, Isaac van der Steen
Vnr.567, 5-10-1810, Egberdina Wilhelmina Stierling (echtgenote Van Vladeracken)
Vnr.761, 24-2-1817, Catharina Stil
Vnr.391, 2-1-1823, Cornelis Stoel
Vnr.93, 14-12-1827, Witse Sybrand Stooker
Vnr.234, 6-10-1825, Burghardus Strackius
Vnr.988, 1-12-1759, Pieter van der Stuer
Vnr.164, 1-2-1772, Gerrit van Manen Stuurman
Vnr.398, 18-3-1815, Maria Jacoba Telvooren
Vnr.347, 4-9-1784, Debora Tieleman
Vnr.720, 20-7-1793, Marijje Tin
Vnr.48, 25-11-1825, Jan van den Toorn
Vnr.212, 24-12-1750, Agnies Toscanen
Vnr.149, 28-12-1805, Adriana Maria Toulon
Vnr.15, 5-10-1818, Aaron Johan du Tour
Vnr.337, 2-6-1768, Guurtje Tromp
Vnr.359, 27-4-1827, Willem Alexius Tuijn
Vnr.142, 4-7-1778, Albert Valk
Vnr.105, 30-1-1794, Jan Harmensz Veenkamp
Vnr.81, 4-2-1800, Johanna Verburg
Vnr.113, 9-9-1826, Aafje Verhoeve
Vnr.334, 9-7-1812, Willem Veen Verhoeve

Vnr.9, 16-8-1803, Sara Antonia Vermels
 Vnr.215, 29-1-1774, Dirk Vester
 Vnr.131, 4-9-1819, pastoor Engelbertus Vinkestijn
 Vnr.434, 11-1-1827, Jan de Visser
 Vnr.546, 14-4-1821, Jonkheer G.C. van Vladeracken.
 Vnr.567, 5-10-1810, Egberdina Wilhelmina Stierling (echtgenote Van Vladeracken)
 Vnr.655, 12-12-1795, Maria Elisabeth Kloek (wed Hendrik van Vladeracken)
 Vnr.116, 22-12-1820, Hendrik Vlasbloem
 Vnr.327, 9-1-1794, Allotta Volders
 Vnr.576, 2-2-1807, Mathijs Volkers
 Vnr.180, 13-9-1757, een kind van Symon Voorhout
 Vnr.255, 26-8-1816, Adriana de Vreede
 Vnr.796, 22-3-1824, Hendrik de Vries
 Vnr.306, 7-12-1827, Anna Christina Wagenaar
 Vnr.92, 8-10-1789, Otto van Westreenen
 Vnr.91, 10-5-1830, Hendrika Weyns
 Vnr.798, 22-11-1818, Diewertje Wijdenes
 Vnr.157, 17-2-1820, Gerard de Wijs
 Vnr.193, 25-2-1800, Gillis Schuit de Wijs
 Vnr.774, 25-4-1795, Trijntje Wilkens
 Vnr.181, 9-6-1747, een kind van Leendert van Willigen
 Vnr.534, 7-1-1783, Johanna Margaretha Winder
 Vnr.68, 6-5-1767, Cornelia Winkel
 Vnr.376, 20-5-1818, Helena Winkelhaak
 Vnr.96, 29-9-1801, Arie Wit
 Vnr.257, 17-3-1801, Guurtje de Wit
 Vnr.840, 17-7-1730, Catharina van Woudenberg
 Vnr.769, 10-4-1829, Dirk Zaadnoordijk

1C. Enkele naamplaten van grafkisten, gevonden in de grafkelder in het koor

In de grafkelder in het koor werd bij de opening van de kelder begin 1995 een aantal naamplaten gevonden. Ze werden aangetroffen aan de voet van de trap, op elkaar gelegd. Achterin de hoek van de kelder lag een berg hout en beenderen van de verstoorde kisten (vermoedelijk verstoord tijdens een vorige restauratie). De naamplaten zijn juni 1996 weer terug gelegd voordat de kelder weer werd gesloten. De grafkelder zelf is voorts niet betreden (de dekstenen zijn er bij het werk aan de vloer en de vloerverwarming niet af geweest).

1. Rechthoekige koperen plaat, 14,0 x 7,1 cm, ca 1 mm dik, spijkergaten op de vier hoeken en middenin de lange zijden, nog vijf koperen spijkerkoppen aanwezig, cursief gegraveerde tekst:

*Cornelia Frederica
 Van de Graaff
 Geboren 29 September 1812
 Gestorven den 11 April 1815*

2. Rechthoekige koperen plaat, 12,0 x 7,1 cm, ca 1 mm dik, spijkergaten op de vier hoeken en middenin de lange zijden, nog 3 koperen spijkerkoppen aanwezig, cursief gegraveerde tekst:

*Cornelia Frederica
 Van de Graaff
 Geboren den 15 Julij en Overleden
 den 29 September 1810*

3. Rechthoekige koperen plaat, afgeschuinde randen, 23,8 x 8,2 cm, 1-1,5 mm dik, spijkergaten op de vier hoeken en middenin de lange zijden, nog vijf koperen spijkerkoppen aanwezig, cursief gegraveerde tekst:

*Margaretha Cornelie Henriette Verschueir
Geboren den 8 September 1809
Overleden den 6 November 1811*

4. Rechthoekige koperen plaat, afgeschuinde randen, 19,6 x 8,2 cm, ca 1 mm dik, ronde ruime spijkergaten (diam. 5 mm!) op de hoeken, cursief gegraveerde tekst met krullen onder de lange letters:

*Hendrik Jan . Van . de . Graaff
Geboren te Alkmaar den 17 Maj 1806
en aldaar overleden den 30 January
1808*

5. Koperen rechthoekige plaat, in de hoeken schuin afgesneden, afgeschuinde randen, 20,7 x 12,4 cm, ca 1 mm dik, spijkergaten op de vier afgeschuinde hoeken en middenin de lange zijden, nog vier koperen spijkerkoppen aanwezig, cursief gegraveerde tekst:

*Maria Eva Douairiere De Dieu,
Geboren van Foreest.
Overleden te Alkmaar den 5 January 1820.
in den Ouderdom van ruim 66 Jaren.*

ID Munten en penningen, opgegraven uit de losse grond

Deze lijst geeft een verkorte versie van de determinaties door B. van der Veen van Koninklijk Penning Kabinet te Leiden.

Varia:

- 1 koperen muntgewicht voor een halve reaal (Nederlanden, 1521-1553), Antwerpen: circa 1600
- 2 koperen rekenpenningen, Neurenberg: circa 1490-1550, circa 1600
- 1 koperen rekenpenning, Dordrecht: 1603
- 9 koperen speelpenningen, Neurenberg: 1x ca 1600, 1x 1670-1727, 4x 1705-1743, 1x 1711-1748, 1x 1761-1783, 1x 1783-1829.

Muntgeld van vóór 1470:

- 1 dubbele groot uit Megen: 1359-1415
- 2 vermoedelijke groten uit de Nederlanden: mogelijk veertiende-eeuws (niet te determineren; één exemplaar is gehalveerd)
- 1 mijt uit de Nederlanden: veertiende-eeuws (niet te determineren)
- 1 achtste groot uit Anholt: 1408-1432
- 1 vermoedelijke kwart groot uit de stad Groningen: circa 1420-1430
- 1 penning, Holland: 1434-1467

Munten uit de Nederlanden 1470-1830:

- 1 gulden uit West-Friesland: 1765
- 2 dubbele stuivers van Kampen: 2x 1679
- 1 dubbele stuiver van Overijssel: 1619
- 1 dubbele stuiver van Friesland: 1652
- 3 stuivers van Friesland: 3x 1623
- 3 stuivers van Overijssel: 1x 1665, 2x 1769

- 3 stuivers van West-Friesland: 1599, 1738, 1739
 1 stuiver van Holland: 1739
 1 stuiver van Groningen en Ommelanden: 1x 1681-1684
 1 stuiver van Kampen: circa 1600
 1 stuiver van Nijmegen: 1x 1602-1620
 1 halve stuiver, Friesland: circa 1600
 10 oorden van Friesland: 2x 1606-1607, 8x 1606-1648
 2 oorden, Holland: 1578, 1579
 1 oord van Reckheim: 1x 1603-1636
 1 oord van Namen: 1712
 70 duiten van Holland: 1x 1573-1579, 9x ca.1594, 1x 1604, 1x 1626/1627, 5x 1702-1780, 19x 1702, 1x 1704, 3x 1707, 1x 1708, 2x 1710, 2x 1712, 1x 1713, 1x 1714, 3x 1715, 1x 1716, 2x 1717, 1x 1720, 2x 1721, 3x 1723, 4x 1739, 2x 1742, 1x 1754, 1x 1765, 1x 1766, 1x 1769, 1x 1780
 32 duiten van West-Friesland: 1x 1604, 1x 1604-1664, 5x 1626, 2x 1658, 3x 1660, 1x 1663, 3x 1702-1711, 1x 1702, 1x 1713, 2x 1716, 2x 1720, 1x 1723, 3x 1739, 1x 1742, 1x 1754, 4x 1780
 26 duiten van Friesland: 1x 1617, 3x 1618, 1x 1619, 2x 1626-1663, 4x 1626, 1x 1626/1629, 2x 1629, 1x 1645, 2x 1653, 1x 1675, 1x 1675-1690, 1x 1682, 4x 1686, 1x 1702, 1x 1723
 22 duiten van Zeeland: 5x 1604-1669, 1x 1664, 1x 1680-1689, 1x 1681, 1x 1689, 1x 1714-1721, 1x 1724, 3x 1747, 1x 1758, 2x 1765, 1x 1767, 1x 1786, 2x 1790, 1x 1791
 16 duiten van Overijssel: 1x circa 1600, 6x 1628, 1x 1702, 2x 1741, 1x 1764, 1x 1765, 1x 1766, 1x 1767, 2x 1768
 14 duiten van Gelderland: 1x 1663, 1x 1676, 2x 1690, 1x 1692, 1x 1702-1720, 1x 1703, 1x 1720, 1x 1739, 1x 1754, 1x 1758, 2x 1761, 1x 1765
 10 duiten van Groningen en Ommelanden: 1x 1674, 2x 1675, 2x 1681-1692, 3x 1682, 1x 1692, 1x 1770
 34 duiten van Stad Utrecht: 2x 1617-1637, 1x 1625, 1x 1637, 2x 1657-1685, 2x 1657, 1x 1670, 2x 1677, 1x 1684, 1x 1689, 1x 1724, 1x 1739, 2x 1740, 3x 1754, 1x 1758-1793, 1x 1765, 1x 1767, 1x 1784, 2x 1787, 4x 1788, 1x 1789, 3x 1792
 5 duiten van Reckheim: 1611, 3x 1636-1665, 1x 1642
 3 duiten van Kleef: 1x 1609-1624, 1x 1696, 1x 1753
 3 duiten van Zutphen: 2x 1687, 1688
 3 duiten van Huissen: 3x 1609-1626
 2 duiten van Zwolle: 1596, 1618
 1 duit van Kampen: 1660
 1 duit van Culemborg: 1590
 1 duit van Batenburg: 1x 1612-1641
 1 duit van Stevensweert: 1x 1626-1632
 1 duit van Roermond: circa 1680
 1 duit van Namen: achttiende eeuw
 1 duit van VOC Utrecht: 1790
 2 duiten van Batavia: 2x 1808
 3 vermoedelijke duiten, niet te determineren: achttiende eeuw
 1 halve groot, Bourgondische Nederlanden: circa 1490-1492
 5 penningen, Holland: 2x 1505-1506, 2x 1521-1556, 1x 1558-1574
 1 kwart groot, Holland: circa 1490-1492
 1 halve groot, Bourgondische Nederlanden: 1507-1520
 14 centen, Nederland: 1x 1819-1877, 6x 1822, 1x 1823, 1x 1825, 1x 1826, 2x 1827, 2x 1828
 3 halve centen, Nederland: 1821, 1822, 1823

Buitenlandse munten 1470-1830:

- 1 een-zesde öre uit Zweden: 1686
- 1 koperen double Tournois uit Frankrijk: circa 1640
- 2 koperen double Tournois uit Orange: 1640, 1641
- 2 kwart stuber van Gulik-en-Berg: 1783, 1785
- 1 kwart stuber van Wied-Runkel: 1756
- 1 vier-heller uit Keulen: 1750-1792
- 1 vier-heller uit Aken: 1751
- 5 heller van Frankfurt: 1786, 1793, 1821, 1821, 1822
- 1 pfennig, Frankfurt: 1819
- 1 koperen munt, mogelijk Duitse Rijk: achttiende eeuw

Munten uit 1832-1942:

- 9 centen, Nederland: 1x 1873, 1x 1877-1884, 2x 1878, 1x 1901, 1x 1906, 1x 1926, 1x Duitse bezetting 1942 en 1x 1941-1944
- 2 halve centen, Nederland: 1832, 1846
- 2 twee-centimes, België: 1x 1863, 1x 1823-1865

Bijlage 2 Kerkmeesters en bestuurders van de Grote Kerk, 1750-1830²⁹⁷

1742-1750	mr. Arend Jan van den Steen
1743-1750	George Lettuer
1745-1776	Jacob Bockhout
1745-1771	Anthonij Meerlaan
1749-1762	Joannes Dijl
1749-1771	Jacob Maagh
1751-1786	mr. Adriaan van Daverveldt
1751-1754	Arnoldus van de Velde
1754-1775	Jan Cloeck
1762-1780	Pieter de Lange
1771	Isaac Groen
1772-1779	Gerbrand Meerlaan
1772-1774	Daniel Carel de Dieu
1744-1822	Cornelis van Oostveen
1775-1798	mr. Adrianus Ouburgh
1776-1779	mr. Ludovicus Timon de Kempenaar
1779-1781	Nanning van Foreest
1780-1786	Bernardus Gerard Kloek
1780-1800	mr. Pieter Panneboeter
1781-1783	dr. Nicolaas Honkoop
1783	mr. Joan Groot
	Nicolaas Hendrik de Lange
1784-1796	Cornelis Simon van Veen
1786-1813	Abraham Kok
	Emanuel Johannes Daeij
1787-1798	Cornelis Warmenhuijsen de Keen
1796-1797	Nicolaas Catenius
1798-1799	Klaas Bakker
1798-1800	Willem Bolten
1798-1827	mr. Isaac Groen
1801-1803	Jan Hendrik Ruijs
1801-1811	Pieter Voller
1801-1841	Johannes van Leeuwen
1801-1811	Cornelis J. van Fokkenberg
1801-1818	Pieter Prins
1803-1818	Michiel Johan de Lange
1814-1846	Pieter Hendrik van de Nolle
1819-1825	mr. Jacob Cornelis van Veen
1819-1843	Arnoldus van de Velde
1822-1832	F.C.W. Druijvesteijn
1826-1833	mr. Dirk van Foreest
1828-1832	Abraham Stikkel

Bijlage 3 Het ophangen van rouwborden in de Grote Kerk 1750-1793²⁹⁸

Door Belonje is op grond van de administratie in de Begraafboeken een lijst samengesteld van rouwborden die zijn opgehangen in de Grote Kerk vanaf 1631. In de onderstaande lijst is het gedeelte vanaf 1750 overgenomen, maar dan aangevuld met de bedragen van de afrekeningen aan de kerk. Na de datum van begraven volgen de naam, een omschrijving van het type rouwbord en de plek van het graf. Daarachter staat het totaal bedrag van de betaling die voor de begrafenis aan de Grote Kerk is gedaan.

- 9 september 1752 vrouwe Christina van Kinschot, weduwe van jonkheer mr. Cornelis van Teylingen: wapen met vier kwartieren (kelder Noorderkapel B) totaal 167 gulden.
- 28 februari 1756 hoogwelgeboren heer Justus Philip baron du Tour, overleden te Leiden 20 februari: wapen met 8 kwartieren (graf K 201) totaal 210 gulden.
- 8 december 1758 jonkheer Jan Lodewijk van Teylingen, heer van Harenkarspel, Oudkarspel en Koedijk: wapen met vier kwartieren (graf kelder Noorderkapel B) totaal 165 gulden.
- 20 februari 1762 jonkvrouw Catharina van Kinschot: wapen met vier kwartieren (graf NG 132) totaal 164 gulden.
- 23 april 1771 jonkvrouw Johanna Geertruida le Chastelian: wapen met vier kwartieren (graf MG 316-317 kelder van Egmond van de Nijenburg) totaal 161 gulden.
- 14 december 1775 vrouwe Maria Agatha van Vladeracken, weduwe van Abraham Burmannus en eerder van jonkheer Jan van Egmond van de Nijenburg en nog eerder van Hendrik Hofman van Someren: wapen met vier kwartieren (graf MG 334) totaal 150 gulden.
- 16 januari 1776 mr. Jan Frederik de Mey: wapen met vier kwartieren (graf K 144) totaal 160 gulden.
- 23 juli 1778 jonkheer Willem Jan le Chastelain: wapen zonder kwartieren (graf ZG 11) totaal 140 gulden.
- 9 november 1779 mr. Arend Jan van den Steen, zoon van de Heer van Ommeren; wapen met 8 kwartieren (graf K 157) totaal 179 gulden.
- 15 november 1779 jonkvrouw Margaretha van Kinschot: wapen met vier kwartieren (graf MG 132) totaal 160 gulden.
- 18 september 1780 hoogwelgeboren vrouwe Sara Catharina Kien, weduwe van Justus Philip baron du Tour, daarvoor van burgemeester Fannius: wapen met 8 kwartieren (graf K 204) totaal 204 gulden.
- 4 oktober 1781 weledelgestrenghe heer Joost Willem Grothe: wapen met 8 kwartieren (graf NG 229) totaal 181 gulden.
- 3 april 1782 jonkheer mr. Dirk van Foreest, heer van Schoorl en Camp: wapen met 8 kwartieren (graf K 136 en 137) totaal 193 gulden.
- 12 juni 1782 mr. Jan Goovert de Meij, baljuw van de Nieuwburgen en de Egmond: wapen met vier kwartieren (graf K 144) totaal 159 gulden.
- 19 juli 1782 vrouwe Wilhelmina Cornelia du Bois, weduwe van Jan Frederik de Mey: wapen met vier kwartieren) totaal 159 gulden.
- 30 oktober 1782 jonkvrouwe Elisabeth van Foreest: wapen met vier kwartieren (graf NG 220) totaal 157 gulden.

²⁹⁸ Bloys van Treslong Prins en Belonje 1928, 25-62, aangevuld met gegevens uit RAA DTB Alkmaar inv.nr. 47-50.

- 20 mei 1783 jonkheer Hendrik van Vladeracken: wapen met vier kwartieren (graf MG 335 en 336) totaal 174 gulden.
- 13 november 1783 jonkheer mr. Jacob van Foreest, Vrijheer van Petten en Nolmerban: wapen met 8 kwartieren (graf NG 220) totaal 180 gulden.
- 10 mei 1785 vrouwe Wilhelmina Clementia du Tour, weduwe van Willem Jan le Chastelain: wapen met 16 kwartieren (graf ZG 11) totaal 220 gulden.
- 13 maart 1786 vrouwe Anna Agatha de Beaufort, gehuwd met jonkheer Gerrit Martijn du Tour: wapen met 16 kwartieren (graf K 22 en 23) totaal 239 gulden.
- 12 december 1787 vrouwe Wilhelmina Christina le Chastelain, gehuwd met jonkheer Nanning van Foreest, heer van Petten en Nolmerban: wapen met kas, geen kwartieren (graf ZG 11 en 12) totaal 144 gulden.
- 9 september 1788 jonkheer Gerrit Martijn du Tour: wapen met 16 kwartieren (graf K 22 en 23) totaal 222 gulden.
- 3 november 1789 Carel de Dieu: wapen met 8 kwartieren (graf kelder in het koor) 181 gulden.
- 11 december 1789 jonkvrouw Cornelis Hermina van Vladeracken: wapen met vier kwartieren (graf MG 334 en 335) totaal 144 gulden.
- 22 maart 1790 jonkvrouw Maria Elisabeth d'Assonville: wapen met vier kwartieren (graf K 191) totaal 139 gulden.
- 9 november 1791 vrouwe Gerarda Juliana Sophia baronesse van Deelen, gehuwd met jonkheer Jacob van Foreest: wapen met kas zonder kwartieren (graf NG 212) totaal 123 gulden.
- 6 augustus 1793 Maria Wilhelmina Stoezak, weduwe van jonkheer mr. Dirk van Foreest: wapen met kas, zonder kwartieren (graf K 136 en 137) totaal 124 gulden.

Bijlage 4 Textielvondsten

In 1999 verscheen de publicatie *Goed gevonden. Textielvondsten uit archeologische opgravingen in de Grote of St.Laurenskerk te Alkmaar*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr.7). Hierin worden alle vondsten van textiel en andere kledingattributen beschreven die in 1994-1995 zijn gevonden in de Grote Kerk. De publicatie is opgedragen aan Fred Berendse (1931-1999) die samen met Hennie Scharff de berging, conservering en eerste inventarisatie van de vondsten ter hand heeft genomen. Hoofdauteur Peter Bitter beschrijft uitgebreid een tachtigtal kledingstukken uit de graven, heeft vervolgens (deels met gebruikmaking van aantekeningen van F. Berendse en H. Scharff) een gedetailleerde inventarislijst van alle kledingresten en sieraden opgesteld en sluit het boek af met conclusies over het gebruik van kleding en sieraden in het begrafenisritueel. De publicatie bevat ook een artikel van Juliet M. van Seters over wollen damast, waarin ze onder meer aantoonst dat deze stoffen uit Norfolk in Engeland afkomstig waren en via Londen en Amsterdam waren ingevoerd. Ook heeft zij een catalogus gemaakt van de motieven van deze stoffen aan de hand van zowel kledingstukken die in diverse musea zijn overgeleverd als de vondsten uit de Grote Kerk. Onderstaand wordt een samenvatting gegeven van de belangrijkste punten uit het onderzoek van de textielvondsten.²⁹⁹

Het textielonderzoek

Tot ieders verrassing werd bij het archeologisch onderzoek van de graven in de St. Laurenskerk een unieke verzameling textielvondsten ontdekt. Het gaat om honderden (fragmenten) van kleding, meegegeven in het graf en daterend uit de achttiende en begin negentiende eeuw. Het materiaal is waarschijnlijk in de bodem bewaard gebleven als gevolg van zeldzaam droge omstandigheden in delen van de kerk. Het meeste textiel kwam te voorschijn tussen 1 en 1,5 meter diep (ruim boven het grondwater) en op enige afstand van de buitenmuren. Omdat plantaardig materiaal niet is bewaard maar dierlijk materiaal wel, zijn alle objecten van linnen en katoen vergaan. De vondsten zijn alle van wol en zijde.

Reeds op de eerste dag van de opgraving werd een bijzondere textielvondst gedaan (vondstnummer 4). Deze vondst had meteen gevolgen voor de organisatie van het graafwerk, dat nu nog voorzichtiger diende te gebeuren. Vaak was op de textiel een laagje houtmolm gekleefd en konden de textiel in eerste instantie niet of nauwelijks zien. De textiel bleek door de bodemwerking zijn originele kleuren verloren te hebben (de kleurstoffen waren destijds vooral organisch en de kleurstof is vergaan) en de kleur van zijn omgeving te hebben opgenomen, meestal een bruine teint die sterk leek op de kleur van het houtmolm. Gelukkig was één van de vrijwilligers, Fred Berendse, tevens actief lid van de Weefkring Alkmaar e.o. Samen met Hennie Scharff, eveneens een vrijwilligster, werd alle textiel geborgen en handmatig ontdaan van vuil. Indien er veel textiel in een graf was werd de berging van het skelet anders aangepakt. Normaliter werden de beenderen na documentatie opgeraapt en in een krat verzameld. Bij de grootste textielvondsten werd het skelet echter niet geheel in het veld geruimd maar het deel met de textiel werd apart geborgen: eerst werd het zo diep mogelijk vrijgelegd, vervolgens (met handschoenen aan) met de hand er onder door twee personen opgelicht en op een gereed liggende plaat hout geschoven. Op de werktafel werd het "pakket" vervolgens uitgedeld, inclusief berging van de nog aanwezige been-

²⁹⁹ Voor nadere toelichtingen en verwijzing naar de gebruikte literatuur zie het rapport *Goed gevonden*.

deren. De textielvondsten werden daarna droog opgeslagen. De eventuele nazorg bestond in eerste instantie uit het handmatig eraf peuteren van de houtmoolm. De textiel bleef na de opgraving in goede staat, maar het houtmoolm droogde uit tot harde klontjes of beschimmelde. Door bevochtiging met gedestilleerd water en voorzichtig drogen op zuurvrij karton, werden de ineen gevormde stukken vervolgens vlak gemaakt. Behalve het handmatig verwijderen van zand en houtmoolm bleek behalve anti-mot-voorziening geen conservering van de textiel nodig.

Na de opgravingen hebben Fred en Hennie de circa 270 gevonden (fragmenten van) objecten globaal geïnventariseerd, circa 30 objecten zijn schoon gemaakt en enkele zijn getekend. Het onderzoek is in het voorjaar van 1999 overgenomen door Peter Bitter die alle vondsten in detail heeft beschreven en een groot deel ervan heeft getekend.

Textiel in Alkmaar

Textiel is er al eeuwenlang in allerlei soorten. Een verscheidenheid aan garens en weeftechnieken leverde uiteenlopende stoffen op. Hierin werd levendig gehandeld. De productie was zeer arbeidsintensief en gaf werk aan grote aantallen mensen. Textiel was voorheen dan ook een kostbaar product, waar zorgvuldig mee werd omgesprongen. De belangrijkste materialen waren wol en vlas (linnen), maar ook zijde en (vanaf de zeventiende eeuw) katoen werden gebruikt. Er waren verschillen in kwaliteit en soorten, terwijl de materialen ook gemengd werden geweven.

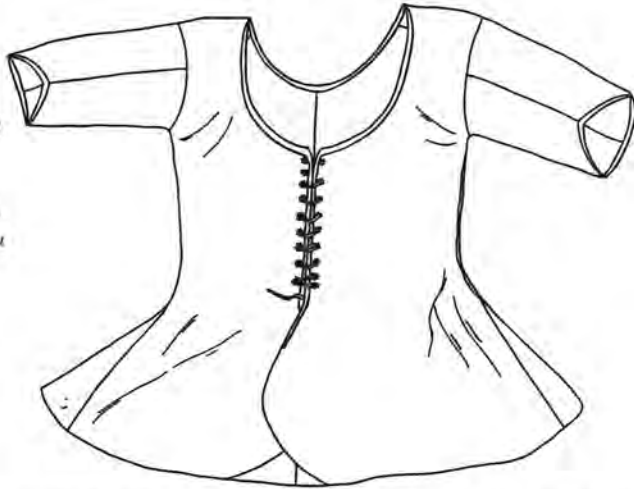
In Alkmaar werd kleding gemaakt van lokaal geweven en van geïmporteerde stoffen. De eigen textielproductie van Alkmaar was rond 1750 vermoedelijk maar van beperkte omvang. Voor het toezicht op het laken (wolnijverheid) waren er in de zestiende eeuw maar liefst 10 waardijns (=staalmeesters) geweest, maar in 1700 was dit aantal gedaald tot slechts twee en in 1742 werd zelfs besloten om de vacante plek van de laatste waardijn niet meer in te vullen. Van 1769 tot 1794 was er weer één waardijn aangesteld. In archiefbronnen komen we in de achttiende eeuw nog wolploters (scheerders), wolversers en een volmolen tegen. Linnen werd in Alkmaar in de achttiende eeuw vermoedelijk weinig of niet meer geproduceerd. De fraaie Vlas-, garen- en linnenmarkt aan de Breedstraat, vernieuwd in 1687, diende vermoedelijk tot de sluiting aan het einde van de achttiende eeuw vooral voor de handel in import-linnen, waarvan een deel in Alkmaar was gebleekt. In 1747 waren er in Alkmaar vier blekerijen die zowel actief waren in de reiniging van gebruikte textiel als in de afwerking van ruw importlinnen.

Het meeste textiel zal van elders ingevoerd zijn en via de lokale stoffenwinkels bij de kleermakers en naaisters beland, niet alleen exotische producten als zijde en sits maar ook wollen en linnen stoffen uit Brabant, Twente, Westfalen, Silezië en andere landen. Uit Engeland kwam onder meer wollen damast. Door de V.O.C. werden grote hoeveelheden zijden en sitsen (soort katoenen) stoffen uit de Oost aangevoerd. In Holland hielden slechts een paar productiecentra voor textiel het in de achttiende eeuw nog vol, zoals Leiden met haar wolnijverheid en Haarlem met haar linnennijverheid. Wel hield men zich op veel plaatsen nog bezig met de afwerking van geïmporteerde stoffen, zoals verven en (linnen) bleken. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw ontstond in Amsterdam zelfs een omvangrijke nijverheid in de afwerking van ruwe katoenen stoffen uit de Oost. In Amsterdam en Haarlem bestonden vanaf eind zestiende eeuw ook zijde-weverijen, in de zeventiende eeuw gestimuleerd door het op gang komen van de directe aanvoer van Chinese en Bengaalse ruwe zijde door de V.O.C. In de zeventiende en achttiende eeuw was het weven van zijden linten een belangrijke gespecialiseerde nijverheid te Haarlem.

De handel in stoffen had in die tijd enorme afmetingen aangenomen. Textiel werd uit alle windstreken verhandeld. De internationale handel speelde zich vooral af via Amsterdam, dat immers de helft van alle V.O.C.-handel verwerkte. In de achttiende eeuw waren er in Amsterdam honderden textielhandelaren en -winkels gevestigd. Ook in Alkmaar waren er enkele textielwinkels. Daarnaast moet er tevens handel van buitenlandse kooplui zijn geweest op de marktdagen. In Noord-Holland waren in de achttiende eeuw vooral kooplui uit Westfalen actief.

Kleding werd in de achttiende eeuw op bestelling en op maat gemaakt. Dit was het werk van

Wollen ongevoerd rijglijfje, afkomstig uit het graf van Dorothee Catharina Maria Schluters, 44 jaar oud, begraven op 19 maart 1777 (Vnr.959). Het heeft een lange voorschoot. De zijden rijgveter heeft koperen nestels. De borden van de mouwen en van de hals en voorsluiting zijn met een zijden bandje afgezet. Schaal 1:10. Tekening auteur. Uit: Bitter 1999, cat. nr. 1.

kleermakers (vooral voor de bovenkleding) en naaisters. In de achttiende eeuw was het gebruikelijk om meerdere lagen kleding over elkaar heen te dragen. De eerste laag onderkleding was bij zowel mannen als vrouwen een lang linnen hemd, met daar overheen op het bovenlichaam een borstrok (ook wel onderborstrok genoemd, bij vrouwen ook wel lijfje). Het hemd en de borstrok werden samen ook wel als slaapkleding gedragen. Voor extra verwarming van met name de rug droeg men wel een "gezondheid", een strook stof met een sluiting van haken en oogjes of met geknoopte linten, of (met name de meer luxe uitgevoerde mannen-gezondheid) met een knoopsluiting. De vrouw kon hierover een keurslijf en een hoepelrok dragen, met op het bovenlichaam de kroplap of halsje, bestaande uit twee lappen textiel die op de schouder aan elkaar waren gezet, met een onderhalsdoek. De onderarmen konden bedekt worden met wantjes of moffen (in chique versie mitaines genoemd). Vrouwen droegen vaak een of meerdere onderrokken, van uiteenlopend materiaal. Vervolgens kon men kiezen tussen een jak met een bovenrok (beide van een fraaie stof en met voering), of (luxueuzer) een japon. Als laatste kon hier overheen een schort gedragen worden en om de hals een halsdoek. De belangrijkste kledingstukken gedragen door mannen in deze periode zijn een hemd (soms een onderbroek), onder- en bovenkousen, een borstrok, een vest, een hemdrok of wat chiquer een kamisool, een kniebroek en een mansrok (jas). Gedurende de achttiende en begin negentiende eeuw waren er diverse varianten in deze kledingstukken, die ook aan mode-wijzigingen onderhevig waren.

Aan de vondsten uit de Grote Kerk is te zien dat de modetrends invloed hadden op de vorm van de lijfjes en jakjes en de hemdrokken. De lijfjes/jakjes kregen aan het einde van de achttiende eeuw een hogere taille, een korte voorschoot en een decolleté. De hemdrokken kregen een brede overslag met een dubbele knoopsluiting.

Grafvondsten en begrafenisgebruiken

In de opgravingen zijn in totaal fragmenten gevonden van circa 270 voorwerpen van textiel, waarvan circa 240 stuks afkomstig uit 170 van de 901 opgegraven grafkisten.³⁰⁰ Daarnaast zijn er nog

³⁰⁰ Er zijn wat kleine verschillen in de aantallen objecten ten opzichte van de samenvatting in de publicatie in Goed gevonden in 1999, doordat er toen per abuis ook enkele stoftvondsten zijn meegeteld bij de vondsten uit grafkisten. Bovendien zijn onlangs in het depot nog enkele vondstzakjes gevonden met daarin benen knoopjes en haken-en-oogjes die abusievelijk waren ingepakt bij vondsten van een ander project (Vnrs. 34, 567, 893 en 517).

Delen van een wollen ongevoerd rijglijfje met korte mouwen, afkomstig uit het graf van Guurtje de Wit, 47 jaar oud, begraven op 17 maart 1801. Het heeft een modieuze korte voorschoot en paste bij kleding met een hoge taille. Sommige fragmenten vertonen stofwerk. Schaal 1:11. Tekening auteur. Uit: Bitter 1999, cat.nr.6.

eens circa 35 graven waarin alleen de knopen, haakjes-en-ogen of riemen van kleding zijn gevonden. In totaal zijn er dus resten van kleding afkomstig uit 205 van de opgegraven 901 individuele grafkisten.³⁰¹ Ook zijn er resten uit 2 van de 62 beenderkisten en zijn er 26 stortvondsten. De meeste textielvondsten waren zeer fragmentarisch. Van een veertigtal kledingstukken is echter een groot deel bewaard, tot geheel compleet. De hoeveelheid textiel is verrassend groot. Gezien het feit dat de textiel alleen in bepaalde gedeelten van de kerk op bepaalde diepten bewaard is gebleven, mogen we verwachten dat dergelijke textilia ook in de overige graven zullen zijn meegegeven.

Volgens historische gegevens was het in de achttiende en negentiende eeuw in de regio gebruikelijk, dat de overledene werd uitgekleeft en in het sterfbed werd opgebaard, gehuld in een doodshemd. Het doodshemd, dat wel als huwelijksge Geschenk was gegeven, was van wit linnen, vaak met zwarte boorden en strikken.³⁰² De vondsten in de Grote Kerk nuanceren ons beeld van deze grafrituelen. Inderdaad blijkt uit de vondsten dat men de doden niet volledig gekleed heeft opgebaard, zoals tegenwoordig gebruikelijk is. Er zijn immers, op één enkele (unieke) kniebroek na (een stortvondst), geen kledingstukken voor het onderlichaam gevonden. Broeken, vrouwenrokken en japons zijn opvallend afwezig. Toch is er veel meer kleding dan alleen het doodshemd. In slechts 8 graven van volwassenen zijn uitsluitend (zijden) strikken gevonden zonder aanwijzingen voor meer kleding, maar strikken zijn ook gevonden in nog 27 graven van volwassenen waar wél nog andere kleding over het doodshemd aanwezig moet zijn geweest. De meeste graven met kledingvondsten hebben evenwel in het geheel geen strikken opgeleverd.

In totaal zijn er 50 vrouwengraven met resten van kleding over het hemd op het bovenlichaam, plus nog 9 graven waarin alleen de knopen of haken-en-oogjes van de kledingsluitingen nog aanwezig waren. In zestien graven is de textiel herkenbaar als wollen lijfjes of jakjes die werden gesloten met een rijgvetersluiting of met haken en ogen.³⁰³ Van acht hiervan kon worden geconstateerd dat ze niet gevoerd waren geweest – dit zullen onderborstrokken zijn geweest. Van drie jakjes die waren voorzien van een voering is het aannemelijk dat ze als bovenkleding gedragen zijn. Eén ervan was van een fijne wollen buitenstof met een wollen voering, de tweede had een zijden buitenstof en de derde was van gevoerd wollen damast.³⁰⁴ In nog eens acht vrouwengraven zijn resten gevonden van een niet-herkenbaar kledingstuk van wollen damast – de kans is erg groot dat dit eveneens jakjes met voering waren.³⁰⁵ In één vrouwengraf werden resten gevonden van brokaat

³⁰¹ Het gaat om 80 vrouwengraven, 86 mannengraven, nog 6 graven van volwassenen en 33 kindergaven.

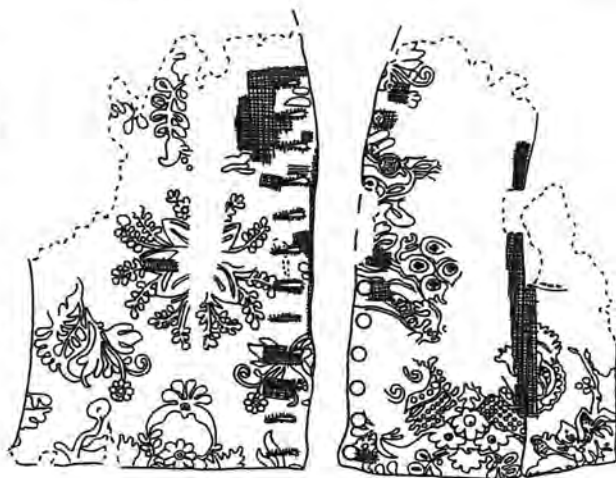
³⁰² Havermans-Dikstaal 1998, 233-246.

³⁰³ Lijfjes of jakjes zonder voering: Vnr.4A, Vnr.74A, Vnr.257, Vnr.347A, Vnr.632A, Vnr.688A, Vnr.821, Vnr.959A; met voering: Vnr.172A, Vnr.327, Vnr.954 (wollen damast); voering niet bekend: Vnr.149, Vnr.344, Vnr.352, Vnr.798, Vnr.943.

³⁰⁴ Respectievelijk Vnr.172A, Vnr.303 en Vnr.954.

³⁰⁵ Vrouwenkleding met wollen damast is gevonden in: Vnr.74C en 74D, Vnr.153, Vnr.221, Vnr.683, Vnr.862, Vnr.954 (jak), Vnr.958, Vnr.986.

Voorpanden van een vest van wollen damast, afkomstig uit het graf van Albert Valk, 59 jaar oud, begraven op 4 juli 1778. Het vest toont een fijn bloemenmotief in geel (of wit) op een blauw foud. De rugpanden en de voering ontbreken, vermoedelijk omdat ze van linnen of katoen waren. De sluiting bestond uit opgenaaide "stofknopen" (een houten of benen kern bedekt met maaswerk van geel en donkerblauw garens). Het vest vertoont een lappendeken aan reparaties in verschillende garens. Schaal 1:6. Tekening auteur. Uit: Bitter 1999, cat.nr.16.

ter hoogte van het middel, wellicht ook afkomstig van een jak.³⁰⁶ In twee graven werden bovendien resten van gebreide wollen truien gevonden. In vier vrouwengraven werd rond het middel een riem gevonden.³⁰⁷ Bij de vrouwen lijkt het erop, dat we vooral te maken hebben met lijfjes die over het nachthemd of het doodshemd in bed gedragen zijn. In tien gevallen werden er resten van meerdere kledingstukken in het graf aangetroffen en hier kan het zijn dat men bij het opbaren de dode meer heeft willen kleden (het onderlichaam werd in de kist afgedekt door kistbekleding, een waadkleed).³⁰⁸ In diverse vrouwengraven werden op het hoofd resten gevonden van haarbanden en hoofddeksels – in totaal is dit 39 keer geconstateerd. Andere textilia zijn gebreide wollen kousen (zeven of acht graven) en mitaines of polsmoffen (twee graven).³⁰⁹

Er zijn 37 mannengraven met resten van kleding over het hemd en op het bovenlichaam. In nog eens 26 mannengraven zijn alleen knopen gevonden. In acht of negen graven zijn gebreide wollen kousen gevonden en eenmaal zijden kousen.³¹⁰ Herkenbare kledingstukken zijn vesten en hemdrokken, in totaal zeven stuks uit zes graven,³¹¹ die destijds bijna alle van origine als bovenkleding gedragen zullen zijn. Van de vier hemdrokken zijn er twee gemaakt van gevoerde wollen damast, één is van fijne wollen stof met voering, terwijl er één wollen hemdrok niet gevoerd is. Deze laatste was overigens over een wollen damasten vest gedragen. Twee vesten zijn van een grove wollen stof en niet gevoerd – dit zullen onderborstrokken zijn. Van de gevoerde hemdrokken zou men toch niet verwachten dat deze als bedkleding gedragen werden en in de drie gevallen waarin dit met nog meer kleding was gecombineerd lijkt het wel zeer onwaarschijnlijk dat de dode in "slaap-kleding" was opgebaard.³¹² Waarschijnlijk heeft men toch sommige doden in het sterfbed netter willen tonen door hen huis-kleding (negligé) aan te doen.

³⁰⁶ Dit is Vnr.390.

³⁰⁷ Dit zijn Vnr.153, Vnr.268 (alleen een gesp), Vnr.303 en Vnr.787.

³⁰⁸ Vnr.74, Vnr.172, Vnr.303, Vnr.344, Vnr.632, Vnr.688, Vnr.862, Vnr.943, Vnr.954, Vnr.959.

³⁰⁹ Gebreide wollen kousen in Vnr.149, Vnr.222, Vnr.489, Vnr.716, Vnr.770, Vnr.912, Vnr.914 en mogelijk ook in Vnr.767. Polsmoffen in Vnr.172 en Vnr.959.

³¹⁰ Gebreide wollen kousen zijn gevonden in Vnr.70 en Vnr.131 (pastoors), Vnr.78, Vnr.116, Vnr.756, Vnr.799, Vnr.886, Vnr.896 en mogelijk Vnr.48. Zijden kousen in Vnr.1009.

³¹¹ Hemdrokken: Vnr.116A (wollen damast), Vnr.142C (wol, niet gevoerd), Vnr.215A (fijne buitenstof, met voering), Vnr.944 (wollen damast); vest: Vnr.142D (wollen damast); vest of hemdrok net duidelijk (alle zonder voering): Vnr.351, Vnr.543A. Een fragmentarisch kledingstuk van wollen damast (Vnr.148) zou eventueel ook een gezondheid kunnen zijn.

³¹² Vnr.116, Vnr.142 en Vnr.215.

Uit een zestal graven van volwassenen, waarvan het geslacht niet vastgesteld is, komen ook wat resten van kleding, waaronder een fragment wollen damast.³¹³ Bij graafwerk door de aannemer tijdens herstelwerkzaamheden aan kolomvoeten in het schip kwamen verscheidene kledingresten naar boven, waarvan het graf helaas niet gedocumenteerd kon worden. Hieronder bevinden zich vier wollen jakjes/lijffjes zonder voering³¹⁴ en vijf wollen hemdrokken (waarvan drie van wollen damast), twee vesten en een hemdrok of vest.³¹⁵

Opvallend is dat van de kledingstukken die als bovenkleding (kunnen) zijn gebruikt, het merendeel zware slijtage en veel reparaties vertoont. Tijdens de opgravingen verbaasden de veldarcheologen zich al over het schijnbaar gebruik om de mensen "in hun oude kloffe" te begraven. We vermoeden nu dat de gevonden bovenkleding toch vooral "negligé-kleding" was, gedragen in de private sfeer. Het gaat herhaaldelijk om van origine fraaie dure kleding, die men binnenshuis heeft afgedragen. Sommige kledingstukken zijn vrijwel doorgesleten en meermalen opgelapt.

Er is kleding bij van kostbare wollen damast (acht keer uit vrouwen- en vier keer uit mannengraven, eenmaal uit onbekend³¹⁶) en van zijde (tweemaal³¹⁷). Dit correspondeert met het gegeven, dat we te maken hebben met de graven van de Alkmaarse middenklasse en rijker. Het geheel afdragen van kleding zou ook een teken des tijds kunnen zijn geweest. De meeste kleding dateert immers uit de periode 1775-1830. In deze periode bereikte de economie van Holland een dieptepunt, doordat de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) en de strijd met de Engelsen in de Franse Tijd (1795-1813) de zeevaart hadden stilgelegd en de V.O.C. uiteindelijk ten onder ging. Noord-Holland werd bovendien zwaar getroffen door de mislukte Engels-Russische invasie van 1799. De textiel was toen schaars en duur geworden.

In de graven zijn kostbare zaken vrijwel afwezig. Er zijn maar een paar sieraden gevonden³¹⁸ – deze lijken haast bij vergissing meegegeven te zijn. Ook mooie knopen zijn opvallend genoeg vrijwel afwezig. In drie mannengraven zijn respectievelijk paarlmoeren knopen gevonden, ivoren knopen en in een graf een ivoren, een bronzen en een zilveren knoop.³¹⁹ Blijkbaar waren niet alleen goud en zilver maar ook brons en tin kostbaar genoeg om als erfstuk doorgegeven te worden. Kennelijk gingen dergelijke knopen generaties lang mee! Vermoedelijk zijn om dezelfde redenen ook nauwelijks zijden kledingstukken gevonden.

Er is een aantal uitzonderlijke graven bij. Zo valt het op dat in baby- en kindergraven zelden kleding herkenbaar is. Doordat deze graven tijdens de opgraving gezeefd zijn, zijn er toch nog 33 graven met resten van kleding en dergelijke, vaak alleen sluitingen – de textiel bestaat hoofdzakelijk uit minuscule fragmentjes, bijna alle van zijden strikjes. Van het merendeel valt niet te zeggen of het een doodshemdje of andere kleding betreft, of kistbekleding. Heel soms zijn er bijzondere bijgiften, zoals kralen, ooringetjes of op textiel genaaide bloemetjes van filégaren.³²⁰ In de graven van drie pastoors was het grafritueel totaal afwijkend: zij zijn begraven met volledige

313 Vnr.34 haken-en-oogjes, Vnr.225 hoofdbedekking, Vnr.298 wollen kledingresten, Vnr.343 haarband, Vnr.684 leren riem, Vnr.718 fragmenten wollen damast.

314 Vnr.1034, Vnr.1036, Vnr.1060A, Vnr.1061.

315 Hemdrokken: Vnr.1045 (wollen damast), Vnr.1050 (wollen damast), Vnr.1053 (wollen damast), Vnr.1062 (wol. met voering), Vnr.1065A (eventueel rok; wollen damast); vesten: Vnr.1063 (niet gevoerd), Vnr.1064 (niet gevoerd; vest of hemdrok niet duidelijk (alle zonder voering): Vnr.1040.

316 Vrouwengraven: Vnr.74C, Vnr.153, Vnr.221, Vnr.683, Vnr.862, Vnr.954, Vnr.958, Vnr.986. Mannengraven: Vnr.116A, Vnr.142B, Vnr.148, Vnr.944. Man of vrouw: Vnr.718.

317 Vrouwengraf Vnr.303 en Mannengraf Vnr.43.

318 Aan volwassenen meegegeven sieraden: Vnr.57 gouden vriendschaps- of trouwring, Vnr.125 gouden oorbel, Vnr.146 twee gouden oorbellen met diamantjes, Vnr.163 zilveren haarspeld, Vnr.347C gouden ring, Vnr.683 benen haarspeld, Vnr.775 hoornen haarkam, Vnr.787 bronzen ooringetjes. In kindergraf: Vnr.189 bronzen ooringetjes.

319 Respectievelijk Vnr.554, Vnr.551 en Vnr.201.

320 Bijzondere bijgiften in baby-/kindergraven: Vnr.106 glazen kralenketting, Vnr.112 bloemetjes van filégaren, Vnr.184 klei-kralen, Vnr.189 bronzen ooringetjes.

ambtskleding aan, zelfs met schoenen, pruiken en een bonnet.

Het gevonden goed uit de Grote Kerk onderscheidt zich van de fraaie erfstukken die in musea zijn overgeleverd door het feit dat dit niet de pronkstukken zijn maar de dagelijkse kleding in de huiselijke sfeer. Van de eenvoudige kledingstukken zoals de lijfjes zijn bovendien relatief erg weinig in musea overgeleverd. Het tot de draad afdragen van chique kleding is één van de opmerkelijke uitkomsten van het onderzoek. Maar de grootste verrassingen waren natuurlijk, dat de doden in grote getale met kleding waren begraven en dat dit materiaal deels nog bewaard was: de meest omvangrijke archeologische textielfondst van Nederland tot dusverre.

Literatuur van deel B

- Ariès, Ph., 1987: *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*, Amsterdam/Brussel (oorspronkelijke versie in het Frans, 1977).
- Arkestijn, N.L.M., 1993: De recipissen van Alkmaar, in: M.L. Pop-Jansen en C. Streefkerk (red.), *Geld in Alkmaar. Opstellen over geld en penningen in relatie tot Alkmaar*, Alkmaar (themanummer Periodiek van de Historische Vereniging Alkmaar 17 nr.4), 55-74.
- Arts, N., 1998: Heilig en profaan. De materiële cultuur van het kerkterrein, in: N.M.A. Arts et al., *De schaduw van een heiligdom. De geschiedenis van Aalst en zijn middeleeuwse kerk*, Waalre, 43-58.
- Aten, D., 1999: *Alkmaar in 1799. Stad in oorlogstijd*, Alkmaar.
- Aten, N., 1992, De opgraving in de Broerenkerk, in: H. Clevis, T. Constandse-Westermann (red.), *De doden vertellen. Opgraving in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88*, Kampen, 13-30.
- Baetsen, S., 2001: *Graven in de Grote Kerk. Fysisch-antropologisch onderzoek in de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr.8).
- Bartels, M., 1999: *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle/Amersfoort (2 dln).
- Beek, B. van, 1987: *Geld. De geschiedenis en het verzamelen van munten, penningen en papiergeld*, Alphen aan de Rijn.
- Beek, E.J.A. van, H. Jacobi en M. Scharloo, 1984: *Geld door de eeuwen heen. Geschiedenis van het geld in de Lage Landen*, Amsterdam.
- Berg, W.J. van den, 1995: De bewoners van de huizen, in: P. Bitter en H. Clevis (red.), *Geworteld in de bodem; archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar*, Alkmaar (Publicaties over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie, 1), 22-49.
- Berg, W.J. van den, 1998: *Historisch Kadaster Alkmaar, 1: 1700-1914*, Utrecht (cd-rom).
- Berg, W.J. van den, en J.L. van Zanden, 1993: "Vier eeuwen welstandsongelijkheid in Alkmaar, ca. 1530-1930", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 19, 193-215.
- Berg, W.J. van den, M.H.D. van Leeuwen en C. Lesger, 1998: Residentiële segregatie in Hollandse steden. Theorie, methodologie en empirische bevindingen voor Alkmaar en Amsterdam, 16-19^e eeuw, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 24, 402-436.
- Berg, W.J. van den, M.H.D. van Leeuwen en C. Lesger, 2000: Verschillen in kaart gebracht. De sociaal-ruimtelijke structuur van Alkmaar, zeventiende-negentiende eeuw, *Oud-Alkmaar* 24, 1-13.
- Bijl, M. van der, 1980: Familie en factie in de Alkmaarse stedelijke politiek, in: E.H.P. Cordfunke (red.), *Van Spaans Beleg tot Bataafse tijd*, Alkmaar (Alkmaarse Historische Reeks IV), 12-32.
- Binski, P., 1996: *Medieval death. Ritual and representation*, Londen.
- Bitter, P. (red.), 1999: *Goed gevonden. Textielvondsten uit archeologische opgravingen in de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr. 7).
- Bitter, P., J. Dijkstra, R. Roedema en R.P. van Wilgen, 1997: *Wonen op Niveau; archeologisch, bouw-historisch en historisch onderzoek van twee percelen aan de Langestraat*, (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie, delen 5 en 5A), Alkmaar.
- Bloys van Treslong Prins, P.C., en J. Belonje, 1928: *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland*, Utrecht.
- Boekhorst, B.H.J. te, 1996: Schatgraven in de kerk, *Muntkoerier* 25, 32-37.
- Boer, P. den, 1976a: Naar een geschiedenis van de dood. Mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood ten tijde van de Republiek, *Tijdschrift voor Ge-*

- schiedenis* 89, 161-201.
- Boer, P. den, 1976b: Cui bono?, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89, 537-539.
- Boots, W., en G. de Reus, 1996: *De Algemene Begraafplaats Alkmaar. Ontstaansgeschiedenis van de buitenbegraafplaats en een inventarisatie van de grafmonumenten (1830-1950)*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie dl.2; redactie C.Rogge).
- Bossaers, K.W.J.M., 1989: Macht, rijkdom en aanzien. De regenten in het Noorderkwartier in het midden van de 18^e eeuw, *Holland* 21, 54-62.
- Boven, M.W. van, 1987: *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda*, Aalsmeer.
- Braat, J., J.H.G. Gawronski, J.B. Kist, A.E.D.M. van de Put en J.P.Sigmund, 1998: *Behouden uit het Behouden Huys*, Amsterdam.
- Bruinvis, C.W., z.j. Naamlijst sedert 1795: *Naamlijst van de leden der Regering, de Secretarissen en Ontvangers van Alkmaar sedert 1795*, Alkmaar (gedrukt).
- Bruinvis, C.W., z.j. Vroedschap: *De Alkmaarsche vroedschap tot 1795*, Alkmaar.
- Bruinvis, C.W., 1886: *Het patriotisme te Alkmaar 1781-1791*, Alkmaar.
- Bruinvis, C.W., 1903: *Wapenborden in de Grootte Kerk van Alkmaar*, 's-Gravenhage (Genealogisch en Heraldisch Archief).
- Bruinvis, C.W., 1906a: *De Alkmaarsche bedrijfs- en ambachtsgilden. Hun bestaan, nalatenschap en vernietiging*, Haarlem.
- Bruinvis, C.W., 1906b: *De geldmiddelen van het Burgerweeshuis te Alkmaar sedert de oprichting*, Haarlem.
- Bruinvis, C.W., 1911: *Catalogus van Schilderijen en Oudheden aanwezig in het Stedelijk Museum te Alkmaar, geopend 15 October 1875*, Alkmaar.
- Clevis, H., en T. Constandse-Westermann, 1992: *De doden vertellen. Opgravingen in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88*, Kampen.
- Cordfunke, E.H.P., 1972: *Alkmaar, van boerderij tot middeleeuwse stad*, Alkmaar.
- Dael, P.C.J. van, 1982: Zerken, epitafen en praalgraven in Amsterdamse kerken, in: W.G. Overbosch (red.), *De dood verbloemen? Begraven en cremen in Amsterdam; gedenktekens spreken*, Amsterdam (Mededelingen Van der Leeuwstichting nr.57), 17-47.
- Dekker, P., 1988-1991: *Oude boerderijen en buitenverblijven langs de Zijper Grotesloot*, Schoorl.
- Dekker, P., 1995: *De Alkmaarse geschiedenis achter een Texelse walvisbokaal*, z.p.
- Deursen, A. Th. van, 1976: Kerk of parochie? De kerkmeesters en de dood ten tijde van de Republiek, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89, 531-537.
- Dezutter, W.P., 1975: Dodenmunt, penningkeerse en absolutiebrief, in: *Miscellanea. Feestbundel voor prof.dr. K.C. Peeters*, Antwerpen, 193-206.
- Dolder-De Wit, H. van, z.j.: *De St.Janskerk te Gouda. Mensen en monumenten in een oude stadskerk*, Gouda.
- Dresch, N.J.M., 1926: *Inventaris van de Oude Kerkelijke Doop-, Trouw- en Dooden-(Begraaf-)boeken*, Alkmaar.
- Duijvendak, M.G.J., en J.J. de Jong, 1993: *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden*, Zutphen (Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis deel 11).
- Faber, J.A., 1980: De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780. Structuren in beweging, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5, Bussum, 196-251.
- Fahrenfort, J.J., en C.C. van de Graft, 1947: *Dodenbezorging en cultuur, deel 2: De dodenbezorging bij de volken van Europa, inzonderheid in Nederland*, Amsterdam (deel 1 uit 1923).
- Fasel, W.A., z.j. Kroniek: *Alkmaar en zijn geschiedenissen, kroniek van 1600-1813*, Alkmaar.
- Fasel, W.A., z.j. Rechtsbronnen: *De Alkmaarse rechtsbronnen*, Gemeente Archief Alkmaar (deel 1: chronologisch gedeelte; deel 2: systematisch gedeelte).
- Fasel, W.A., z.j. Stadsarchief: *Het stadsarchief van Alkmaar 1254-1825*, Alkmaar, 2 dln.
- Franco van Berkhey, J. le, 1776: *Natuurlijke Historie van Holland*, Derde deel Derde stuk, (Negen-tiende hoofdstuk, Handelende over de Oude en Nieuwe Volkeigene Begraafnis-plegtigheden der Hollanderen), Amsterdam, 1783-2007.
- Gelder, H.E. van, 1980: *De Nederlandse munten*, Amsterdam/Antwerpen.

- Gijsbers, W.M., 1999: *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)*, Amsterdam/Hilversum (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Grolman, H.C.A., 1923: Volksgebruiken bij sterven en begraven in Nederland, *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 40, 359-396.
- Haneveld, G.T., 1995: *Zandloper, zeis en pierlala. Symbolen van de dood in (volks)kunst en cultuur*, Utrecht/Antwerpen.
- Hart, S., 1976: Een sociale structuur van de Amsterdamse bevolking in de 18^e eeuw, in: S. Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia 1600-1800*, Dordrecht (Hollandse Studiën 9), 183-192.
- Havermans-Dikstaal, M., 1998: *Aangekleed gaat uit. Streekkleding en cultuur in Noord-Holland 1750-1900*, Zwolle.
- Henstra, K.R., 2000: Munten uit de kerk van Suwâld, in: Muntmelange, *De Beeldenaar* 24, 187-188.
- Hirsch, R.J., 1921: *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Hoeven, M. van der, G. Boven en A. Aerts-van Bueren, 1999: *1799! Strijd achter de duinen; Brits-Russische invasie in Noord-Holland*, Den Helder.
- Jansen, P.C., 1979: Nijverheid in de Noordelijke Nederlanden 1650-1780, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 8, Haarlem, 102-123.
- Jacobi, H.W., 2002: Een opmerkelijke muntvondst op een opmerkelijke plaats, in: P. Bitter en L. Noordegraaf (eds), *De Sint Laurens in de steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote Kerk*, Alkmaar (Alkmaarse Historische Reeks XI), 225-235.
- Jong, H. 't, 1982: *Van Kerkhof tot Begraafplaats*, Dordrecht (Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht).
- Jong, O.J. de, 1980: Godsdienstig Alkmaar 1573-1795, in: E.H.P. Cordfunke (red.), *Van Spaans Beleg tot Bataafse tijd*, Alkmaar (Alkmaarse Historische Reeks IV), 33-54.
- Kila, J., 1992: *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*, Alkmaar (thema-nummer Periodiek van de Historische Vereniging Alkmaar 16 no.4).
- Kok, H.L., 1970: *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*, Lochem.
- Koning, A.J. de, 1993: Alkmaar op de penning, in: M.L. Pop-Jansen en C. Streefkerk (red.), *Geld in Alkmaar. Opstellen over geld en penningen in relatie tot Alkmaar*, Alkmaar (themanummer Periodiek van de Historische Vereniging Alkmaar 17 nr.4), 75-111.
- Koolwijk, H.W., 1974: *Historisch-genealogisch dagboek 1732-1759*, Alkmaar (bewerking van dagboek dokter H. de Vries).
- Koolwijk, H.W., 2000: *Keur van 125 jaar schenkingen. Stedelijk Museum Alkmaar 1875-2000*, Alkmaar.
- Kwinkelenberg, T., 1979: *Lang 's Heren wegen. Over wilde planten van hagen en ruigten, van bomen en slootkant, van akkers en weiden*, Antwerpen.
- Laarse, R. van der, 2001: Ten geleide. Notabele levensvormen, in: R. van der Laarse (red.), *Van goeden huize. Elite in en rondom Alkmaar in de negentiende eeuw*, Alkmaar (tevens thema-nummer *Oud-Alkmaar* 25 nr.3), 7-32.
- Lesger, C., 1986: *Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam 1550-1850*, Amsterdam.
- Mars, A., 1991: *Genneps aardewerk. Een achttiende-eeuwse pottenbakkerij archeologisch onderzocht*, Gennep.
- Meere, J.M.M. de, en L. Noordegraaf, 1977: De sociale gelaagdheid van Amsterdam in de Franse tijd. Het beeld van een tijdgenoot, *Jaarboek Amstelodamum* 69, 156-174.
- Mulder, W.J., 1981: Cultuurhistorische aspecten, in: A.M. Luyendijk-Elshout (red.), *Graven in de Pieterskerk*, Leiden, 53-68.
- Noordegraaf, L., 1980: Levensstandaard en levensmiddelenpolitiek in Alkmaar vanaf het eind van de zestiende tot in het begin van de negentiende eeuw, in: E.H.P. Cordfunke (red.), *Van Spaans Beleg tot Bataafse tijd*, Alkmaar (Alkmaarse Historische Reeks IV), 55-100.
- Noordegraaf, L., 1981: Sociale structuren en verhoudingen in de Noordelijke Nederlanden 1770-1813, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 10, Haarlem, 361-383.
- Oost, T., J. Bungeneers, J. Veeckman, A. Eryvncck en F. Sorber, 1993: Underneath the cathedral, in: W. Aerts (red.), *The Cathedral of Our Lady in Antwerp*, 304-334.

- Ostkamp, S., P. Bitter, R. Roedema en R. van Wilgen 1998: *Afval van gorters, brouwers en een hospitaal; archeologisch onderzoek aan het Wortelsteegplein*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr. 6).
- Pathuis, S., 1990: De stadsuitbreidingen van Alkmaar, 1880-1940, in: E.H.P. Cordfunke (red.), *Tussen streek en randstad; Alkmaar in de twintigste eeuw*, Zutphen (Alkmaarse Historische Reeks VIII), 25-45.
- Pol, A., 1993: Munten, penningen en muntgewichten, in: J.J. Lenting, H. van Gangelen en H. van Westing (red.), *Schans op de grens. Bourtanger bodenvondsten 1580-1850*, Sellingen, 475-488.
- Portegies, M., 1999: *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch. Het St.Janskerkhof 1629-1858*, Utrecht (Bouwhistorische en Archeologische Studies 's-Hertogenbosch dl.1, red. H.L. Janssen).
- Rogge, C., 1996a: *Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar. Rapport over de kerkinventaris*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr.4).
- Rogge, C., 1996b: *T Cieraedt van onse stadt. De Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar nader bekeken*, Alkmaar (Periodiek van de Historische Vereniging Alkmaar 20 no.3).
- Rolle, S., 1970: *Inventaris van het Archief van de Kerkvoogdij 1573-1945 der Nederlands Hervormde Gemeente te Alkmaar*, Alkmaar (typescript Regionaal Archief Alkmaar).
- Rombach, J.H., 1992: *Inventaris van de archieven van de families Van Foreest 1422-1979, Van Egmond van de Nijenburg 1428-1765, De Dieu, Fontein Verschuur, Van der Feen de Lille 1664-1955*, Alkmaar.
- Saaltink, H.W., 1987: Om de plaats van het graf, *Holland* 19, 13-29.
- Spruit, R., 1986: *De dood onder ogen. Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremeren en rouw*, Houten.
- Sturkenboom, D., 1990: '... want ware zielesmart is niet woordenrijk': veranderde gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988, in: A. van der Zeijden (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De cultuurgeschiedenis van de dood*, Amsterdam, 84-113.
- Swigchem, C.A. van, 1996: Het interieur van de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar, in J. Dreves e.a., *Glans en Glorie van de Grote of Sint Laurenskerk*, Hilversum (Alkmaarse Historische Reeks deel X), 9-29.
- Tel, T., 2001: *De Kapelkerk te Alkmaar*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr.9).
- Verkade, P., 1834: *Muntboek bevattende de namen en afbeeldingen van munten, geslagen in de zeven voormalig vereenigde nederlandsche provinciën, sedert den vrede van Gent tot op onzen tijd*, Schiedam (facsimile Amsterdam z.j.).
- Vis, G.N.M., 1987: *Oud en arm. Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar 1744-1994*, Hilversum.
- Vis, G.N.M., 1991: *650 Jaar ziekenzorg in Alkmaar 1341-1991*, Alkmaar.
- Wegener Sleeswijk, A., 1999: Binnenlandse belastingen en buitenlandse handel. Crisis in de wijnhandel van 1749-1751, in: C. Lesger en L. Noordegraaf (red.), *Ondernemers & bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en Voegmoderne tijd*, Amsterdam, 557-573.
- Wijsenbeck-Olthuis, Th., 1987: *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*, Hilversum.
- Woude, A.M. van der, 1972: *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, Wageningen (proefschrift).
- Woude, A.M. van der, 1980: Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden in 1500-1800, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5, Bussum, 102-168.
- Zanden, J.L. van, 1988: Op zoek naar de 'missing link'. Hypothesen over de opkomst van Holland in de late Middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14, 359-386.

Lijst van afbeeldingen

Plattegrond van de kerk met aanduiding van onderdelen van de kerk en de grafnummers	18
Bij de afbraak van het Rijks Opvoedings Gesticht in 1970 onderzocht de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek de resten van de grote torenfundering, die in 1895 deels was gesloopt. Foto E.H.P.Cordfunke, Schoorl	20
Tegen de westgevel werd in 1638-1646 het bakstenen balghuis opgetrokken voor het Grote Orgel. Deze kwam op een zestiende-eeuwse onderbouw die toen reeds sterk was verzakt. Men heeft de verzakking bij het op metselen gecompenseerd. De verzakking komt doordat de zuidkant van dit bouwsel bovenop een deel van de grote torenfundering buiten de kerk is gezet en de noordkant van het bouwsel niet. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	20
De opgraving in het koor, onder publieke belangstelling. In het schip zijn de zerken nog niet verwijderd. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	23
Overzicht van de opgegraven grondsporen. Schaal 1:500. Het noorden is links. Tekening auteur	26
Plattegrond van grondsporen in het koor, transept en viering en in het oostelijk deel van het schip. Schaal 1:250. Het noorden is links. Tekening auteur	28
Misbaksels van inheems-Romeins aardewerk, tweede-derde eeuw n.Chr. (spoor 1F). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	30
Plattegrond van grondsporen in het westelijk deel van de kerk. Schaal 1:250. Het noorden is links. Tekening auteur	35
Overzicht van de sleuf in noordtransept en viering. Middenboven is in de sleuf de lichtgrijze kiezelfundering van de tufstenen kerk (3A) herkenbaar. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	31
De sleuf in het noordtransept met linksachter de resten van de kiezelfundering van de tufstenen kerk (3A). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	32
Detail van de kiezelfundering in het noordtransept (3A). Behalve kiezels is er ook Romeins tegel- en baksteenpuin in verwerkt. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	32
Kiezelfundering van de zuidmuur van de tufstenen kerk (3E) aangetroffen in een sleuf in het schip. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	33
In het gele zand tekent zich de schelpenbaan af van de fundering van de tufstenen toren (spoor 3F, gezien vanaf het oosten). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	34
Brokstuk van "romaans beton" bestaand uit witte kalk en grove kiezels. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	36
De zijkapellen en de westgevel van de huidige Sint Laurenskerk zijn bekleed met tufsteen, afgewisseld met speklagen van witte Belgische steen. Deze bekleding is bij vorige restauraties, eind negentiende en begin twintigste eeuw, vernieuwd. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	37
Tussen de steunberen aan de westzijde van het noordtransept bevindt zich onderin nog een deel van de originele tufsteenbekleding. Deze is bij de restauratie eind negentiende eeuw niet verwijderd, omdat er bebouwing tegenaan stond. Deze tufsteen komt waarschijnlijk uit de afgebroken tufstenen kerk. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	37

- Drie Romeinse dakpanfragmenten met stempels EXGERINF en LEGXXX, aangetroffen in de kiezelfundering van de tufstenen kerk (3A). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 38
- Reconstructieschetsen van de bouwfasen van perioden 3, 4, 5 en 6. Schaal 1:1000. Tekening auteur 41
- In de zware funderingen midden in het schip zijn verscheidene graven diep uitgehakt. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 46
- De zware funderingen midden in het schip. Geheel op de voorgrond een deel van de torenfundering 4B/5F. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 46
- De noordoosthoek van de torenfundering 4B/5F, opgegraven in de noorderzijbeuk. Het Grote Orgel was tijdens de werkzaamheden tegen stof beschermd door een bekisting die op overdruk werd gehouden (rechtsachter). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 47
- Bovenaanzicht van het schip tijdens het onderzoek, terwijl in de zuiderkapellen wordt gegraven. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 49
- Onder de scheidingsmuur tussen zuiderkapellen C en D werden oudere funderingen aangetroffen. Bij de troffel bevindt zich een bouwnaad tussen de steunbeer 5D en muur 6C. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 49
- Foto van de westmuur van het zuidtransept, genomen in de bouwput van de verwarmingskelder in 1942. Onder de scheidingsmuur met zuiderkapel F zijn rechts de afgehakte oude funderingen (5E) te zien van de kerk van vóór 1470, met ernaast een spaarboog. Links daarvan zijn zware steunberen (8B) aanwezig ter hoogte van de zuidmuur van de zuiderkapellen. Foto Regionaal Archief Alkmaar 50
- De scheidingsmuur tussen zuiderkapellen A en B rust op de oude fundering van een steunbeer (6B). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 52
- De funderingen met steunbeer (6C). aangetroffen in zuiderkapel B. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 52
- Deze torenfundering werd in 1895 opgemeten door Johannes J. van Schuijlenburg, opzichter der Justitiegebouwen, in de bouwput van het nieuwe tuchthuis. De beide westelijke delen moesten worden verwijderd voor de aanleg van een kelder. Foto Regionaal Archief Alkmaar 55
- Grafiek van baksteenmaten en hun dateringen, afkomstig uit archeologisch en bouw-historisch onderzoek te Alkmaar (vergelijk bijlage 2). Tekening auteur 57
- Aardewerk uit de tiende eeuw, opgegraven in 1998 bij Laat 208-212: Badorf-type, reliefband-amfor-, Pingsdorf-type en Duisburger aardewerk. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 60
- Topografie van Alkmaar: A geestgrond, B tiende-eeuwse nederzetting, C elfde/twaalfde-eeuwse nederzetting, D Torenburg, E Westfriese Omringdijk, F de dijk van 1196/1203. Tekening auteur 60
- Uitsneden uit de kaart van Cornelis Drebbel uit 1597 en uit de kaart van 1660/1673. Foto Regionaal Archief Alkmaar 73
- Het Hooge Huijs op een prent van C. Pronk, 1727. Foto Regionaal Archief Alkmaar 74
- Het Hooge Huijs op een prent van P. van Looy, 1889, naar een tekening van Jacob Stellingwerff. Foto Regionaal Archief Alkmaar 74
- Topografische reconstructie, ingetekend in de kaart van 1820 (vereenvoudigd, dikke lijn) die deels is aangevuld met huidige rooilijnen (onderbroken lijn): B Bagijnestraat, C Canada-plein, G Gasthuisstraat, K Koorstraat, L Langestraat, N Nieuwesloot, P Paternosterstraat, S Sint Laurensstraat; 1 Hooge Huijs, vierkante toren met vleugels in 1660/1673 (doorgetrokken lijn) en in 1597 (stippellijn), 2 opgegraven gracht met reconstructie van de omgrachting van het Hooge Huijs, 3 kerkgracht uit de elfde/twaalfde eeuw, 4 en 5 latere Noorder- en Zuiderkerkhof, 6 Kapel van het Oude Hof met belendende panden (1820). Schaal 1:1500. Het noorden is links. Tekening auteur 77

Het memoriebord uit 1605 in de Grote Kerk. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	83
De grafzerk met sokkel, gewijd aan Floris V. De grafzerk dekte vermoedelijk van origine het graf af waarin de ingewanden van Floris V in de Grote Kerk ter aarde waren besteld. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	87
Vindplaatsen in de binnenstad met bewoningssporen uit de tiende tot de twaalfde eeuw, met in de tekst genoemde straatnamen. Tekening auteur	90
Vindplaatsen in de binnenstad met bewoningssporen uit de dertiende en veertiende eeuw, met in de tekst genoemde straatnamen. Tekening auteur	93
Hoogtelijnenkaart van de huidige binnenstad ten westen van de Bierkade. De hoogten zijn aangeduid in meters boven NAP. Tekening auteur	94
Reconstructie van enkele hoofdonderdelen in de topografie rond 1400: waterlopen en dijk-tracés. Ervan uitgaande dat de Frieseweg een inlaagdijk is van na 1248, moet het oudere tracé meer westelijk gelegen zijn geweest langs de Kwakelkade. De situatie aan de Kanaalkade is het minst helder. Mogelijk liep de vestgracht meer zuidelijk, langs de onderbroken lijn. Vanwege de waterkerende functie is de dijk van 1196/1203 tussen de Houutil en de Kwakelkade in de reconstructie niet doorbroken door de stadsgracht en de doorgang zou hier door een poort moeten zijn afgesloten. Er zal (ook) een stadspoort moeten hebben geleid naar de Westfriese Omringdijk, oftewel de Frieseweg. Tekening auteur	95
Bij een winkelluitbreiding aan de Langestraat 16-18 werd in 2000 een deel gevonden van een buitengewoon zwaar gefundeerd bakstenen huis van 9 meter breed en minstens 22 meter lang, dat in de dertiende eeuw aan de Houutil stond. Het achterste gedeelte had het karakter van een woontoren, terwijl het voorgedeelte aan de straat iets minder zwaar gefundeerd was. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	96
In 1999 werden in de bouwput van het nieuwe Cultureel Centrum aan het Canadaplein de funderingen gevonden van een stadsmuur uit 1538 (uiterst rechtsachter), waarvan bijna 60 meter werd vrijgelegd, alsmede de onderste resten van een bakstenen stadsmuur uit eind dertiende of begin veertiende eeuw (midden, naast een achttiende-eeuwse beschoeiing). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	99
Reconstructietekeningen van de stadsmuur uit 1538 (boven) en van de laat-dertiende of vroeg-veertiende-eeuwse stadsmuur. Tekening auteur	101
Kaart van Alkmaar, gemaakt door Jacob van Deventer circa 1560.	104
Kaart van Alkmaar en omgeving door Lourens Pietersz, in of kort na 1573.	107
De belangrijkste middelen van bestaan, zoals opgegeven door de dorpen van Holland in de Informatie van 1514. De steden zijn weggelaten. a uitsluitend scheepvaart en handel, b hoofdnering scheepvaart en handel, secundair landbouw, c hoofdnering landbouw, secundair scheepvaart en handel, d de zeven kustplaatsen die uitsluitend visserij opgaven (gebaseerd op Fruin 1866). Uit: Bos 1990, fig.2.	117
Noord-Holland in de achtste-negende eeuw. 1 strandwallen en Oude Duinen, 2 pleistocene gronden, 3 relatief hooggelegen zandige afzettingen, 4 kleidekken, 5 veen, 6 waterlopen, 7 provinciegrens, 8 huidige kustlijn; a archeologische vindplaats met (waarschijnlijke) bewoning in de karolingische tijd, b idem maar ook reeds bewoond in de merovingische tijd, c vermoedelijke woonplaats, d losse vondsten, e gebied met talrijke losse vondsten, f muntvondsten. Uit: Besteman 1997, afb.1.	119
Noord-Holland in de veertiende eeuw. 1 gereconstrueerde kustlijn, 2 huidige kustlijn, 3 wadden en kwelders, 4 Jonge Duinen, 5 provinciegrens. Uit: Besteman 1990, fig.3.	122
Aantekening achterop een in 1501 gemaakt afschrift van een pachtcontract van een huis behorend bij het Oude Hof, betreffende huurderwing gedurende de bouw van een toren bij de Grote Kerk. Foto Regionaal Archief Alkmaar	126
In 1865 maakte B.G. ten Berge deze tekening van de westgevel van de Grote Kerk, met geheel links de gevel van de kapel van het Oude Hof. Op de achtergrond de Gasthuis-	128

- straat met de weeshuispoort (het weeshuis was toen nog gevestigd in de oude gebouwen van het St. Elisabethgasthuis). Foto Regionaal Archief Alkmaar 128
- Links de kapel van het Oude Hof, kort voor de afbraak in 1895. Foto Regionaal Archief Alkmaar 129
- Schilderij van de Grote Kerk met een daaraan toegevoegd torenontwerp. Het deel met de toren (wellicht het gehele schilderij) moet ná 1502 geschilderd zijn. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 138
- Diverse keramiekvondsten: A-D inheems-Romeins handgevormd aardewerk uit kuil 1C (A-B, Vnr.664) en uit spoor 1B (C-D, Vnr.613), E geïmporteerd Romeins grijs draaischijf-aardewerk uit kuil 1D (Vnr.659), F Pingsdorf-type aardewerk uit kuil 2A (Vnr.673), G geïmporteerd Romeins ruwwandig Mayen aardewerk uit kiezelfundering 3A (Vnr.660). Schaal 1:4. Tekening auteur 142
- Aardewerk uit spoor 3/4H: A-B Elmpt-type, C Paffrath-type en D-F Pingsdorf-type aardewerk, G-J kogelpotaardewerk. Schaal 1:4. Tekening auteur 148
- 1.1 Ligging van Alkmaar en Heiloo 150
- 1.2 In de kerkplattegrond zijn de opgegraven gedeelten gerasterd, waarvan de diepere sleuven donker. Onder de vlaktekening is een reconstructie gemaakt van het profiel: A=zandplaggen-kuil; B=kuil met turfzodenrand en aangebakken bodemplaat. Tek. P. Bitter, Alkmaar 151
- 1.3 Randfragmenten afkomstig uit de zandplaggenkuil A. Schaal 1:4. Tek. R. van Wilgen, Alkmaar 151
- A Alkmaar, Grote Kerk 1995: fragment van een "aardewerkring", met buitenlangs touwindrukken. Foto P. Bitter, Alkmaar 152
- 1.4 Brokstuk van de "oven-ring" met touwindrukken (donker gerasterd); bodemfragment met twee holten erin (recht ertvan twee doorsneden); ronde schijf met gat. Tek. R. van Wilgen, Alkmaar 153
- B Alkmaar, Grote Kerk 1995: twee verschillende afwerkingen van kartelranden. Foto P. Bitter, Alkmaar 153
- C Alkmaar, Grote Kerk 1995: misbaksel van een orenpot (type Ge6) met gesinterd oppervlak aan één zijde, zonder gebruikssporen. Foto P. Bitter, Alkmaar 154
- 1.5A Misbaksels: kartelranden type V4c met afgerond profiel en vrij grove vingerindrukken. Schaal 1:4. Tek. R. van Wilgen, Alkmaar 155
- 1.5B Misbaksels: kartelranden type V4c met vlakke zijkant van de rand en ondiepe indrukken. Schaal 1:4. Tek. R. van Wilgen, Alkmaar 156
- 1.6 Misbaksels: boven randen van twee nauwmondige orenpotten type Ge6; onder randen van wijdmondige orenpotten type Gw6a. Schaal 1:4. Tek. R. van Wilgen, Alkmaar 157
- D Alkmaar, Grote Kerk 1995: onderzijde van een ongebruikte pot die ook onderop de bodem is besmeten. Foto P. Bitter, Alkmaar 157
- 1.7 Misbaksels: bodemfragmenten van besmeten aardewerk (boven) en ruwwandig aardewerk. Schaal 1:4. Tek. R. van Wilgen, Alkmaar 158
- E Alkmaar, Grote Kerk 1995: misbaksel van een voetschaal (type K4c) met gesinterd oppervlak met blaasjes, gebaarsen en vervormd, zonder gebruikssporen. Foto P. Bitter, Alkmaar 158
- 1.8 Misbaksels: klein kartelrandpotje type K3b, onversierd randfragment met geknikte wand type K4a, voetschaal K4c (misvormde pot en reconstructie) en los voetje, twee randfragmentjes van onbepaalde pottypen. De voetschaal is gepolijst; het losse voetje is gepolijst en zwart gesmoord. Schaal 1:4. Tek. R. van Wilgen, Alkmaar 159
- 2.1 Profieltekening van mogelijk een huisplattegrond, gemaakt door Holwerda in 1921 (Archief RMO Leiden) 160
- 2.2 Brok gebakken klei met touwindrukken. De opbouw uit kleirollen is op de zijkant van het brok duidelijk te zien. Tek. M. Boulonois 161
- 2.3 Brok gebakken klei met touwindrukken. Tek. M. Boulonois

2.4 Afgebroken kleirol met vingerindrukken. Tek. M. Boulonois	162
2.5 Brok gebakken klei met schuin opstaande rand. Tek. T. de Ridder	163
2.6 De enige brokken die aan elkaar passen. De schuin opstaande rand is met pijlen aangegeven. Tek. T. de Ridder	164
2.7 Onregelmatig gevormde "bak" van aardewerk. Tek. T. de Ridder	165
2.8 Weefgewichten. Foto T. de Ridder	165
2.9. Weefgewichten uitgezet tegen gewicht. Op de verticale balk staat het aantal (N), op de horizontale balk het gewicht (gram)	165
2.10 Weefgewicht met scheurtjes, gesinterd oppervlak en blaasjes. Gaat het hier om een misbaksel? Tek. T. de Ridder	166
2.11 Half weefgewicht waarop slijtagesporen van touw te zien zijn. Tek. T. de Ridder	166
3.1 Het verschil tussen verbrande scherven en misbaksels (- is niet aanwezig, + kan aanwezig zijn maar hoeft niet)	168
De vloerverwarming bestaat uit een web van warmwaterslangen, opgenomen in een betonvloer die onder de grafzerkenvloer is gestort. Onder deze betonvloer ligt een pakket isolatiemateriaal. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	184
Voor de afvoer van de zerken (en brokstukken ervan) zette de aannemer een shovel in. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	187
Graafwerk in het noordtransept. Met de baak (verticale meetlat) worden hoogtemetingen gedaan. Geheel links Juke Dijkstra. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	188
Pagina uit het Boek der Uitgaven van de Grote Kerk, waarop voor het jaar 1762 de vaste personeelslasten zijn opgesomd onder de kop "Suppoosten". Foto Regionaal Archief Alkmaar (RAA Archief Kerkvoogdij Herv gem Alkmaar inv.nr.238)	190
De doodgraver, prent van Jan Luiken uit het boek "Het Menselyk Bedrijf", 1694	194
Graven in het noordtransept. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	199
In het gele zand van de ondergrond zijn de sporen zichtbaar van ingeslagen "heiplanken" die de doodgraver gebruikte voor het stutten van de kuil. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	201
Onderzoek van een knekelkist. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	202
Rekening van vaste personeelskosten in 1806, in het Boek der Uitgaven van de Grote Kerk, met daaronder onder meer een uitgave van 12 gulden aan de doodgraversknecht wegens ledigen beenenhok. Foto Regionaal Archief Alkmaar (RAA Archief Kerkvoogdij N-H gem Alkmaar inv.nr. 238)	204
Kwantitie voor de ontvangst van 475 gulden, op 26 september 1767 ondertekend door Pieter Kooker en Jan Stuijt onderaan het contract met de kerkmeesters dat ze vijf maanden eerder hadden afgesloten voor het verhogen en herstellen van de zerkenvloer. Foto Regionaal Archief Alkmaar (RAA Archief Kerkvoogdij N-H gem Alkmaar inv.nr.205)	205
Aanhef van het contract dat de kerkmeesters op 8 april 1775 sloten met Pieter Kooker voor het ophogen van de vloer en het hakken van de zerken, voor een bedrag van 500 gulden. Hij was verantwoordelijk voor de zerken vanaf het moment dat de kerkmeesters ze op de "wal van de oude gragt" leverden. Foto Regionaal Archief Alkmaar (RAA Archief Kerkvoogdij N-H gem Alkmaar inv.nr.205)	206
Bladzijde in het Boek der Uitgaven van de Grote Kerk met de betaling in 1811 aan Jan Henskes en Jacob Kranenburg voor het verhogen van de Middelgang. Foto Regionaal Archief Alkmaar (RAA Archief Kerkvoogdij N-H gem Alkmaar inv.nr.238)	206
Voorbedrukt formulier ten behoeve van de openbare veiling van graven in de Grote Kerk op 29 december 1753. De veiling was succesvol want ze werden alle verkocht. Foto	207

Regionaal Archief Alkmaar (RAA Archief Kerkvoogdij N-H gem Alkmaar inv.nr 2029)	
In het zuidprofiel van de opgraving in het koor is de gelaagdheid van verschillende op- hogingen goed zichtbaar doordat soms geel zand is gebruikt en soms vuil bruin zand. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	208
Tabel 1: Overzicht van uitgaven en ontvangsten van de kerkmeesters van de Grote Kerk, met daarnaast de ontvangsten van begrafenissen in de kerk en op het kerkhof, 1750-1830. De bedragen zijn afgerond op guldens	209
Tabel 2: Ontvangsten van de kerkmeesters uit de verkoop van graven en uit geïnde ophooggelden, 1750-1830. De bedragen zijn afgerond op guldens	210
Tabel 3: Gemiddelde jaarontvangsten van de kerkmeesters gedurende enkele perioden, met daarnaast de ontvangsten uit begrafenissen. De bedragen zijn afgerond op guldens	214
In de Begraafboeken van de Grote Kerk van Alkmaar wordt per begrafenis de afrekening gespecificeerd, bijvoorbeeld de begrafenis van Carel de Dieu op 3 november 1789 in de grafkelder in het koor. Het ophangen van wapenkas en schild ad 93 guldens met nog eens 40 guldens voor de 8 kwartieren, de kosten van tweemaal boete en het klokkengeluid maken de begrafenis bijzonder prijzig. Foto Regionaal Archief Alkmaar (RAA DTB 49)	215
Kindergraven in de "restruimten" langs de noordmuur van de kooromgang. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	219
Tabel 4: Begrafenissen van kinderen op het kerkhof en in de Grote Kerk tijdens enkele perioden tussen 1750 en 1830	221
Een begrafenis in het koor, negentiende-eeuwse litho naar een prent door L. Doomer, 1692. De kist, met een wapenschild aan het doodkleed, wordt naar het open graf gedragen. De grafzerk is met een stammetje eronder opzij geschoven. De mannen dragen allen lange rouwmantels (lamfers aan hoeden waren toen nog niet in gebruik). Foto Regionaal Archief Alkmaar	226
Twee Amsterdamse aansprekers aan het begin van de negentiende eeuw, litho naar een prent van H. Greeven. Hun hoed is getooid met lamfers, in de hand houden ze ieder een cedeel. De linker is een protestantse aanspreker met een tricorne op het hoofd, de rechter is een katholieke aanspreker met een Napoleontische bicorne. Foto Nederlands Openlucht Museum Arnhem	227
De wanden van een grafkist tekenen zich af als bruine strepen houtmolen. Het graf is tot op het gele zand uitgegraven en de donkere vulling van de grafkuil is goed zichtbaar. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	230
De bodem van deze grafkist is nog goed herkenbaar. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	230
Een grafkist met handvatten, van origine twee aan elke lange zijde en één aan elke korte zijde. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	232
Handvatten van type 1 (linksboven Vnr.148, rechtsboven Vnr.700), type 2 (Vnr.157, kleine versie Vnr.575), type 3, type 4 en type 5 (resp. Vnr.15, Vnr.349 en Vnr.147). Grote smeed- ijzeren spijkers met vierkante kop (Vnr.43, Vnr.43, Vnr.61), koperen kopspijker (Vnr.61) en twee vermoedelijke "schroeven" (Vnr.121, Vnr.567). Schaal 1:4. Tekening auteur	233
Tabel 5: Verspreiding van grafkisten met handvatten en beenderkisten, opgegraven in: Koor, Noordergang bij koor, Zuidergang bij koor, Noorderkruis, Noordergang bij viering, Middengang bij viering, Middengang in schip, Noordergang bij schip en Noorderkapel F	235
Detail van de deksel van de grafkist van het zoonje van B. van Barneveld (Vnr.169) met incomplete kopspijkertekst ..BVB. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	236
Grafkist met op de deksel de kopspijkertekst M ... DE LANGE 1806 (Vnr.603). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie	236
Johanna Beekma, 75 jaar oud geworden, werd op 9 november 1811 begraven met een linnen kapje op het hoofd, waarvan de koperen draadversterking van de onderrand nog	238

- aanwezig is. Op het bovenlichaam werden resten gevonden van een wollen lijfje. De kist had handvatten van het type I. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie
- Het bovenlichaam van Anthonie Moot, 69 jaar oud geworden en begraven op 3 augustus 1807, was (vermoedelijk over een linnen hemd) bedekt met een wollen hemdrok. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 238
- Op 19 maart 1777 werd Dorothee Catharina Maria Schluters, 44 jaar oud geworden, begraven met op het bovenlichaam vermoedelijk over een linnen hemd: twee wollen lappen op de buik, daarover een fijn wollen rijlglijf met zijden randafwerkingen en veter-sluiting, daarover om het middel een wollen "gezondheid" met zijden strikken. Over de onderarmen droeg ze gebreide wollen polsmoffen die op de ellebogen waren doorgesle-ten (Vnr.959). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 240
- Albert Valk, 59 jaar oud geworden, werd op 4 juli 1778 begraven met, vermoedelijk over een linnen hemd (thans vergaan), een rode wollen borstlap met daarover een vest van wollen damast met witte bloemen op donkerblauw en daarover een fijn wollen hemdrok. Het vest vertoonde talloze reparaties met "stopwerk" en de hemdrok had doorgesleten ellebogen. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 240
- Een begrafenistoet begeeft zich door de Langestraat naar de Grote Kerk. Anoniem schilderij, één van de vijf panelen over de kinderopvang door het Weeshuis, 1619. Foto Stedelijk Museum Alkmaar 242
- Twee baren worden nog steeds bewaard in de Grote Kerk. Op de voorgrond de baar van het St.Lucasgilde en erachter die van Gerrit Wildeman. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 243
- Kwitantie ad f 60:-- voor de huur van de lijkkoets bij de begrafenis van Anna Bregitta de la Croix, de echtgenote van Carel de Dieu, op 7 september 1771. De rouwstoet ging 's avonds begeleid door flambouwdragers in koetsen van het sterfhuis in Heiloo, de buitenplaats Langgewenscht, naar de Grote Kerk in Alkmaar. Foto Regionaal Archief Alkmaar (RAA Familiearchief De Dieu etc., Archief de Dieu inv.nr.72) 246
- Detail van een prent door S. Fokke, 1758, opgenomen in Le Franq van Berkhey's Natuur-lijke Historie, van een kinderbegravenis met slede, vooraf gegaan door twee aansprekers. Foto Regionaal Archief Alkmaar 248
- Tabel 6: Aantallen begrafenissen per jaar van volwassenen en kinderen met of zonder bijzondere handelingen bij de kerk, gedurende enkele perioden tussen 1750 en 1803 249
- Tabel 7: Aantallen begrafenissen per jaar van volwassenen en kinderen met of zonder bijzondere handelingen bij de kerk, gedurende enkele perioden tussen 1811 en 1822 249
- Tabel 8: Aantallen begrafenissen per jaar van volwassenen en kinderen met verschillende tarieven voor het kerkrecht, naar gelang de "luxe" uitingen bij de begrafenis, 1822-1830 250
- Een rouwstoet komt de Grote Kerk binnen, detail van een schilderij door Pieter Saenre-dam, 1637. Particuliere collectie 251
- Een begrafenis in de Grote Kerk van Alkmaar, schilderij door Pieter Saenredam, 1637. Particuliere collectie 254
- Op de deksel van de grafkist van jonkheer G.C. van Vladeracken, begraven op 14 april 1821, werd aan het voeteneinde een glazen vaas gevonden (Vnr.546). De kistdeksel was versierd met de kopspijkertekst GCVV. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumenten-zorg en archeologie 256
- Deze glazen vaas werd aangetroffen op de kist van jonkheer G.C. van Vladeracken. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 257
- Op de deksel van de grafkist van Hendrik de Graaff, begraven op 11 maart 1745, werd een bord gevonden van eenvoudig Nederrijns rood aardewerk (Vnr.226). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 257
- De grafkist van Jelderich Hanke, begraven op 5 december 1828, bleek gevuld te zijn met 258

- oesterschelpen (Vnr.252). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie
- Enkele munten uit de losse grond in de Grote Kerk: duiten uit Holland 1723, West-Friesland 1723, Stad Utrecht 1723 en Zeeland 1724, stuiver uit West-Friesland 1738, duit uit Gelderland 1739 en stuiver uit Holland 1739. Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 262
- Ongeïdentificeerde jonge vrouw, begraven met achttiende-eeuwse duiten op de ogen (Vnr.36). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 264
- Ongeïdentificeerde oude vrouw, begraven met op elk oog een Nederlandse cent (Vnr.537). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 264
- In de boedelinventaris, opgemaakt wegens de erfenis van Claas Nierop, overleden 20 januari 1782, worden bij de "doodsschulden" onder meer betalingen vermeld voor geleverde rode wijn, 120 geraspte broodjes, tabak en pijpen. Foto Regionaal Archief Alkmaar (RAA ONA Alkmaar inv.nr.695 akte 24) 268
- Zwart rouwseries, Engelse importen uit eind achttiende en begin negentiende eeuw. Drie roomkannetjes en een theepot met deksel van "blackware" en een kom van "basaltware". Afkomstig uit Alkmaarse beerput-opgravingen (v.l.n.r.: 92WOR3BPIC, 99BLO12AO, 97LAN7BP5ADX, 97LAN7BP5 en 90BRE71BP3ACZ). Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 269
- Tabel 9: Aantallen begrafenissen, uitgesplitst naar tariefgroep van het Middel op Begraven, voor enkele perioden tussen 1750 en 1805, met percentages van het totaal aantal begrafenissen van elke periode. Het gaat om alle begrafenissen, zowel in de Grote Kerk en op het kerkhof als in de Kapelkerk en op de Joodse Begraafplaats 272
- In de boedelinventaris, opgemaakt wegens de erfenis van Claas Nierop, overleden 20 januari 1782, wordt bij de "doodsschulden" onder meer een betaling van 32 gulden vermeld voor een eiken 2 duims kist met 2½ duims deksel. Foto Regionaal Archief Alkmaar (RAA ONA Alkmaar inv.nr.695 akte 24) 276
- Tabel 10: Overzicht van doodsschulden in enkele boedelinventarissen van notaris Van Eijk, ingedeeld naar soorten uitgaven 277
- Versillende manieren van begraven in Noord-Holland, op een prent door S. Fokke, 1758, opgenomen in Le Franq van Berkhey's Natuurlijke Historie: een begravenis met koetsen, een begravenis te voet alsmede links een kinderbegravenis met het kistje "onder de arm", een kinderbegravenis met slede gevolgd door boerenwagens, begravenis van een kraamvrouw gevolgd door o.a. zwangere vrouwen. Foto Regionaal Archief Alkmaar 280
- Tabel 11: Verdeling van begrafenissen per jaar over kerkhof en kerk, daarnaast binnen de kerk resp. met of zonder extra uitgaven voor bijzondere handelingen bij de begravenis, 1750-1818 281
- Tabel 12: Aantallen en percentages begrafenissen in de kerk met extra uitgaven voor bijzondere handelingen, gedurende enkele perioden tussen 1750 en 1818 281
- Tegen een steunbeer bevindt zich aan de zuidmuur van de kerk een gedenksteen voor een begravenis op het kerkhof, waarop globaal de locatie van het graf wordt aangeduid: "Acht stappen voor dezen steen". Foto gemeente Alkmaar, afdeling monumentenzorg en archeologie 282
- Het omhakken van de Vrijheidsboom bij het stadhuis, symbool van de Franse revolutie, tijdens de binnenkomst van de Engelse troepen op 3 oktober 1799. Aquarel door A. Stro, 1804. Foto Regionaal Archief Alkmaar 287
- Wollen ongevoerd rijglijffe, afkomstig uit het graf van Dorothee Catharina Maria Schluters, 44 jaar oud, begraven op 19 maart 1777 (Vnr.959). Het heeft een lange voorschoot. De zijden rijgveter heeft koperen nestels. De borden van de mouwen en van de hals en voorsluiting zijn met een zijden bandje afgezet. Schaal 1:6. Tekening auteur. Uit: Bitter 1999, cat.nr.1 329

- Delen van een wollen ongevoerd rijglijfje met korte mouwen, afkomstig uit het graf van 330
Guurtje de Wit, 47 jaar oud, begraven op 17 maart 1801. Het heeft een modieuze korte
voorschoot en paste bij kleding met een hoge taille. Sommige fragmenten vertonen
stopwerk. Schaal 1:6. Tekening auteur. Uit: Bitter 1999, cat.nr.6.
- Voorpanden van een vest van wollen damast, afkomstig uit het graf van Albert Valk, 59 jaar 331
oud, begraven op 4 juli 1778. Het vest toont een fijn bloemenmotief in geel (of wit) op
een blauw fond. De rugpanden en de voering ontbreken, vermoedelijk omdat ze van
linnen of katoen waren. De sluiting bestond uit opgenaaide "stofknopen" (een houten of
benen kern bedekt met maaswerk van geel en donkerblauw garen). Het vest vertoont een
lappendeken aan reparaties in verschillende garens. Schaal 1:4. Tekening auteur. Uit:
Bitter 1999, cat.nr.16.

Summary¹

In 1994 and 1995 large-scale excavations were undertaken by the municipal Department for Heritage and Archaeology of Alkmaar inside the Church of Saint Lawrence, during an extensive restoration project. The aims were the study of possible foundations of earlier church-buildings and research of the graves. The excavations were very succesfull, which was also due to the participation of a large group of students and volunteers in the fieldwork and to the fine cooperation with the architect and the constructor of the restoration works. In the years following the excavations three reports were published concerning: a find of pottery wasters from the second or third century AD (Bitter: in Bitter, Boulonois and De Ridder 1996), textile finds (Bitter 1999, with an English summary) and an extensive physical anthropological study (Baetsen 2001, with an English summary). In 2002 two articles were published (Bitter 2002a and Bitter 2002b), that became the basis for this doctor's thesis.

The thesis consists of two parts. Part A describes the archaeology and history of the church before 1470 (the present-day church was built in 1470 to 1520, replacing the earlier buildings that were the subject of the excavations). Part B deals with burial practices inside the church in the eighteenth and early nineteenth centuries.

In the first chapter of part A the archaeological remains of the predecessors of the church of Saint Lawrence are described. Reconstructions of the consecutive building phases have been made by comparing other churches. In the following chapters the available scanty historical records are surveyed and the role of the church in the urban development of Alkmaar is analyzed. The archaeological traces have been divided in eight periods and in the plans (pp.28 and 35) the remains are given an identification code consisting of the period number with an alphabetical indication. They are described in detail in an appendix (*Bijlage 1*).

The oldest finds are locally-made pottery wasters and fragments possibly of a removable oven-cover from the second or third century AD (excavation: period 1). The article in which these finds have been published is reproduced as an appendix to this thesis (Part A *Bijlage 3* see figs. 1.2-1.8). Some other traces can roughly be dated somewhere in the tenth to twelfth centuries (period 2), amongst others some post-holes without identifiable lay-out. These even might antedate any church construction.

1 With a word of thanks to R. van Wilgen, who kindly corrected the first English version.

The remains of several building phases of the church were excavated, dating before 1470. As the groundplan is very incomplete, the outlines of the building during these phases can only roughly be reconstructed (reconstruction drawings are on p.41). The oldest remains belong to a tufa building with a western tower (period 3). With a width of 13.2 meters (outside measurements) and an approximate length (including the tower and a hypothetical choir) of roughly 40 to 43 meters, it was extraordinary large in comparison with the other tufa Romanesque churches known from the mediaeval county of Holland. I propose a reconstruction as a basilica with a small choir. The archaeological finds offer no clues as to the construction date, but it must antedate the introduction of brick in the late twelfth of early thirteenth century. In the late thirteenth or early fourteenth century the tufa tower was replaced by a brick enlargement of the church (period 4). The foundations were found of a large brick tower, too, but this perhaps was never erected beyond the first floor. Later, in period 5, a new tower was built on the same foundations. As these buildings must have been built in Gothic style with a better technology in brick, it is assumed that from this period buildings with a width of 13 meters are covered by a single roof instead of the basilical reconstruction of the earlier church. In the fourteenth century enlargements were added to the south side of the church (periods 5 and 6). Their foundations were later re-used in the foundations of the southern chapels of the present-day church and are therefore well-preserved. The present-day church, labelled period 8, is not described in this thesis, but some attention is paid to the remains of a huge tower foundation (period 7/8) that was discovered in 1895 outside the church, with an amazing width of 15 to 15.5 meters (without even taking the radial buttresses on the corners into account; the 1895 plan is on p.55). Parts of these foundations were excavated in 1970 by the State Service for Archeological Research.

In chapter 2 a survey is made of the historical and archaeological sources on the church and her possible role in the early development of Alkmaar. The earliest written source about the church is in the famous church list in the Gospelbook of Echternach from the early eleventh century. Archaeological finds from the town centre show that the settlement of Alkmaar was developed from the early tenth century onward. The earliest mention of the settlement in written sources also point to that period. Soon the settlement covered a large area of several hectares (compare the map on p.60: B=tenth-century settlement, C=eleventh/twelfth-century settlement). From the distribution of excavated settlement remains it can be deduced that the first church was erected adjacent to the then existing settlement. Perhaps the dedication to Saint Lawrence points to a date after 955, when this saint got particular interest from the German king Otto I after his victory over the Hungarians in the battle at the Lechfeld. I assume that the tufa building is not the oldest church but perhaps a rebuilding of an earlier church that, according to written sources, was burned down twice, in 1132 and 1169.

Most likely the first church was a wooden building. The church of Alkmaar is one of the churches in the county of Holland that was the subject of a conflict between the Abbey of Echternach and the Abbey of Egmond, the latter backed by the count of Holland. Apparently the count of Holland had founded the church and originally donated it to the Abbey of Echternach, remaining in control of the daily affairs, however, as an advocate. Probably the church antedates the founding of the abbey of Egmond in about 980 for otherwise the count surely would have donated the church to his "private abbey" (*eigenklooster*) from the start. In the late tenth century the Abbey of Echternach had lost grip on many of their possessions in Holland and Flanders and the count had re-donated several churches to his abbey of Egmond. Despite the support of the German king and the bishop of Utrecht, the Abbey of Echternach never really regained their rights and the conflict dragged on until a financial settlement was agreed upon in 1156. Meanwhile, at an unknown date but probably before 1116, the church had become the parish church of Alkmaar.

Adjacent to the church was once a group of buildings known as the High House (*Hooge Huijs*). In an excavation taking place in 1995 in the northwestern corner of the former yard of the Hooge Huijs an impressive defensive moat was discovered. As the finds from the moat date from the eleventh or twelfth century, it is assumed that the Hoge Huijs originally was a court (*curtis*), perhaps founded by the count of Holland. The filling of this moat resembles that of the churchyard moat discovered in the 1994-1995 excavation (trace 3/4H), which might imply that the founding of the court could have been contemporary with the erection of the tufa church. In a drawing by Cornelis Drebbel on his famous map of Alkmaar of 1597 it can be seen that a brick tower once stood in the centre of the site (p.73, top). The wings added to this tower were replaced in the first half of the seventeenth century and are shown in three contemporary drawings from before 1754, when the buildings were demolished (pp.73-74). Based on this information, a tentative reconstruction map of the area has been made (p.77: 1=Hooge Huijs in 1597 and -dotted line- in 1660/1673, 2=moat found in 1995, 3=churchyard moat). I suspect that the erection of the impressive tufa church was part of a larger scheme involving the founding of this court, with the count as the most likely candidate for their construction, perhaps after his victory on the rebellious West-Frisians in 1133 or 1169.

In chapter 3 attention is paid not only to the building history of the church, but also to my latest views on the urban development of Alkmaar. Already in the twelfth century there are a few sources about a market at Alkmaar, where tolls were levied and grain was traded in quantities that are described in an Alkmaar measurement. The citizens obtained the town's rights (that mainly dealt with the assertion of local government) from the count in 1254 and around 1300 the town was defended by brick town walls and gates (pp.99 and 101, bottom). In 1339 they gained the right to hold three yearmarkets and in 1379 they received per-

mission for a fourth. From the various excavations it can be deduced that Alkmaar was "booming" in the fourteenth century and the built area was rapidly expanded (p.95: reconstruction map of Alkmaar about 1400). The next century apparently did not lead to such building activities, but between 1470 and 1550 the town again must have about doubled in size and prosperity (p.104 and 107: maps of about 1561 and 1573).

The urban development of Alkmaar can be linked to the development of market systems as a result of the transformation of the countryside. In the northern parts of North Holland the reclamation of peat commenced as early as the eighth century. The dehydration of the peat lead to oxydization of the botanical substances and to the lowering of the surface level until close to the ground water table, making the self-providing system of mixed agrarian productivity virtually impossible. The ecological conditions caused the peat farmers to specialize in summer grains and cattle or even give up agriculture altogether and change to fishing, shipping, peat digging or other non-agrarian activities. Much is known from both historical and archaeological research from these developments in the great peat regions in the south of Holland, that were reclaimed centuries later than the north of Holland and where specialization and urbanization really took off in the fourteenth century. I suspect, however, that the very early reclamations in the north also must have caused a very early change to agrarian specialization. This not only involved the peat and clay areas, where cattle farming began to dominate, but also the sandy coastal regions where a specialization in grain production developed. Hence, a regional market developed at Alkmaar during the tenth to twelfth century. This reformation of the agrarian system in all the peat areas of Holland slowly kept its pace with the progressive reclamation of all the peat in the course of the eighth to fourteenth centuries, but started in the north. This process was accelerated in the twelfth and thirteenth century by the intrusion of the sea and by massive floods that not only resulted in major land-losses but also in the covering of large areas with a layer of sticky brackish clay. In the thirteenth century Holland started grain imports and in the fourteenth century the whole market system changed when interregional trade developed. In Alkmaar, for instance, in 1339 toll arrangements were made for visitors from Denmark, Brabant and Flanders. It appears that already in that period the ox trade system, that was to dominate the countryside of northern Holland in the sixteenth century, was developed. Danish-bred oxes were bought in the spring "meagre ox markets", fattened during the summer on pastures in the peat-and-clay regions of Holland, and sold during the autumn "fat ox markets" for local (urban) meat consumption and for export to the south. Milk, butter and (rapidly gaining dominance after about 1550) cheese were the other major agrarian export products of the Holland countryside.

Most likely the building phases of the church after the thirteenth century were all founded by the townsmen of Alkmaar. The "church factory" (*kerkfabriek*) in the fifteenth century was led by the "church masters" (*kerkmeesters*) who also were

members of the town's council. There are indications that this church factory already existed before the middle of the fourteenth century. One of the enlargements on the southern side of periods 5 and 6, resulting in a "double church", must be identified with a historically mentioned founding of a church dedicated to Saint Mathias adjacent to the church of Saint Lawrence in 1382. The type of brick used in period 5 was also found on a corner of the tower. Apparently the construction of the tower that had begun in period 4 until then had hardly reached ground level.

The archaeological information of 1994-1995 leads to a review of the interpretation of the remains of the enormous tower foundation, that was discovered outside the western façade of the present-day Church of Saint Lawrence in 1895. It once was identified with a tower known from written sources that was built in 1458 to 1468 and that had collapsed shortly after the positioning of the church bells (period 7). This building accident had led to the demolition of the apparently badly damaged church buildings and to the erection of the present-day gothic church in 1470-1520 (period 8). When overviewing the excavation plans, however, it can now be argued that the enormous tower foundation was part of an unfinished tower that was planned for the church of 1470-1520. The tower from 1458-1468 must have been erected on the existing tower foundations of periods 4 and 5. The very scanty historical sources can be re-interpreted accordingly. This also sheds new light on a peculiar painting that is kept in the present-day church, depicting the church of 1470-1520 provided with a tower (see p.129). The oak panel of this painting has recently been dated dendrochronologically later than 1502. It now appears that the church masters indeed had started the building of a new tower, but did not succeed in financing more than its foundations.

Part B of the thesis deals with quite another subject, as the archeological grave finds were the starting point for an extensive research of the written sources on burial practices in the church of Alkmaar. From the Middle Ages until 1830, when a new cemetery (the *Algemene Begraafplaats*) was opened outside the town centre, the church interior as well as the churchyard provided the town's main cemetery. The church floor still completely consists of original tombstones in their original 17th-century lay-out, many of which are decorated and inscribed, each tombstone also being provided with an engraved administrative number. In total, 901 coffins and 62 bone-boxes were excavated. Owing to a very careful excavation strategy and the fact that the church administration still exists in the local archives, about 300 of the excavated individuals were identified (see the appendix *bijlage 1*). The identifications were verified by physical anthropological data. Due to the intensive use of the available space in the period, they all date from the eighteenth and early nineteenth century.

Based on research of a variety of written records, the first chapter of part B offers a description of the way the church masters (*kerkmeesters*), the vicar and the

grave digger organized the burials in the church and churchyard. The historical records on the "making of the grave" (*maken van het graf*) were compared to the archaeological data. Apart from those buried in one of the only six vaulted burial chambers, all deceased were interred in wooden coffins in the sandy subsoil of the church. Underneath each tombstone several persons could have been buried by stacking the coffins on top of each other. In average one to four coffins were excavated under a single tombstone, but sometimes even up to 8 coffins were uncovered. According to the grave administration books the respective graves were cleared when there was no room for a new burial. All the bones underneath the tombstone then were collected and either deposited in the "bone shack" (*benen-hok*) outside the church or re-entered in a small "bone box" (*beenderkist*), usually underneath the same tombstone. The bone-boxes excavated contained remains from one to fifteen persons. The bone-boxes and children's graves that were excavated in the spaces along the edges of the floor, surprisingly proved to be unregistered in any administration by the church masters.

From 1751 to 1830 there was a system for a "general maintenance" of the church floor that was made necessary by the continuous digging of graves, the cost of which was paid by the owners of the graves. About every eighth year all tombstones were removed, the ones broken in more than three parts were renewed, the ground was leveled with sand and the tombstones were meticulously returned in their original positions.

The burials inside the church provided a major source of income for the church masters, who financed one third to half of the costs of maintenance and repairs of the church building and the payment of personnel from the prices that were raised for the making of the grave and for special funeral arrangements such as tolling of church bells, fines for the funeral party arriving (on purpose, off course) "too late" in church, the placing of coats-of-arms with a memorial text on the church walls close to the grave, or a funeral by evening or by night instead of in the afternoon. The church masters also received profits from the way they charged the grave owners for the costs of the periodical general maintenance of the church floor. These incomes of the church diminished rapidly towards the end of the eighteenth century as many of the private owners of the graves gave up ownership and resorted to unmarked graves in the much cheaper public churchyard. Thus eventually burial in church became an exquisitely elite custom. Much to my surprise, it became clear that this had not been the case in the seventeenth and eighteenth century. Around 1750 about half of all burials took place inside the church. The administration of the periodical floor maintenance demonstrates that until 1780-1800 about 1200 to 1350 graves were owned by citizens of Alkmaar. Note, that the town by then had about 1800 households. Burial in the graveyard instead of inside the church in those days must have been designated a sign of poverty!

In the second chapter a reconstruction is made of the burial customs in Alkmaar,

based on various historical sources and the archaeological data. Archaeology not only served to verify the written sources, but also provided unique information e.g. on the dressing up of the body, the provision of the coffin with handles or with initials of the deceased with copper nails on the lid, or the use of coins. Most authors on burial customs of the eighteenth century follow the elaborate description of the customs of the province of Holland made by Le Francq van Berkhey in 1776, sometimes adding information from regions outside Holland or from rather unsystematical research of written sources. The picture thus created needs to be corrected on several points, at least insofar as Alkmaar is concerned.

The mourning decoration of the house, announcement of the burial, invitation of the participants to the funeral party and the funeral itself were usually arranged by the neighbours in co-operation with an *aanspreker* (a type of professional undertaker). In the richer households the neighbours could be replaced by house personnel. In some professions the guilds played a role, for instance with fellow members acting as carriers of the coffin and the use of the guild's funeral equipment. Although there are detailed regulations available on the shape, materials and prices of coffins, the written sources almost lack any information on the handles. In the excavation coffins with handles proved to be concentrated mainly in the choir, in the Calvinistic (!) church apparently still the area for more prestigious burials. In the church administration, however, there is no indication of any differentiation between separate parts of the church interior as the tariffs were equal throughout the whole church.

To our great surprise many graves rendered finds of textiles, probably due to arid conditions: inside a building in a sandy soil. Preserved are only the faunal fibres of wool and silk, the botanical fibres of linen, cotton and flax (sowing threads) had all dissolved. Most of the textile objects were mere fragments but about 40 objects were largely or completely preserved. Although historical sources stress the custom of burying the dead in their "sleeping outfit", a large amount of clothing was found in the graves. The majority, however, are part of the underwear (e.g. most bodices are of plain woollen cloth and not felt) and may have been worn in bed over the night shirt or over the death shroud. Still, sometimes the dead were more dressed up. The clothes found were quite often worn and repaired many times. Apparently, originally luxurious formal wear later was used up as daily wear (*negligé*) in the house, to end up as bed clothing. Only little jewellery was found in the graves. There are three extraordinary graves of Catholic priests, who were buried with their full professional outfit, not only garments like the chasuble, stola and tunica, but also with a wig and priests' hat (*bonnet*), as well as slippers on their feet. Probably with the events of Judgement Day in mind, the priests all were buried with their heads to the east (thus in Resurrection facing west), whereas the common graves were all orientated in the other direction.

For a funeral several attributes could be rented, such as the bier from the church, the cloth covering the coffin and mourning clothing such as men's funeral man-

bles from the orphanage, a hearse or (for children) a sled from a local inn-keeper, tableware and other utensils for the funeral meal afterwards from specialized shops or from the widows of undertakers. According to Le Francq van Berkhey and corroborated by pictorial evidence, the burial itself was rather unceremonious, with the funeral party after entering the church heading directly to the open grave where only a very brief ceremony was held. Funerals were attended by men only. Remarkably, in the excavated graves no difference could be noticed between the Calvinistic, Catholic or other religious groups. Although about a third of the deceased must have been Catholics, there wasn't a single find of a rosary, a small cross or a badge. In 15 graves a coin was found, sometimes placed in the mouth, in the hand or on the eyes. A few of these graves were identified and the use proved to be practised by Calvinists as well as Catholics. A large number of coins, almost all of the smallest copper currencies, was found in the worked soil around the coffins and it is assumed that these came from cleared coffins and therefore also reminiscence the habit of giving "a coin for Saint Peter".

The third chapter gives an analysis of differences in burial customs between social groups and changes during the period 1750-1830, mainly based on the *Middel op Begraven* (a tax levied by the Province of Holland based on the estimated financial income of the deceased, to be paid before the funeral), the grave administration of the church in the *begraafboeken* and the specifications of burial costs (*doodsschulden*) in inventories that were made up for the division of heritage.

Especially from the inventories it became clear that the elite invested large sums of money (some even 500 to 1000 guilders) in prestigious funerals with a large escort of *aansprekers*, carriers of the coffin and formally dressed house personnel and invited guests, with tolling of bells and arriving "too late" in church, the placing of coats-of-arms and, last but not least, an elaborate funeral meal afterwards. In the middle of the eighteenth century there also was a medium group of burials with a smaller funeral party, tolling of bells and arriving too late, but the majority had plain funerals without these "extra's". Unfortunately, the mention of burial costs in the inventories practically came out of use in the third quarter of the century. Still, from several sources the picture emerged that the funerals became much more sober in the late eighteenth century until 1830.

In general studies on burial customs much emphasis is laid on the introduction of the hearse and on burials by evening or by night for the elite in the second half of the century. In Alkmaar, however, the use of a hearse was extremely rare until as late as 1830, when the *Algemene Begraafplaats* outside of town was opened and burial inside or near the church ceased. Burial by evening only became popular when, in 1796, the tariff for this "extra" was lowered from 60 to 8 guilders. Shortly afterward, a new custom appeared, namely burial shortly before sunset, at the same tariff. Funerals at this hour, thus far unknown from any study of burial customs of the period, soon became general use for burials inside the church that, by the way, meanwhile had been reduced to only the elite.

The marked change in burial customs already started more than a decade before the occupation of the Netherlands by the French in 1795 and can not be interpreted as the result of the enforced revolutionary ideas in the French period. The major cause of the funerals rapidly becoming more sombre and of many people losing ownership of graves inside the church, must have been the deep economic recession that took a grip of Holland from the start of the English War in 1780 and continued even past the dramatic French period (1795-1813). These changes were not caused by a change of mentality that was initiated in France, especially Paris from the middle of the century. Here a change of attitude towards death and burial rites resulted in the founding of new cemeteries outside towns and unconnected to churches. In Holland, however, this change in mentality rarely came further than words on paper and in debates. The main changes came when finally, in 1827, the government abolished burial from towns, the strongest arguments for which were connected with health perils, demanding the erection of new cemeteries outside towns like the *Algemene Begraafplaats* in Alkmaar that was opened in 1830.

Literature

- Baetsen, S., 2000: *Graven in de Grote Kerk. Fysisch-antropologisch onderzoek in de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr.8).
- Bitter, P. (ed.), 1999: *Goed gevonden. Textielvondsten uit archeologische opgravingen in de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr.7).
- Bitter, P., 2002a: De kerk van Alkmaar vóór 1470, in: P. Bitter en L. Noordegraaf (eds), *De Sint Laurens in de steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote Kerk*, Alkmaar (Alkmaarse Historische Reeks XI), 11-100.
- Bitter, P., 2002b: Begraven onder de zerken, in: P. Bitter en L. Noordegraaf (eds), *De Sint Laurens in de steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote Kerk*, Alkmaar (Alkmaarse Historische Reeks XI), 101-223.
- Bitter, P., M. Boulonois en T. de Ridder 1996: Friese ringvormige aardewerken constructies: pottenbakkersovens?, *Westerheem* 45, 70-95.

In de jaren 1994-1995 werden in de Grote of Sint Laurenskerk van Alkmaar grootschalige opgravingen uitgevoerd. In dit boek presenteert Peter Bitter, gemeentelijk archeoloog van Alkmaar, de resultaten van het spitten in de kerk en in de archieven.

Het eerste deel beschrijft de bouwgeschiedenis van de oudste kerk van Alkmaar, die in 1468 werd afgebroken, en haar plaats in de ontwikkeling van de stad. Het tweede deel gaat over begraven en begrafenissen tussen 1750 en 1830: het gebruik van de kerk als begraafplaats, de organisatie van begrafenissen, begrafenisceremonies, verschillen tussen sociale groepen en veranderingen in begrafenisgebruiken.

Juist de combinatie van archeologisch onderzoek en onderzoek van de schriftelijke bronnen levert veel nieuwe informatie op over de geschiedenis van de monumentale Sint Laurenskerk.

